

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР
ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН
ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ
/2022-2034/
/БОТЬ-2/**

БУЛГАН ХОТ 2022

ГАРЧИГ

1.4.7.	ТУСГАЙ ХЭРЭГЦЭЭНИЙ ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ.....	11
1.4.7.1.	Улсын тусгай хэрэгцээний газар.....	11
1.4.7.2.	Орон нутгийн тусгай хэрэгцээний газар	27
1.5.	ХҮРЭЭЛЭН БУЙ ОРЧИН, ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛД ҮНЭЛГЭЭ ХИЙХ	30
1.5.1.	ХОТ ТОСГОН, БУСАД СУУРИН ГАЗРЫН ЭКОЛОГИЙН БАЙДАЛ	30
1.5.1.1.	Хөрсний бохирдол.....	30
1.5.1.2.	Усны бохирдол	37
1.5.1.3.	Агаарын чанар, бохирдол	39
1.5.2.	ХАА-Н ГАЗРЫН ДОРОЙТОЛ, ХӨРС УСНЫ ЭЛЭГДЭЛ, БЭЛЧЭЭРИЙН ДААЦ, УУЛ УУРХАЙН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ	42
1.5.2.1.	Хөдөө аж ахуйн газрын доройтол.....	42
1.5.2.2.	Хөрсний элэгдэл эвдрэл.....	44
1.5.2.3.	Атаршсан газар	46
1.5.2.4.	Хөрсний үржил шимийн өөрчлөлт	48
1.5.3.	БЭЛЧЭЭРИЙН ТАЛХАГДАЛ	51
1.5.3.1.	Мэрэгчдийн тархалт.....	55
1.5.3.2.	Бэлчээрийн даац хэтрэлт	56
1.5.4.	УУЛ УУРХАЙН СӨРӨГ НӨЛӨӨЛӨЛ.....	59
1.6.	ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	62
1.6.1.	ШИНЭЭР БАЙГУУЛАХ ХОТ, СУУРИН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	62
1.6.2.	ТАРИАЛАНГИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	64
1.6.3.	АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	67
1.6.4.	ОЙН САНГИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	69
1.6.5.	ШУГАМАН БАЙГУУЛАМЖИЙН ЗОРИУЛАЛТААР АШИГЛАХ ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	71
1.6.6.	БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ.....	74
1.6.7.	УСАН САН, ХӨВ ЦӨӨРӨМ БАЙГУУЛАХ ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	81
1.6.8.	ХАДГАЛАН ХАМГААЛАХ ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ	83
1.7.	НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ, ХЭРЭГЦЭЭТ БАЙДАЛ.....	86
1.7.1.	НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН СУУРЬ НӨХЦӨЛ	86
1.7.1.1.	Хүн ам зүй.....	86
1.7.1.2.	Хөдөлмөр эрхлэлт	92
1.7.1.3.	Мал аж ахуй	95
1.7.1.4.	Банк санхүү	101
1.7.1.5.	Боловсрол.....	101
1.7.1.6.	Эрүүл мэнд.....	102
1.7.2.	ОРОН НУТГИЙН БАЙГУУЛЛАГА, ИРГЭДИЙН ОРОЛЦОО, ЭРЭЛТ ХЭРЭГЦЭЭ .	103
1.7.2.1.	Аймгийн ЗДТГ, төрийн холбогдох яам агентлагуудын салбар байгууллагуудын дарга, мэргэжилтнүүдийг оролцуулсан хэлэлцүүлэг;	103

1.7.2.2.	Сумдын ЗДТГ-ын мэргэжилтэн, албан хаагч, удирдах ажилтнуудыг хамруулсан хэлэлцүүлэг;	105
1.7.2.3.	Сумдын багийн хурлыг зохион байгуулж иргэд, малчдыг хамруулсан хэлэлцүүлэг;..	109
1.8.	БУЛГАН АЙМГИЙН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ХЭРЭГЦЭЭ	113
1.8.1.	СУМДЫН ХҮН АМЫН ХЭТИЙН ТӨЛӨВИЙГ ТООЦСОН ТУХАЙ	113
1.8.2.	НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ХЭРЭГЦЭЭТ БАЙДАЛ	114
1.8.2.1.	Хүн амын хүнсний хэрэгцээ, хэтийн төлөв	114
1.8.2.2.	Мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний хэтийн чиглэл.....	120
1.8.2.3.	МАА-н тогтвортой хөгжлийн урт хугацааны бодлого хэрэгжүүлэх тооцоо	125
1.8.2.4.	Хадлан, тэжээлийн хэрэгцээ, түүнийг хангах боломж	138
II БҮЛЭГ. БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ		143
.....		143
2.1.	ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ	143
2.1.1.	ТАРИАЛАНГИЙН ГАЗРЫН НӨӨЦ, НӨХЦӨЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ	143
2.1.1.1.	Эргэлтэд оруулах атаршсан газрын төлөвлөгөө.....	143
2.1.1.2.	Тариалангийн талбайг хамгаалах, сайжруулах төлөвлөгөө	146
2.1.1.3.	Тэжээлийн ургамал тариалах, бэлтгэх.	148
2.1.1.4.	Жимс, жимсгэнийн аж ахуй	149
2.1.1.5.	Тариалангийн талбайд ойн зурвас байгуулах төлөвлөгөө.....	152
2.1.2.	БЭЛЧЭЭРИЙН МЕНЕЖМЕНТИЙН БҮСҮҮД, ТҮҮНИЙ НӨӨЦ, НӨХЦӨЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ	155
2.1.2.1.	Бэлчээрийн улирлын ашиглалтын төлөвлөгөө	155
2.1.2.2.	Бэлчээр усжуулалтын төлөвлөгөө	163
2.1.2.3.	Бэлчээрийн сайжруулах, хамгаалах арга хэмжээ	169
2.1.3.	ХАДЛАНГИЙН ГАЗРЫН НӨӨЦ, НӨХЦӨЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ	175
2.1.4.	ЭРЧИМЖСЭН МАЛ АЖ АХУЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ	183
2.1.5.	МАЛ ТУУВРЫН ЗАМЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ	188
2.2.	ХОТ ТОСГОН БУСАД СУУРИНЫ ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ	190
2.2.1.	БҮЛЭГ СУУРИНЫ ТОГТОЛЦОО	190
2.1.1.1.	Хот, суурины эдэлбэр газрыг тэлэх төлөвлөгөө.....	192
2.1.1.2.	Аймаг, сумын төвүүдийн эзэмшил газрын нөөц, нөхцөлийн төлөвлөгөө /Функциональ бүсийн төлөвлөгөө/.....	203
2.1.1.3.	Шинээр үүсэр суурингын төлөвлөгөө	233

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

Хүснэгт 123. 2020 оны Газрын нэгдмэл сангийн тайлан /га/	11
Хүснэгт 124. 2021 оны Газрын нэгдмэл сангийн бүртгэл /га/.....	13
Хүснэгт 125. Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ангилал.....	14
Хүснэгт 126. Улсын тусгай хамгаалалттай газрын жагсаалт.....	15
Хүснэгт 127. Зэд-Хантайн-Бүтээлийн нуруу дархан газрын эргэлтийн цэг.....	15
Хүснэгт 128. Зэд-Хантайн-Бүтээлийн нуруу дархан цаазат газрын газар ашиглалтын төрөл.....	17
Хүснэгт 129. Хөгнө-Тарна байгалийн цогцолбор газрын эргэлтийн цэг.....	18
Хүснэгт 130. Хөгнө-Тарна байгалийн цогцолбор газрын газар ашиглалтын төрөл.....	19
Хүснэгт 131. Хан Жаргалант уул байгалийн нөөц газрын эргэлтийн цэг.....	19
Хүснэгт 132. Хан Жаргалант уул байгалийн нөөц газрын газар ашиглалтын төрөл.....	20
Хүснэгт 133. Намнан уул байгалийн нөөц газрын эргэлтийн цэг.....	21
Хүснэгт 134. Намнан уул байгалийн нөөц газрын газар ашиглалтын төрөл.....	21
Хүснэгт 135. Уран тогоо байгалийн дурсгалт газрын эргэлтийн цэг.....	22
Хүснэгт 136. Уран тогоо байгалийн дурсгалт газрын эргэлтийн цэг.....	23
Хүснэгт 137. Улсын хилийн зурвас газрын газар ашиглалтын төрөл.....	24
Хүснэгт 138. Чилэн аймаг дундын отрын нөөц бэлчээрийн эргэлтийн цэг.....	25
Хүснэгт 139. Чилэн аймаг дундын отрын нөөц бэлчээрийн газар.....	27
Хүснэгт 140. Аймгийн тусгай хэрэгцээний газрын ашиглалт.....	27
Хүснэгт 141. Сумын тусгай хэрэгцээний газрын ашиглалт.....	28
Хүснэгт 142. Булган аймгийн Булган сумын хөрсний хүнд металлын агууламж.....	31
Хүснэгт 143. Хөрсний бохирдлын дээж авсан цэгийн байршил.....	33
Хүснэгт 144. Хөрсний нянгийн бохирдлын түвшингийн үнэлгээ.....	33
Хүснэгт 145. Хөрсний нянгийн бохирдлын шинжилгээний үзүүлэлт.....	33
Хүснэгт 146. 1 г хөрсөнд агуулагдах нийт нянгийн тоо.....	34
Хүснэгт 147. Хөрсний нянгийн бохирдлын индекс.....	35
Хүснэгт 148. Хөрсний нянгийн бохирдлын индекс.....	37
Хүснэгт 149. Бэлчээрт учирсан нөлөөлөл, ангиллаар.....	42
Хүснэгт 150. Булган аймгийн тариалангийн газрын салхины элэгдэлд өртсөн талбай.....	44
Хүснэгт 151. Булган аймгийн атаршсан газрын хэмжээ, га.....	46
Хүснэгт 152. Хөрсний элэгдэл эвдрэл ба ялзмаг агуулалтын өөрчлөлт.....	48
Хүснэгт 153. Хөрсний элэгдэл эвдрэл ба механик бүрэлдэхүүнд физик шаврын хувийн жингийн өөрчлөлт.....	48
Хүснэгт 154. Элэгдэж эвдэрсэн хөрснөөс алдагдсан шим тэжээлийн бодисын хэмжээ.....	49
Хүснэгт 155. Булган аймгийн бэлчээрийн талхагдал, га.....	51
Хүснэгт 156. Бэлчээрийн газрыг байгалийн аясаар нь сэргээх схем.....	55
Хүснэгт 157. Мэрэгчдийн тархалт.....	56
Хүснэгт 158. Бэлчээрийн даац/ 2012-2020 он/.....	56
Хүснэгт 159. Бэлчээрийн даац сумаар, хувиар /2012-2020 он/.....	58
Хүснэгт 160. Булган аймгийн нутаг дэвсгэрт уул уурхайн үйл ажиллагааны улмаас эвдэрсэн газар.....	59
Хүснэгт 161. Шинээр байгуулах хот, суурин газарт тохиромжтой газар.....	62
Хүснэгт 162. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын ТБҮ сумдаар, /га/.....	63
Хүснэгт 163. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	65
Хүснэгт 164. Тариаланд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ сумдаар, /га/.....	66
Хүснэгт 165. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газар.....	68
Хүснэгт 166. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газар сумдаар, га.....	68
Хүснэгт 167. Ойн санд тохиромжтой газар.....	70
Хүснэгт 168. Ойн санд тохиромжтой газар сумдаар, /га/.....	70
Хүснэгт 169. Авто болон төмөр замын зориулалтаар ашиглах.....	72
Хүснэгт 170. Авто болон төмөр замын зориулалтаар ашиглах.....	72
Хүснэгт 171. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар.....	73
Хүснэгт 172. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар.....	73
Хүснэгт 173. Өвөл-хаврын улиралд ашиглах бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	75
Хүснэгт 174. Өвөл-хаврын улиралд тохиромжтой бэлчээр, сумдаар.....	75
Хүснэгт 175. Зун намрын бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	78
Хүснэгт 176. Зун-намрын улиралд тохиромжтой бэлчээр, сумдаар.....	78

Хүснэгт 177. Хөв, цөөрөм байгуулах тохиромжтой байдлын үнэлгээ.....	81
Хүснэгт 178. Хөв цөөрөм байгуулах газрын тохиромжтой байдал сумдаар, /га/	82
Хүснэгт 179. Хадгалан хамгаалахад тохиромжтой газар	84
Хүснэгт 180. Хадгалан хамгаалахад тохиромжтой газар сумдаар, /га/.....	84
Хүснэгт 181. Сумдын хүн амын өсөлтийн хувь, 2011-2020 он.....	86
Хүснэгт 182. Хүн амын тоо сумдаар, 2011-2020 он.....	87
Хүснэгт 183. Хүйсийн харьцаа, 2011-2021	88
Хүснэгт 184. Сумдын өрхийн тоо, 2011-2020он	89
Хүснэгт 185. Хүн амын үзүүлэлтүүд, 2011-2020 он	90
Хүснэгт 186. Хүн амын голч нас сумдаар, 2011-2020 он	91
Хүснэгт 187. Хүн амын хөдөлмөр эрхлэлтийн үндсэн үзүүлэлтүүд, 2011-2020.....	93
Хүснэгт 188. Хөдөлмөрийн насны хүн ам сумдаар, 2011-2020 он	93
Хүснэгт 189. Ажиллагчид насны бүлгээр, 2011-2020 он.....	94
Хүснэгт 190. Ажиллагчид үйл ажиллагааны салбараар, 2011-2020 он.....	94
Хүснэгт 191. Малын тоо сумдаар, 2011-2020 он.....	96
Хүснэгт 192. Бойжуулсан төл, сумдаар 2011-2020 он	98
Хүснэгт 193. Өрхийн тоо сумдаар, 2012-2020 он.....	100
Хүснэгт 194. Хадгаламжийн хэмжээ /сая төг/	101
Хүснэгт 195. Нийт зээлийн өрийн үлдэгдэл /сая.төг/	101
Хүснэгт 196. Боловсролын байгууллагын тоо, сумдаар.....	102
Хүснэгт 197. Аймгийн эрүүл мэндийн салбарын зарим үзүүлэлтүүд 2011-2020 он	102
Хүснэгт 198. Халдварт өвчнөөр өвчлөгчид, өвчний төрөл	102
Хүснэгт 199. Хэлэлцүүлэгт оролцогсдын тоо /сумаар/	108
Хүснэгт 200. Саналын асуулгын тоо /сумаар/	109
Хүснэгт 201. SWOT шинжилгээ	111
Хүснэгт 202. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлт 2015-2020 он	113
Хүснэгт 203. Булган аймгийн хүн амын өсөлтийн прогноз, 2021-2034 он.....	114
Хүснэгт 204. Нэг хүнд шаардагдах хүнсний илчлэгийн хэмжээ	114
Хүснэгт 205. Төлөвлөж буй хүн амын өсөлт, хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний хэрэгцээ, хэтийн төлөвлөгөө	115
Хүснэгт 206. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр төмсний хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор	117
Хүснэгт 207. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр хүнсний ногооны хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор.....	117
Хүснэгт 208. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр жимс, жимсгэнийн хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор.....	117
Хүснэгт 209. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр гурилын хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор	118
Хүснэгт 210. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр гурилан бүтээгдэхүүний хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор.....	118
Хүснэгт 211. Мал аж ахуйн салбарын SWOT шинжилгээ	121
Хүснэгт 212. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо, аймгийн дүнгээр	125
Хүснэгт 213. Баян-Агт сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	126
Хүснэгт 214. Баяннуур сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	126
Хүснэгт 215. Бугат сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо/Булган сумын малын 50.0 хувийг оруулж тооцов/	127
Хүснэгт 216. Бүрэгхангай сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо.....	127
Хүснэгт 217. Гурванбулаг сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	128
Хүснэгт 218. Дашинчилэн сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо.....	128
Хүснэгт 219. Могод сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	129
Хүснэгт 220. Орхон сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо /Булган сумын малчин өрх, малын тооны 50% оруулж тооцов/.....	129
Хүснэгт 221. Рашаант сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	130
Хүснэгт 222. Сайхан сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	130
Хүснэгт 223. Сэлэнгэ сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	131
Хүснэгт 224. Тэшиг сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо.....	131
Хүснэгт 225. Хангал сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	132

Хүснэгт 226. Хишиг-Өндөр сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо ...	132
Хүснэгт 227. Хутаг-Өндөр сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо	133
Хүснэгт 228. Цэвэр ба эрлийз үхэр сүргийн эргэлтийн товчоо, толгой.....	138
Хүснэгт 229. Нийт сүү үйлдвэрлэл, тэжээл зарцуулалт, 2034 оны төсөөллөөр	139
Хүснэгт 230. Төлөвлөгөөнд хамрагдах тариалангийн талбай, сумдаар /га/	144
Хүснэгт 231. Булган аймгийн тариалангийн газрын төлөвлөлт /га/.....	144
Хүснэгт 232. Тариалангийн газрын төлөвлөгөө, хүрэх түвшин /га/.....	145
Хүснэгт 233. Элэгдэл эвдрэлд орсон тариалангийн талбай /га/.....	147
Хүснэгт 234. Элэгдэл эвдрэлд орсон атаршсан талбай /га/.....	147
Хүснэгт 235. Элэгдэл эвдрэлд орсон атаршсан талбай нөхөн сэргээх үе шат /га/.....	148
Хүснэгт 236. Тарих схем. Жимс, жимсгэнийн ургамлын тарих бүдүүвч	150
Хүснэгт 237. Жимст цэцэрлэгийн талбайг бордох тун.....	151
Хүснэгт 238. Жимс, жимсгэнийн ургамлыг услах ерөнхий хэмжээ.....	151
Хүснэгт 239. Тариалангийн талбайн ойн зурвасын төлөвлөгөө	152
Хүснэгт 240. Улирлын бэлчээр ашиглалт аймгаар	156
Хүснэгт 241. Сумдын улирлын бэлчээр ашиглалт /га/	156
Хүснэгт 242. Улирлын багтаамж	158
Хүснэгт 243. Сумдын улирлын бэлчээрийн багтаамж	160
Хүснэгт 244. Бэлчээр дэх уст цэгийн тоо.....	163
Хүснэгт 245. Усжуулагдсан бэлчээрийн газар /га/.....	164
Хүснэгт 246. Бэлчээр усжуулалтын төлөвлөгөө /га/.....	165
Хүснэгт 247. Бэлчээр усжуулалтын төлөвлөгөө байршлаар /га/	166
Хүснэгт 248. Бэлчээр сайжруулах төлөвлөгөө /га/	170
Хүснэгт 249. Бэлчээрийн багтаамж	175
Хүснэгт 250. Багтаамжид тохирсон малын тоо /хонин толгой/.....	175
Хүснэгт 251. Багтаамжид тохирсон малын тоо төрлөөр	176
Хүснэгт 252. Нэмэгдэл тэжээл өгөх малын тоо төрлөөр.....	177
Хүснэгт 253. Шаардлагатай малын тэжээлийн хэрэгцээ.....	178
Хүснэгт 254. Цаг хүндэрсэн үед шаардагдах тэжээлийн хэрэгцээ.....	178
Хүснэгт 255. Аймгийн нийт тэжээлийн хэрэгцээ.....	180
Хүснэгт 256. Аймгийн нийт төлөвлөсөн хадлангийн талбай.....	180
Хүснэгт 257. Хадлангийн талбайн байршил.....	180
Хүснэгт 258. Цэвэр болон эрлийз үүлдрийн малын тоо	184
Хүснэгт 259. Эрчимжсэн суурин МАА-н бүс газрын төлөвлөгөө /УГЗБЕТ/	184
Хүснэгт 260. Эрчимжсэн мал аж ахуйн төлөвлөгөө	185
Хүснэгт 261. Шинээр төлөвлөсөн мал угаалгын газар	187
Хүснэгт 262. Мал тууврын замын чиглэл	188
Хүснэгт 263. Мал эмнэлгийн хяналын болон малчдын түр буудаллах цэг	189
Хүснэгт 264. Хот суурины эдэлбэр газрын төлөвлөгөөний схем (УГЗБЕТ)	192
Хүснэгт 265. Шинэчлэн тогтоосон хот суурины эдэлбэр газрын хил.....	193
Хүснэгт 266. Хүн амын өсөлтийн төлөвлөл сумдаар, 2020-2034 он	204
Хүснэгт 267. Шилжих хөдөлгөөн сумдаар, 2015-2019 он.....	204
Хүснэгт 268. Хот байгуулалтын хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөө	205
Хүснэгт 269. Зөвшөөрөгдөх болон нөхцөлт ашиглалт	207
Хүснэгт 270. Үйлчлэх хүрээ.....	207
Хүснэгт 271. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	208
Хүснэгт 272. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	210
Хүснэгт 273. Функциональ бүсийн төрөл, талбайн хэмжээ.....	211
Хүснэгт 274. Функциональ бүсийн төрөл, талбайн хэмжээ.....	213
Хүснэгт 275. Функциональ бүсийн төрөл, талбайн хэмжээ.....	214
Хүснэгт 276. Функциональ бүсийн төрөл, талбайн хэмжээ.....	215
Хүснэгт 277. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	217
Хүснэгт 278. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	218
Хүснэгт 279. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	220
Хүснэгт 280. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	221
Хүснэгт 281. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	223
Хүснэгт 282. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	224

Хүснэгт 283. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө	226
Хүснэгт 284. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө	227
Хүснэгт 285. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө	229
Хүснэгт 286. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө	231
Хүснэгт 287. Шинээр үүсэх суурьшлын төлөвлөгөө	233
Хүснэгт 288. Шинээр үүсэх Үтрэм суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө	233
Хүснэгт 289. Шинээр үүсэх Бургастын хоолой суурьшлын төлөвлөгөө	234
Хүснэгт 290. Шинээр үүсэх Туулын гүүрний суурьшлын төлөвлөгөө	235
Хүснэгт 291. Шинээр үүсэх Үтрэм суурьшлын төлөвлөгөө	235
Хүснэгт 292. Шинээр үүсэх Хуурай суурьшлын төлөвлөгөө	236

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

Зураг 86. Булган аймгийн тусгай хэрэгцээний газар	12
Зураг 87. Булган аймгийн Улсын тусгай хамгаалалттай газар	14
Зураг 88. Зэд-Хантайн-Бүтээлийн нуруу дархан цаазат газрын газар ашиглалтын зураг	17
Зураг 89. Хөгнө-Гарна байгалийн цогцолборт газрын газар ашиглалтын зураг	18
Зураг 90. Хан Жаргалант уул байгалийн нөөц газрын газар ашиглалтын зураг	20
Зураг 91. Намнан уул байгалийн нөөц газрын газар ашиглалтын зураг	21
Зураг 92. Уран тогоо-Тулга уул байгалийн дурсгалт газрын газар ашиглалтын зураг	22
Зураг 93. Улсын хилийн зурвас газрын газар ашиглалтын зураг	23
Зураг 94. Улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газрын газар ашиглалтын зураг	24
Зураг 95. ШУТ-ийн сорилт туршилтын талбай	25
Зураг 96. Чилэн аймаг дундын отрын нөөц бэлчээрийн газрын газар ашиглалтын зураг	26
Зураг 97. Улсын гэжээлийн сангийн хадлангийн талбайн зураг	27
Зураг 98. Булган аймгийн орон нутгийн тусгай хэрэгцээний газар	29
Зураг 99. Улсын тусгай хэрэгцээний болон орон нутгийн тусгай хэрэгцээний газар	29
Зураг 100. Судалгааны талбайн мэдээлэл	33
Зураг 101. Хөрсний зүсэлт хийсэн цэгүүд, түүний орчмын гэр хороолол	36
Зураг 102. Булган хотын агаар дахь азотын давхар ислийн сарын дундаж агууламж, 2019 он	40
Зураг 103. Булган хотын агаар дахь хүхэрлэг хийн сарын дундаж агууламж, 2019 он	40
Зураг 104. Утаатай байдал	40
Зураг 105. Бэлчээрийн төрх байдал, бэлчээрт учирсан нөлөөлөл	43
Зураг 106. Салхины элэгдэлд орсон тариалангийн талбай, Булган аймаг	45
Зураг 107. Дунд зэрэг талхлагдсан бэлчээр, Булган аймаг, Гурванбулаг сум, 2-р баг	52
Зураг 108. Хүчтэй талхлагдсан бэлчээр, Булган аймаг, Рашаант сум, 1-р баг	53
Зураг 109. Хүчтэй талхлагдсан бэлчээр, Булган аймаг, Бүрэгхангай сум, 3-р баг	53
Зураг 110. Малын хөлөөр талхлагдсан бэлчээр, Булган аймаг, Рашаант сум	58
Зураг 111. Бүрэгхангай сум, Баруун зах цах, Алтны уурхайн олборлолтын улмаас эвдэрсэн газар	60
Зураг 112. Бүрэгхангай сум, Туул голын голдирол, Алтны уурхайн олборлолтын улмаас эвдэрсэн газар	60
Зураг 113. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.	63
Зураг 114. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ	66
Зураг 115. Аялал рекреацийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ	69
Зураг 116. Ойн сан бүхий газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ	71
Зураг 117. Зам, шугам сүлжээний зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ ..	74
Зураг 118. Өвөл-хаврын улиралд адуунд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ	77
Зураг 119. Өвөл-хаврын улиралд тэмээнд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ	77
Зураг 120. Өвөл-хаврын улиралд үхэрт тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ	77
Зураг 121. Өвөл-хаврын улиралд бог малд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ ..	77
Зураг 122. Зун-намрын улиралд адуунд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ	80
Зураг 123. Зун-намрын улиралд тэмээнд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ	80
Зураг 124. Зун-намрын улиралд үхэрт тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ	80
Зураг 125. Зун-намрын улиралд бог малд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ	80
Зураг 126. Хөв, цөөрөм, усан сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ	83
Зураг 127. Хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ	85
Зураг 128. Аймгийн удирдлага болон холбогдох мэргэжилтнүүдтэй хийсэн хэлэлцүүлэг	104

Зураг 129. Булган сумын багийн дарга, мэргэжилтэнтэй ажиллах буй байдал.....	104
Зураг 130. Аймгийн зарим байгууллагын холбогдох мэргэжилтнүүдтэй хийсэн хэлэлцүүлэг.....	105
Зураг 131. Бугат сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтнүүд.....	106
Зураг 132. Бүрэгхангай сумын засаг дарга газрын даамалтай хийсэн уулзалт.....	106
Зураг 133. Хангал сумын Засаг даргад ажлаа танилцуулж буй байдал.....	107
Зураг 134. Хишиг-Өндөр сумын багийн дарга, мэргэжилтэнтэй ажилласан байдал.....	107
Зураг 135. Хутаг-Өндөр сумын багийн дарга, мэргэжилтэнтэй ажилласан байдал.....	107
Зураг 136. Орхон сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтнүүд.....	108
Зураг 137. Тэшиг сумын удирдлага, мэргэжилтний хэлэлцүүлэг.....	108
Зураг 138. Тариалангийн газрын төлөвлөгөө.....	146
Зураг 139. Элэгдэл эвдрэлд орсон талбайг нөхөн сэргээх төлөвлөгөө.....	152
Зураг 140. Тариалангийн талбайн ойн зурвасын төлөвлөгөө.....	154
Зураг 141. Аймгийн улирлын бэлчээрийн төлөвлөгөө.....	163
Зураг 142. Бэлчээр усжуулалтын төлөвлөгөө.....	169
Зураг 143. Бэлчээр сайжруулах арга хэмжээ.....	174
Зураг 144. Хадлангийн газрын төлөвлөгөө.....	182
Зураг 145. Эрчимжсэн аж ахуйн газрын төлөвлөгөө.....	187
Зураг 146. Мал тууврын замын төлөвлөгөө.....	189
Зураг 147. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжил.....	190
Зураг 148. Хангайн бүсийн бүлэг суурины тогтолцоо.....	191
Зураг 149. Булган аймгийн бүлэг суурины тогтолцоо.....	192
Зураг 150. Булган сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	195
Зураг 151. Баян-Агт сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	196
Зураг 152. Баяннуур сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	196
Зураг 153. Бугат сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	197
Зураг 154. Бүрэгхангай сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	197
Зураг 155. Гурванбулаг сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	198
Зураг 156. Дашинчилэн сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	198
Зураг 157. Могод сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	199
Зураг 158. Орхон сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	199
Зураг 159. Рашаант сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	200
Зураг 160. Сайхан сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	200
Зураг 161. Сэлэнгэ сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	201
Зураг 162. Тэшиг сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	201
Зураг 163. Хангал сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	202
Зураг 164. Хишиг-Өндөр сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	202
Зураг 165. Хутаг-Өндөр сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө.....	203
Зураг 166. Булган сумын төвийн ерөнхий төлөвлөгөө.....	210
Зураг 167. Баян-Агт сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	211
Зураг 168. Баяннуур сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	213
Зураг 169. Бугат сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	214
Зураг 170. Бүрэгхангай сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	215
Зураг 171. Гурванбулаг сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	216
Зураг 172. Дашинчилэн сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	218
Зураг 173. Могод сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	219
Зураг 174. Орхон сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	221
Зураг 175. Рашаант сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	222
Зураг 176. Сайхан сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	224
Зураг 177. Сэлэнгэ сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	225
Зураг 178. Тэшиг сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	227
Зураг 179. Хангал сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	229
Зураг 180. Хишиг-Өндөр сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	231
Зураг 181. Хутаг-Өндөр сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	232
Зураг 182. Баян-Агт сумын Үтрэм суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	234
Зураг 183. Бугат сумын Бургастын хоолой суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	234
Зураг 184. Бүрэгхангай сумын Туулын гүүрний суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	235
Зураг 185. Бүрэгхангай сумын Үтрэм суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.....	236

Зураг 186. Хангал сумын Хуурай суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө236

ДИАГРАММЫН ЖАГСААЛТ

Диаграмм 35. 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын дүнг 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангийн дүнтэй харьцуулсан байдал.....	12
Диаграмм 36. Хар тугалганы агууламж	32
Диаграмм 37. Цайрын агууламж.....	32
Диаграмм 38. Хромын агууламж	32
Диаграмм 39. Кобальтын агууламж	32
Диаграмм 40. Мөнгөн усны агууламж	32
Диаграмм 41. Зэсийн агууламж	32
Диаграмм 42. Стронцийн агууламж	32
Диаграмм 43. Кадмийн агууламж.....	32
Диаграмм 44. Гэдэсний бүлгийн бичил биетэн, гэдэсний бүлгийн эмгэг төрөгч	34
Диаграмм 45. Гэдэсний бүлгийн бичил биетний бохирдлын түвшин	34
Диаграмм 46. Дээж авсан газрын хөрсний нянгийн бохирдлын тархалтын гүн.....	36
Диаграмм 47. Устөрөгчийн илтгэгч	38
Диаграмм 48. Ууссан хүчилтөрөгч (мгО/л)	38
Диаграмм 49. Биохимийн хэрэгцээт хүчилтөрөгч (мгО/л).....	38
Диаграмм 50. Аммоны азот (мгN/kg).....	38
Диаграмм 51. Булган хотын агаар дахь бохирдуулах бодисын жилийн дундаж агууламж.....	39
Диаграмм 52. Булган сум, суурин болон хөдөлгөөнт эх үүсвэр, 2018-2020 он.....	41
Диаграмм 53. Бэлчээрийн даац/ 2012-2020 он/.....	57
Диаграмм 54. Шинээр хот, суурин газар байгуулахад тохиромжтой газар, сумдаар.....	63
Диаграмм 55. Тариалангийн газарт тохиромжтой болон нэн тохиромжтой газар, га	65
Диаграмм 56. Аялал, рекреацийнн газарт тохиромжтой газар, сумдаар	68
Диаграмм 57. Ойн сангийн газарт тохиромжтой газар, сумдаар.....	70
Диаграмм 58. Авто болон төмөр замын зориулалтаар ашиглахад тохиромжтой газар, нийт газар нутагт эзлэх хувь	72
Диаграмм 59. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар ашиглахад тохиромжтой газар, нийт газар нутагт эзлэх хувь.	73
Диаграмм 60. Өвөл-хаврын улиралд ашиглах бэлчээр тохиромжтой газар, нийт газар нутагт эзлэх хувь.	75
Диаграмм 61. Зун намрын улиралд ашиглах бэлчээр тохиромжтой газар, нийт газар нутагт эзлэх хувь.	78
Диаграмм 62. Хөв, цөөрөм усан сангийн газарт тохиромжтой газар, сумдаар.....	82
Диаграмм 63. Хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой газрын эзлэх хувь	84
Диаграмм 64. Булган аймгийн 2011-2020 оны хүн амын тоо, өсөлтийн хувь.....	86
Диаграмм 65. Хүйсийн харьцаа, 2011-2020 он.....	88
Диаграмм 66. Хүн амын насны бүтэц хувиар, 2011-2020 он	88
Диаграмм 67. Өрхийн тоо, 2011-2020	89
Диаграмм 68. Дундаж наслалт, 2011-2020 он.....	91
Диаграмм 69. Хүн амын голч нас, 2011-2020 он.....	91
Диаграмм 70. Хүн ам зүйн ачаалал, 2011-2020 он	92
Диаграмм 71. Хөдөлмөрийн насны хүн ам, 2011-2020 он.....	92
Диаграмм 72. Ажиллагчид, 2011-2020 он.....	94
Диаграмм 73. Малын тоо, өсөлтийн хувь 2011-2020 он.....	95
Диаграмм 74. Бойжуулсан төл, 2011-2020 он.....	97
Диаграмм 75. Малтай өрхийн тоо, 2011-2020 он	100
Диаграмм 76. Аймгийн хүн амын тоо, өсөлтийн хувь 2015-2020 он	113
Диаграмм 77. Булган аймгийн дотоодод үйлдвэрлэдэг ХАА-н бүтээгдэхүүний хэрэгцээ төрлөөр /2020 он, 2034 он/	115
Диаграмм 78. 2034 онд Аймгийн хүн амын ХАА-н гол нэрийн хүнсний бүтээгдэхүүнийг нэмэгдүүлэх хэмжээ.....	116
Диаграмм 79. Бэлчээрийн ачаалал нэмэгдэх нь 1 мал, 1 га бэлчээрээс авах бүтээгдэхүүн	121
Диаграмм 80. Малын тоогоор бүлэглэсэн малчин өрхийн эзлэх хувь.....	134

Диаграмм 81. Нэг өрхөд ногдох малын тоо, малын тооны бүлэглэлээр, 2020 оны байдлаар.....	134
Диаграмм 82. Булган аймгийн хэмжээнд үйлдвэрлэх боломжит МАА-н бүтээгдэхүүний хэмжээ,	135
Диаграмм 83. Булган аймгийн хүн амын мах, сүүний хэрэгцээ, үйлдвэрлэл.....	135
Диаграмм 84. Малын тооны өөрчлөлт малчин өрхийн орлогод нөлөөлөх урт хугацааны төсөөлөл, бэлчээрийн ачааллын бууралттай уялдуулан тооцсон байдал.....	136
Диаграмм 85. Нэг хонин толгойгоос олох орлого.....	137

1.4.7. ТУСГАЙ ХЭРЭГЦЭЭНИЙ ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ

1.4.7.1. Улсын тусгай хэрэгцээний газар

Улсын тусгай хэрэгцээний газарт Улсын тусгай хамгаалалттай газар, улсын хилийн зурвас газар, улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар, гадаад улсын дипломат төлөөлөгчийн болон консулын газар, олон улсын байгууллагын төлөөлөгчийн газарт олгосон газарт, шинжлэх ухаан, технологийн сорилт туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай, аймаг, дундын отрын бэлчээр, улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай, бүтээгдэхүүн хуваах гэрээний дагуу хайгуулын зориулалтаар ашиглах газрын тосны гэрээт талбай, эдийн засгийн чөлөөт бүсийн газар, үндэсний хэмжээний томоохон бүтээн байгуулалт, дэд бүтцийн төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх газар, аюултай хог хаягдлын төвлөрсөн байгууламж барих газар хамаарна.

2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайлангаас үзвэл Булган аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 3 орчим хувийг буюу 144.9 мян.га газрыг улсын тусгай хэрэгцээнд тоолсон байна. Үүнээс улсын тусгай хамгаалалттай газар 52.7 мянган га орчим буюу 36.4 хувийг, улсын хилийн зурвас газар 79.1 мян.га буюу 54.6 хувийг, улсыг батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар 3.5 мян.га буюу 2.4 хувийг, шинжлэх ухаан, технологийн сорилт, туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай 0.003 мян.га буюу 0.002 хувийг, улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай 9.5 мян.га буюу 6.5 хувийг тус тус эзэлж байгаа ба бүтээгдэхүүн хуваах гэрээний дагуу хайгуулын зориулалтаар ашиглах газрын тосны гэрээт талбай, гадаад улсын дипломат төлөөлөгчийн болон консулын газар, олон улсын байгууллагын төлөөлөгчийн газарт олгосон газар, аймаг дундын отрын бэлчээр, эдийн засгийн чөлөөт бүсийн газар, үндэсний хэмжээний томоохон бүтээн байгуулалт, дэд бүтцийн төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх газар, аюултай хог хаягдлын төвлөрсөн байгууламж барих газар зэрэг улсын тусгай хэрэгцээний газрууд Булган аймгийн 2020 газрын нэгдмэл санд тоологдоогүй байна.

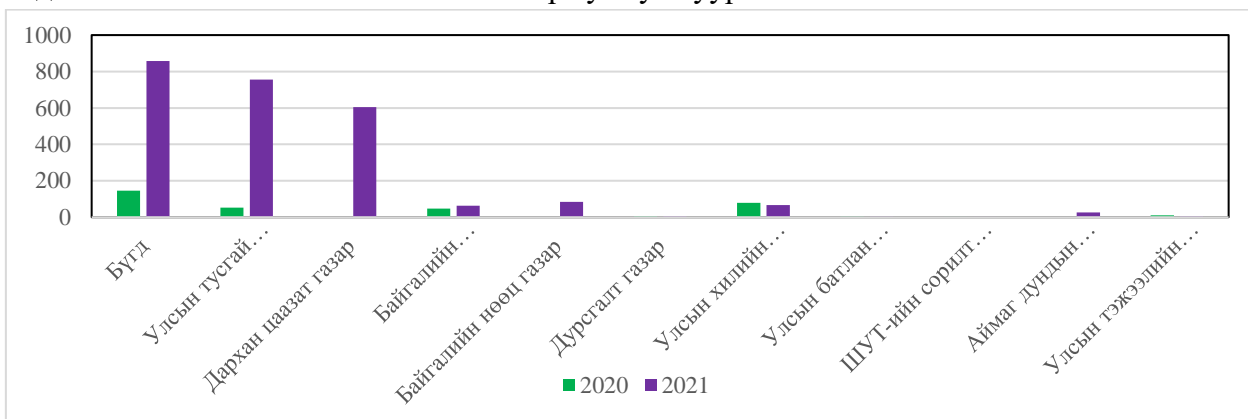
Хүснэгт 1. 2020 оны Газрын нэгдмэл сангийн тайлан /га/

№	Сумын нэр	Улсын тусгай хэрэгцээний газар							
		Бүгд	Улсын тусгай хамгаалалттай газар	Үүнээс		Улсын хилийн зурвас газар	Улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах	ШУТ-ийн сорилт туршилтын талбай	Улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай
				Байгалийн ноцолбор газар	Дурсгалт газар				
1	Баян-Агт	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Баяннуур	9,520	-	-	-	-	-	-	9,520
3	Бугат	3,500	-	-	-	-	3,500	-	-
4	Булган	7	-	-	-	-	4	3	-
5	Бүрэгхангай	-	-	-	-	-	-	-	-
6	Гурванбулаг	37,190	37,190	37,190	-	-	-	-	-
7	Дашинчилэн	340	340	340	-	-	-	-	-
8	Могод	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Орхон	-	-	-	-	-	-	-	-
10	Рашаант	9,460	9,460	9,460	-	-	-	-	-
11	Сайхан	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Сэлэнгэ	22,000	-	-	-	22,000	-	-	-
13	Тэшиг	57,164	-	-	-	57,164	-	-	-
14	Хангал	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Хишиг-Өндөр	-	-	-	-	-	-	-	-
16	Хутаг-Өндөр	5,800	5,800	-	5,800	-	-	-	-
НИЙТ		144,981	52,790	46,990	5,800	79,164	3,504	3	9,520

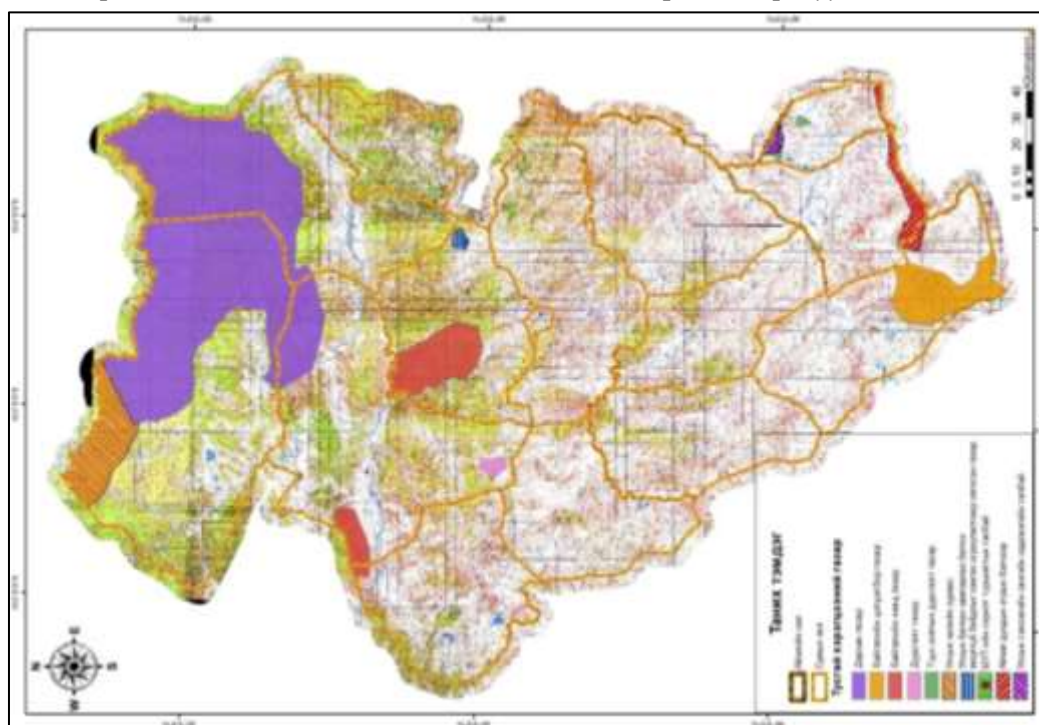
“Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах ажил”-ын хүрээнд 2021 онд тус аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тооллого, тоо

бүртгэлийг шинэчлэн бүртгэхэд тусгай хэрэгцээний газар нийт 857.5 мян.га талбай байна. Үүнээс тусгай хамгаалалттай газар 756.3 мян.га талбай 88.2 хувь, улсын хилийн зурвас газар 66.3 мян.га буюу 7.7 хувь, улсыг батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар 3.5 мян.га буюу 0.4 хувь, шинжлэх ухаан, технологийн сорилт, туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай 0.005 мян.га буюу 0.0006 хувь, аймаг дундын отрын бэлчээр 26.2 мян.га буюу 3.0 хувь, улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай 5.0 мян.га буюу 0.5 хувийг тус тус эзэлж байна.

Уг ажлын хүрээнд тус аймгийн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тооллого, тоо бүртгэлийг шинэчлэн бүртгэсэн. Уг бүртгэлийн тусгай хэрэгцээний газрын хэмжээг тус аймгийн 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлантай харьцуулан үзэхэд тусгай хамгаалалттай газар 703.6 мян.га технологийн сорилт, шинжлэх ухаан, туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбай 0.0025 мян.га тус тус өссөн, улсын хилийн зурвас газар 12.8 мян.га, улсыг батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар 0.03 мян.га, улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай 4.5 мян.га талбайгаар тус тус буурсан байна.

Диagramм 1. 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн газрын нэгдмэл сангийн ангиллын дүнг 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн ангиллын тайлангийн дүнтэй харьцуулсан байдал

Зураг 1. Булган аймгийн тусгай хэрэгцээний газар

Хүснэгт 2. 2021 оны Газрын нэгдмэл сангийн бүртгэл /га/

№	Сумын нэр	Улсын тусгай хэрэгцээний газар										
		Бүгд	Улсын тусгай хамгаалалттай газар	Үүнээс				Улсын хилийн зурвас газар	Улсын баглан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар	ШУТ-ийн сорилт туршилтын талбай	Аймаг дундын отрын бэлчээр	Улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай
				Дархан цазаг газар	Байгалийн цогцолбор газар	Байгалийн нөөц газар	Дурсгалт газар					
1	Баян-Агт	0.006	-	-	-	3,104.2	-	-	-	0.006	-	-
2	Баяннуур	5012.6	-	-	-	-	-	-	-	0.006	-	5,012.6
3	Бугат	66,368.5	-	-	-	62,913.2	-	-	3,452.3	3.0	-	-
4	Булган	1.9	-	-	-	-	-	-	-	1.9	-	-
5	Бүрэгхангай	0.006	-	-	-	-	-	-	-	0.006	-	-
6	Гурванбулаг	37,505.1	-	-	37,505.1	-	-	-	-	0.06	-	-
7	Дашинчилэн	196,819.3	-	-	34.9	-	-	-	-	0.006	196,784.4	-
8	Могод	2,884.0	-	-	-	-	-	-	-	0.02	2,884.0	-
9	Орхон	0.006	-	-	-	-	-	-	-	0.006	-	-
10	Рашаант	30,667.2	-	-	25,967.0	-	-	-	-	0.04	4,700.2	-
11	Сайхан	0.005	-	-	-	-	-	-	-	0.005	-	-
12	Сэлэнгэ	239,513.9	-	239,215.0	-	-	-	298.7	-	0.2	-	-
13	Тэшиг	381,377.7	-	315,313.1	-	-	-	66,061.7	2.5	0.4	-	-
14	Хангал	16.5	-	-	-	-	-	-	16.5	0.004	-	-
15	Хишиг-Өндөр	0.005	-	-	-	-	-	-	-	0.005	-	-
16	Хутаг-Өндөр	72,624.3	-	49,249.1	-	17,960.2	5,415	-	-	0.08	-	-
НИЙТ		857,500.7	756,387.8	603,777.8	63,507.1	83,687.9	5,415	66,360.4	3471.4	5.7	26,262.8	5,012.6

1.4.7.1.1. Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг

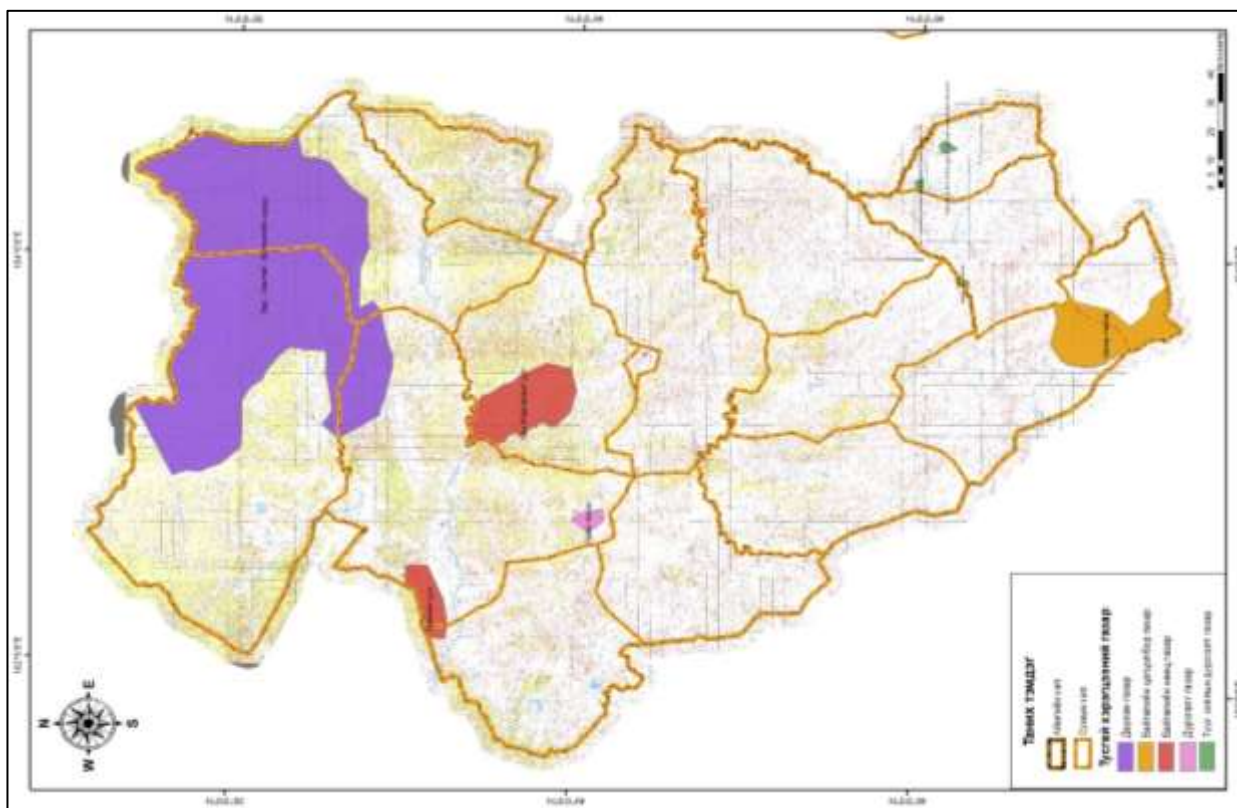
Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийг Дархан цаазат газар, Байгалийн цогцолборт газар, Байгалийн нөөц газар, Дурсгалт газар хэмээн ангилдаг.

Хүснэгт 3. Монгол Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн ангилал

Улсын тусгай хамгаалалттай газар			
Дархан цаазат газар	Байгалийн цогцолборт газар	Байгалийн нөөц газар	Дурсгалт газар
Байгалийн бүсийн онцлог, хэв шинжийг төлөөлж чадах, унаган төрхөө хадгалсан, шинжлэх ухаан хүн төрөлхтний соёл иргэншлийн онцгой ач холбогдолтой газар нутаг.	Байгалийн унаган төрхөө хадгалсан, түүх, соёл, экологийн боловсрол хүмүүжил, танин мэдэхүйн ач холбогдолтой, аялал жуулчлал хөгжүүлэх боломжтой газар нутаг.	Байгалийн баялгийг хамгаалах, нөхөн сэргээх, нөхцөлийг бүрдүүлэх зорилго бүхий газар нутаг.	Байгалийн өвөрмөц тогтоцтой, түүх, соёлын дурсгалт өвийг хамгаалах зорилго бүхий газар нутаг.

Булган аймгийн хэмжээнд 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тайланд тусгай хамгаалалттай газар 52.7 мян.га газар байгаа бөгөөд Байгалийн цогцолборт газар нийт 46.9 мян.га газар, Дурсгалт газар 5.8 га газар тус тус эзэлж байсан бол 2021 оны газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлээр Дархан цаазат газар 603.8 мян.га, Байгалийн цогцолборт газар 63.5 мян.га, Байгалийн нөөц газар 83.7 мян.га, Дурсгалт газар 5.4 мян.га тус тус тоологдсон байна.

Булган аймгийн 2020 оны газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлээр Дархан цаазат газар болон Байгалийн нөөц газар тоологдоогүй байна.

Зураг 2. Булган аймгийн Улсын тусгай хамгаалалттай газар

Хүснэгт 4. Улсын тусгай хамгаалалттай газрын жагсаалт

№	Сумын нэр	Тусгай зөвшөөрлийн дугаар	Тусгай хамгаалалттай газар	Хамгаалалтын төрөл	Тусгай хамгаалалтад авсан огноо	Талбай, мян.га
1	Сэлэнгэ	SSPT-00091	Зэд - Хантай - Бүтээлийн нуруу	Дархан газар	2011.05.05	239.2
2	Тэшиг					315.3
3	Хутаг-Өндөр					49.2
4	Гурванбулаг	SSPT-00056	Хөгнө-тарна	Байгалийн цогцолбор газар	2003.06.19	37.5
5	Рашаант					26.0
6	Дашинчилэн					0.03
7	Бугат	SSPT-00058	Хан Жаргалант уул	Байгалийн нөөц газар	1995.05.04	62.9
8	Хутаг-Өндөр	SSPT-00057	Намнан уул			18.0
9	Баян-Агт					3.1
10	Хутаг-өндөр	SSPT-00031	Уран тогоо	Дурсгалт газар	1995.05.04	5.4
НИЙТ						756.3

А. Дархан цаазат газар “Зэд-Хантай-Бүтээлийн нуруу”

Булган аймгийн Тэшиг, Хутаг-өндөр, Сэлэнгэ сумдын нутагт орших Хантай-Зэд-Бүтээлийн нуруу, тэдгээрийн орчмын нутгийг хамарсан 604.2 мян.га газрыг УИХ-ын 2011 оны 18 дугаар тогтоолоор Дархан цаазат газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтад авсан байна. Энэхүү газар нутаг нь тайга, дэд тайга, ой хөндийн голын боролзгонот нугын экосистемийн иж бүрдлийг төлөөлөх бөгөөд Сэлэнгийн савын бэсрэг уулсын мужид хамрагдана.

Энэ нутгийн 59.7 хувийг уулын тайгын ширэгт хөрстэй үетэн нарс, шинэс болон хусан ойгоор бүрдэх дэд тайга 31.6 хувийг уулын тайгын цэвдэгт хөрстэй давжаа бутногоон хөвд бүхий шинэс-хушин ба шинэсэн ойгоос бүрдэх тайга эзлэх ба татмын нуга 6.6 хувь, ойт хээр 1.3 хувь, нугат хээр 0.8 хувийг тус тус эзэлж байна. Үүнээс харахад энэ нутгийн 91.3 хувийг ой мод бүхий тайга, дэд тайгын экосистем бүрдүүлж байгаа юм.

Зэд-Хантай-Бүтээлийн нуруу нь эртний тэгшивтэр гадарга бүхий хавтгай орой хяртай, 1600-1800м үнэмлэхүй өндөртэй дундаж уулсаас голлон тогтоно. Зэд-Бүтээлийн нурууны өмнөд хэсгээс Эрээн, Тарвагатай, Азарга, Зэлтэр гэсэн 4 том гол, тэдгээрийн салбарууд эх аван урдаг. Эдгээр голууд нь ус ихтэй, урсгал түргэнтэй, Сэлэнгэ мөрөн болон түүний томоохон цутгал Эгийн голын ус зүйн горимд тэргүүлэх нөлөөтэй. Онгон, Хантайн нуруу, Хилийн рашаан, Соронзон хад, Дүгнэгийн хясаа, түүний зураг, бичээс зэрэг байгалийн үзэсгэлэнт болоод түүний түүх дурсгалын газрууд их байдаг. Зэд-Хантай-Бүтээлийн нуруунд ховор болон ховордсон амьтдаас баавгай, буга, хандгай, булга, хүдэр байх ба шувуудаас явлаг сар, цагаан сүүлт, бүргэд оршин амьдардаг байна.

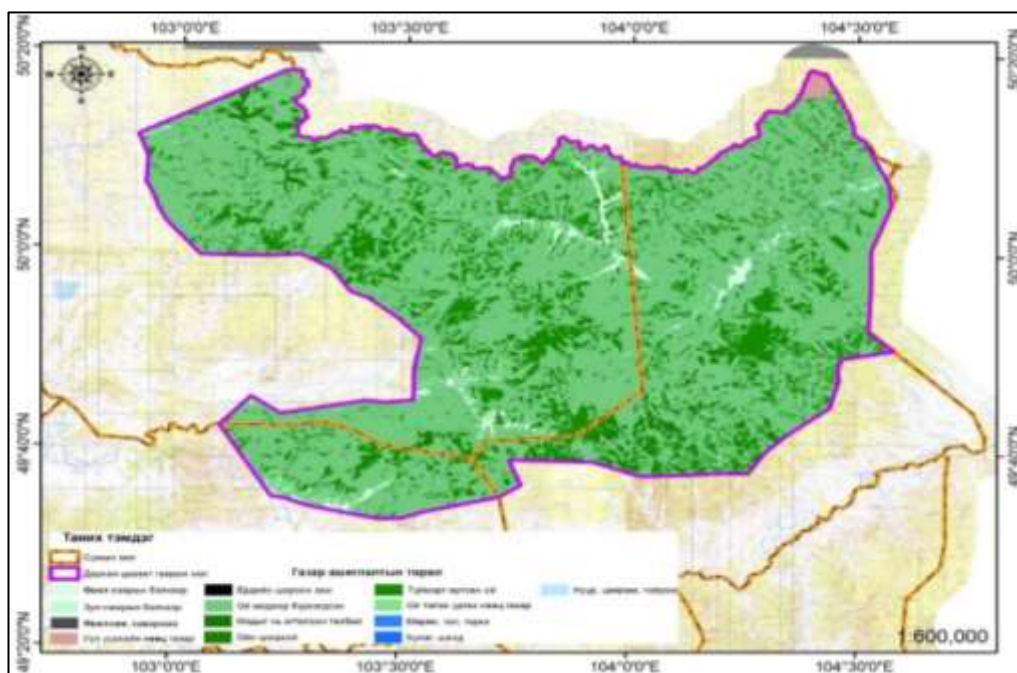
Энэ бүс нутгийг дархан газрын ангилалд авснаар тэнд явагдаж буй үзэгдэл, өөрчлөлтийн үйл хамт цогц байдлаар судлан шинжилж холбогдох хяналт-мониторингийн үнэлгээг системтэйгээр явуулах боломж бүрдүүлж байгаагаараа ач холбогдолтой юм. Нөгөөтээгүүр энэ бүс нутгийн байгалийн цөөн, баялаг, амьтан, ургамлын олон янз байдлын хадгалалт, хамгаалалтыг сайжруулж, өсөлт, үржлийг нь хангахад чухал ач холбогдолтой.

Хүснэгт 5. Зэд-Хантайн-Бүтээлийн нуруу дархан газрын эргэлтийн цэг

Сумын нэр	Уртраг	Өргөрөг	Газрын нэр	Өндөрлөг
Тэшиг	103°08'30.6"	49°59'27.7"	-	1642.4
	103°02'58.9"	49°59'28.4"	-	1724
	103°01'13.7"	50°00' 42.7"	-	1738
	102°56'15.8"	50°05'46.1"	-	1762.8
	103°11'51.5"	49°59'29.2"	-	1865.7
	102°55'28.8"	50°06'36.7"	Доод нарийн даваа	1577
	102°57'20.9"	50°03'55.4"	Дунд нарийн даваа	1708
	102°58'22.9"	50°02'45.2"	Дээд Нарийн даваа	1714
	103°14'55.6"	50°18'10.2"	Зэдийн нуруу	-
102°54'17.4"	50°11'30.4"	Нуурын булаг гол	-	

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

	102°55'39.1"	50°09'18.9"	Харагдах магнай уул	1755.6
	103°29'01.4"	49°53'34.7"	-	1462
	103°31'34.6"	49°48'17.8"	-	1541
	103°20'19.7"	49°58'17.6"	-	1611
	103°32'26.5"	49°51'23.4"	-	1709.7
	103°16'19.6"	49°59'39.3"	-	1831
	103°22'56.6"	49°56'00.3"	-	2061
	103°25'15.2"	49°55'23.8"	Хөх чулуутын уул	2046.7
	103°31'35.3"	49°45'10.5"	-	1216
	103°27'43.3"	49°44'54.4"	-	1226.5
	103°14'05.8"	49°43'39.5"	-	1261.7
	103°17'53.7"	49°44'07.4"	-	1310
	103°25'16.9"	49°45'05.1"	-	1322.4
	103°41'08.9"	49°41'06.4"	-	1631.6
	103°24'01.2"	49°41'59.4"	-	1937.2
	103°20'10.9"	49°42'44.1"	Бандан шовлог	1738.9
	103°18'29.1"	49°42'41.6"	Нарийн даваа	-
	103°10'09.7"	49°45'19.5"	Тарвагтайн гол	-
	103°15'28.8"	49°42'25.9"	Уургын даваа	1484.8
	103°58'36.2"	50°09'23.1"	-	1614.2
	103°59'38.1"	50°01'09.9"	-	1569.6
	104°01'47.4"	49°46'26.3"	-	1624.3
Сэлэнгэ	104°34'28.3"	50°05'07.9"	-	1322.5
	104°31'50.6"	50°00'39.0"	-	1366.4
	104°31'50.5"	49°57'20.2"	-	1392.7
	104°31'30.3"	49°52'31.3"	-	1418.3
	104°34'56.0"	49°50'31.0"	Байшинтын халзан уул	1346.7
	104°28'02.4"	49°49'43.2"	-	927
	104°27'32.5"	49°48'42.5"	-	1282
	104°27'38.3"	49°47'26.5"	-	1220.5
	104°26'26.1"	49°44'46.1"	Бууралдай уул	1560.1
	104°21'59.1"	49°42'35.4"	-	1510
	104°20'14.3"	49°41'40.3"	-	1381
	104°18'02.4"	49°40'18.5"	-	1527
	104°15'46.6"	49°38'08.4"	-	1372.7
	104°12'23.3"	49°38'08.5"	-	1331.6
	104°04'32.2"	49°37'50.7"	-	1351.4
	104°01'41.6"	49°37'46.7"	Навчит уул	1418.2
	103°55'23.1"	49°39'10.4"	-	1522.1
	103°44'17.5"	49°39'16.5"	-	1852.8
	103°45'59.6"	49°36'45.9"	-	1666.9
	103°43'7.3"	49°35'33.3"	-	1690.4
	103°43'6.4"	49°35'36.8"	Зүүн Ихэт	1690.9
	103°39'23.2"	49°39'20.7"	Харлагийн даваа	1705
	103°41'08.9"	49°41'06.4"	-	1631.6
	103°53'07.9"	49°41'48.2"	Хантайн даваа	1687.2
	104°1'47.4"	49°46'26.3"	-	1624.3
	103°59'38.1"	50°01'09.9"	-	1569.6
	103°58'36.2"	50°09'22.6"	-	1614.2
104°25'42.9"	50°18'21.5"	-	-	
Хутаг-Өндөр	103°15'28.6"	49°42'25.8"	Уургийн даваа	1484.8
	103°18'28.9"	49°42'41.5"	Нарийн даваа	-
	103°20'10.7"	49°42'44.0"	Бандан шовлог	1738.9
	103°24'01.0"	49°41'59.4"	-	1937.2
	103°27'31.8"	49°40'36.7"	Шар булуу	2103.4
	103°43'07.0"	49°35'31.3"	-	-
	103°33'24.4"	49°33'57.5"	-	1672.9
	103°30'15.6"	49°33'15.8"	-	1773.5
	103°27'14.5"	49°33'10.7"	Бөгсийн даваа	1511.5
	103°17'47.3"	49°34'26.6"	-	1253
	103°14'52.1"	49°35'08.2"	Дархан уул	1288.7
	103°13'10.4"	49°35'17.4"	-	-
103°06'02.6"	49°42'25.9"	Эг-Тарвагатайн бэлчир	-	

Зураг 3. Зэд-Хантайн-Бүтээлийн нуруу дархан цаазат газрын газар ашиглалтын зураг

Ой модоор бүрхэгдсэн талбайн Зэд-Хантайн-Бүтээлийн нуруу дархан цаазат газрын хамгийн их талбайг буюу 454.6 мян.га талбайг эзэлж байна.

Хүснэгт 6. Зэд-Хантайн-Бүтээлийн нуруу дархан цаазат газрын газар ашиглалтын төрөл

№	Газар ашиглалтын төрөл	Талбай /га/	Хувь
1	Өвөл-хаврын бэлчээр	10,034.3	1.7
2	Зун-намрын бэлчээр	590.2	0.1
3	Өвөлжөө, хаваржаа	16.9	0.003
4	Уул уурхайн нөөц газар	2,112.7	0.3
5	Ердийн шороон зам	194.8	0.03
6	Ой модоор бүрхэгдсэн	454,581.6	75.3
7	Модыг нь огтолсон талбай	3,949.6	0.7
8	Ойн цоорхой	30,898.0	5.1
9	Түймэрт өртсөн ой	88,009.6	14.6
10	Ой тэлэн ургах нөөц газар	12,183.9	2.0
11	Мөрөн, гол, горхи	1,198.6	0.2
12	Булаг, шанд	0.02	0.000004
13	Нуур, цөөрөм, тойром	7.5	0.001
НИЙТ		603,777.8	100.0

Б.Байгалийн цогцолборт газар “Хөгнө-Тарна”

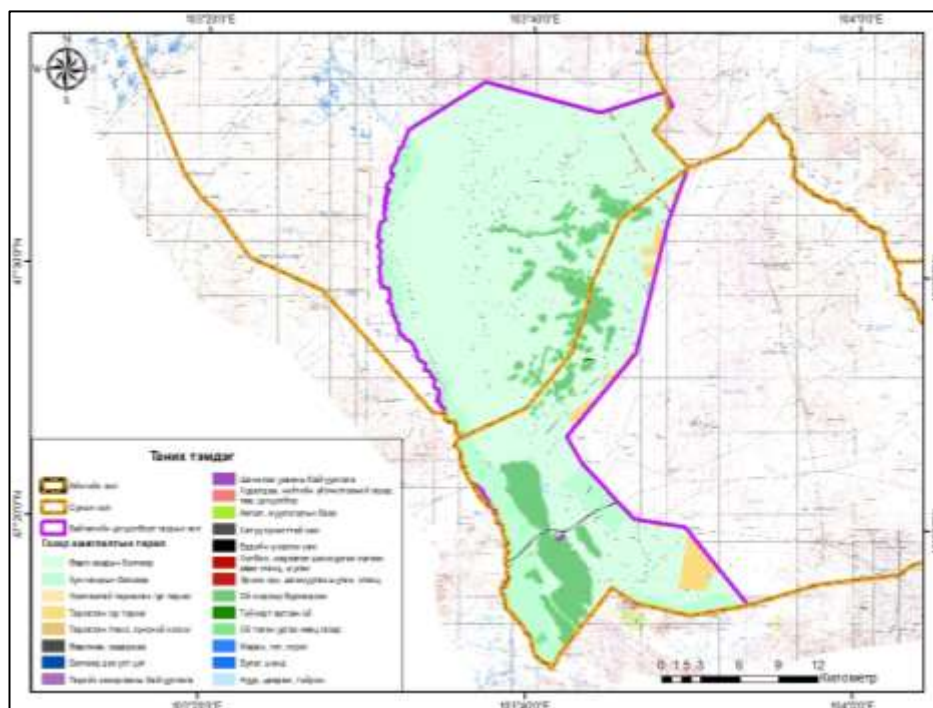
Хөгнө-Тарны байгалийн цогцолборт газар нь Төв, Өвөрхангай, Булган аймгуудын хилийн заагт орших бөгөөд байгалийн мужлалаар Хангай-Хэнтийн уулт их мужид хамрагдана. Орхон Сэлэнгийн ай савын бэсрэг уулсын өмнөд хэсэгт нуур голоос нэлээд тусгаар байдалтай орших, тайгын болон хээрийн ургамал, амьтан нэг дор оршин амьдардгаараа ихээхэн онцлогтой уул юм. Иймээс ландшафтын иж бүрдлийн хослол экосистемийн өвөрмөц төрхийг хамгаалах зорилгоор 1997 онд 46.9 мян.га талбайг анх байгалийн нөөц газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтад авсан ба ардын уламжлалын сэргээн хүндэтгэх, аялал жуулчлал хөгжүүлэх, байгалийн унаган төрхийг хадгалах зорилгоор өргөтгөж 2003 онд байгалийн цогцолборт газар олгосон байна. Нийтдээ 84.1 мян.га талбайг бүртгэж авснаас 75.5 хувь буюу 63.5 мян.га талбай Булган аймгийн нутаг дэвсгэрт орших ба үлдсэн талбай нь Төв болон Өвөрхангай аймгийн нутагт оршино.

Ландшафтын хувьд уулын ой, уулын хээр, уулын хуурай хээр зэрэг бүслүүрлэг хэв шинжүүдээс гадна бүслэг шинжтэй умардын хуурай хээрийн ландшафт, бүсийн бус татмын

нугын ландшафт тархана. Энэ нутагт ойт хээр, хээр зонхилдог тул ургамлын нөмрөгөөр нэн баялаг төдийгүй манай орны ойн тархалтын өмнөд хэсэг болдгоороо онцлог юм.

Хүснэгт 7. Хөгнө-Тарна байгалийн цогцолбор газрын эргэлтийн цэг

Сумын нэр	Уртраг	Өргөрөг	Газрын нэр	Өндөрлөг
Рашаант	103°42'35.0"	47°26'52.7"		1887.3
	103°43'31.0"	47°28'57.5"	Цэцэрлэг уул	1966.8
	103°49'29.0"	47°34'13.1"	Шамбын гозгор	1386.2
	103°48'19.1"	47°32'02.3"	-	1386.5
	103°46'29.8"	47°26'52.9"	-	-
	103°42'17.6"	47°23'30.9"	Лун толгой	-
	103°43'15.9"	47°22'30.8"	Таван цохио уул	-
	103°46'28.0"	47°20'19.9"	Үнэгт уул	-
	103°49'39.6"	47°20'01.1"	-	-
	103°53'31.9"	47°16'59.0"	-	-
	103°53'29.5"	47°16'58.6"	Чавчиртын овоо	1424.7
	103°50'02.8"	47°16'33.1"	Бурхантын овоо	1490.1
	103°46'40.8"	47°17'00.3"	Хойт Шилүүстэйн овоо	1525.3
	103°45'12.5"	47°17'35.2"	Тариан толгой	1298.2
	103°42'04.1"	47°14'57.3"	Тарнын овоо	1318
103°41'39.7"	47°14'22.4"	Тарна голын	1290	
Гурванбулаг	103°35'43.7"	47°23'22.2"	Тарна-Шилүүт голын бэлчир	-
	103°32'17.8"	47°35'32.1"	Баян уул	-
	103°34'34.7"	47°36'31.0"	-	1246.8
	103°36'59.3"	47°37'31.0"	-	-
	103°44'01.5"	47°36'22.1"	-	1488.5
	103°48'02.5"	47°37'13.5"	-	1516.7
	103°47'18.5"	47°35'41.9"	Арцат уул	-
	103°49'30.4"	47°34'15.6"	-	1386.2
	103°45'20.8"	47°32'08.1"	Бага хан уул	1865.4
	103°43'38.4"	47°29'30.8"	Дүмбэн овоо	-
	103°43'31.0"	47°28'57.5"	Цэцэрлэг уул	1865.4
	103°42'35.0"	47°26'52.7"	-	1887.3
	103°39'48.6"	47°24'37.9"	Бариян үзүүр уул	1589.3
	103°35'43.7"	47°23'22.2"	-	-
103°48'31.9"	47°36'42.0"	-	-	
Дашинчилэн	103°48'02.5"	47°37'13.5"	-	-
	103°48'31.9"	47°36'42.0"	-	-
	103°48'15.8"	47°36'28.8"	-	-

Зураг 4. Хөгнө-Тарна байгалийн цогцолбор газрын газар ашиглалтын зураг

Хөгнө-Тарна байгалийн цогцолборт газрын хамгийн их талбайг буюу 46.3 мян.га талбайг өвөл-хаврын бэлчээр эзэлж байна.

Хүснэгт 8. Хөгнө-Тарна байгалийн цогцолбор газрын газар ашиглалтын төрөл

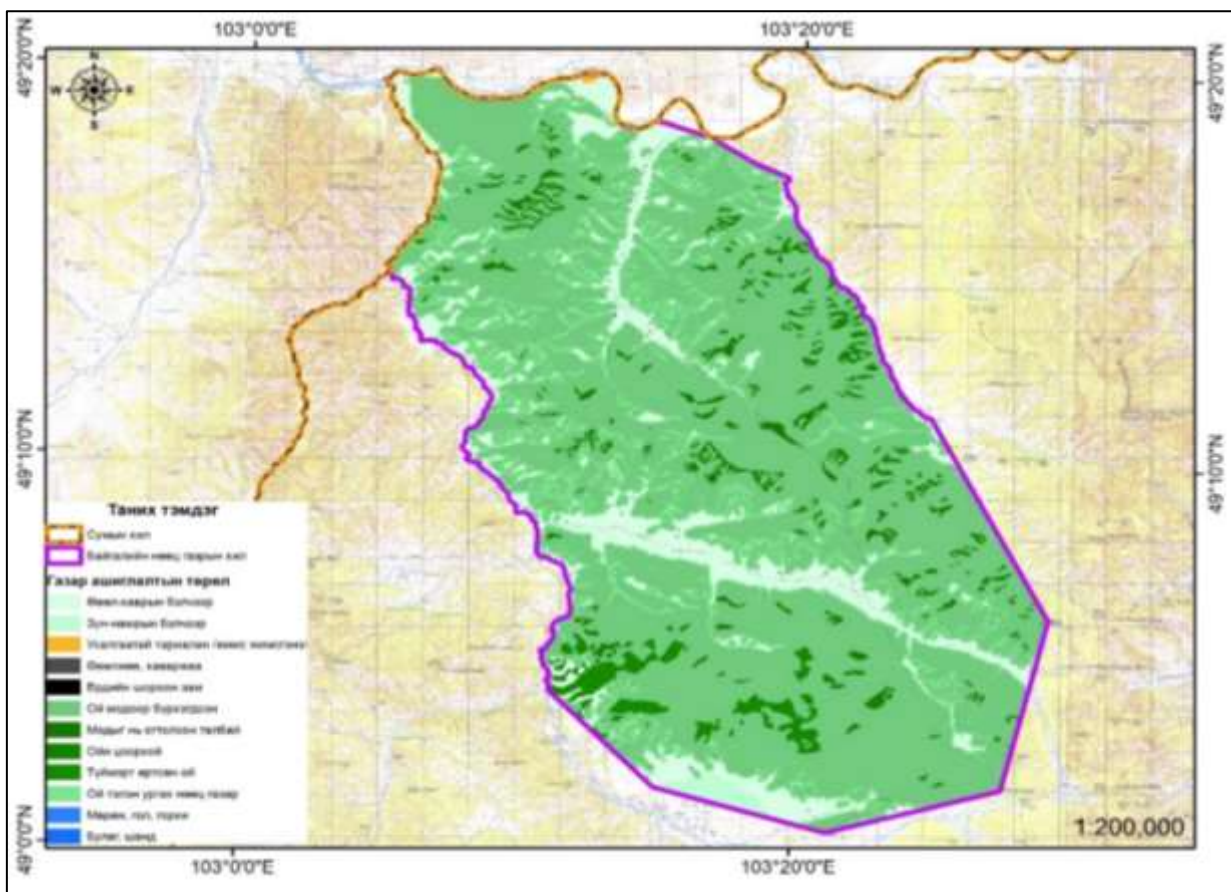
№	Газар ашиглалтын төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Өвөл-хаврын бэлчээр	46,280.6	72.9
2	Зун-намрын бэлчээр	7,424.6	11.7
3	Усалгаатай тариалан /үр тариа/	42.0	0.1
4	Тариалан /үр тариа/	1,412.3	2.2
5	Тариалан /төмс, хүнсний ногоо/	10.1	0.02
6	Өвөлжөө, хаваржаа	204.0	0.3
7	Бэлчээр дэх уст цэг	21.5	0.03
8	Төрийн захиргааны байгууллага	0.1	0.0001
9	Шинжлэх ухааны байгууллага	25.0	0.04
10	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний газар, төв, цогцолбор	0.02	0.00003
11	Аялал, жуулчлалын бааз	12.6	0.02
12	Хатуу хучилттай зам	100.5	0.2
13	Ердийн шороон зам	155.5	0.2
14	Холбоо, мэдээлэл дамжуулах хүлээн авах станц, шугам	14.0	0.02
15	Эрчим хүч, дамжуулах шугам, станц	55.0	1.1
16	Ой модоор бүрхэгдсэн	5,223.7	8.2
17	Түймэрт өртсөн ой	17.3	0.03
18	Ой тэлэн ургах нөөц газар	2,425.1	3.8
19	Мөрөн, гол, горхи	44.5	0.1
20	Булаг, шанд	0.2	0.0002
21	Нуур, цөөрөм, тойром	38.4	0.1
НИЙТ		63,507.1	100.0

В. Байгалийн нөөц газар “Хан Жаргалант уул”

Сэлэнгэ мөрний ай савын ус хагалбар уулсын нэг болох Хан Жаргалантын нурууны ландшафтын өвөрмөц тогтоц, биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах зорилгоор 2003 оны УИХ-ын 30 дугаар тогтоолоор байгалийн нөөц газар болгон улсын тусгай хамгаалалтад авсан. Нийт 62.9 мянган га талбайтай. Булган аймгийн нутагт Бүрэнгийн нурууны баруун хэсэгт Уулын болон Чачиртай голын хооронд орших бөгөөд хамгийн өндөр цэг нь 2069 м өндөрт орших Шарилт уул юм. Уулын ар хажуу нийтдээ ой модоор бүрхэгдсэн өвслөг бүрхэвч бүхий шинэсэн ой зонхилж зарим уулын оройд хус, улиас нэлээд холилдож ургана. Ой дотор уулын ойн бараан хөрс голлохын хамт ар хажуугийн дээд хэсэгт 1600-1700 метрээс дээших өндөрт уулын тайгын ширэгт хөрс, доод бэл хормойгоор нь уулын нугат ойн хөрс багагүй тохиолдоно. Хөрсөн бүрхэвчээр уулын тайгын ширэгт, уулын ойн бараан, уулын хар шороон, хар хүрэн хөрстэй Эг-Сэлэнгийн тойрогт багтана.

Хүснэгт 9. Хан Жаргалант уул байгалийн нөөц газрын эргэлтийн цэг

Сумын нэр	Уртраг	Өргөрөг	Газрын нэр	Өндөрлөг
Бугат	103°14'49.4"	49°18'43.9"		956.3
	103°16'35.6"	49°18'21.8"		862.4
	103°18'13.7"	49°17'43.3"		1282.1
	103°19'27.2"	49°17'22.2"		-
	103°24'49.4"	49°11'15.6"		1156
	103°29'11.4"	49°06'08.8"	Бартын даваа	1505
	103°27'35.2"	49°01'46.9"	Нарийн даваа	1570
	103°21'17.9"	49°00'38.4"		1599
	103°15'04.6"	49°01'42.9"		1374.9
	103°04'45.0"	49°19'40.4"	Сэлэнгэ-Алтаатын уулзвар	-
	103°05'02.4"	49°14'44.6"		990

Зураг 5. Хан Жаргалант уул байгалийн нөөц газрын газар ашиглалтын зураг

Хан Жаргалант уулын байгалийн нөөц газрын 88 орчим хувийг ойн сан бүхий газар эзэлж байна.

Хүснэгт 10. Хан Жаргалант уул байгалийн нөөц газрын газар ашиглалтын төрөл

№	Газар ашиглалтын төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Өвөл-хаврын бэлчээр	6,917.2	11.0
2	Зун-намрын бэлчээр	423.0	0.7
3	Усалгаатай тариалан /жимс жимсгэнэ/	23.8	0.04
4	Ердийн шороон зам	72.0	0.1
5	Ой модоор бүрхэгдсэн	42,495.6	67.6
6	Модыг нь огтолсон талбай	18.3	0.03
7	Ойн цоорхой	2,567.8	4.1
8	Түймэрт өргсөн ой	1,177.2	1.9
9	Ой тэлэн ургах нөөц газар	9,145.5	14.5
10	Мөрөн, гол, горхи	28.5	0.05
11	Булаг, шанд	0.05	0.0001
НИЙТ		62,869.1	100.0

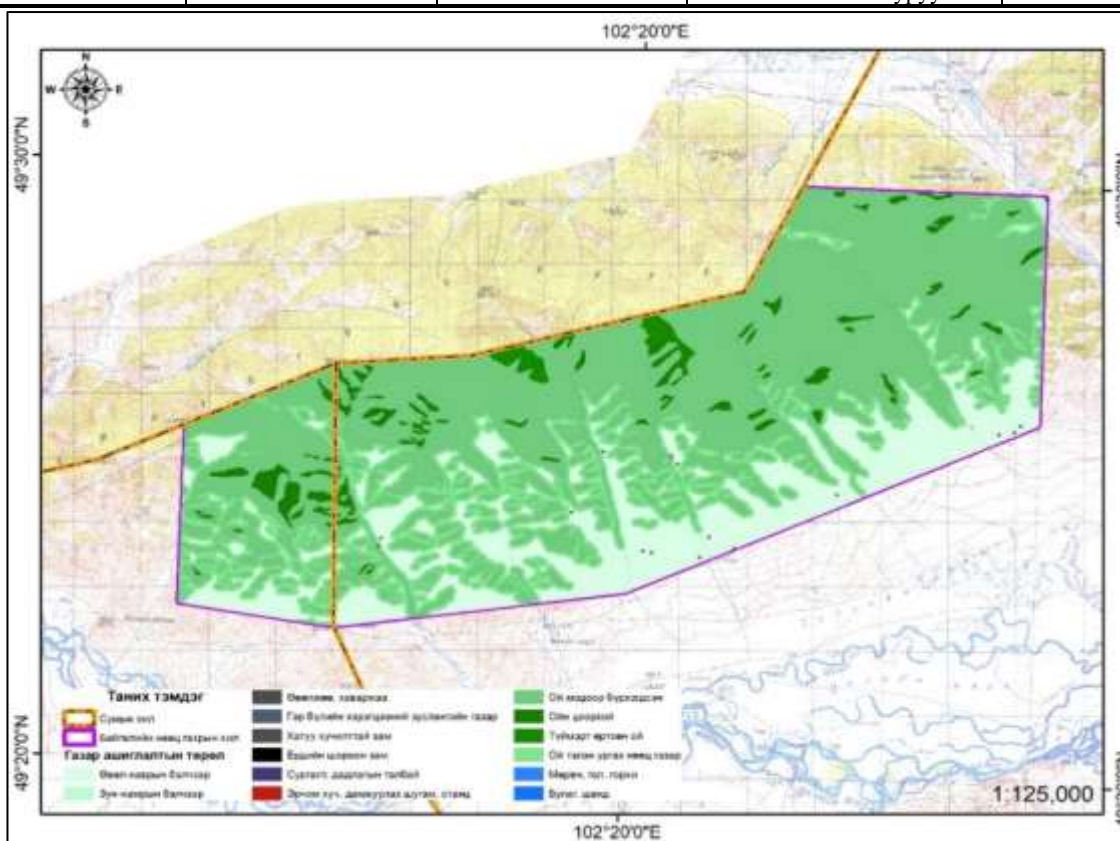
Г. Намнан уул байгалийн нөөц газар

Булган аймгийн Хутаг-Өндөр, Хөвсгөл аймгийн Тариалан сумын нутгийн заагт орших Намнан уулыг хамгаалах боломж, орон нутгийн санал хүсэлт, ховор ургамал, ан амьтан, тархалт, ландшафтын өвөрмөц байдал, түүх соёлын дурсгалт зүйлс, малчдын нутагшилт зэрэг олон хүчин зүйлийг харгалзан УИХ-ын 2003 оны 30 дугаар тогтоолоор байгалийн нөөц газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтад авсан. Нийт талбай нь 29.6 мян.га талбайтай ба Булган аймгийн нутаг дэвсгэрт 70.2 хувь буюу 20.8 мян.га талбай оршино. Тэрээр баруун урдаас зүүн хойш сунаж тогтсон, үнэмлэхүй өндөр нь далайн түвшнээс дээш 2013.0 метр өргөгдсөн харьцах өндөр нь дунджаар 700-800 метр ба уулсын орой хяр бөмбөгөр, хажуу нь хэм тэгш бус, өөрөөр хэлбэл өвөр хажуу нь эгцэвтэр байхад ар хажуу нь арай налуувтар ой модоор битүү хучигдсан байхаас гадна уулын ар хажуугаас

Хөндлөн булаг Ар, өвөр Шивэртийн гол, Улаан толгойн булаг зэрэг олон жижиг гол, горхи эх аван урсана. Хөрсөн бүрхэвчийн тархалт уулын ар, өврөөр ялгаатай. Уулын өвөр хажууд уулын хээрийн хар хүрэн, хар шороон хөрс, ар хажууд уулын тайгын ширэгт хөрс, оройн хэсэгтээ уулын тайгын цэвдэгт хөрс тус тус тархжээ. Харин ойн цоорхой, гол горхины дагуу нугат хар шороон хөрстэй. Улалж-алаг өвст шинэсэн ой, дээд хэсэгтээ хаг-хөвдөт шинэсэн, хуш-шинэсэн ойтой.

Хүснэгт 11. Намнан уул байгалийн нөөц газрын эргэлтийн цэг

Сумын нэр	Уртраг	Өргөрөг	Газрын нэр	Өндөрлөг
Баян-Агт	102°12'41.0"	49°26'41.4"	Намнангийн нуруу	1896
	102°16'01.6"	49°26'54.0"		2013
	102°22'38.9"	49°28'07.0"	Намнангийн нуруу	1928.5
	102°23'59.2"	49°29'53.3"	-	-
	102°30'00.0"	49°29'51.3"	-	-
	102°30'00.0"	49°26'01.3"	-	-
	102°20'00.0"	49°23'01.3"	-	-
Хутаг-Өндөр	102°12'53.1"	49°22'17.3"	Хөх даваа	1352
	102°09'02.3"	49°22'36.1"	-	1361.8
	102°09'03.0"	49°25'35.1"	Намнангийн нуруу	

Зураг 6. Намнан уул байгалийн нөөц газрын газар ашиглалтын зураг

Намнан уулын байгалийн нөөц газрын 80 орчим хувийг ойн сан бүхий газар эзэлж байна.

Хүснэгт 12. Намнан уул байгалийн нөөц газрын газар ашиглалтын төрөл

№	Газар ашиглалтын төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Өвөл-хаврын бэлчээр	4,141.5	19.9
2	Зун-намрын бэлчээр	30.2	0.1
3	Өвөлжөө, хаваржаа	11.8	0.1
4	Гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газар	0.4	0.002
5	Хатуу хучилттай зам	0.7	0.004
6	Ердийн шороон зам	0.3	0.001
7	Эрчим хүч, дамжуулах шугам, станц	0.1	0.0004
8	Ой модоор бүрхэгдсэн	11,845.1	57.0
9	Ойн цоорхой	739.6	3.6

10	Түймэрт өртсөн ой	195.0	0.9
11	Ой тэлэн ургах нөөц газар	3,790.3	18.2
12	Мөрөн, гол, горхи	14.0	0.1
13	Булаг, шанд	0.01	0.00004
НИЙТ		20,769.0	100.0

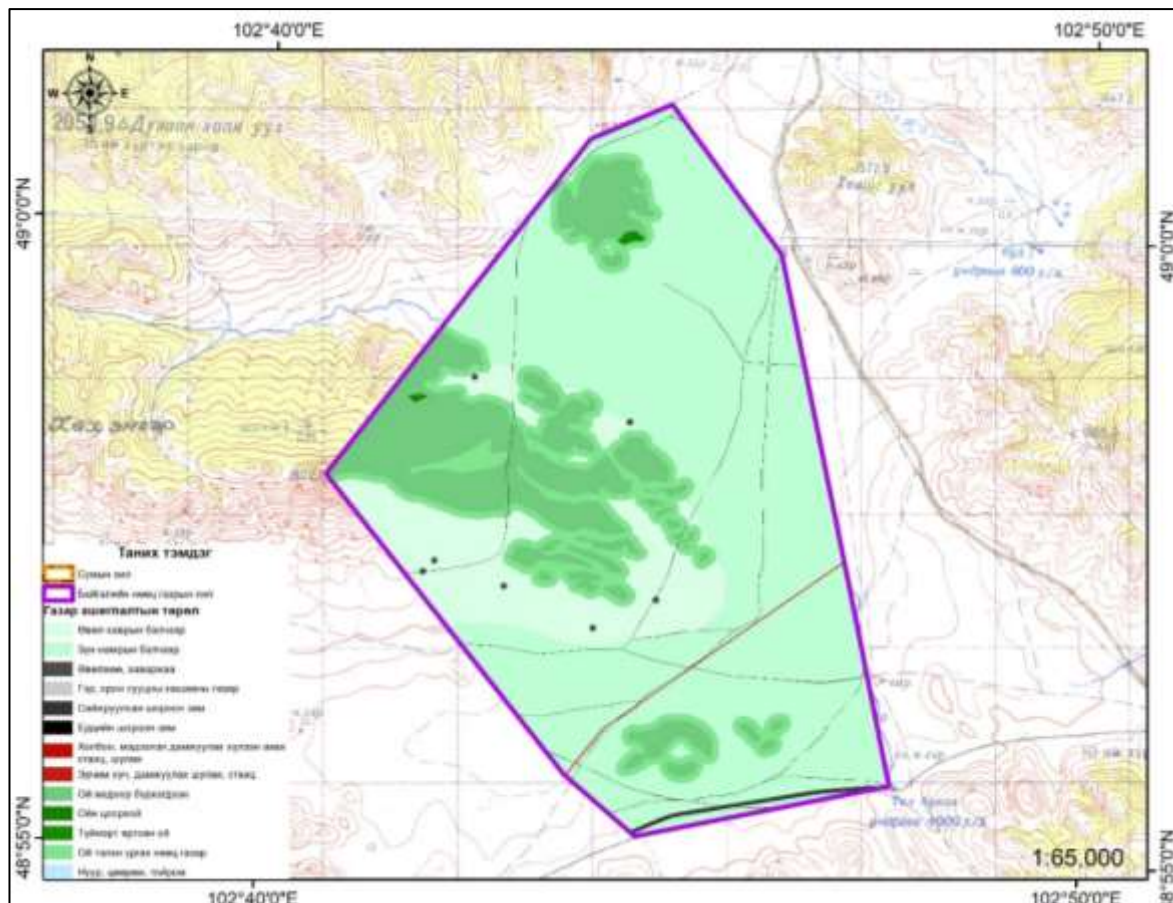
Д. Байгалийн дурсгалт газар “Уран тогоо-Тулга уул”

Уран тогоо-Тулга уул нь манай орны ойт хээрийн бүсэд Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутагт орших үзэсгэлэнтэй уулс бөгөөд 1965 онд дархалсан байна. Эдгээр уулс өвөрмөц, сонин тогтоцтой, сөнөсөн галт уулс бөгөөд талбайн хувьд үлэмж бага буюу үндсэндээ галт уулсын тогоо хамгаалагдаж ирсэн.

Тусгай хамгаалалттай газар нутгийн шинэ хуулийг үндэслэн УИХ-ын 1995 оны 26 дугаар тогтоолоор байгалийн дурсгалт газрын ангилалд оруулсан байна. Нийтдээ 5.4 мян.га талбайтай. Тулга-Их Тогоо-Жалавч зэрэг газрын орших газар нутаг нийтдээ ойт хээр, уулт хээрийн ба ойт хээр уулт хээрийн нэлээд сайн үржилт хар хүрэн, хар шороон хөрстэй учир хээрийн ба ойт хээрийн хээр, уул хээрийн бүсийн дундаж уулс зэрэг газраар голчлон тархаж ургасан алаг өвст нугалаг хээр, үет ургамал алаг өвст нугат хээр болно.

Хүснэгт 13. Уран тогоо байгалийн дурсгалт газрын эргэлтийн цэг

Сумын нэр	Уртраг	Өргөрөг	Газрын нэр	Өндөрлөг
Хутаг-Өндөр	102°47'41.9"	48°55'36.9"	Тал булаг	-
	102°44'37.5"	48°55'09.3"	-	-
	102°43'44.4"	48°55'38.2"	-	-
	102°40'44.4"	48°57'59.2"	Шандан толгой	1922
	102°43'50.3"	49°00'43.8"	-	-
	102°44'49.5"	49°01'01.6"	-	-
	102°46'12.4"	48°59'51.1"	-	1412.8
	102°47'09.1"	48°57'11.2"	-	-
102°47'41.9"	48°55'36.9"	-	-	

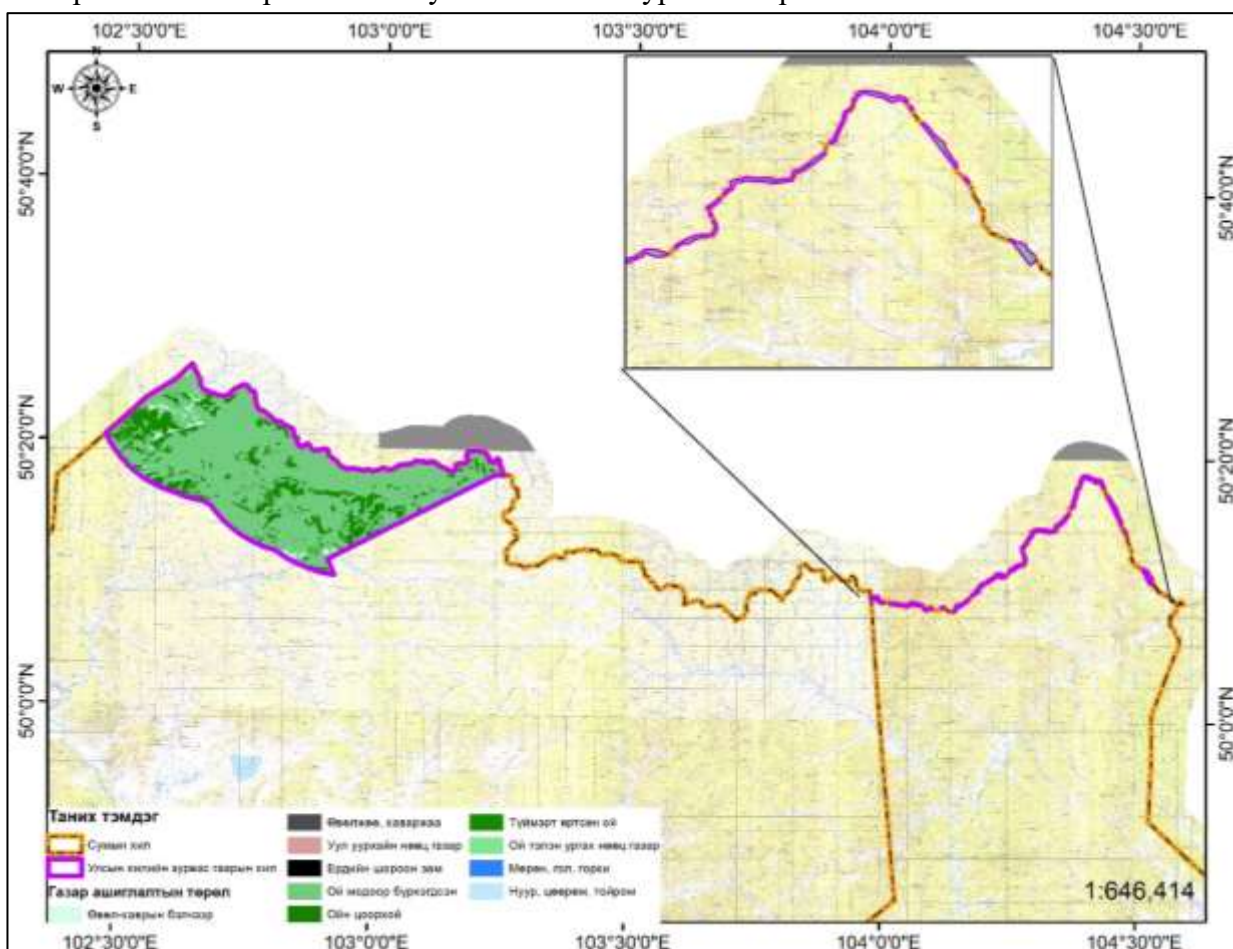
Зураг 7. Уран тогоо-Тулга уул байгалийн дурсгалт газрын газар ашиглалтын зураг

Хүснэгт 14. Уран тогоо байгалийн дурсгалт газрын эргэлтийн цэг

№	Газар ашиглалтын төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Өвөл-хаврын бэлчээр	708.2	13.1
2	Зун-намрын бэлчээр	3240.3	59.8
3	Өвөлжөө, хаваржаа	5.4	0.1
4	Гэр, орон сууцны хашааны газар	0.007	0.0001
5	Сайжруулсан шороон зам	22.6	0.42
6	Ердийн шороон зам	28.2	0.5
7	Холбоо, мэдээлэл дамжуулах хүлээн авах станц, шугам	0.01	0.0003
8	Эрчим хүч, дамжуулах шугам, станц	10.5	0.2
9	Ой модоор бүрхэгдсэн	858.2	15.8
10	Ойн цоорхой	1.9	0.04
11	Түймэрт өртсөн ой	4.9	0.09
12	Ой тэлэн ургах нөөц газар	534.5	9.9
13	Нуур, цөөрөм, тойром	0.1	0.004
НИЙТ		5415.0	100.0

1.4.7.1.2. Улсын Хилийн зурвас газар

Улсын хилийн дэглэмийг сахиулах, улсын хил хамгаалалт, шалган нэвтрүүлэх албыг зохион байгуулах, хилийн инженер, техникийн байгууламж барих зориулалтаар улсын хилийн шугамаас дотогш 15 км-ээс илүүгүйгээр тусгай журам тогтоосон нутаг дэвсгэрийг улсын хилийн зурвас гэнэ. Булган аймаг нь хойд талаараа Оросын Холбооны Улстай хил 200 орчим километр хиллэх ба улсын хилийн зурвас газар 66.3 мян.га талбайг эзэлж байна.

Зураг 8. Улсын хилийн зурвас газрын газар ашиглалтын зураг

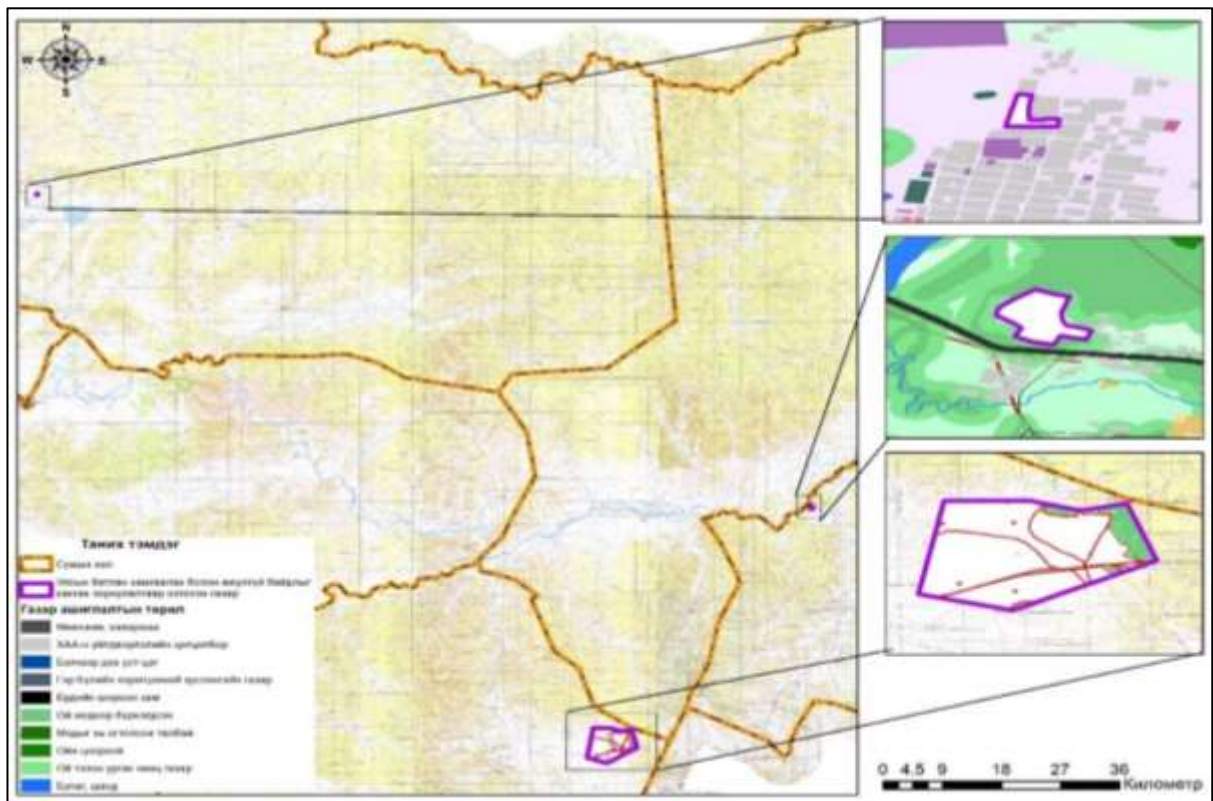
Улсын хилийн зурвас газрын 97 орчим хувийг ойн сан бүхий газрын талбай эзэлж байна.

Хүснэгт 15. Улсын хилийн зурвас газрын газар ашиглалтын төрөл

№	Газар ашиглалтын төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Өвөл-хаврын бэлчээр	808.4	1.2
2	Өвөлжөө, хаваржаа	13.8	0.02
3	Уул уурхайн нөөц газар	2.7	0.004
4	Ердийн шороон зам	12.7	0.02
5	Ой модоор бүрхэгдсэн	52,252.7	78.7
6	Ойн цоорхой	4,649.0	7.0
7	Түймэрт өртсөн ой	7,434.7	11.2
8	Ой тэлэн ургах нөөц газар	982.6	1.5
9	Мөрөн, гол, горхи	203.6	0.3
10	Нуур, цөөрөм, тойром	0.2	0.0004
НИЙТ		66,360.4	100.0

1.4.7.1.3. Улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газар

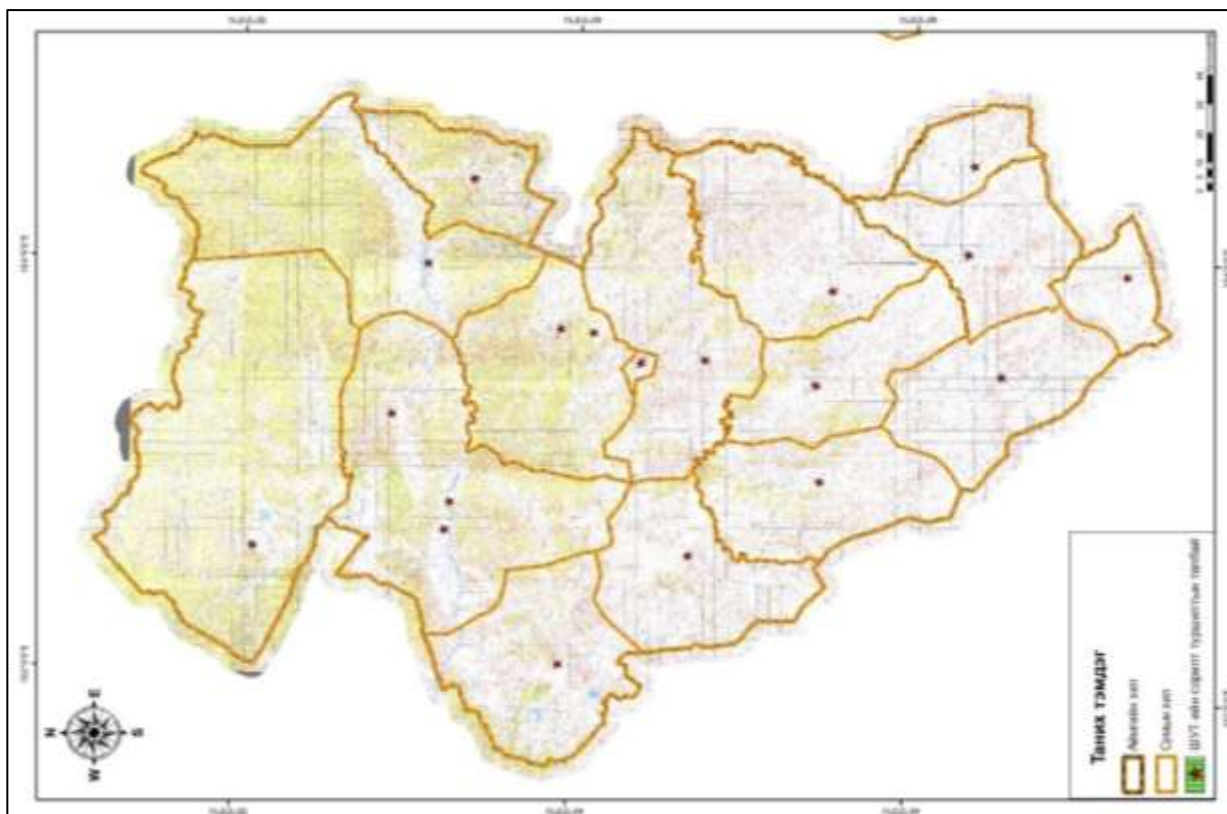
Улсын батлан хамгаалах болон үндэсний аюулгүй байдлыг хангах зориулалттай газрууд багтана. Булган аймгийн улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалттай Батлах хамгаалах яамны хээрийн сургалтын баазад өвөлжөө-хаваржааны газар, ХАА-н үйлдвэрлэлийн цогцолбор газар, гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газар зэрэг газрууд бүртгэгдсэн байна. Хилийн цэргийн дугаар ангийн эзэмшил газрууд нь хилийн дагуу улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалттай газарт хамаарч байна.

Зураг 9. Улсын батлан хамгаалах болон аюулгүй байдлыг хангах зориулалтаар олгосон газрын газар ашиглалтын зураг

1.4.7.1.4. ШУТ-ийн сорилт туршилтын талбай

ШУТ-ийн сорилт, туршилт болон байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалтын талбайнууд хамаарна. Булган аймгийн 2021 оны газрын нэгдмэл сангийн тоо бүртгэлээр ШУТ-ийн сорилт туршилтын талбай 0.005 мян.га талбайг эзэлж байна. Аймгийн хэмжээнд 2 туршилт судалгааны суурин, 6 цаг уурын өртөө, 10 цаг уурын харуулууд байгаль орчин, цаг агаарын төлөв байдлын байнгын ажиглалт болон судалгаа хийц байна.

Зураг 10. ШУТ-ийн сорилт туршилтын талбай

1.4.7.1.5. Аймаг дундын отрын бэлчээр

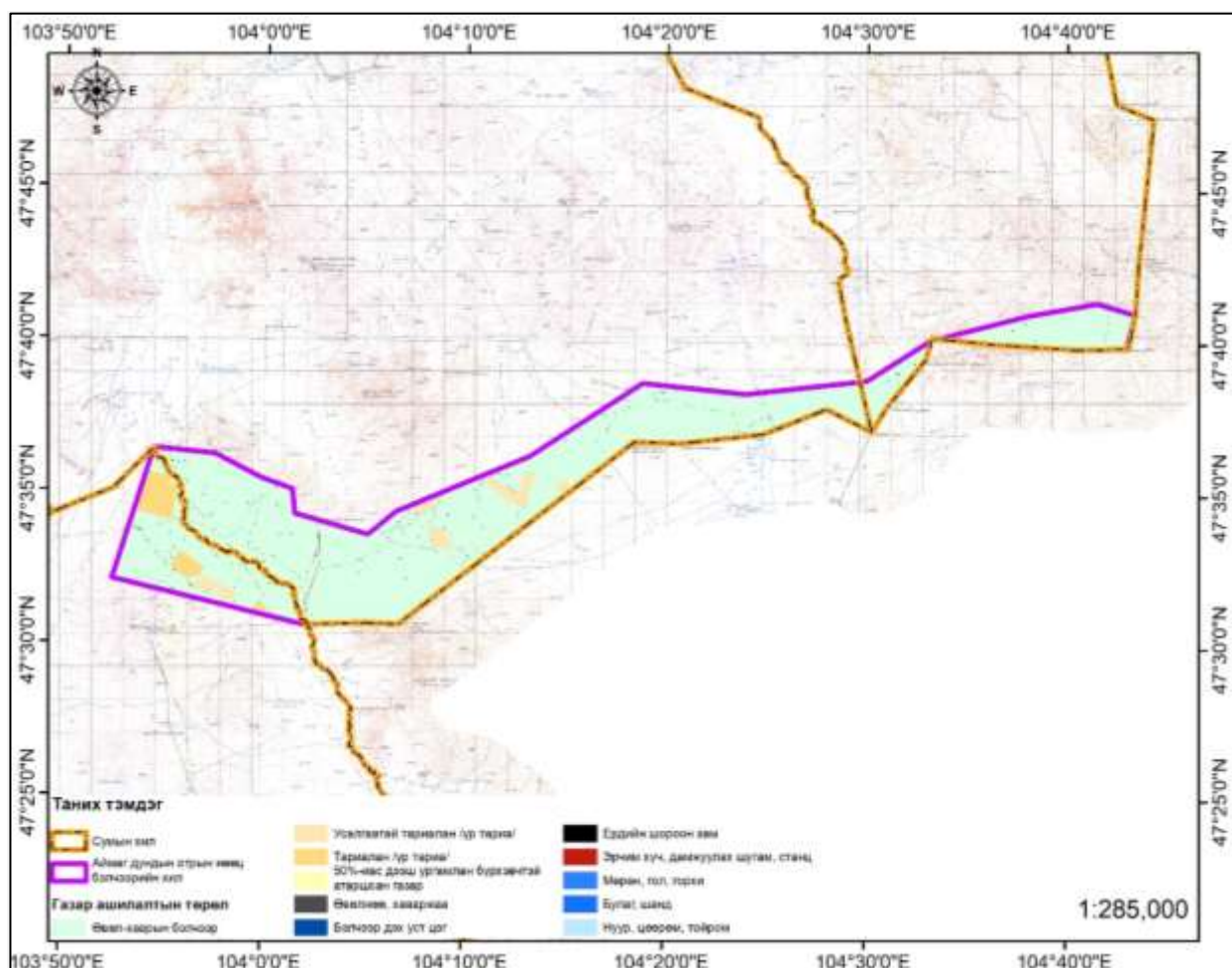
Чилэн: Булган аймгийн Дашинчилэн Баяннуур сум Төв аймгийн Өндөрширээт сумын нутгийн заагт байрладаг. Бэлчээрийн голлох ургамлын зүйл нь ерхөг, хялгана, хиаг, агь, харгана, таана, хазаар өвс, зэрэг ургамал голлон ургана. Монгол улсын Засгийн газрын 2010 оны 03 дугаар сарын 17-ны өдрийн 64 дүгээр тогтоолоор Булган аймгийн Баяннуур, Дашинчилэн, Рашаант сум, Төв аймгийн Өндөрширээт сумын нутаг дэвсгэрт 34.1 мян.га газрыг Төвийн бүсийн аймаг дундын отрын бэлчээрийн зориулалтаар улсын тусгай хэрэгцээнд авч “Чилэн”-гийн отрын бэлчээр нутаг хэмээн нэрлэгдсэн. Аймаг дундын отрын бэлчээрийн 77 хувийг буюу 26.2 мян.га талбай Булган аймгийн нутаг дэвсгэрт, үлдсэн талбайн Төв аймгийн нутагт хамаарна.

Уг отрын бэлчээр Улаанбаатар хотоос 260 км, Булган аймгийн Дашинчилэн, Өвөрхангай аймгийн Бүрд сумын төвөөс зүүн урд 32 км-т байрладаг.

Хүснэгт 16. Чилэн аймаг дундын отрын нөөц бэлчээрийн эргэлтийн цэг

Сумын нэр	Уртраг	Өргөрөг	Газрын нэр	Өндөрлөг
Дашинчилэн	104°30'16.3"	47°37'07.7"	Хурлын ухаа	-
	104°28'01.3"	47°37'51.8"	Шандны ухаа	-
	104°24'51.5"	47°37'01.2"	Цахирын цагаан нуур	-
	104°20'44.8"	47°36'42.0"	Дашинчилэн уул	1366.3
	104°18'26.9"	47°36'44.5"	Цахиуртын баруун овоот	1381.5
	104°12'56.3"	47°33'53.4"	-	-

	104°06'44.9"	47°30'40.6"	Бага Хорго уул	1643.2
	104°05'15.2"	47°30'42.9"	Их аргал уулын чигт	1548.5
	103°57'33.1"	47°36'14.2"	Их өрхтий уул	-
	104°01'25.8"	47°35'05.5"	Дамбын нуруу	1524
	104°01'33.0"	47°34'16.8"	-	1536.1
	104°05'12.6"	47°33'37.9"	-	1324.6
	104°06'38.5"	47°34'24.4"	-	1466.7
	104°13'14.2"	47°36'14.1"	-	-
	104°18'50.8"	47°38'40.5"	Сэртэнгийн нуруу	-
	104°24'00.2"	47°38'20.2"	-	1179.6
Рагсаан Т	104°29'40.8"	47°38'45.9"	-	-
	103°52'28.1"	47°32'06.7"	-	1378.3
	103°54'30.1"	47°36'23.7"	Бадын голын эрэг дээрх худаг	-
	104°02'12.8"	47°30'38.5"	Бадын гол,Бадын голын баруун эргээр өгсөж	-
Баяннуур	104°02'12.0"	47°30'37.2"	-	-
	104°29'40.8"	47°38'46.1"	-	-
	104°33'14.6"	47°40'08.4"	Овоот уул	-
	104°32'57.1"	47°39'30.1"	Хөшөө зайсангийн ухаа	1306.8
	104°31'02.9"	47°37'57.2"	Элсний худаг	-
	104°40'32.3"	47°39'51.1"	Хүйтэн хошууны эх	1455.2
	104°36'16.8"	47°40'01.1"	Дэлгэр хайрхан	1478
	104°33'34.6"	47°40'11.8"	-	-
	104°38'00.4"	47°40'57.2"	-	1460
	104°41'31.3"	47°41'21.7"	Сант уул	1581.8
	104°43'23.9"	47°40'59.9"	-	1491.2
	104°30'00.7"	47°38'47.7"	-	-
	104°30'16.2"	47°37'07.8"	Хурлын ухаа	1239.6
104°42'58.1"	47°39'53.1"	Ганц худаг	-	

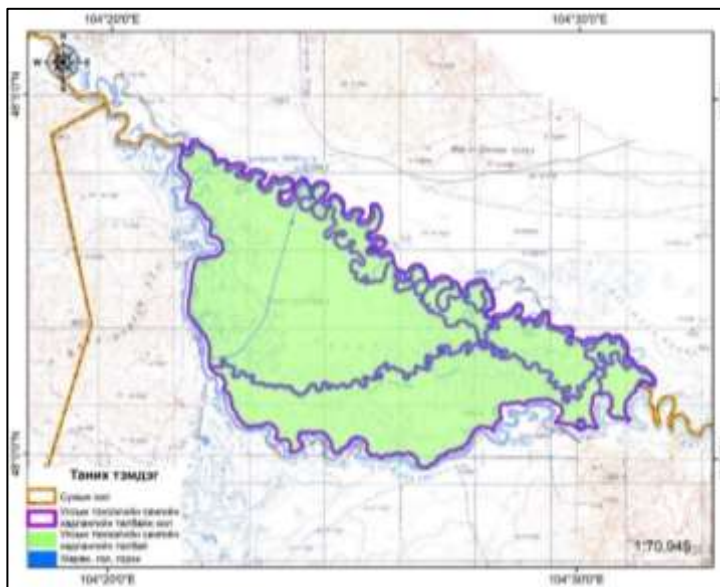
Зураг 11. Чилэн аймаг дундын отрын нөөц бэлчээрийн газрын газар ашиглалтын зураг

Хүснэгт 17. Чилэн аймаг дундын отрын нөөц бэлчээрийн газар

№	Газар ашиглалтын төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Өвөл-хаврын бэлчээр	24,564.5	93.5
2	Усалгаатай тариалан /үр тариа/	701.8	2.7
3	Тариалан /үр тариа/	796.8	3.0
4	50%-иас дээш ургамлан бүрхэвчтэй атаршсан газар	29.9	0.1
5	Өвөлжөө, хаваржаа	38.5	0.1
6	Бэлчээр дэх уст цэг	7.1	0.03
7	Ердийн шороон зам	99.2	0.4
8	Эрчим хүч, дамжуулах шугам, станц	19.5	0.1
9	Мөрөн, гол, горхи	4.6	0.02
10	Булаг, шанд	0.03	0.0001
11	Нуур, цөөрөм, тойром	0.9	0.003
НИЙТ		26,262.8	100.0

1.4.7.1.6. Улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбай

Байгалийн болон таримал ургамлыг хадаж өвс, тэжээл бэлтгэх зориулалттай талбайг хадлангийн талбай гэнэ. Булган аймгийн Улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбайн Туул голын Бор буланд 5.0 мян.га талбайг эзэлж байна. 2021 оны шинэчлэн бүртгэсэн улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн дүнг 2020 оны улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн дүнтэй харьцуулахад 4.5 мян.га талбайгаар буурсан байна.

Зураг 12. Улсын тэжээлийн сангийн хадлангийн талбайн зураг

1.4.7.2. Орон нутгийн тусгай хэрэгцээний газар

Орон нутгийн тусгай хэрэгцээнд авсан газрыг аймгийн болон сумын гэсэн 2 түвшинд ангилж, тухайн газрын онцлог, шинж чанарыг хамгаалах, ашиглах, зорилгоор авч хамгаалж буй газар нутаг болно. Булган аймгийн хэмжээнд нийт 1098.9 мян.га газрыг орон нутгийн тусгай хэрэгцээнд авсан байна. Аймгийн тусгай хэрэгцээнд 1 сумын 17 байршилд 0.1 мян.га газрыг авсан бол сумын тусгай хэрэгцээнд 7 сумын 1098.8 мян.га газрыг авсан байна. Тус газруудыг түүх соёл өв-дурсгал, байгалийн нөөц, байгалийн унаган төрх-тогтоц, бичил уурхай, хадлан бэлчээрийн нөөц отрын газар нутаг зэрэг онцлог шинжүүдийг харгалзан орон нутгийн тусгай хамгаалалтад авсан байна. Аймгийн тусгай хэрэгцээнд авсан 0.1 мян.га газрыг бичил уурхайн зориулалтаар 2018 онд хамгаалалтад авсан байна.

Хүснэгт 18. Аймгийн тусгай хэрэгцээний газрын ашиглалт

Сумын нэр	Зориулалт	Нэр	Хамгаалалтад		Талбайн хэмжээ, га
			авсан огноо	гарах огноо	
Бүрэгхангай	Бичил уурхайн талбай	Шинэ шар хад	2018.06.28	2023.06.28	3.18
		Цоохор морьт	2018.06.28	2023.06.28	19.77
		Улаан хошуу	2018.06.28	2022.06.28	3.14
		Улаан хошуу 2	2021.07.26	2025.07.26	5.21
		Улаан уул 2	2021.07.26	2026.07.26	7.26
		Таван толгой	2018.06.28	2023.06.28	24.57
		Тамсаг 1	2021.07.26	2026.07.26	9.24
		Өгөөмөр С 1	2021.07.26	2026.07.26	3.35
		Баруун захцаг-1	2018.06.28	2023.06.28	4.86
		Тохойн дэнж	2018.06.28	2023.06.28	3.61

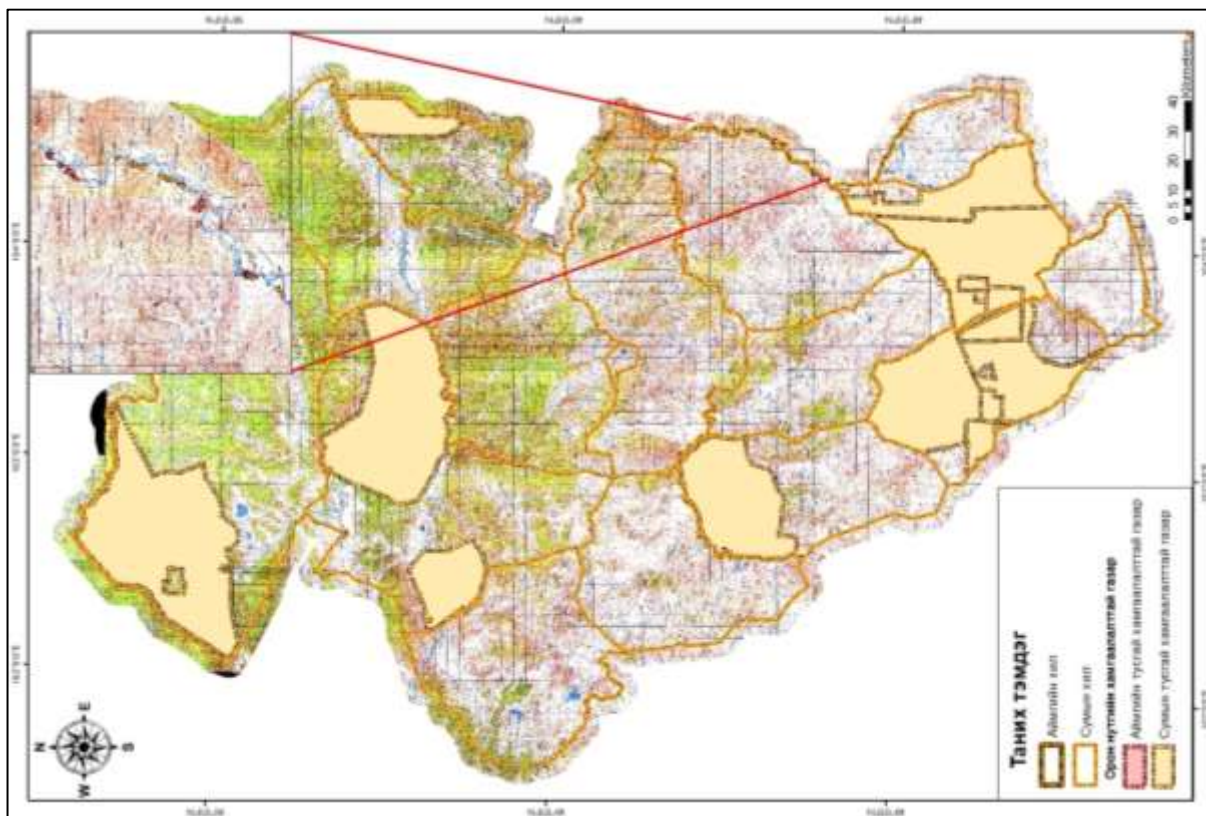
**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

	Өгөөмөр хоолой	2021.07.26	2026.07.26	4.99
	Сөөгийн дэнж-7	2018.06.28	2023.06.28	4.6
	Их тохойрол	2018.06.28	2022.06.28	2.4
	Их тохойрол-3	2018.06.28	2022.06.28	5
	Их тохойрол 3	2018.06.28	2022.06.28	4.82
	Их тохойрол 3	2018.06.28	2022.06.28	4.88
	Их тохойрол 3	2018.06.28	2022.06.28	4.56
	Туулийн их тохойрол	2021.07.23	2026.07.26	4.36
	Өгөөж дэнж	2018.06.28	2023.06.28	5.55
	Төсөлч 2	2018.06.28	2022.06.28	4.99
	Төсөлч-2	2018.06.28	2022.06.28	5.76
НИЙТ				136.11

Сумын тусгай хэрэгцээнд 1098.8 мян.га газрыг авсан ба үүний 0.1 мян.га газрыг бичил уурхайн зориулалтаар, 429.6 мян.га газрыг байгалийн унаган төрх, соёлын дурсгалт зүйлсийг хамгаалах зориулалтаар, 632.8 мян.га газрыг байгалийн экологийн тэнцвэр хадгалах зориулалтаар, 36.2 мян.га газрыг байгалийн нөөцөд авах зориулалтаар тус тус авсан байна.

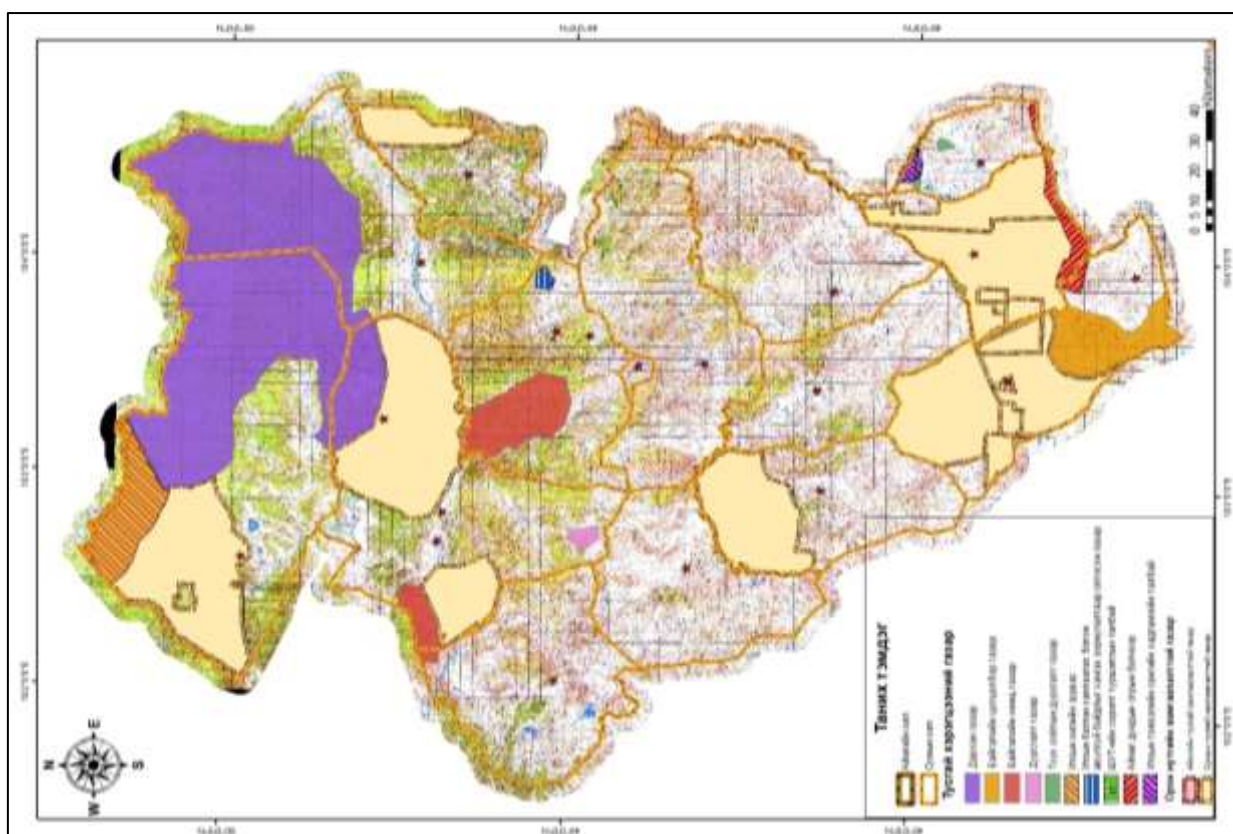
Хүснэгт 19. Сумын тусгай хэрэгцээний газрын ашиглалт

Сумын нэр	Зориулалт	Нэр	Хамгаалалтад		Талбайн хэмжээ, га	
			авсан огноо	гарах огноо		
Бүрэгхангай	Бичил уурхайн талбай	Цоохор морьт 3	2017.07.19	-	8.1	
		Цоохор морьт үргэлжлэл	2017.07.19	2022.07.19	4.96	
		Улаан хошуу	2018.06.28	2023.06.28	4.27	
		Цагаан эрэг	2017.07.19	2022.07.19	1.11	
		Тосон	2017.07.19	2022.07.19	3.96	
		Нарангийн гол	2017.07.19	2022.07.19	4.31	
		Хос хасын зүүн тал-3	2017.07.19	2022.07.19	11.43	
		Хүрд-2	2017.07.19	2022.07.19	2.99	
		Өгөөмөр В-3	2017.07.19	2022.07.19	4.69	
		Өгөөмөр В-1	2017.07.19	2022.07.19	4.27	
		Өгөөмөр-5	2018.06.28	2023.06.28	1.21	
		Хос хасын урд-2	2017.07.19	2022.07.19	5.01	
		Сөөгийн дэнж	2017.07.19	2022.07.19	3.95	
		Их тохойрол-2	2018.06.28	2023.07.19	5.28	
		Тээл-1	2017.07.19	2022.07.19	3	
		Сөөгийн дэнж 5	2017.07.19	2022.07.19	4.86	
		Гүүр-3	2017.07.19	2022.07.19	3	
		Туул баянхангай	2017.01.27	2022.07.19	5	
		Өрмөн-Уул	2017.07.19	2022.07.19	4.17	
		Гүүр-2	2017.07.19	2022.07.19	2.78	
Туулын дэнж-1	2018.06.28	2023.06.28	4.92			
Булант	2017.06.05	2022.07.19	5.3			
Туулын баруун дэнж-1	2018.06.28	2023.06.28	8.6			
Гүүр-1	2017.07.19	2022.07.19	2.9			
Дашинчилэн	Байгалийн унаган төрх, түүх соёлын дурсгалт зүйл	Дашинчилэн А хэсэг	2015.09.07	2025.09.07	129,220.8	
		Талбай	2017.05.03	2028.04.29	11,601.1	
		Агуйт	2019.04.29	2022.05.03	1,388.3	
Дашинчилэн В хэсэг		2015.12.18	2028.04.29	75,485.4		
Гурванбулаг		Нэгдүгээр хэсэг	2015.12.18	2030.12.18	105,794.2	
		Бага бэрх	2015.12.18	2030.12.18	13,001.3	
		Их бэрх	2015.12.18	2030.12.18	6,578.6	
		Хоёрдугаар хэсэг	2015.12.18	2030.12.18	71,021.9	
		Их бага агьт	2015.05.28	2030.05.28	15,515.2	
Хутаг-Өндөр		Байгалийн экологийн тэнцвэр хадгалах	Хануй гол-Цагаан арал	2019.10.21	2039.10.21	48,082.2
	Эгийн гол - Хантайн гол		2019.10.21	2039.10.21	176,103.6	
Тэшиг	2019.10.30		2029.10.31	216,762.2		
Могод	Дулаан Хар уул		2018.11.14	2027.07.11	103,440.2	
Дашинчилэн	Талбай		2017.05.03	2028.04.29	11,601.1	
	Агуйт		2019.04.29	2022.05.03	1,388.3	
	Дашинчилэн В хэсэг		2015.12.18	2028.04.29	75,485.4	
Хангал	Байгалийн нөөцөд авах		Бүрэнгийн нуруу	2021.08.04	2031.08.04	36,249.6
НИЙТ					1,098,829.4	

Зураг 13. Булган аймгийн орон нутгийн тусгай хэрэгцээний газар

Булган аймгийн Аймгийн тусгай хэрэгцээнд бүртгэн авсан Тэшиг байгалийн экологийн тэнцвэр хадгалах газар, Дашинчилэн А хэсэг байгалийн унаган төрх, түүх соёлын дурсгалт зүйлийн газар зэрэг газрууд нь Улсын тусгай хэрэгцээнд бүртгэж авсан улсын хилийн зурвас болон аймаг дундын отрын бэлчээртэй хил давхцаж байна.

Зураг 14. Улсын тусгай хэрэгцээний болон орон нутгийн тусгай хэрэгцээний газар

1.5. ХҮРЭЭЛЭН БУЙ ОРЧИН, ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛД ҮНЭЛГЭЭ ХИЙХ

1.5.1. ХОТ ТОСГОН, БУСАД СУУРИН ГАЗРЫН ЭКОЛОГИЙН БАЙДАЛ

Сүүлийн жилүүдэд хот, суурин газрын хүрээлэн байгаа орчны агаар, ус, хөрсний бохирдол, ихсэж байгаа нь хүн амын эрүүл мэндэд сөрөг нөлөө үзүүлж байна. Орчны бохирдол нь хүн амын өвчлөлийг нэмэгдүүлдэг. Тухайлбал, агаарын бохирдолт нь хорт хавдар, амьсгалын замын эмгэг, зүрх судасны өвчин, эмгэг үүсэхэд зонхилох хүчин зүйл болж байна. Хүрээлэн байгаа орчны бохирдолт нь хүн амын эрүүл мэндэд сөрөг нөлөө үзүүлээд зогсохгүй шууд болон шууд бусаар эдийн засаг, хөгжил дэвшилд хохирол, саад учруулж байдаг.

1.5.1.1. Хөрсний бохирдол

Хөрс нь хүний амьжиргаа, хүнс тэжээлийн хэрэгцээг хангах, экосистемийн үйлчилгээг зохицуулдаг нөхөн сэргээгддэг байгалийн нөөц юм. Манай орны хэмжээнд сүүлийн жилүүдэд хөрс химийн болон нянгийн бохирдлоор бохирдох нь их боллоо. Бохирдлын эх үүсвэр нь бохир ус, цэвэрлэх байгууламж, газар тариалан, мал аж ахуй, аж үйлдвэр зэрэг байна. Дээрх бохирдлын эх үүсвэрүүдийн буруу үйл ажиллагаатай холбоотойгоор хөрсний бохирдол үүснэ. Хөрс бохирдсоноор хөрсөнд төрөл бүрийн бохирдуулагчид, үүний дотор хортой органик бодис, хүнд металлын бохирдол, төрөл бүрийн халдварт өвчин үүсгэгч хуримтлагдана. Эдгээр бохирдуулагч нь хөрс ба гадаргын усыг бохирдуулснаас үр тариа, мал, гэрийн тэжээвэр амьтан зэргийг хордуулж улмаар хүний эрүүл мэнд хохирох эрсдэл бий болно. Хөрс өөрөө бохирдлоос цэвэрших нь бусад байгалийн хүчин зүйлээс шалтгаалан харьцангуй удаан хугацааг зарцуулдаг. Агаарт цацагдаж байгаа элдэв хог хаягдал, хорт бодис газрын гадарга дээр унаж улмаар хөрс бохирдож, ургамлан нөмрөг устах, доройтох нөхцөл бий болж байна. Хот суурин орчмын газрын хөрс нь гэр хороолол, авто машины засвар үйлчилгээний газар, түүхий эд боловсруулах үйлдвэр, ахуйн болон үйлдвэрийн хог хаягдлын нөлөөгөөр бохирдож байна. Тиймээс хортой хаягдлыг хязгаарлах, хориглох, цаашид бохирдол бууруулах арга механизм боловсруулан хэрэглэх шаардлагатай.

Хотын хэмжээнд хөрсний бохирдлын судалгааг сайн хийж байгаа ч бусад аймаг, сумын төвийн хөрсний бохирдлын судалгаа материал хомс байна.

Хөрсний хүнд металлын бохирдол: Хөрс нь өөртөө хорт бодисыг шингээж задлах чадавх нь хэтэрсэн тохиолдолд газрын доорх болон гадаргын ус ургамал амьд организмыг хордуулж эхэлдэг. Хүний буруутай үйл ажиллагааны нөлөөгөөр байгаль орчинд хүнд металл илрэх нь цөөнгүй болсон цагт гадаргын бохирдсон ус, хөрсөөр дамжин хүнд металл ихсэх магадлалтай.

Тухайлбал, Булган суманд нэгдсэн эмнэлэг, колонк, гурил тэжээлийн үйлдвэр, баясуулагч зах, 3-р багийн төв орчмын 5 цэгээс жил бүр Булган аймгийн ус цаг орчны шинжилгээний төвөөс хөрсний шинжилгээ тогтмол авдаг. 2012-2016 оны хөрсний шинжилгээгээр хар тугалга, хром, зэс, кадмийн агууламж хүлцэх агууламжаас хэтрээгүй. Кобальтын хүлцэх агууламжийн хэмжээ 50 мг/кг бөгөөд 2012 онд бүх цэгт хэтэрсэн, хүлцэх агууламжаас 2.6-6 дахин их байсан, 2016 онд гурил тэжээлийн үйлдвэр орчимд 0.3 дахин их байна. Цайрын агууламжийн хүлцэх хэмжээ 300 мг/кг бөгөөд гурил тэжээлийн үйлдвэр орчимд 2014 онд 0.3 дахин их байсан бол 2016 онд буурсан хүлцэх хэмжээнд байна. Мөнгөн усны хүлцэх хэмжээ 2 мг/кг бөгөөд 2015 онд гурил тэжээлийн үйлдвэр орчимд 4.9 мг/кг буюу 1.5 дахин их хэтэрсэн байна. Стронцийн хүлцэх хэмжээ 800 мг/кг бөгөөд агууламж жил бүр хэтэрч байсан бөгөөд хамгийн ихдээ 1.2 дахин их хэтэрч байжээ. Хар тугалга,

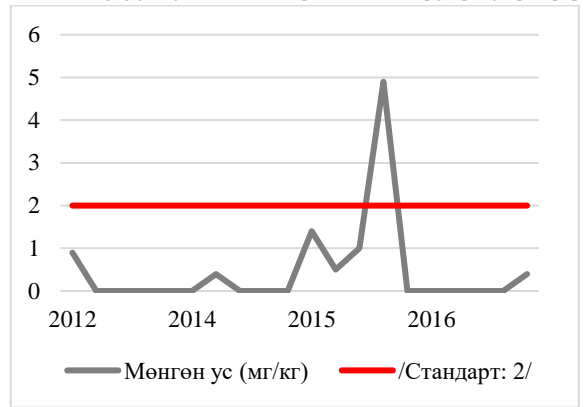
Хром, Мөнгөн ус зэрэг элементүүд онцгой хортой органик биш бохирдуулагчид ордог. Эдгээр нь амьд организмд учруулах хор хөнөөл ихтэй, амьд организмд их хэмжээгээр орсон тохиолдолд янз бүрийн өвчин үүсгэх улмаар үхэлд хүргэх аюултай бодист ордог. Хром нь био идэвхт элементэд ордог. Хортой нөлөөллийн хувьд бусад хүнд металлууд онц хортой хүнд металлуудаас арай бага, тодорхой хэмжээгээр амьд организмд байх ёстой боловч их хэмжээгээр хуримтлагдвал эндемик өвчин үүсгэх аюултай байдаг. Хөрсний хүнд металлын агууламж их гарч буй газруудад хүнд металлыг арга хэмжээг авах шаардлагатай бөгөөд үүнээс Булган аймгийн гурил тэжээлийн үйлдвэр орчмын хөрсөнд онцгой хортой органик биш бохирдуулагч мөнгөн ус хүлцэх хэмжээнээс хэтэрч байсан тул хүнд металлын агууламжийг бохирдлыг бууруулах арга хэмжээ авах шаардлагатай.

Хүснэгт 20. Булган аймгийн Булган сумын хөрсний хүнд металлын агууламж

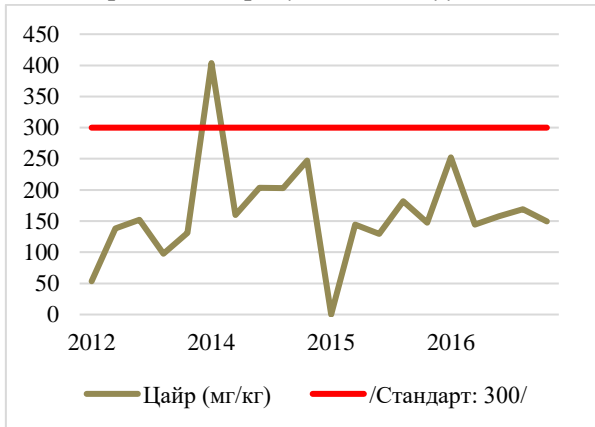
Газрын нэр	Он	Хар тугалга (мг/кг)	Мөнгөн ус (мг/кг)	Хром (мг/кг)	Цайр (мг/кг)	Зэс (мг/кг)	Кобальт (мг/кг)	Стронций (мг/кг)	Кадмий (мг/кг)
Эмнэлэг	2012	11.3	0.9	0	53.6	24.1	128.4	931.9	0
Колонк		12.9	0	0	138.1	24.4	413	996.9	1
Гурил тэжээл		19.1	0	12.1	152	22.3	298.8	958.4	0
3-р баг		7.5	0	0	97.4	22.4	358	1494.8	0
Баясуулагч зах		13.4	0	0	130.8	24.9	298.8	966.5	0
Эмнэлэг	2014	67.5	0	0	403.7	21.5	30.7	1192.9	2.7
Гурил тэжээл		19.3	0.4	2.2	159.7	24.1	46.8	847.9	0
Баясуулагч зах		27.7	0	0	203.5	24	40.7	690.9	0
3-р баг		12.8	0	8.8	203	24.1	37.8	1123.7	0
Колонк		23.3	0	0	247.3	20.2	37.3	832.1	2.1
Колонк	2015	14.3	1.4	0.4	0	17.2	26.4	738.3	0
3-р баг		22.2	0.5	0	144.6	24.7	37.3	988.5	0
Эмнэлэг		11.7	1	0	129.6	26.5	30	964.8	2.7
Гурил тэжээл		42.4	4.9	0	181.9	21.6	46.7	1088.4	0
Баясуулагч зах		20.3	0	0	147.3	25.7	35.5	993	0
Колонк	2016	13.1	0	0	252.5	26.7	24.7	981.3	0
3-р баг		26.5	0	0	144.6	27.9	17.8	1634.8	0.3
Эмнэлэг		20.3	0	0	157.7	25.7	49.4	1112	0
Гурил тэжээл		12.5	0	0	169.2	25.2	66.7	1743.2	0
Баясуулагч зах		36.9	0.4	0.4	149.7	27.5	50	1382.7	0.2

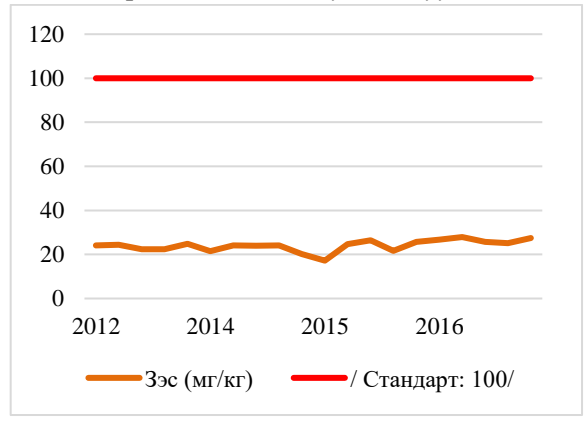
Диаграмм 2. Хар тугалганы агууламж

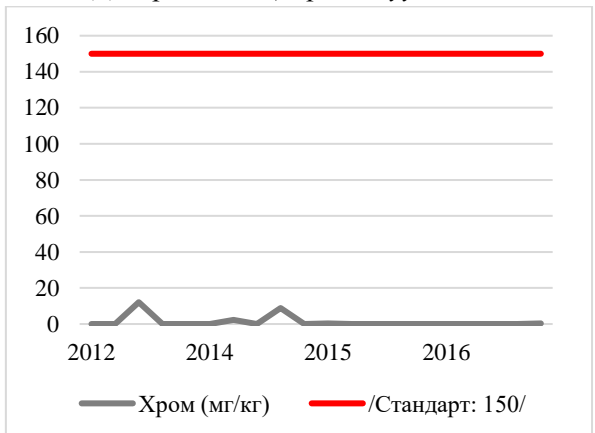
Диаграмм 6. Мөнгөн усны агууламж

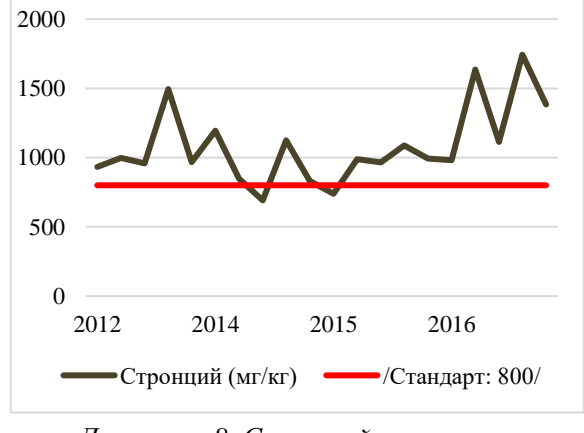
Диаграмм 3. Цайрын агууламж

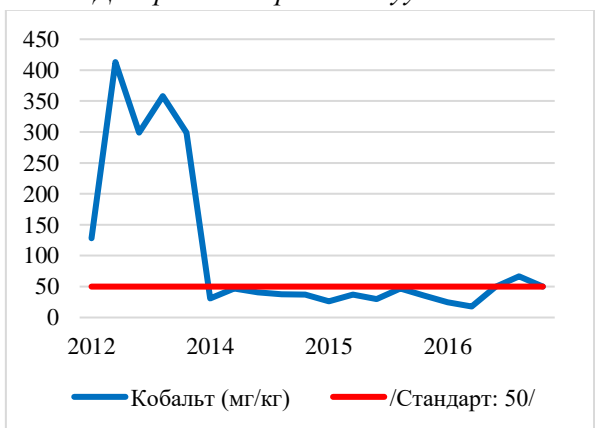
Диаграмм 7. Зэсийн агууламж

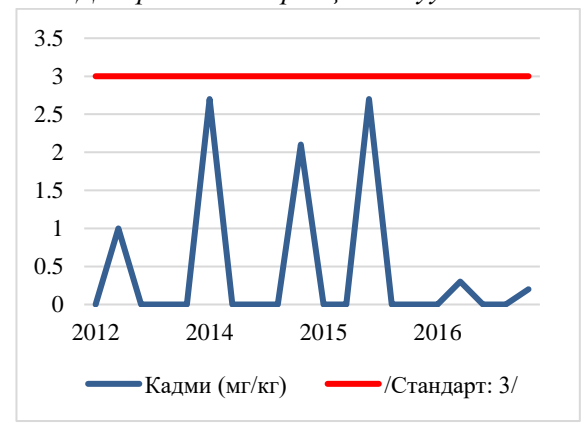
Диаграмм 4. Хромын агууламж

Диаграмм 8. Стронцийн агууламж

Диаграмм 5. Кобальтын агууламж

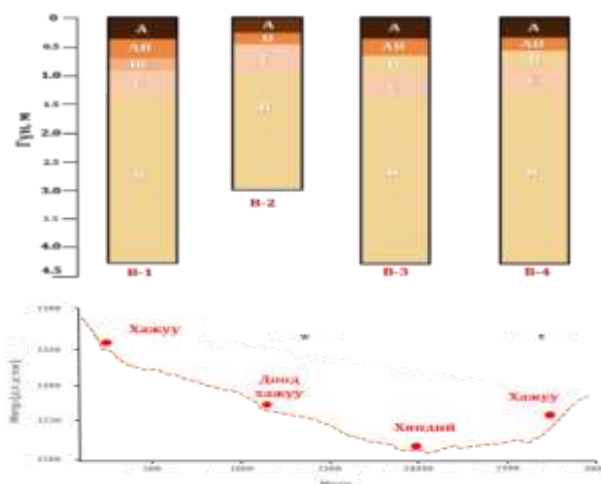

Диаграмм 9. Кадмийн агууламж

Нянгийн бохирдол ШУА-ийн Газар зүй геоэкологийн хүрээлэн нянгийн бохирдлын шинжилгээг Булган аймгийн төвийн 5-р баг төвийн хэсэгт, 3-р баг төвийн хойд хэсгийн гэр хороолол, 1-р багийн нутагт буюу Ачуутын голын хөндийд, 4-р баг буюу аймгийн төвийн зүүн хэсэгт 4 цэгээс сонгон авч хийсэн байна. Аймгийн төвийн байршлын онцлог нь уулын хажуу, бэл болон голын хөндийгөөр байрладаг. Уулын хажуу хэсэг нь харьцангуй сийрэг хурдас, нүх сүв бүхий хурдас чулуулагтай нь хөрсний бохирдол гүн рүү тархах эсвэл гадаргын урсаар нам дор гадаргыг бохирдуулах нөхцөлтэй байна. Хөрсний нянгийн бохирдлыг тодорхойлохдоо хөрсний эрүүл зүйн нян судлалын шинжилгээний арга MNS ISO 6341:2012 стандартын дагуу хийсэн.

Хүснэгт 21. Хөрсний бохирдлын дээж авсан цэгийн байршил

№	Дээж авсан газар	Уртраг	Өргөрөг
1	5-р баг, Төвийн баруун хэсэгт, гэр хороололд	103°31'30.0"	48°49'08.4"
2	3-р баг, Гэр хороолол дунд	103°31'58.8"	48°49'04.8"
3	1-р баг, Гэр хороолол, гүний худгийн хооронд	103°32'02.4"	48°48'14.4"
4	4-р баг, Гүний худаг, Бохир усны сангийн хооронд	103°32'56.4"	48°48'57.6"

Зураг 15. Судалгааны талбайн мэдээлэл

Хот суурин газрын хөрсний ариун цэврийн үнэлгээний үзүүлэлтийн норм, хэмжээ стандарттай харьцуулан үнэллээ.

Хүснэгт 22. Хөрсний нянгийн бохирдлын түвшингийн үнэлгээ

Хөрсний бохирдлын зэрэг	1 гр хөрсөн дэх гэдэсний савханцрын тоо	1 гр хөрсөн дэх перфрингенс тоо	1 гр хөрсөнд эмгэг төрөгч нянгийн тоо	Salmonella
Цэвэр	1-10	1-10	-	Илэрсэн
Бага	10-100	10-100	-	
Дунд	100-1000	100-1000	-	Илрээгүй
их	1000-аас их	1000-аас их	-	

Бохирдлын үзүүлэлтүүдэд бохирдлын индексийг шалгуур үзүүлэлт болгон 4 зэрэглэлд хуваасныг дараах хүснэгтэд үзүүллээ.

Хүснэгт 23. Хөрсний нянгийн бохирдлын шинжилгээний үзүүлэлт

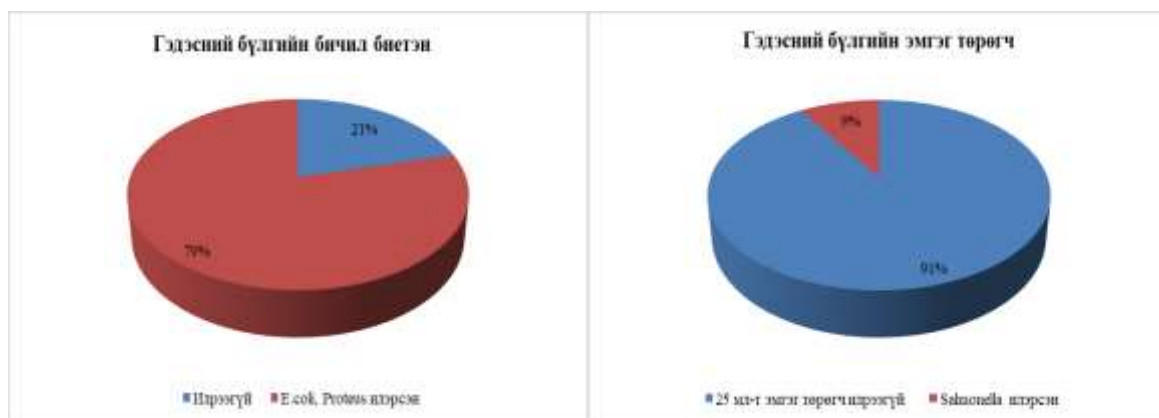
Бохирдлын индекс	1 гр хөрсөн дэх гэдэсний савхацрын тоо	1 гр хөрсөн дэх перфрингенс тоо	1 гр хөрсөн дэх энтерококкийн тоо	Salmonella
0.5	1	1	1	Илрэхгүй
1.5	0.1	0.1	0.1	
2	0.1-0.01	0.1-0.01	0.1-0.01	
3	0.001-0.0001	0.001-0.0001	0.001-0.0001	
4	0.0001<	0.0001<	0.0001<	Илэрсэн

Доорх шинжилгээний дүнгээс харахад судалгааны 1, 2, 3-р зүсэлтийн 0-100 см гүнээс авсан дээжид нянгийн тоо $9.5-17.1 \times 10^5$ буюу бусад цэгүүдээс өндөр тоотой. Тэр

дундаа 2-р зүсэлт буюу Дэнжийн гэр хорооллын гудамд хийсэн зүсэлтийн 3 метр хүртэлх гүнд Нянгийн тоо жигд өндөр байна. Энэ нь нүхэн жорлонгоос үүдэлтэй нэвчилт байгааг илтгэж байна. 1 г хөрсөнд агуулагдах бактерийн нийт тоо 1-р зүсэлтэд $2.6 \times 10^2 - 15.2 \times 10^5$, 2-р зүсэлтэд $3.4 \times 10^3 - 17.1 \times 10^5$, 3-р зүсэлтэд $1.9 \times 10^2 - 14.1 \times 10^5$, 4-р цэгт $2.1 \times 10^2 - 11.5 \times 10^5$ байгаа нь бохирдлын түвшин өндөр байна.

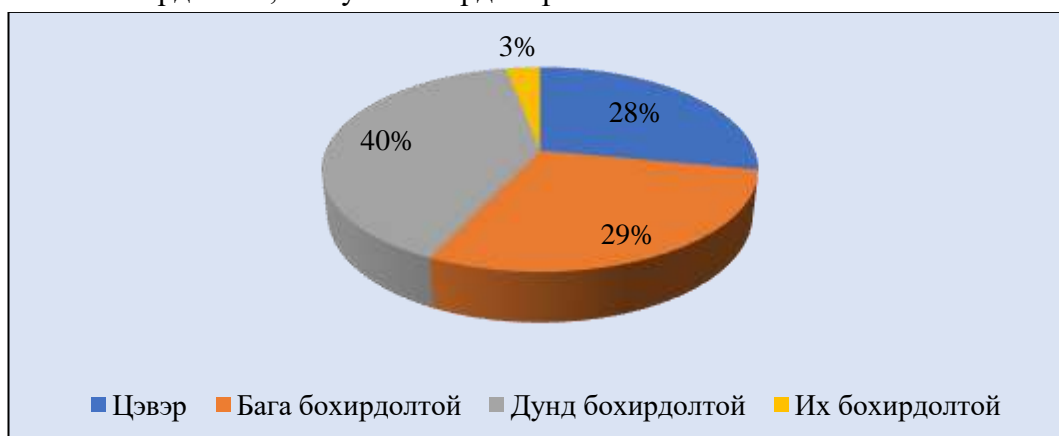
Хүснэгт 24. 1 г хөрсөнд агуулагдах нийт нянгийн тоо

Зүсэлт /Гүн, см/	Судалгааны цэгүүдийн нянгийн тоо			
	1-зүсэлт	2-зүсэлт	3-зүсэлт	4-зүсэлт
0-50	15.2×10^5	12.2×10^5	10.5×10^5	11.5×10^5
50-100	9.5×10^5	17.1×10^5	14.1×10^5	7.3×10^5
100-150	5.6×10^5	8.3×10^5	4.4×10^5	8.5×10^4
150-200	3.7×10^4	5.2×10^5	5.7×10^4	6.1×10^4
200-250	2.9×10^4	6.3×10^5	3.3×10^4	3.6×10^4
250-300	1.5×10^4	5×10^5	8.2×10^3	5×10^4
300-350	2.3×10^3	7.1×10^4	4.5×10^3	2.5×10^2
350-400	4.8×10^2	3.4×10^3	5.4×10^3	3.2×10^2
400-450	2.6×10^2	-	1.9×10^2	2.1×10^2

Диаграмм 10. Гэдэсний бүлгийн бичил биетэн, гэдэсний бүлгийн эмгэг төрөгч

Гэдэсний бүлгийн биетэн (*E.coli*) нийт дээжийн 79 хувьд илэрсэн бөгөөд 1, 2, 4-р зүсэлтэд 3 м хүртэлх гүнд, 3-р зүсэлтэд 4 м хүртэлх гүнд тархсан. Харин бохирдлын түвшнээр нь үнэлбэл нийт дээжийн 3 хувь их бохирдолтой, 40 хувь дунд зэрэг бохирдолтой, 29 хувь бага бохирдолтой, 28 хувь бохирдолгүй.

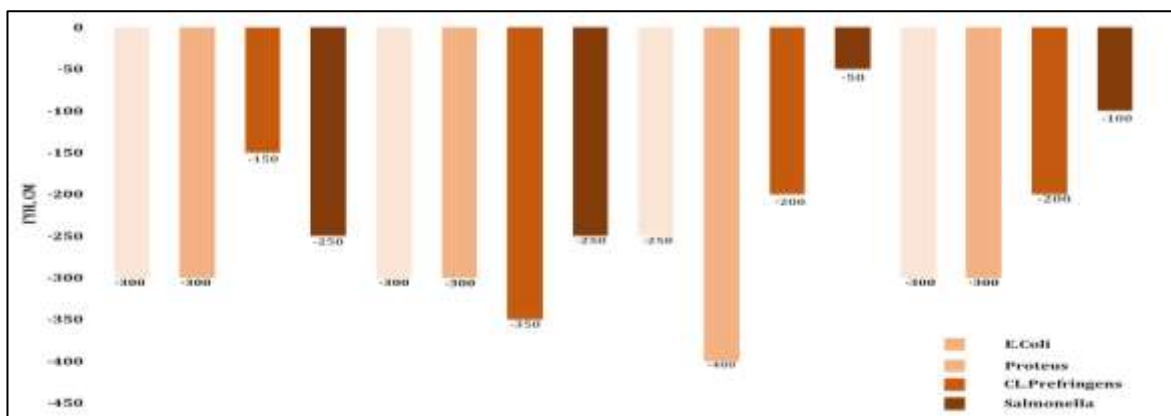
Диаграмм 11. Гэдэсний бүлгийн бичил биетний бохирдлын түвшин

Гэдэсний бүлгийн эмгэг төрөгч *Salmonella* 2-р зүсэлтийн 0-50, 100-150, 150-200, 200-250 см-ийн гүнд илэрсэн, бусад зүсэлтийн дээжид илрээгүй. Агааргүйтэн бичил биетэн 2-р зүсэлтийн 200-300, 300-350 см-ийн гүнд илэрсэн ба судалгааны цэгүүдээс нянгийн бохирдлоор хамгийн их бохирдсон цэг нь Зүсэлт-2 байна. Тус цэг нь 1930-аад онд бий болсон аймгийн төвийн гэр хорооллын орчимд нүхэн жорлонгоос 3 метр зайд байрлана.

Хүснэгт 25. Хөрсний нянгийн бохирдлын индекс

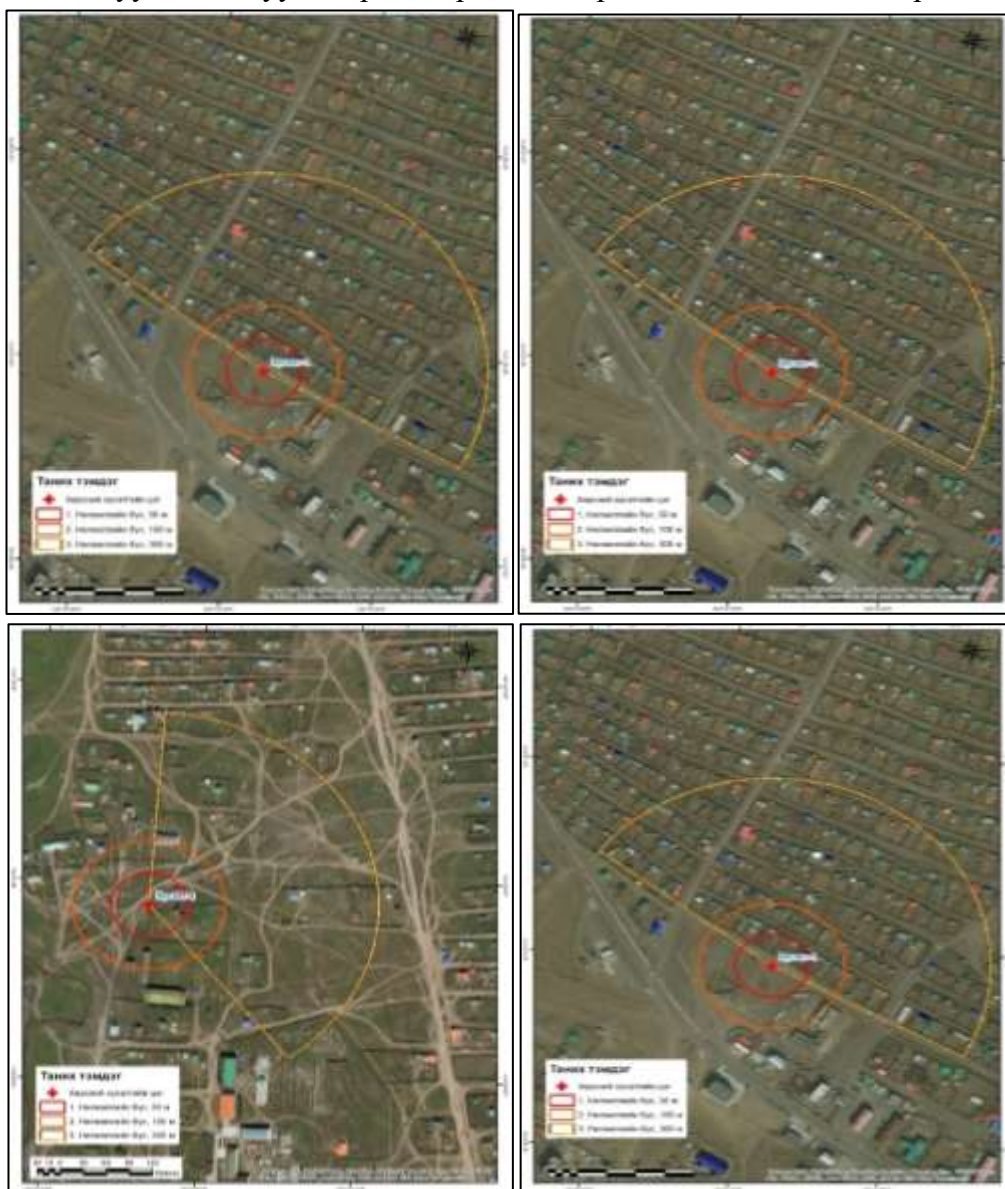
Байршил	Гүн, м	Бохирдлын индекс, PI				PLI	Бохирдлын түвшин
		<i>E.Coli</i>	<i>Proteus</i>	<i>Cl. perfringens</i>	<i>Salmonella</i>		
Зүсэлт-1	0.5	2	0.5	0.5	0.5	0.71	Цэвэр
	1	2	0.5	0.5	0.5	0.71	Цэвэр
	0.5	3	2	0.5	0.5	1.1	Бага
	2	4	4	0.5	0.5	1.41	Бага
	2.5	2	4	0.5	0.5	1.19	Бага
	3	1	2	0.5	0.5	0.84	Цэвэр
	3.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	Цэвэр
	4	0.5	0.54	0.5	0.5	0.5	Цэвэр
Зүсэлт-2	0.2	2	4	0.5	3	1.86	Бага
	0.5	3	4	0.5	0.5	1.31	Бага
	1	4	4	0.5	0.5	1.41	Бага
	0.5	6	4	0.5	0.5	1.56	Дунд
	2	8	4	0.5	3	2.62	Их
	2.5	6	2	0.5	3	2.05	Их
	3	6	2	2	0.5	1.86	Дунд
	3.5	2	0.5	2	0.5	1	Цэвэр
Зүсэлт-3	0.5	4	1	0.5	0.5	1	Цэвэр
	1	6	1	0.5	0.5	1.1	Бага
	0.5	6	1	0.5	0.5	1.1	Бага
	2	6	1	0.5	0.5	1.1	Бага
	2.5	5	1	0.5	0.5	1.05	Бага
	3	6	1	0.5	0.5	1.1	Бага
	3.5	6	4	0.5	0.5	1.56	Их
	4	1.5	4	0.5	0.5	1.1	Бага
Зүсэлт-4	0.5	4	4	0.5	0.5	1.41	Дунд
	1	4	4	0.5	0.5	1.41	Дунд
	0.5	4	2	0.5	0.5	1.18	Бага
	2	5	5	0.5	0.5	1.58	Их
	2.5	6	3	0.5	0.5	1.45	Дунд
	3	3	1	0.5	0.5	0.93	Цэвэр
	3.5	2	1	0.5	0.5	0.84	Цэвэр
	4	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	Цэвэр
4.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	Цэвэр	

Хөрсний нянгийн бохирдлын индекс, нийлмэл бохирдлын индексийг тооцооллоо. Нийлмэл бохирдлын индексийн түвшнийг дараах байдлаар ангилж хөрсний нянгийн бохирдлыг үнэлсэн. $PLI < 1.0$ бол бохирдолгүй, $PLI 1.0-1.5$ бол бага бохирдолтой, $1.5-2.0$ бол дунд зэрэг бохирдолтой, $PLI > 2$ их бохирдолтой байна. Судалгаанд хамрагдсан нийт дээжийг Нийлмэл бохирдлын индексээр үнэлбэл: 11.4 хувь их бохирдолтой, 14.2 хувь дунд зэргийн бохирдолтой, 37.1 хувь бага бохирдолтой, 37.1 хувь бохирдолгүй байна. Харин судалгааны цэг тус бүрээр авч үзвэл: Зүсэлт 1 буюу аймгийн төв орчмын гэр хорооллын хөрсний 25 хувь нь бага бохирдолтой, 65 хувь нь бохирдолгүй. Зүсэлт 2 аймгийн төвийн хойд талын гэр хорооллын хөрсний 85 хувь нь бохирдсон байна Үүнээс бага бохирдсон 35 хувь, дунд бохирдсон 25 хувь, их бохирдсон 25 хувь байна. Зүсэлтийн цэг 3, 4-ийн хэмжээнд нийт дээжийн 40-60 хувь бохирдолгүй байна. Дунд болон бага зэргийн бохирдолтой дээж цөөн байна.

Диаграмм 12. Дээж авсан газрын хөрсний нянгийн бохирдлын тархалтын гүн

Булган аймгийн төвийн хөрсний нянгийн бохирдлын тархалтын дундаж гүн нь 2.6 м. Бохирдлын тархалтын гүн уулын хажуу, голын хөндий гадаргад харилцан адилгүй. Тухайлбал, Голын татам хэсэгт сонгосон 3-р зүсэлтийн 4 м-ийн гүнд *Proteus* бактери бүртгэгдсэн бол уулын хажуу гадаргад тархалтын гүн хамгийн ихдээ 3 метр байна.

Зураг 16. Хөрсний зүсэлт хийсэн цэгүүд, түүний орчмын гэр хороолол

1.5.1.2. Усны бохирдол

Сүүлийн жилүүдэд хүн ам төвлөрсөн суурин газруудаас гарч байгаа ахуйн болон үйлдвэрийн бохир ус нь ус, хөрс, агаар мандал, хүрээлэн буй орчны бохирдолтыг нэмэгдүүлсээр байна. Улсын хэмжээнд бохир ус цэвэрлэх зориулалттай 46 гаруй байгууламж байгаа бөгөөд үүнээс Булган аймгийн цэвэрлэх байгууламж 2020 онд бүрэн шинэчлэгдсэн, хоногт 3000 шоо метр ахуйн бохир усыг цэвэрлэх хүчин чадалтай. Булган сумын төв цэвэрлэх байгууламжийн орох гарах хэсгээс Булган аймгийн ус цаг орчны шинжилгээний төв бохирдлын дээжийг авч 7 үзүүлэлтээр шинжилгээ хийхэд цэвэршилтийн хувь дунджаар 66.7 хувьтай байлаа. Хаягдал бохир усны бохирдлын хэмжээг MNS 4943-2015 стандарттай харьцуулахад хаягдал бохир усан дахь жинлэгдэх бодисын агууламж 2.5 дахин, ПИЧ-ийн агууламж 2.4 дахин, фосфатын агууламж 3.5 дахин, нийт азотын агууламж 3.7 дахин их давсан үзүүлэлттэй байна.

Манай орны усны 70 хувийг гадаргынх буюу гол мөрний, үлдсэн 30 хувийг газрын доорх ус буюу гүний цэвэр ус эзэлдэг. Хоол боловсруулах болон шээсний замын өвчлөлийг 1000 хүнд ногдох байдлаар авч үзэхэд нийт сумдын 22.4 хувьд 301-ээс дээш тохиолдол гарч байна. Үүнийг усны эрдэсжилттэй шууд хамааралтай гэж үзэж болно. Үүний зэрэгцээ Булган аймгийн захын хороолол, нэлээд олон сумын сумын төвийн оршин суугчид хүйтний улиралд цас, мөс, дулааны улиралд гол горхи, булгийн бохирдсон усыг ахуйдаа хэрэглэж байна.

Гадаргын усны химийн найрлага, чанарын үзүүлэлт

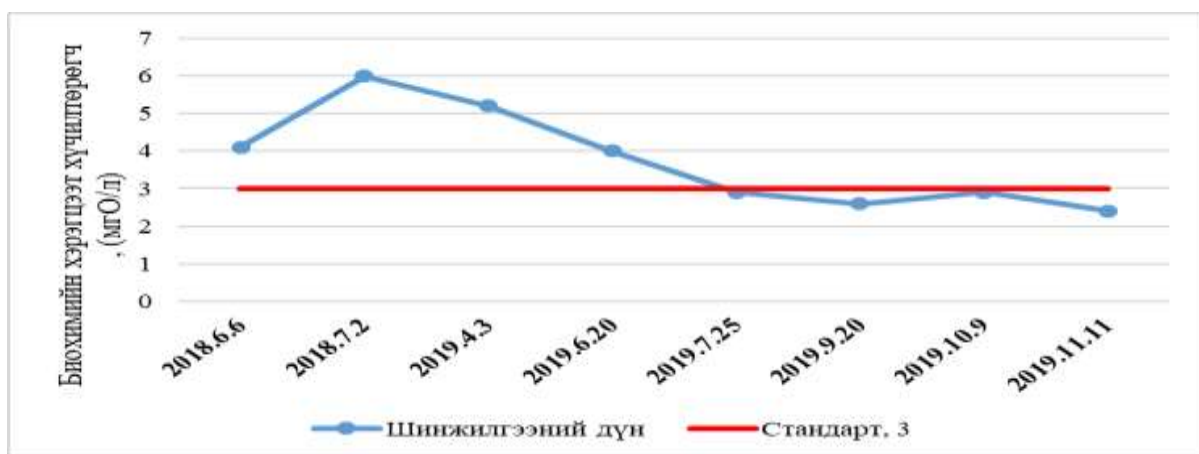
Усан орчны чанарыг үнэлэх үзүүлэлт нь хүний амьдрах эрүүл орчны шаардлага, экосистемийн тэнцлийг хангахуйц түүний найрлага дахь бодисын дээд хэмжээг илэрхийлэх бөгөөд энэ нь байгалийн усанд агуулагдах болон хүний үйл ажиллагаанаас нэгж эзлэхүүн усанд нэмэгдэх химийн бодисуудаас бүрдэл болно. Булган аймгийн ус цаг орчны шинжилгээний төвөөс Зүүнтүрүү голын 2018-2019 оны усны химийн найрлага, чанарын үзүүлэлтийг үзсэн шинжилгээний дүнг усны чанарын стандарт MNS 4586:1998-ын дагуу харьцуулан үзэхэд рН 2019 оны VI, VII саруудад хэтэрсэн, ууссан хүчил төрөгч 2018 оны VI сараас бусад саруудад хэтэрсэн, биохимийн хэрэгцээт хүчилтөрөгч 2018 оны VI, VII, 2019 оны IV, VI саруудад хэтэрсэн, аммоны азот стандартаас хэтрээгүй байна. Булган хотын орчим орчим нутгийн малтай иргэд Зүүнтүрүү голын савд ойрхон нутаглаж орчим нутгийн малтай иргэд голын савд ойрхон нутаглаж байгаагаас шалтгаалж усан орчин бохирдож байна. Усны чанарын үзүүлэлтүүд стандартаас хэтэрсэн байгаа нь усан орчин бохирдсон илэрхийлж байгаа бөгөөд Зүүнтүрүү голын усан орчны чанарыг сайжруулах шаардлагатай.

Хүснэгт 26. Хөрсний нянгийн бохирдлын индекс

Огноо	Цаг	рН	ЕС	О2	Биохимийн хэрэгцээт хүчилтөрөгч (мгО/л)	NH4
		Устөрөгчийн илтгэгч /Стандарт: 6.5-8.5/	Цахилгаан дамжуулах чанар	Ууссан хүчилтөрөгч (мгО/л) /Стандарт : Зун-6, Өвөл-4/	хүчилтөрөгч (мгО/л) /Стандарт: 3/	Аммоны азот (мгN/кг) /Стандарт: 0.5/
2018.6.6	14	7.59	413	5.97	4.1	0.15
2018.7.2	14	7.94	417	8.16	6	0.13
2018.9.28	14	7.7	474	-	-	0.25
2018.10.14	14	8.23	473	6.9	-	0.06
2018.11.22	14	8.04	496.5	-	-	0.12
2019.4.3	14	7.99	523	10.9	5.2	0.29
2019.5.2	14	7.96	374.2	10.1	-	0.04
2019.6.20	14	8.74	413	10.08	4	0.12
2019.7.25	14	8.6	515	-	2.9	0.15
2019.9.20	14	8.22	475	10.4	2.6	0.04
2019.10.9	14	7.8	477	9.8	2.9	0.09
2019.11.11	14	7.84	495	10.24	2.4	0.19

Диаграмм 13. Устөрөгчийн илтгэгч

Диаграмм 14. Ууссан хүчилтөрөгч (мгО/л)

Диаграмм 15. Биохимийн хэрэгцээт хүчилтөрөгч (мгО/л)

Диаграмм 16. Аммоны азот (мгN/кг)

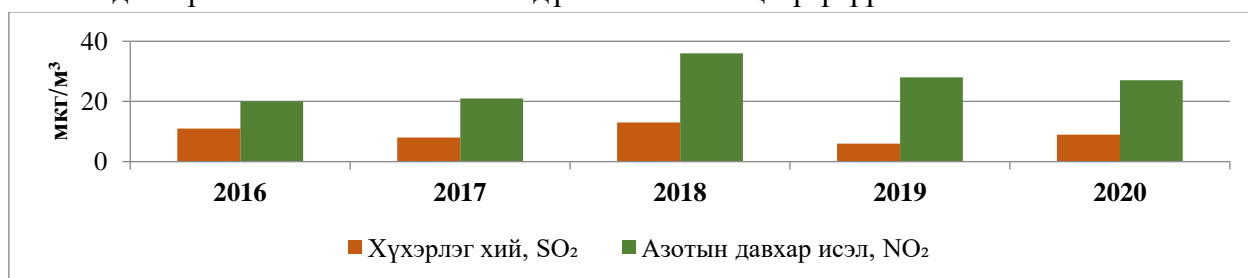
Гадаргын усны нянгийн бохирдол Гол, нуур, рашаан булгийн усны ариун цэвэр эрүүл ахуйн чанарыг микробиологийн үзүүлэлтүүд болох бактерийн нийт тоо болон гэдэсний бүлгийн савханцрын индекс, титрийн хэмжээгээр тодорхойлон гаргадаг. Нянгийн бохирдлоор гадаргыг усыг дараах байдлаар ангилна. Үүнд: Полисапроб– хүчтэй бохирдолтын бүс. Органик бодис их хэмжээгээр агуулагдана. 1 мл усанд бактерийн нийт тоо 10^5 байна. Мезосапроб– 1 мл усан дахь микроорганизмын тоо хэдэн зуугаас мянга (100-10000) байна. Олигосапроб– цэвэр бүс, органик бодис агуулаагүй. 1 мл усанд 10-100 тооны микроорганизм агуулагдана.

Булган аймгийн ус цаг орчны шинжилгээний төвөөс хийсэн Зүүнтүрүү голын микробиологийн шинжилгээгээр бактерийн нийт тоо стандарт хэмжээнээс 4-70 дахин их буюу усны микробиологийн ангиллаар мезосапроб зэрэгт орж байна. Ачуут голын микробиологийн шинжилгээгээр бактерийн нийт тоо стандарт хэмжээнээс 45 - 70 дахин их буюу мезосапроб зэрэгт орж Зүүн түрүү, Ачуут голын уулзвар орчмын ус хамгийн их бохирдолтой гэдэсний бүлгийн савханцрын титр 2380 /стандартаар 9-өөс бага /, индекс 0.4 /стандартаар 111-ээс их/ байна.

1.5.1.3. Агаарын чанар, бохирдол

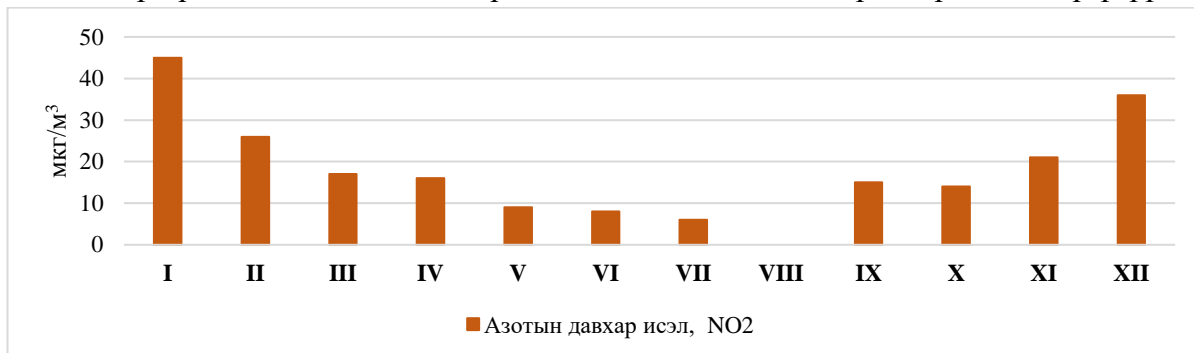
Хүрээлэн буй агаарт шууд хаягдсан, эсвэл физик химийн урвалын дүнд шинээр үүсэн бий болж буй бохирдуулах бодисын агууламж нь агаарын чанарын стандартаас давахыг агаарын бохирдол гэдэг. Булган сумын хэмжээнд жилдээ 25 орчим мян.тн нүүрс хэрэглэж байгаагаас 2020 оны байдлаар гэр хорооллын ердийн галлагаатай 3087 айл өрх, нам даралтын зуухтай 39 айл өрх нийтдээ 14 мян.тн, Булган аймгийн дулааны станц 11 орчим мян.тн нүүрс хэрэглэдэг. Мөн 2.2 мянга орчим автомашин хорт бодис ялгаруулж байгаа нь агаарын бохирдлыг үүсгэгч зонхилох эх үүсвэр болж байна. Судалгаанаас үзэхэд жилд 84 мян.тн нүүрсхүчлийн хий агаарт цацагдан байгаа нь тус Булган аймгийн нэг оршин суугчид 6.64 тн нүүрс хүчлийн хий ногдож буй хэрэг юм. Булган аймгийн агаарын бохирдлын 90 гаруй хувийг гэр хорооллын утаа эзэлж байна. Ер нь агаар бохирдуулагч үүсвэрүүд жилд 4.1 мян.тн хорт бодисыг Булган аймгийн агаарт цацаж байгаа нь нэг хүнд 317.8 кг хорт бодис ногдож байна гэсэн үг юм. Булган хотын агаарын бохирдолд нэн ялангуяа өвлийн улиралд угаарын хий, азотын давхар исэл, тоосжилтоор бохирдож байна. Эдгээр хорт бодисоос гадна авто машины яндангаас хар тугалга, зэс, цайрын хүчил их хэмжээгээр гарч агаарыг бохирдуулж байна. Булган сумын агаарын чанарын өөрчлөлтийг агаар бохирдуулагч эх үүсвэрүүдийн тодорхойлох хяналтын шинжилгээний судалгааны ажил 2020 онд хийгдсэн судалгаанд хүхэрлэг хий, азотын давхар исэл, угаарын хий, 10 микроноос бага хэмжээтэй тоосны сорьц авч шинжилгээг хийсэн байна. Мөн агаар бохирдуулах хөдөлгөөнт эх үүсвэр болох автомашины утааны хэмжилтийг тус тус хийсэн байна.

Булган сумын агаарын чанарыг хянах харуулд 2016-2020 онд хийгдсэн хүхэрлэг хий, азотын давхар ислийн шинжилгээний дүнг жилийн явцаар үзүүлэв.

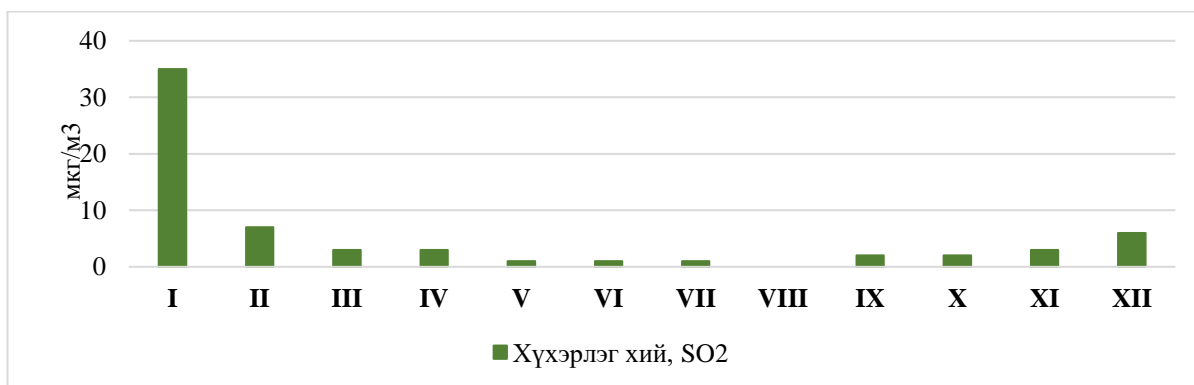

Диаграмм 17. Булган хотын агаар дахь бохирдуулах бодисын жилийн дундаж агууламж

Судалгааны дүнгээс үзэхэд хүхэрлэг хийн жилийн дундаж агууламж өөрчлөлт багатай бохирдолт харьцангуй нэг түвшинд байгаа бол азотын давхар ислийн жилийн дундаж агууламж тухайн жилүүдэд харилцан адилгүй байна. Судалгаа хийсэн жилүүдээс 2016-2020 онуудад азотын давхар исэл нэлээд нэмэгдэж, агаарын чанар нэлээд бохирдолтой байсан хэдий ч Агаарын чанарын стандарт MNS 4585:2016 хэмжээнээс(жилийн дундаж) хэтрээгүй байсан байна. Булган хотын агаарын чанарыг хянах харуул дээр 2019 онд хийгдсэн хүхэрлэг хий, азотын давхар ислийн шинжилгээний дүнг сарын явцаар үзүүлбэл:

Зураг 17. Булган хотын агаар дахь азотын давхар ислийн сарын дундаж агууламж, 2019 он

Зураг 18. Булган хотын агаар дахь хүхэрлэг хийн сарын дундаж агууламж, 2019 он

2019 онд хүхэрлэг хийн III-X сарын дундаж агууламж 1-3 мкг/м³, хамгийн их нь I сарын дундаж агууламж 35 мкг/м³ ба өмнөх онуудын түвшинд стандарт хэмжээнээс даваагүй байна. Сарын явцын хувьд I, II, XI, XII саруудад бусад сарын агууламжаас илүү бохирдолтой байна. 2019 онд азотын давхар ислийн 3-10 сарын дундаж агууламж 6-16 мкг/м³, хамгийн их нь I сарын дундаж агууламж 45 мкг/м³ ба өмнөх онуудын түвшинд стандарт хэмжээнээс даваагүй байна. Сарын явцын хувьд I, II, XI, XII саруудад 21-45 мкг/м³ бөгөөд бусад сарын агууламжаас илүү бохирдолтой байна.

Зураг 19. Утаатай байдал

Агаар бохирдуулах эх үүсвэр

Булган сумын суурин болон хөдөлгөөнт эх үүсвэрийн тоо 2018-2020 оны тооллогын дүнгээр жилээс эх үүсвэрийн тоонд огцом өөрчлөлт ажиглагдаагүй, хөдөлгөөнт эх үүсвэр 3000 орчим, хөдөлгөөнт эх үүсвэр 2000 орчим байна. Агаар бохирдуулах эх үүсвэрийн тоо нэмэгдэхийн хирээр төдий чинээ хорт бодис агаарт хаягдах нь ихсэж агаарын чанарт сөргөөр нөлөөлдөг.

Диаграмм 18. Булган сум, суурин болон хөдөлгөөнт эх үүсвэр, 2018-2020 он

Булган хотын авто замын хөдөлгөөнд оролцож байсан бензин хөдөлгүүрт 25 автомашинаас гарах утаанд хэмжилт хийхэд MNS 5013:2003 стандарт дахь бензинээр ажилладаг хөдөлгүүртэй автомашины утааны найрлага дахь хорт бодисын зөвшөөрөгдөх дээд хэмжээтэй харьцуулахад 36 хувиар давсан CO₂-ийн бохирдолтой утаа гаргажээ.

1.5.2. ХАА-Н ГАЗРЫН ДОРОЙТОЛ, ХӨРС УСНЫ ЭЛЭГДЭЛ, БЭЛЧЭЭРИЙН ДААЦ, УУЛ УУРХАЙН АШИГЛАЛТЫН БАЙДАЛ

1.5.2.1. Хөдөө аж ахуйн газрын доройтол

ХАА-н газар нь Булган аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 2786.8 мян.га газрыг эзлэх бөгөөд үүний 3.3 хувийг тариалангийн газар, 1.2 хувийг атаршсан газар, 0.03 хувийг хадлангийн газар тус тус эзэлж байна.

Бэлчээрийн 54.0 хувийг дундаж өндөр нам бэсрэг уулын бэлчээр, 3.2 хувийг Нам бэсрэг уулын бэлчээр, 31.4 хувийг хээрийн бэлчээр, 10.6 хувийг бүс дундын голын хөндий, нам, хотос нугын бэлчээр эзэлж байна.

Газар ашиглалтын зориулалт нэмэгдэх, уур амьсгалын өөрчлөлт болон бусад хүчин зүйлийн нөлөөгөөр хөдөө аж ахуйн газрын тооны болон чанарын өөрчлөлтөд ихээхэн орж байна. Үүнээс шалтгаалж нэгж талбайн ургац, тэжээлийн шимт чанар буурах, ургацад малын тэжээлийн ургамлын эзлэх хувь багасах, хөрсний үржил шим буурах, хөдөө аж ахуйн газар доройтолд нэрвэгдэх үзэгдэл манай орны аль ч бүс нутагт түгээмэл болж байна.

Өнөө үед ХАА-н газар нь эрчимжсэн газар тариалан, бэлчээр ашиглалт, ой хээрийн түймэр, зам барилгын байгууламж зэрэг хүний олон талт үйл ажиллагааны нөлөөгөөр доройтолд өртөж байна. Бэлчээрийн газрыг хомсдуулж буй хүний үйл ажиллагааны хамгийн гол нь бэлчээрийг газар тариалан, хот суурины зориулалттай газарт шилжүүлж буй явдал юм.

Монгол орон нь газар зүйн байршил, эх газрын эрс тэс уур амьсгал зэргээс хамааран дэлхийн дулаарал, уур амьсгалын өөрчлөлтөд эрчимтэй өртөөд байгаа орны нэг бөгөөд уур амьсгалын өөрчлөлтийн нөлөөгөөр дулааны улирлын хур тунадасны хэмжээ буурч хуурайшиж ган болох, цөлжих явц илүү ажиглагдаж байна. Ус цаг уур, орчны судалгаа мэдээллийн хүрээлэн нь 2020 онд БОАЖЯ-ны захиалгаар “Монгол улсын газрын доройтол, цөлжилтийн атлас зураглал хийх, тайлан гаргах” ажлыг нэг жилийн хугацаанд хийж гүйцэтгэж, энэхүү “Монгол орны цөлжилтийн атлас, 2020 он” бүтээлийг боловсруулсан байна.

Монгол орны цөлжилтийн байдлыг илтгэх нийт 30 гаруй үзүүлэлтийг тооцоолж, тэдгээрээс дараах 18 үзүүлэлтийг сонгон авч нэгтгэн боловсруулж, цөлжилтийн атлас түүний зургийг боловсруулан гаргасан байна. Энэ судалгааны дүнгээр монгол орны нийт нутаг дэвсгэрийн 76.9 хувь буюу 120.3 сая га талбайг тогтоосон байна. Үүнээс нэн хүчтэй 4.7 хувь, хүчтэй 18.6 хувийг эзлэх ба засаг захиргааны нэгжийн хувьд Дорноговь, Дундговь, Өмнөговь, Говь-сүмбэр, Говь-Алтай, Баянхонгор, Өвөрхангай, Төв аймгийн нийт газар нутгийн 50-70 хувь цөлжилтөд орсон бол Булган аймгийн нутгийн 10.2 хувь нь цөлжилтөд нэрвэгдээгүй бол цөлжилтөд нэрвэгдсэний 19.2 хувь нь сул, 20.1 хувь нь дунд зэрэг, 16.9 хувь нь хүчтэй, 4.2 хувь нь нэн хүчтэй зэрэглэлд орсныг тогтоожээ.

Булган аймгийн хөдөө аж ахуйн газрын 79.2 бэлчээрийн талхагдалд, 17.2 хувь нь хортон мэрэгчдийн нөлөөнд, 3.0 хувь нь автогенийн нөлөөнд, 0.6 хувь нь техногенийн нөлөөнд тус тус орсон байна.

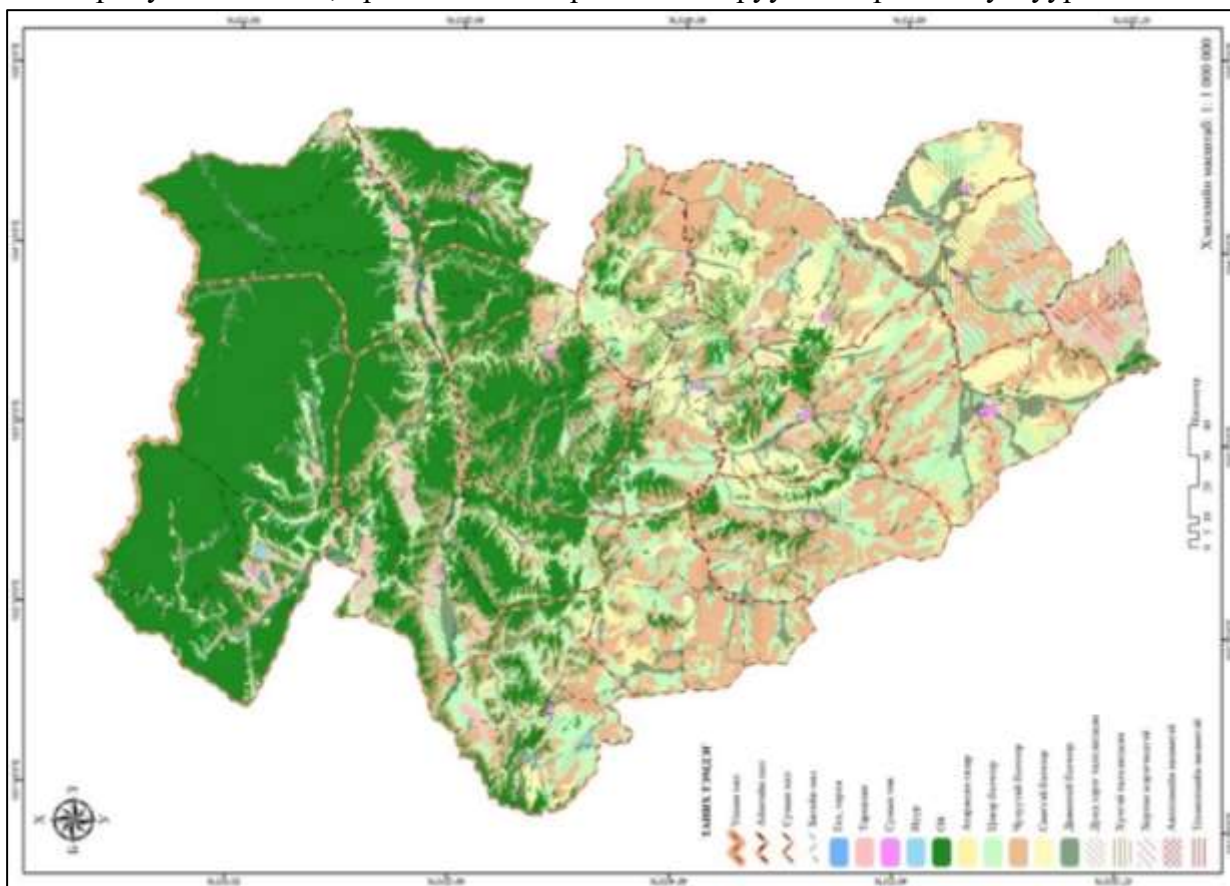
Хүснэгт 27. Бэлчээрт учирсан нөлөөлөл, ангиллаар, сумдаар

№	Сумын нэр	Нийт бэлчээр, га	Нийт нөлөөлөлд өртсөн, га	Үүнээс			
				Талхлагдсан	Хортон мэрэгчтэй	Автогенийн нөлөөтэй	Техногенийн нөлөөтэй
1	Баян-Агт	220,092.3	34,096.0	32,864.1	-	1,231.8	-
2	Баяннуур	96,944.3	22,533.2	21,106.0	480.0	918.5	28.8
3	Бугат	122,926.2	20,538.1	19,412.7	-	1,082.7	42.6
4	Булган	8,218.2	2,761.3	2,594.9	-	166.3	-
5	Бүрэгхангай	312,392.5	46,907.0	35,936.1	8,269.4	1,166.7	1,534.7

6	Гурванбулаг	254,163.4	62,314.2	53,913.8	6,862.4	1,488.7	49.4
7	Дашинчилэн	224,757.1	103,328.0	56,210.9	45,584.7	1,509.7	22.8
8	Могод	249,827.8	40,711.2	36,410.8	3,386.1	904.9	9.4
9	Орхон	312,287.8	25,759.4	23,395.8	-	1,419.7	943.9
10	Рашаант	75,566.0	61,951.3	26,900.1	34,231.2	798.3	21.6
11	Сайхан	249,066.8	47,043.4	45,835.9	-	1,186.3	21.3
12	Сэлэнгэ	67,132.9	10,954.6	10,313.6	-	638.5	2.4
13	Тэшиг	110,956.3	10,795.4	10,357.9	-	415.7	21.8
14	Хангал	49,198.9	10,711.4	10,162.1	-	537.4	12.0
15	Хишиг-Өндөр	204,943.9	33,160.6	31,853.8	-	1,298.5	8.2
16	Хутаг-Өндөр	228,354.0	39,305.1	36,701.1	-	2,165.4	438.6
Нийт талбай, га		2,786,828.3	572,870.2	453,969.7	98,813.8	16,929.2	3,157.5
Эзлэх, %		100.0	20.6	79.2	17.2	3.0	0.6

Булган аймгийн бэлчээрийг сум тус бүрийн доройтол, талхагдалд өртсөн талбайгаар авч үзвэл Рашаант сумын 35.6 хувь, Дашинчилэн сумын 25 хувь, Булган сумын 31.6 хувь, Гурванбулаг сумын 21.2 хувь, Баяннуур сумын 21.8 хувь, Хангал сумын 21.8 хувь нь дунд болон хүчтэй талхлагдсан байна. Эдгээр сумдын дийлэнх нь хээрийн бүсэд байрлалтай байгаа нь бэлчээрийн талхагдалд малын тооноос гадна байгалийн бүсийн нөлөө ихтэй байгааг харуулж байна.

Ийнхүү хөдөө аж ахуйн газар нутгийн доройтолд нөлөөлж буй байгалийн болон хүний хүчин зүйлийг тодорхойлох, тэдгээрийн шалтгааныг тогтоох нь газрын доройтлоос сэргийлэх арга хэмжээг боловсронгуй болгох төдийгүй газрын нөөцийг орон нутгийн хөгжилд үр ашигтайгаар ашиглах боломжийг бүрдүүлэх юм. Мөн түүнчлэн газар менежментийг орон нутгийн онцлогт тохируулан хэрэгжүүлэх орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын эрх хэмжээг нэмэгдүүлж, түүний бие даасан байдлыг хангах, иргэдийг санал хүсэлтийг харгалзах нь хөдөө аж ахуйн газрын доройтлыг бууруулах үндсэн нөхцөл болох төдийгүй сумын хөгжил, иргэдийн амьжиргаанд сайжруулахад үндсэн тулгуур болно.

Зураг 20. Бэлчээрийн төрх байдал, бэлчээрт учирсан нөлөөлөл

1.5.2.2. Хөрсний элэгдэл эвдрэл

Манай улс харьцангуй арвин газар нутагтай бөгөөд түүнд тулгуурлан хөгжих давуу талтай боловч хөрсний үржил шим ядуу, ургамлан нөмрөг тачир, сийрэг, эх газрын эрс тэс, хатуу ширүүн уур амьсгалтай тул экологийн хувьд эмзэг тогтоцтой бүс нутаг юм. Хөрсний үржил шим ядуу, ялзмагт үе давхарга нимгэн, хөнгөн хөрстэй газарт ургамлын аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхлэхдээ өнөөгийн хүндрэлтэй асуудлын нэг болоод байгаа уур амьсгалын өөрчлөлтөд дасан зохицсон, орчин үеийн шинэ техникийг өөрийн орны нөхцөлд тохируулан сонгох замаар тариалангийн хөрсийг хамгаалж, үржил шимийг дээшлүүлэх арга технологийг боловсруулан нэгж талбайн ургацыг нэмэгдүүлэхэд төр засаг болон тариалан эрхлэгчдээс ихээхэн мэдлэг оюун ухаан шаардсан, зөв мэргэн бодлогыг судалгааны шинжилгээний ажлын үр дүнд тулгуурлан боловсруулж хэрэгжүүлэх цаг үе тулгараад байна.

Хөрсний элэгдэл эвдрэл нь байгаль орчин болон нийгмийн хүрээнд хор хөнөөл учруулдаг гамшигт үзэгдэл бөгөөд түүнийг амьдааа толгой хуйхаа хуулуулсантай адилтган зүйрлэдэг билээ. Гэхдээ хөрсний элэгдэл эвдрэл аль ч нийгмийн үед байнгын нийгмийн дагуул мэт байж ирсэн байдаг. Манай орны хувьд хөрсний элэгдэл эвдрэл эмзэг тогтоцтой хөрсөн бүрхүүлд хамгаалалтгүй ашиглалт явуулсантай холбогдож томоохон учруулсаар байгаа билээ. Иймд хөрсийг ашиглах, хамгаалах арга хэмжээг зөв зохистой хослуулан явуулах нь өнөө үеийн тулгамдсан асуудал болоод байгаа тул газрын харилцаа түүний дотор газар төлөвлөлтийн бодлоготой зөв уялдуулах шаардлагатай.

Хөрсний элэгдэл эвдрэл ихээхэн газар нутгийг хамарч, улс ардын аж ахуйд төдийгүй экологид асар их хохирол учруулдаг байгалийн гамшигт үзэгдлүүдийн нэг болохыг хүн төрөлхтний хөгжлийн түүх ба өнөөгийн амьдрал тодорхой гэрчилнэ. Хүн төрөлхтний оршин тогтнол, хөгжил дэвшил ямагт газрын нөөц ба түүний чанараар тодорхойлогдож ирсэн түүхтэй. Газрын чанарт хөрсний элэгдэл эвдрэл шиг сөрөг нөлөөлдөг хүчин зүйл ховор юм.

Хөрсний хэсгүүд усаар угаагдаж, салхиар хийсэж үүссэн анхны газраасаа зөөгдөн өөр газар шилжиж, тогтоц, шинж чанараа алдах үзэгдлийг хөрсний элэгдэл эвдрэл гэнэ. Хөрсний элэгдэл эвдрэлийг ердийн буюу хурдассан гэж ангилж үздэг ба ердийн элэгдэл эвдрэл нь хөрсний элэгдэл эвдрэл бараг явагддаггүй буюу явагдсан ч хөрс үүсэх процессоор нөхөгдөж байдаг учраас аюул багатай юм. Харин хөрс үүсэх хэвийн хэмжээнээс хэтэрч, ихээхэн орон зайг хамран экологийн хувьд аюулд хүргэж буй элэгдэл эвдрэлийг хурдассан гэнэ.

Хөрсний элэгдэл эвдрэл ихээхэн газар нутгийг хамарч, улс ардын аж ахуйд төдийгүй экологид асар их хохирол учруулдаг байгалийн гамшигт үзэгдлүүдийн нэг болохыг хүн төрөлхтний хөгжлийн түүх ба өнөөгийн амьдрал тодорхой гэрчилнэ. Иймд хөрсийг элэгдэл эвдрэлээс хамгаалах түүний үржил шимийг хадгалах, дээшлүүлэх асуудал эдийн засаг, нийгэм, экологийн төвд оршсоор ирсэн ба цаашид ч хэвээр байх болно. Тариалангийн газрын хөрсний элэгдэл эвдрэл ихээхэн газар нутгийг хамарч байгааг дараах хүснэгтээс үзэж болно.

Хүснэгт 28. Булган аймгийн тариалангийн газрын салхины элэгдэлд өртсөн талбай

№	Сумын нэр	Судалгаанд хамрагдсан, га	Элэгдэл эвдрэлд ороогүй, га	Элэгдэл эвдрэлд орсон, га	Элэгдлийн зэрэглэл		
					Сул орсон, га	Дунд зэрэг орсон, га	Хүчтэй орсон, га
1	Баян-Агт	4,823.1	1,848.0	2,975.1	2,091.2	348.6	535.3
2	Баяннуур	776.3	214.0	562.3	-	237.7	324.6
3	Бугат	4,111.9	3,429.9	682.0	682.0	-	-
4	Булган	90.1	71.5	18.6	18.6	-	-

5	Бүрэгхангай	5,250.0	3,716.5	1,533.5	1,533.5	-	-
6	Гурванбулаг	592.4	153.2	439.2	240.0	199.2	-
7	Дашинчилэн	5,014.4	304.8	4,709.6	3,715.0	32.2	962.3
8	Могод	887.5	816.5	71.0	9.6	-	61.3
9	Орхон	5,357.3	4,808.9	548.4	548.4	-	-
10	Рашаант	18,479.7	8,898.8	9,580.9	7,188.2	762.8	1,629.8
11	Сайхан	65.3	65.3	-	-	-	-
12	Сэлэнгэ	14,334.0	7,731.2	6,602.8	4,425.8	2,035.9	141.1
13	Тэшиг	8,833.0	6,231.8	2,601.3	1,834.1	767.2	-
14	Хангал	2,851.6	2,565.3	286.3	286.3	-	-
15	Хишиг-Өндөр	3,614.4	1,620.0	1,994.4	1,994.4	-	-
16	Хутаг-Өндөр	22,966.0	17,754.3	5,211.6	3,327.8	1,883.8	-
Нийт талбай, га		98,046.9	60,230.0	37,816.9	27,894.9	6,267.5	3,654.5
Нийт талбай, %		100.0	61.4	38.6	73.8	16.6	9.7

Хүснэгтээс үзэхэд тус аймаг 2020 оны байдлаар 98.0 мян.га талбайг тариаланд ашиглаж байгаа бөгөөд хөрсний элэгдэл эвдрэлд 37.8 мян.га орсон байна. Эдгээрээс 27.9 мян.га сул, 6.3 мян.га дунд зэрэг, 3.7 мян.га хүчтэй элэгдэл эвдрэлд орсон байна. Гэвч тус аймгийн тариалангийн газар энэ удаагийн судалгаагаар хөрсний элэгдэл эврэлд 38.6 хувь буюу харьцангуй бага хэмжээгээр орсон байгаа нь элэгдэл эвдрэлийн нөлөөгөөр атаршсан газар багагүй хэмжээтэй байна.

Зураг 21. Салхины элэгдэлд орсон тариалангийн талбай, Булган аймаг

Хөрсний элэгдэл эвдрэл хэдийгээр байгалийн үзэгдэл боловч түүнд хүний үйл ажиллагааны нөлөөлөл асар их юм. Энэ үзэгдэл нь газрын төрх байдлыг өөрчлөхийн зэрэгцээ хөрсний үржил шимийг бууруулж, ургамал ургахын аргагүй болгон ХАА-н болон байгаль орчны салбарт юугаар ч нөхөшгүй хохирол учруулдаг гадна байгаль орчин, хүний эрүүл мэнд, дэд бүтэц болон бусад салбарт ч сөрөг нөлөөтэй. Манай орны хөрсний нөмрөгийн дийлэнх хэсгийг бүрдүүлдэг хүрэн хөрсний физик-механикийн ба химийн шинж чанараараа төдий л сайн хөрсний бүлэгт орохгүй бөгөөд хур тунадас бага нөхцөлд, ялангуяа хавартаа чийгийн дутагдалд их ордог ба сул бүтэцтэй, ялзмагт үе нимгэн түүний дараа шууд карбонаттай давхарга залгах нь олонтой зэрэг онцлог нь хөрс салхиар хийсэх аюул бий болгож байна. Энэ нь хөрс үржил шимээ алдаж, элэгдэл эвдрэлд орох нь амархан байна гэсэн үг юм.

Аймгийн тариалангийн талбайн хөрсний элэгдэл эвдрэлийг сум бүрээр хүснэгтэд харуулав. Аймгийн нийт эргэлтийн талбайн 38.6 хувь буюу 37816.9 га элэгдэж эвдэрсний дотор 73.8 хувь сул, 16.6 хувь дунд зэрэг, 9.7 хувь нь хүчтэй нэрвэгдсэн байна.

Сумдын тариалангийн хөрсний элэгдэл эвдрэл харилцан адилгүй тархацтай байгаагийн дотор хээрийн бүсэд байрлалтай Баяннуур, Дашинчилэн, Рашаант сумдын эргэлтийн талбайн 51.8-93.9 хувь нь хөрсний элэгдэл эвдрэлд нэрвэгдсэн бол Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр, Могод, Тэшиг, Орхон, Сайхан, Хангал сумдад 8-46.6 хувьтай байна.

Мөн түүнчлэн Гурванбулаг сумын нийт тариалангийн талбай нь 74.1 хувь хөрсний элэгдэл эвдрэлд орсон бол Дашинчилэн сумын 74.1 хувь, Хутаг-Өндөр сумын 14.7 хувь, Рашаант сумын 38.9 хувь нь сул зэрэгт орсон бол Гурванбулаг сумын 33.6 хувь, Сэлэнгэ сумын нийт талбайн 14.2 хувь, Хутаг-Өндөр сумын 8.2 хувь нь дунд зэрэгт, Баян-Агт сумын 0.1 хувь, Баяннуур сумын 0.4 хувь, Рашаант сумын 0.1 хувь нь хүчтэй зэрэгт хамрагдаж байгааг судалгаагаар тогтоосон байна.

1.5.2.3. Атарисан газар

Манай улсын газар тариалангийн үйлдвэрлэл эрхэлдэг аж ахуйн нэгжүүд 1970-аад оны сүүлээс эргэлтийн талбайнхаа ихээхэн хэсгийг гурваас дээш жилээр өнжөөх ба бүр мөсөн атаршуулж орхих болсон. Энэ бол сүүлийн жилүүдэд ургамал аж ахуйн талаар төрийн бодлого алдагдсаных боловч мөн атар эзэмшсэнээс хойших агротехникийн сул гажуудлын хуримтлал нөлөөллийн илрэл гэхээс аргагүй.

Геоэкологийн хүрээлэнгийн Газрын нөөц, газар ашиглалтын салбарын хамт олон тариалангийн газрын ашиглалтын судалгааг 1996-1998 онд гүйцэтгэж түүнд 13 аймаг, Улаанбаатар хотын нийт 1209.5 мян.га хамрагдсан юм. Энэхүү ажлын зорилго, өнжөөсөн атаршуулсан талбайд бүртгэл хийх, атаршуулсан шалтгааныг тодорхойлох, эдгээр талбайг цаашид хэрхэх асуудлыг шийдэхэд тус болох мөн атаршсан газрын ургамалжилтын өөрчлөлтийг судлахад оршсон юм. Булган аймгийн атаршсан газрын хэмжээг сум бүрээр гаргаж дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 29. Булган аймгийн атарисан газрын хэмжээ, га

№	Сумын нэр	Эргэлтийн талбай, мян.га	Атаршсан талбай	
			Мян.га	Эзлэх, %
1	Баян-Агт	6,461.0	1,637.9	25.4
2	Баяннуур	1,288.2	512.0	39.7
3	Бугат	4,698.3	586.4	12.5
4	Булган	95.4	5.3	5.5
5	Бүрэгхангай	10,213.1	4,963.1	48.6
6	Гурванбулаг	9,124.4	8,532.0	93.5
7	Дашинчилэн	5,308.2	293.8	5.5
8	Могод	2,429.4	1,541.9	63.5
9	Орхон	6,144.7	787.5	12.8
10	Рашаант	18,502.8	23.1	0.1
11	Сайхан	11,344.9	11,279.5	99.4
12	Сэлэнгэ	15,586.2	1,252.3	8.0
13	Тэшиг	8,974.1	141.1	1.6
14	Хангал	3,093.4	241.8	7.8
15	Хишиг-Өндөр	4,060.8	446.4	11.0
16	Хутаг-Өндөр	24,526.5	1,560.6	6.4
НИЙТ		131,851.6	33,804.8	25.6

Хүснэгтээс үзэхэд Булган аймгийн үр тарианы ихэнх хэсгийг үйлдвэрлэдэг Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр, Хангал, Тэшиг, Орхон, Дашинчилэн зэрэг сумууд тариалангийн талбайн 1.6-11.0 хувийг атаршуулсан байна. Харин тус аймгийн Рашаант сум 18.5 мян.га талбайг 2010 оны үед атаршуулан орхисон талбайгаа 2020 оны судалгаагаар бүрэн ашиглаж тариаланд эргүүлэн ашигласан байна. Тус аймгийн сумуудад дотор Сайхан, Гурванбулаг, Могод, Бүрэгхангай, Баяннуур, Баян-Агт зэрэг сумууд тариаланд ашиглаж байсан талбайнхаа 25.4-99.4 хувийг атаршуулан орхисон байна. Булган аймаг нь хөрс-уур амьсгалын хувьд харьцангуй тааламжтай бүсэд хамрагдах бөгөөд атаршуулан орхисон талбайг тариаланд эргүүлэн ашиглах боломжтой юм.

Тариалангийн талбай атаршин орхигдсоноор улс орны эдийн засагт төдийгүй байгаль орчинд ихээхэн хохирол учирч байна. Эндээс үзэхэд хөрсний элэгдэл эвдрэл нь тариалангийн газар атарших үндсэн шалтгааны нэг болж байна. Тариалангийн газрын

ашиглалтын байдал тавих анхаарал хэт суларснаар атаршуулан орхих байдалд жил бүр байнга нэмэгдэж байна. Тариалангийн газар атаршсан үндсэн шалтгаан нь хөрс элэгдэл эвдрэлд орж таримлын ургац буурсантай холбоотой гэх бүрэн үндэстэй. Тариалангийн талбай атаршин орхигдсоноор улс орны эдийн засагт төдийгүй байгаль орчинд ихээхэн хохирол учирч байна. Эндээс үзэхэд хөрсний элэгдэл эвдрэл нь тариалангийн газар атарших үндсэн шалтгааны нэг болж байна.

Манай орны байгалийн нөхцөлд ч атаршсан газрын хөрс ургамлан нөмрөг сэргэх үе шат мөн л шарилжит-хиагт, хялганат гэсэн дараалалтай байгаа нь ажиглагдлаа.

1. Шарилжит үе дунджаар 5 жил үргэлжилж байна. Энд лууль (*Chenofodium alvum*), царван (*Artemisia macrocephala*), ямаан шарилж (*Artemisia scoparia*), хамхуул (*Corispermum declinatum*), сэдэргэнэ (*Convolvulus arvensis*), чөдөр өвс (*Polygonium convolvulus*) зэрэг ургамлууд зонхилж байна. В.Р.Вильямсын (1949) бичсэнээр атаршсан талбайд шарилжит үе 1-2 жил үргэлжлээд бэлчээрээс хадланд шилжих хүртэл сайжирна гэсэн нь манай нөхцөлтэй тэр бүр тохирохгүй байна.

2. Хиагт үе буюу алаг өвст – үетний бүлгэмдэл дунджаар 5-8 жил үргэлжилж байна. Энэ хугацаанд Агь (*Artemisia frigida*), ямаан шарилж (*Artemisia scoparia*), имт гичгэнэ (*Potentilla bifurca*), тарваган шийр (*Thermopsis*), сүүт өвс (*Euphorbia humifusa*), хунчир (*Astragalus adsurgens*), марал навчит гичгэнэ (*Potentilla tanacetifolia*), хонин нүд (*Aster biennis*) зэрэг нэг ба хоёр наст ургамал голлон, хаяа олон наст ургамал орж ирсэн нь ажиглагдлаа. Харин тариалангийн талбайгаар хүрээлэгдсэн, хөрсний элэгдэл эвдрэлд орсон талбай байгалийн аясаар сэргэж, ургамлан нөмрөгтэй болох нь нэн удаан байна. Элэгдэж эвдэрсэн хөрстэй, ялангуяа бөөн талбай дунд байрлалтай үед ургамлан нөмрөг сэргэх хугацаа бүр ч урт байна.

Хялганат үе буюу үетэн – алаг өвст бүлгэмдэл дунджаар 8-15 ба түүнээс дээш жилд эхэлж байгаа нь ажиглагдлаа. Энэ үед хийг (*Leymus chinensis*), хялгана (*Stipa capilata*), ерхөг (*Agropyrum cristatum*), дааган сүүл (*Koeleria cristata*), хазаар өвс (*Cleistogenes squarrosa*), биелэг өвс (*Poa botryoides*) зэрэг ургамал талбайд орж ирж байна. Гэхдээ энэ үеийг атартай буюу хялганат хээртэй харьцуулах аргагүй бөгөөд хялганын эзлэх хувийн жин бага юм.

Атаршсан болон тариалангийн газарт цаашид авах арга хэмжээ, сайжруулах зөвлөмж

1. Хөрсний элэгдэл эвдрэлтэй тэмцэх иж бүрэн агро технологийн мөрдөх
2. Хөрсний үржил шимийг нэмэгдүүлэх шим болон эрдэс бордоог өргөн хэрэглэх
3. Үр тарианы болон төмс, хүнсний ногооны хог ургамал, хортон шавж түүний дотор саяхнаас үзэгдэх болсон шар чичүүлийг устгах хор, гербицидийг хэрэглэх
4. Атаршсан талбайнуудыг нөхөн сэргээх зарим боломжтой нэгийг эргүүлэн тариаланд ашиглах
5. Маргаантай байгаа талбайн эзэмшлийн асуудлыг цэгцэлж нэг мөр болгох.
6. Тариалангийн талбайд оновчтой, эрчимжсэн агротехникийн бодлого явуулах
7. Тариалангийн талбайд нарийвчилсан кадастрын зураглал хийлгэх
8. Талбайг хэт олон аж ахуйн нэгж, хувь хүмүүст жижиглэн хуваахгүй байх, нэгэнт эзэмшиж авсан иргэдтэй талбайн унаган төрх байдал, үржил шимийг доройтуулахгүй байх, олон жил өнжөөж хаяхгүй байх бодлого барих
9. Усалгаатай тариалан эрхлэх боломжтой газруудыг өрхийн хэрэгцээний төмс, хүнсний ногоо тарихад зориулж олгох.

1.5.2.4. Хөрсний үржил шимийн өөрчлөлт

Хөрс хэмээн нэрлэгдэх газрын гадаргын үржил шимт үе давхарга нь олон мянган жилийн турш маш удаан хугацааны үйл явцын үр дүнд бий болдог өвөрмөц шинж бүхий байгалийн биет юм. Хөрсний онцлог чухамдаа түүний үржил шим гэдэг шинж чанарт орших бөгөөд түүгээрээ үүссэн эх чулуулгаасаа ялгаатай байгалийн биет бөгөөд ургамлын амьдралд шаардлагатай ус, агаар, дулаан, шим тэжээлийн бодис зэргээр нэгэн зэрэг тасралтгүй хангах хөрсний чадварыг түүний үржил шим гэдэг.

Үржил шимийн үндсэн үзүүлэлтийн нэг бол ялзмаг бөгөөд түүний хөрсөнд гүйцэтгэх үүрэг бол ихээхэн ач холбогдолтой бөгөөд ялзмаг агуулалтаас хөрсний бүтэц физик механикийн шинж чанар болон ус, агаар, дулааны горим ихээхэн хамаардаг. Гандуу хуурай бүс нутгуудад ялангуяа үр тариа дагнан тариалдаг, сэлгээнд цулгүй уриншлын эзлэх хувийн ихтэй, органик бордоо хэрэглэдэггүй нөхцөлд ялмагийн задрал их, тэнцэл алдагддаг байна. Манай оронд эдгээр хүчин зүйлийн зэрэгцээ хөрс элэгдэж эвдэрснээр ялзмаг агуулалт их буурч бана. Булган аймгийн тариаланд ашиглагдаж байгаа хөрсний ялзмаг агуулалтын бууралтад хамгийн гол нь хөрс элэгдэж эвдрэлээс шалтгаалж байна.

Хөрсний ялзмаг агуулалтын өөрчлөлт

Хөрсний ялзмаг агуулалтын өөрчлөлт маш аажим явагдахын зэрэгцээ тодорхой хязгаарт тогтвортой байдгаараа хөрсний бусад үзүүлэлтээс ялгаатай. Гэтэл хөрс элэгдэж эвдэрснээр түүний ялзмаг агуулалт их буурч байна. Атар ба элэгдэж эвдрээгүй хөрсний ялзмаг агуулалтыг элэгдэж эвдэрсэн хөрстэй харьцуулан дараах хүснэгтэд хүрэн хөрсний жишээн дээр үзүүлэв.

Хүснэгт 30. Хөрсний элэгдэл эвдрэл ба ялзмаг агуулалтын өөрчлөлт

№	Хөрсний элэгдэл эвдрэлийн зэрэглэл	Ялзмаг агуулалтын дундаж, %	Атартай харьцуулснаар буурсан %
1	Атар ба элэгдэж эвдрээгүй	2.64	-
2	Сул элэгдэж эвдэрсэн	2.50	7.2
3	Дунд зэрэг элэгдэж эвдэрсэн	2.08	21.3
4	Хүчтэй элэгдэж эвдэрсэн	1.60	39.4

Хүснэгтээс үзэхэд элэгдэж эвдрээгүй хөрстэй талбайд хөрсний ялзмаг агуулалт 388 дээжийг жигнэсэн дунджаар 2.64 хувь байснаа сул элэгдэж эвдрэхэд 342 дээжийн жигнэсэн дунджаар 2.50 хувь, дунд зэрэг элэгдэж эвдрэхэд 198 дээжийн жигнэсэн дунджаар 2.0, хүчтэй элэгдэж эвдрэхэд 88 дээжийн жигнэсэн дунджаар 1.60 хувь болж буурсан байна.

Физик шаврын багасалт

Хөрсөнд физик шавар буюу нарийн ширхэгтэй материалын эзлэх хувь нэмэгдэхэд хөрсний усны горим ба бүтэц сайжирч улмаар салхины үлээлтийг тэсвэрлэх чадвар нь нэмэгдэнэ. Хөрсний үржил шимд физик шаврын гүйцэтгэх үүргийг организмд уураг тархиныхтай зүйрлэдэг (Е.Д.Никитин 1990). Өөрөөр хэлбэл хөрсөнд явагдах хими, физик, биологийн бүхий л үйл явцыг физик шавар буюу нарийн ширхэгтэй тоос, наанги шороо зохицуулж байгаа хэрэг юм. Хөрсөнд агуулагдах физик шаврын хэмжээ нь хөрсний шингээх чадварыг сайжруулаад зогсохгүй үржил шимд онцгой нөлөөлдөг үзүүлэлт юм. Харин манай орны хөрс хөнгөн гэдэг нь физик шаврын агуулалт багатайг гэрчилнэ. Иймээс өөрийгөө зохицуулах, нөхөн сэргээх чадвар султай юм. Энэхүү ажлын хүрээнд авсан 800 гаруй дээжийн дунджаар хөрсний өнгөн үеэс элэгдэл эвдрэлийн улмаас алдагдаж буй физик шаврыг дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 31. Хөрсний элэгдэл эвдрэл ба механик бүрэлдэхүүнд физик шаврын хувийн жингийн өөрчлөлт

№	Хөрсний элэгдэл эвдрэлийн зэрэглэл	Дээжийн тоо	Физик шаврын дундаж %	Атартай харьцуулснаар буурсан %
1	Атар	347	24.56	-

2	Сул	393	23.07	6.07
3	Дунд	70	21.69	11.7
4	Хүчтэй	9	17.8	27.5

Атрын хөрснийхтэй харьцуулахад физик шаврын агуулалт сул элэгдэж эвдэрсэн хөрснийх 6.07 хувь, дунд зэргийнх 11.7 хувь, хүчтэйх 27.5 хувь буурсан байна. Хөрсний ялзмаг агуулалт буурч, бүтэц алдагдаж, шингээх чадваргүй болсноор орчин зүйд өөрийн үүргээ гүйцэтгэж чадахгүйд хүрч шим мандлын хүрээн дэх бодисын эргэлтийг бүхэлд нь хямралд оруулах аюултай.

Шим тэжээлийн бодисын өөрчлөлт

Тариалангийн талбайн хөрс элэгдэл эвдрэлд орсны улмаас ургамлын хооллолтод онцгой ач холбогдолтой шим тэжээлийн бодис их хэмжээгээр алдагдаж байна.

Хүснэгтээс үзэхэд атар болон элэгдэж эвдрээгүй хөрсний нийт азот 0.15 хувь, хөдөлгөөнт фосфор 100 гр хөрсөнд 2.9 мг, хөдөлгөөнт кали 11.59 мг агуулалттай байна. Энэ нь нэг га талбай хөрсөнд дунджаар азот 3600 кг, фосфор 69.6 кг, кали 278.2 кг юм. Тариалангийн газрын хөрс элэгдэл эвдрэлд орсноор шим тэжээлийн бодисын өөрчлөлт их байна. Зөвхөн дунд зэрэг элэгдэж эвдэрсэн хөрстэй талбайн шим тэжээлийн бодисын алдагдлыг түүний зэрэгцээх атар ба элэгдэж эвдрээгүй хөрснийхтэй харьцуулахад азот 33.3 хувь, фосфор 34.5 хувь, кали 35.3 хувиар тус тус буурсан байна.

Хөрс сул элэгдэж эвдэрснээр азот нэг га-аас 720 кг, фосфор 12.0 кг, кали 33.6 кг хүчтэй элэгдэж эвдсэнээр азот 1920 кг, фосфор 30 кг, кали 152.6 кг тус тус алдагджээ. Нэг га талбайгаас алдагдсан шим тэжээлийн бодис тооцсоны үндсэн дээр элэгдэл эвдрэл орсон нийт талбайгаас алдагдсан шим тэжээлийн бодисыг дараах хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 32. Элэгдэж эвдэрсэн хөрснөөс алдагдсан шим тэжээлийн бодисын хэмжээ

№	Хөрсний элэгдэл эвдэрлийн зэрэглэл	Нийт элэгдэж эвдэрсэн талбай мян.га	Азот (нийт)		Фосфор (хөдөлгөөнт)		Кали (хялбар уусах)	
			Нэг га-аас алдагдсан кг	Нийг алдагдсан (мян.тн)	Нэг га-аас алдагдсан кг	Нийг алдагдсан (мян.тн)	Нэг га-аас алдагдсан кг	Нийг алдагдсан (мян.тн)
1	Сул	330.7	720	238.1	12.0	4.0	33.6	11.1
2	Дунд зэрэг	158.4	1200	190.1	24.0	3.8	98.2	15.6
3	Хүчтэй	72.4	1920	139.0	30.0	2.2	152.6	11.0
НИЙТ		561.5	-	567.2	-	10.0	-	37.7

Хүснэгтээс үзэхэд тариалангийн газрын элэгдэл эвдрэлд орсон нийт талбайгаас азот 567.2 мян.тн, фосфор 10.0 мян.тн, кали 37.7 мян.тн буюу нийтдээ 614.9 мян.тн шим тэжээлийн бодис алдагджээ. Хөрсний элэгдэл эвдэрсэн тариалангийн газрын хөрсний үржил шим ядуурч цаашид бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх чадваргүй болж байна.

Хөрс хамгаалах зөвлөмж

1. Газар түүний үржил шимт хөрс нь хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн үндсэн хэрэгсэл мөн бөгөөд хөрсний нөөцийг зөв зохистой ашиглах, үржил шимийг хамгаалах, дээшлүүлэх асуудал нь байгаль орчны нарийн төвөгтэй олон асуудлыг шийдвэрлэхэд чухал ач холбогдолтой. Газар ашиглалтыг сайжруулах, хөрсний үржил шимийг дээшлүүлэхийн тулд юуны өмнө хөрсийг элэгдэл эвдрэлээс хамгаалах арга технологийг нэвтрүүлэх шаардлагатай.

2. Хөрс усаар угаагдаж, салхиар хийсэж үүссэн газраасаа зайлуулагдаж үндсэн шинж чанараа алдах, үйл явцыг хөрсний элэгдэл эвдрэл гэнэ. Энэ нь хөрсний үе давхарга идэгдэж устгах, нөгөө талаас туугдаж, хийссэн жижиг хэсгүүдээр өөр талбайн хөрс дарагдах үзэгдэл юм. Байгалийн гамшигт үзэгдлүүдийн нэг бол хөрсний элэгдэл эвдрэл мөн бөгөөд түүнтэй тэмцэх хөрсийг хамгаалах нь хойшлуулшгүй шийдвэрлэвэл зохих үндсэн

асуудлуудын нэг мөн. Ялангуяа бэлчээрийн болон тариалангийн зориулалтаар ашиглагдаж газрын хөрс бол хүнс тэжээлийн нөөцийн уурхай буюу агуулах бөгөөд манай улсын байгаль-уур амьсгалын нөхцөл зэргээс шалтгаалж эмзэг тогтоцтой хөрсийг элэгдэл эвдрэлээс хамгаалах асуудал, улам хурцаар тавигдаж байна. Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн ойрын ба хэтийн бодлого газрын нөөцийн үндсэн бүрэлдэхүүн болсон хөрсийг элэгдэл эвдрэлээс хамгаалж үржил шимийг нөхөн сэргээж сайжруулсны үндсэн дээр бэлчээрийн болон таримлын ургацыг тогтворжуулж, салбарын эдийн засгийн үр ашгийг дээшлүүлэхэд чиглэгдэж байна.

3. Хөдөө аж ахуйн зориулалтаар ашиглаж байгаа талбайн хөрсийг элэгдэл эвдрэлээс хамгаалах иж бүрэн арга хэмжээнд агротехникийн, газрын гадаргын хөрсийг тогтворжуулах, гадаргын салхины хурд, хүчийг бууруулах гэсэн өөр хоорондоо нягт холбоотой 3 үндсэн хэсгээс бүрдэнэ. Эдгээр арга хэмжээг хэрэгжүүлэхэд юуны өмнө газар нутгаа хайрлан хамгаалж, зөв зохистой ашиглаж ирсэн уламжлалт арга хэмжээг орон нутгийн онцлогт тохируулан үйлдвэрлэлийн хүрээнд хадгалж, бүтээлчээр хэрэгжүүлэхэд газар ашиглагч, эзэмшигч иргэд, аж ахуйн нэгжийн анхаарлыг хандуулах, ойлгомжтой, мэдээллээр хангах явдал юм.

1.5.3. БЭЛЧЭЭРИЙН ТАЛХАГДАЛ

Бэлчээрт хүн, мал, амьтны үзүүлэх нөлөө жилээс жилд байнга ихэссэнээс бэлчээрийн ургамлан нөмрөг ихээхэн өөрчлөгдсөөр байна. Малыг нэг бэлчээрт хэт удаан бэлчээсний улмаас бэлчээрийн ургамлын зүйлийн тоо цөөрч, ургамлын өндөр багасаж, бэлчээр дэх тэжээлийн ач холбогдолтой шивээт хялгана, саман ерхөг зэрэг үетэн, алаг өвс ургахаа больж, тэдгээрийн оронд тэжээлийн ач холбогдолгүй, ашиг шим багатай, хортой, хөл газрын ургамлууд ургадаг. Өөрөөр хэлбэл бэлчээрийн ашиглалт ихэсвэл тэжээллэг бус, чанар, ашиг шим муутай ургамал нь малд идэгдэхгүй үлдэж тэр нь улмаар бэлчээрийн чанар муудаж, ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүн өөрчлөгдөн бэлчээр талхлагдаж байгалийн унаган төрхөө алддаг.

Булган аймгийн нийт бэлчээрийн газар 2786.8 мян.га бөгөөд бэлчээрийн 16.3 хувь нь талхлагджээ. Талхлагдсан бэлчээрийг талхагдлын зэрэглэлээр авч үзвэл нийт талхлагдсан бэлчээрийн 360 мян. га буюу 79.3 нь дунд зэрэг, 94 мян.га буюу 20.7 хувь нь их талхлагдсан байгаагаас харахад дунд зэрэг талхлагдсан бэлчээр давамгайлж байна. Булган аймгийн бэлчээрийг сум тус бүрийн доройтол, талхагдалд өртсөн талбайгаар авч үзвэл Рашаант сумын 35.6 хувь, Дашинчилэн сумын 25 хувь, Булган сумын 31.6 хувь, Гурванбулаг сумын 21.2 хувь, Баяннуур сумын 21.8 хувь, Хангал сумын 21.8 хувь, Сайхан сумын 18.4 хувь, Хутаг-Өндөр сумын 16.1 хувь, Бугат сумын 15.8 хувь, Сэлэнгэ сумын 15.4 хувь, Могод сумын 14.6 хувь, Хишиг-Өндөр сумын 15.5 хувь, Баян-Агт сумын 14.9 хувь, Бүрэгхангай сумын 11.5 хувь Тэшиг сумын 9.3 хувь, Орхон сумын 7.5 хувь байна.

Хүснэгт 33. Булган аймгийн бэлчээрийн талхагдал, га

№	Сумын нэр	Нийт бэлчээр, га	Талхлагдсан бэлчээр		Үүнээс			
			Талбай, га	Эзлэх, %	Дунд зэрэг талхлагдсан		Хүчтэй талхлагдсан	
					Талбай, га	Эзлэх, %	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Баян-Агт	220,092.3	32,864.1	14.9	32,864.1	100.0	-	-
2	Баяннуур	96,944.3	21,106.0	21.8	13,106.3	62.1	7,999.6	37.9
3	Бугат	122,926.2	19,412.7	15.8	17,577.8	90.5	1,834.9	9.5
4	Булган	8,218.2	2,594.9	31.6	2,424.5	93.4	170.5	6.6
5	Бүрэгхангай	312,392.5	35,936.1	11.5	32,204.8	89.6	3,731.3	10.4
6	Гурванбулаг	254,163.4	53,913.8	21.2	37,632.9	69.8	16,280.9	30.2
7	Дашинчилэн	224,757.1	56,210.9	25.0	34,412.5	61.2	21,798.4	38.8
8	Могод	249,827.8	36,410.8	14.6	28,923.1	79.4	7,487.7	20.6
9	Орхон	312,287.8	23,395.8	7.5	20,396.5	87.2	2,999.3	12.8
10	Рашаант	75,566.0	26,900.1	35.6	9,744.5	36.2	17,155.5	63.8
11	Сайхан	249,066.8	45,835.9	18.4	43,874.4	95.7	1,961.5	4.3
12	Сэлэнгэ	67,132.9	10,313.6	15.4	9,549.2	92.6	764.4	7.4
13	Тэшиг	110,956.3	10,357.9	9.3	10,357.9	100.0	-	-
14	Хангал	49,198.9	10,162.1	20.7	8,607.6	84.7	1,554.5	15.3
15	Хишиг-Өндөр	204,943.9	31,853.8	15.5	24,240.4	76.1	7,613.5	23.9
16	Хутаг-Өндөр	228,354.0	36,701.1	16.1	34,088.9	92.9	2,612.2	7.1
НИЙТ		2,786,828.3	453,969.7	16.3	360,005.5	79.3	93,964.2	20.7

Бэлчээрийн талхагдал гэдэг нь малыг хэт олноор удаан хугацааны туршид нэг дор давтан бэлчээснээр ургамлан нөмрөг өөрчлөгдөн, тэжээлийн чанар муутай ургамал ихсэж, малд идэмж сайтай ургамлын тоо цөөрч, хөрсний өнгөн хэсэг бүтцээ алдах үйл явц бөгөөд хүн, мал амьтан, автогенийн нөлөөгөөр бэлчээрийн ургамлын үндсэн төрөл, бүрхэвч өөрчлөгдөн чанар чадавх нь муудахыг хэлнэ. Булган аймгийн бэлчээрийн газрын талхагдлын хэмжээг дараах байдлаар гаргасан. Үүнд

Дунд зэрэг талхлагдсан Булган аймгийн бэлчээрийн талхагдлын 79.3 хувь буюу 360 мян.га талбай дунд зэрэг талхлагдсан байна. Дунд зэрэг талхлагдсан бэлчээрт зонхилогч

зүйлүүд буурах, зонхилогч бусад дэд зонхилогчоор солигдох, зүйлийн арви цөөрөх хандлагатай байна.

Бэлчээрээс дунд зэрэг талхлагдсан бэлчээрийг авч үзвэл Баян-Агт 32.9 мян.га, Баяннуур 13.1 мян.га, Бугат 17.6 мян.га, Булган 2.4 мян.га, Бүрэгхангай 32.2 мян.га, Гурванбулаг 37.6 мян.га, Дашинчилэн 34.4 мян.га, Могод 28.9 мян.га, Орхон 20.4 мян.га, Рашаант 9.5 мян.га, Сайхан 43.8 мян.га, Сэлэнгэ 9.5 мян.га, Тэшиг 10.4 мян.га, Хангал 8.6 мян.га, Хишиг-Өндөр 24.2 мян.га, Хутаг-Өндөр 34.1 мян.га хувийг эзэлж байна.

Зураг 22. Дунд зэрэг талхлагдсан бэлчээр, Булган аймаг, Гурванбулаг сум, 2-р баг

Бэлчээрийн хэв шинжээр дунд талхадсан бэлчээрийн дийлэнх хувь тал хээрийн бэлчээрт 65.6 хувийг хамаарч бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээрт 25.4 хувь, бусад хэв шинжид 9.1 хувийг эзэлж байна. Тал хээрийн бэлчээрээс ботууль-жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст төрөл 14.3 хувь, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт 12.3 хувь, хялганат, хялгана-алаг өвст 5.9 хувь, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт 6.2 хувь, үетэн-харганат 5.2 хувь, харгана-хялганат 5.3 хувь бусад төрөл 16.4 хувийг эзэлж байна. бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээрээс улалж-үетэнт 2.3 хувь, улалж-улаан толгойт 2 хувь, улалж-алаг өвст 2.4 хувь, үетэн-улалж-алаг өвст 1.1 хувь, улалж-үетэн-алаг өвст 6.3 хувь, дэрс-хиаг-алаг өвст 1 хувь, дэрс-жижиг улалжит 3.4 хувь, цахилдаг-үетэнт 2.6 хувь, жижиг улалж-алаг өвст 1.6 хувийг эзэлж байна.

Хүчтэй талхлагдсан Бэлчээр хүчтэй талхлагдах нэг шалтгаан нь зун, намрын улиралд малыг нэг бэлчээрт удаан хугацаагаар бэлчээрлүүлж, бэлчээрийн даацаас хэтэрсэн олон мал бэлчээрлүүлдгээс болж байна. Нийт бэлчээрийн талхагдлын 20.7 хувь буюу 94 мян.га талбай хүчтэй талхлагдсан эзэлж байна. Хүчтэй талхлагдсан бэлчээрийн ургамлын бүрхэц эрс буурсан, талхагдлын заагуур цөөн тооны зүйлүүд зонхилсон байна. Хүчтэй талхлагдсан бэлчээр нийт сумын бэлчээрийн талбайн эзлэх хувиар авч үзвэл Баяннуур 8 мян.га буюу 8.3 хувь, Бугат 1.8 мян.га буюу 1.5 хувь, Булган 0.2 мян.га буюу 2.1 хувь, Бүрэгхангай 3.7 мян.га буюу 1.2 хувь, Гурванбулаг 16.3 мян.га буюу 6.4 хувь, Дашинчилэн 21.8 мян.га буюу 9.7 хувь, Могод 7.5 мян.га буюу 3.0 хувь, Орхон 3 мян.га буюу 1.0 хувь, Рашаант 17.2 мян.га буюу 22.7 хувь, Сайхан 2 мян.га буюу 0.8 хувь, Сэлэнгэ 0.8 мян.га буюу

1.1 хувь, Хангал 1.6 мян.га буюу 3.2 хувь, Хишиг-Өндөр 7.6 мян.га буюу 3.7 хувь, Хутаг-Өндөр 2612.2 мян.га буюу 1.1 хувийг эзэлж байна.

Зураг 23. Хүчтэй талхлагдсан бэлчээр, Булган аймаг, Рашаант сум, 1-р баг

Зураг 24. Хүчтэй талхлагдсан бэлчээр, Булган аймаг, Бүрэгхангай сум, 3-р баг

Бэлчээрийн хэв шинжээр дунд талхлагдсан бэлчээрийн дийлэнх бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээрт 67.4 хувийг хамаарч, тал хээрийн бэлчээрт 30.1 хувь, бусад хэв шинжид 2.5 хувийг эзэлж байна. Бүс дундын голын хөндий, нам хотосын нугын бэлчээрээс улалж-үетэнт 1.8 хувь, улалж-алаг өвст 2.5 хувь, үетэн-алаг өвст 1.2 хувь, үетэн-цахилдагт-алаг өвст 3.2 хувь, үетэн-улалж-алаг өвст 11.1 хувь, улалж-үетэн-алаг өвст 7.8 хувь, үетэн-шарилж-алаг өвст 39.6 хувь, дэрс-хиаг-алаг өвст 9.5 хувь, дэрс-жигжиг улалжит

25.7 хувь, жижиг улалж-үетэнт 2.3 хувийг эзэлж байна. Тал хээрийн бэлчээрээс жижиг дэгнүүлт үетэнт, жижиг дэгнүүлт үетэн-алаг өвст 1.1 хувь, хялгана-жижиг дэгнүүлт үетэнт 14.4 хувь, үетэн-алаг өвст 2.3 хувь, үетэн-харганат 3.8 хувь, хазаар өвс-жижиг дэгнүүлт үетэнт 2.2 хувь, агь-үетэнт 2.3 хувь, харгана-хялганат 3.5 хувийг эзэлж байна.

Бэлчээрийг зохистой ашиглах ба сайжруулах зөвлөмж

Бэлчээр зохион байгуулалтыг малын төрөл, тоо толгой, бэлчээрийн онцлог, даац ашиглалт, ургамлын сэргэн ургах чадвар зэргийг харгалзан малчидтай харилцан тохиролцсоны үндсэн дээр хийх хэрэгтэй. Тухайлбал:

1. Бэлчээрийн газрыг улирлаар, сар өдрөөр хэзээ хаана, ямар төрлийн малыг, хэр хугацаатай бэлчээрлүүлэх хуваарь гаргах, эхний удаа ашигласан бэлчээрийг 25-30 хоногийн дараа хэнз ногоо идүүлж байхаар тохируулж бэлчээрийн сэлгээг зөв тогтоох,

Өвөл, хаврын бэлчээрийг эртнээс нөөцөлж түүнийг алсын болон ойрын бэлчээр гэсэн 2 хэсэгт хуваан ашиглах.

Алсын бэлчээр: Өвөлжөө, хаваржааны эзэмшил бэлчээрт хамгийн алсын бэлчээр бөгөөд мал тарган, хээл нь хүндрээгүй үед буюу өдрийн урт, цаг агаар дулаан үед гаднаас нь дотогшлуулах замаар ашиглахад тохиромжтой бэлчээр юм.

Ойрын бэлчээр: Өвөлжөө, хаваржааны дэргэд хамгийн ойр нөөцөлсөн бэлчээр байх учраас цагийн хүнд нөхцөлд мал тарга хүчээ алдаж, турж эцсэн юм уу хээл нь томорч хүндэрсэн, мал төллөж байгаа үед л ашиглах нь зүйтэй.

Зун, намрын улиралд отрыг, алс хол соргог сэрмүүн бэлчээрт хийх нь бэлчээр ашиглалтыг сайжруулан өвөл, хаврын бэлчээрээ хамгаалах ач холбогдолтой байдгийг анхаарах.

2. Бэлчээр усжуулалтыг сайжруулах, эвдэрсэн худаг, ус цэгийг засаж сэлбэх, эзэмшилтэй болгох.

3. Нэгэнт талхлагдсан бэлчээрийг наад зах нь 2-3 жил ашиглахгүйгээр өнжөөх, байгалийн аясаар нөхөн сэргээх, улирлаар сэлгэн ашиглах

4. Бэлчээрийг усжуулах, хөрсийг хагалалгүйгээр сэндийлэх, дов сондуулыг хэрчих, тэгшлэх, олон наст ургамлын үр цацах зэрэг олон аргуудыг хэрэглэх.

5. Малыг нэг дор хэт олноор бөөгнөрүүлэхгүй байх, бэлчээрийн даацыг тохируулах.

6. Бэлчээрийн газрыг мал бүхий иргэдэд гэрээгээр эзэмшилд өгч, бэлчээр ашиглалтад байнгын хяналт тавьж ажиллах.

7. Байгалийн болон хүний үйл ажиллагааны сөрөг нөлөөллөөс хамгаалах

8. Мал маллагааны уламжлалаа сэргээж, бэлчээрийг сэлгэн ашиглах, нүүдлийн давтамжийг нэмэгдүүлэх, уст цэгийг шинээр бий болгох, эвдэрсэн худгийг засварлан ашиглах зэрэг олон арга хэмжээг авч, бэлчээр талхлахаас сэргийлэх нь зүйтэй.

9. Сум, баг бүр бэлчээр нутгаа жилийн дөрвөн улиралд ашиглах нэгдсэн төлөвлөгөө гаргаж, түүнийгээ иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлаар баталгаажуулан, дагаж мөрддөг байх хэрэгтэй.

Бэлчээрт олон наст ургамлын тариалалт хийж бэлчээрийн ургацыг сайжруулах

Бэлчээрийн талбайг олон жил, ээлж сэлгээгүй ашигласнаас ургац нь буурдаг. Иймээс бэлчээрээс олдоц ихтэй олон наст саман ерхөг, соргүй согоовор, сибирийн өлөнгө, шар царгас, шүдлэг хошоон, ягаан хүцэнгэ зэрэг ургамлаар өвөлжөө, хаваржаа, нөөц бэлчээрээ сайжруулах боломжтой. Олон наст ургамал тарих нь бэлчээрээ сайжруулах зардал багатай арга юм.

Олон наст ургамлын үрийг тарих арга: Олон настын үрийг дараах хоёр аргаар тарих боломжтой.

- Үр цацах- энэ арга нь хялбар цаг хугацаа бага шаардагдах боловч үр маань салхиар хийсэх, шувуунд идэгдэх зэрэг хорогдолтой. Харин өвөлжөө, хаваржаа нөөц бэлчээрийг олон настын үрээр сайжруулахад энэ арга нь илүү зохимжтой. 1 га-д царгасны үр 4-5 кг, хошоон 6-8 кг, ерхөг 5-6 кг, Сибирийн өлөнгө, согоовор 20-23 кг хангалттай байдаг.

- Үрийг зурваслан суулгах-Хялбар бөгөөд үр дүнтэй аргад тооцдог. Үр суулгах талбайдаа хурц шовх саваагаар 1-2 см-ийг гүн зурвас татаж 2 түүнийгээ дагуулан үрээ суулгаж шороогоор булж өгнө. Үр хоорондын зай 3- аас 4 см байвал сайн. Тарилтын дараа услах хэрэгтэй. Олон наст ургамлын үр 2 нь жижиг болохоор анхны жил хог ургамалд нэрвэгдэх нь амархан байдаг. Иймээс хог ургамал, чулуу зэргийг сайтар түүх хэрэгтэй.. Олон настын үрийг бороо угтуулан 6 сарын 15-наас 25-ны хооронд тариалах нь тохиромжтой

Бэлчээрийн талхагдал, ба доройтлоос сэргийлэх

Бэлчээрийн ургамалжилтыг талхагдалд оруулахгүйн тулд бэлчээрийг хамгаалах сэлгэн ашиглах дараах аргыг зөвлөж байна. Бэлчээрээ талхагдлаас хамгаалахын тулд дунд зэрэг талхлагдсан бэлчээрийг 1-2 жил, хүчтэй талхлагдсан бэлчээрийг 4-5 жилээр ээлжлэн хуваарьтай сэлгэн ашиглах хэрэгтэй. Талхлагдаж шимт чанар нь доройтсон бэлчээрийн газрыг байгалийн аясаар нь сэргээхийн тулд дараах схемийг баримталбал зохино.

Хүснэгт 34. Бэлчээрийн газрыг байгалийн аясаар нь сэргээх схем

Жил	I талбай	II талбай	III талбай	IV талбай	V талбай
1 дэх жил	Мал бэлчээх	Амраах	Амраах	Амраах	Амраах
2 дах жил	Амраах	Мал бэлчээх	Амраах	Амраах	Амраах
3 дах жил	Амраах	Амраах	Мал бэлчээх	Амраах	Амраах
4 дах жил	Амраах	Амраах	Амраах	Мал бэлчээх	Амраах
5 дах жил	Амраах	Амраах	Амраах	Амраах	Мал бэлчээх

1.5.3.1. Мэрэгчдийн тархалт

Манай орны бүс бүрд ургамлаар хооллодог мэрэгчид харилцан адилгүй тархсан байна. Булган аймгийн мэрэгчдийн нөлөөгөөр өөрчлөгдсөн бэлчээрийн тархалт бэлчээрийн нутгийн урд хээрийн бүсээр тархах бөгөөд монгол үхэр огодой, үйлийн цагаан оготно голлон тархсан байдаг. Монгол үхэр огодой ишгэн шарилж, юлдэн тарваган шийр, агь, орог тэсэг, мөлхөө ганга, халгай ерхөг зэрэг ургамлыг гойд иддэг. Үлийн цагаан оготно хялгана, хиаг, ерхөг, хазаар өвс, туужууны биелэг өвс, туяхан дааган сүүл, ширэг улалж, анхил сонгино, агь, хатны цэцэг, зэрэг ургамлын газрын дээрх хэсэг, үндэс, үндэслэг иш, булцууг ухаж иддэг. Үлийн цагаан оготно зэрэг ургамлын газрын дээрх хэсгийг ухаж иддэг. Үлийн цагаан оготно 60 орчим зүйлийн ургамал идэх бөгөөд ургамлын үндэсний 60 хувийг идэж сүйтгэнэ. 1 га-д 1134 толгой үлийн цагаан оготно, 2000-3000 нүхтэй байх бөгөөд нүхний урт 200 см, голч 3-4 см, гүн 30 см байна. Бэлчээрт өвс, ногооны масс өндөр байвал үлийн цагаан оготно бэлчээрийн өвсийг идэж, сүйтгэж чаддаггүй.

Булган аймгийн хөнөөлт мэрэгчдийн тархалт нийт бэлчээрийн 8.1 хувийг эзэлнэ. Сум тус бүрээр авч үзвэл Баяннуур сумын 0.5 мян.га буюу 0.5 хувь, Бүрэгхангай сумын 8.3 мян.га буюу 2.6 хувь, Гурванбулаг сумын 6.9 мян.га буюу 2.7 хувь, Дашинчилэн 45.6 мян.га буюу 20.3 хувь, Могод 3.4 мян.га 1.4 хувь, Рашаант 34.2 мян.га буюу 45.3 хувийг эзлэн тархаж байна. Үүнээс үзэхэд дээрх сумын бэлчээр нь хээрийн бүсэд хамаардаг, бэлчээрийн ургац бага дунджаар 1.9-2.5 цн.га байдаг зэрэг нь хортон мэрэгчдийн амьдрах таатай нөхцлийг бүрдүүлж тархалт байгаа нь бэлчээрийн талхагдал үүсгэж байгаа учир тэмцэх шаардлагатай байна.

Хүснэгт 35. Мэрэгчдийн тархалт

№	Сумын нэр	Нийт бэлчээр, га	Нийт талбай	
			Талбай, га	Эзлэх, %
1	Баяннуур	96,944.3	480.0	0.5
2	Бүрэгхангай	312,392.5	8,269.4	2.6
3	Гурванбулаг	254,163.4	6,862.4	2.7
4	Дашинчилэн	224,757.1	45,584.7	20.3
5	Могод	249,827.8	3,386.1	1.4
6	Рашаант	75,566.0	34,231.2	45.3
НИЙТ		1,213,651.1	98,813.8	8.1

1.5.3.2. Бэлчээрийн даац хэтрэлт

Сүүлийн жилүүдэд мал сүргийн тоо өсөхийн зэрэгцээ цаг агаарын хуурайшилт түргэсэж бэлчээрийн ургац багассан, усны хангамж буурснаас бэлчээрийн даац муудах хандлагатай байна. Бэлчээрийг олон жил давтан, хуваарь, сэлгээгүй ашигласнаас бэлчээрийн даац муудаж талхагдал, доройтолд их хэмжээгээр орох, ургамал бүрхэвчийн бүтэц ихээр өөрчлөгдөх, цөлжих явц түргэсэх боллоо. Энэ нь бэлчээр ашиглах уламжлалт арга барил алдагдсан, малын тооны өсөлт, бэлчээрийн даац багтаамжийн хэтрэлт, худаг усны хүрэлцээгүйтэй холбоотой. Бэлчээрийг зохистой ашиглах, түүний бүтээмжийг дээшлүүлэх нэг гол арга нь малын тоо толгойг бэлчээрийн даацад тохируулан ашиглах явдал юм

Бэлчээрийн ургамал нөмрөгийн бүтэц, зүйлийн бүрэлдэхүүн, ургац, ургамлын төрөл түүний ургах эрчим ялангуяа хур тунадаснаас хамаарч байнга өөрчлөгдөж байдаг. Зуншлагатай жил хэвийн жилийнхээс ургац нь ойт хээрт 26 хувь, хээрт 35-37 хувь, говьд 50 гаруй хувиар нэмэгддэг. Харин гантай жил бэлчээрийн ургац хэвийн жилийнхээс ойт хээрт 48 хувь, хээрт 65 хувь, говьд 70 хувь буурдаг байна. Үүнтэй уялдан бэлчээр ашиглалт жил бүр өөрчлөгддөг.

Булган аймгийн малын тоо малын тоо эрс өссөн нь харагдаж байлаа. 2012 оны байдлаар 2578.6 мянган толгой мал тоолуулснаас тэмээ 1042, адуу 199329, үхэр 195124, хонь 1340816, ямаа 842307 байгаа нь хонин толгойд шилжүүлбэл 4670.1 мян.толгой мал болох юм. 2020 онд 3396 мянган толгой мал тоолуулснаас адуу 255116, үхэр 269750, хонь 1765722, ямаа 1103968, тэмээ 1428 буюу хонин толгойд шилжүүлэхэд 6170.7 мян.га толгой мал байсан бөгөөд 2012 онтой харьцуулбал 817.4 мянган хонин толгой малаар нэмэгдэж 31.7 хувиар өссөн байна. Сүргийн бүтцийн хувьд авч үзвэл төдийлөн өөрчлөгдөөгүй байна.

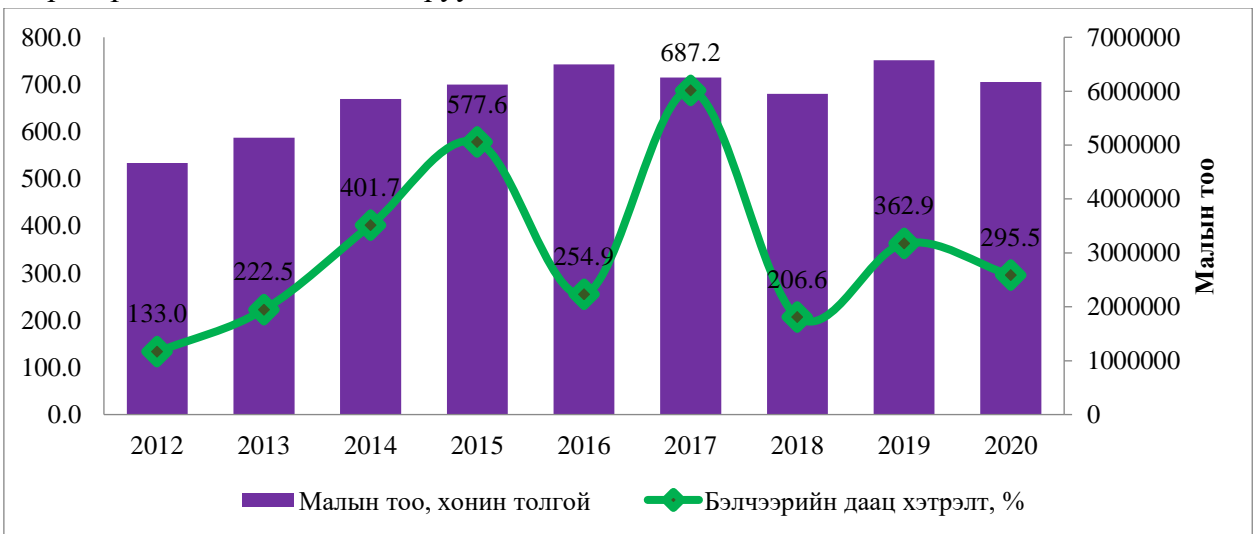
Бэлчээрийн даац гэдэг нь бэлчээрийн нэг га талбайд ноогдох хонин толгой буюу 1 хонин толгойд ноогдох бэлчээрийн талбайг хэлнэ. Бэлчээрийн даацыг Булган аймгийн сум баг тус бүрээр сүүлийн 9 жилээр харьцуулан гаргав. Ойт хээрийн бүсэд 1 хонин толгой жилдээ 6.2 цн, хээрийн бүсэд 5.6 цн өвс гэжээл хэрэглэдэг гэж тооцсон болно. Бэлчээрийн даацыг тодорхойлохдоо үндэсний статистикийн хорооны дарга, хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд, Байгаль орчин аялал жуулчлалын сайдын 2019 оны 8 сарын 5-ны өдрийн хамтарсан тушаалын хавсралт “Малын бэлчээрийн даац тооцох нэгдсэн аргачлал”-ын дагуу адуу 7, үхэр 6, адуу 5, хонь 1, ямаа 0.9 хонин толгойгоор тооцон хонин толгойд шилжүүлэв.

Хүснэгт 36. Бэлчээрийн даац/ 2012-2020 он/

Он	Нийт малын тоо хонин толгойд шилжүүлснээр	Тэжээлийн нөөц /цн/	Багтаамж /хонин толгой/	Даац хэтрэлт	Даац хэтрэлт /%/
2012	4,670,147.0	21,235,387.0	3,510,465.0	1.3	133.0
2013	5,134,815.0	14,046,386.0	2,307,747.0	2.2	222.5
2014	5,857,163.0	8,905,800.0	1,458,022.0	4.0	401.7
2015	6,124,335.0	6,433,820.0	1,060,294.0	5.8	577.6
2016	6,498,934.0	15,649,971.0	2,549,935.0	2.5	254.9

2017	6,255,689.0	5,592,066.0	910,275.0	6.9	687.2
2018	5,948,871.0	17,457,814.0	2,879,259.0	2.1	206.6
2019	6,575,386.0	11,016,493.0	1,811,935.0	3.6	362.9
2020	6,170,745.0	12,748,298.0	2,088,290.0	3.0	295.5
Дундаж	5,915,121.0	12,565,115.0	2,064,025.0	2.9	286.6

Малын бэлчээрийн даацыг үнэлэхдээ 1 га бэлчээрт байгаа малын тоог бэлчээрийн даацад харьцуулан хувиар илэрхийлнэ. Булган аймгийн бэлчээрийн даацыг 2012 оноос 2020 он хүртэлх хугацаанд хэрхэн өөрчлөгдсөнийг сумуудаар гаргав. Бэлчээрийн даац хэтрэлтийн үзүүлэлтийн утга 0-50 хувь бол бэлчээрийн нөөцтэй, 50.1-100 хувь бол бэлчээр хүрэлцээтэй, 100.1-300 хувь бол даац 1-3 дахин хэтэрсэн, 300.1-500 хувь бол даац 3-5 дахин хэтэрсэн, 500.1-ээс дээш бол даац олон дахин хэтэрсэн гэж ангилна. Олон жилийн турш бэлчээрийн даацыг хэтрүүлэн ашиглаж, талхдагдуулах нь цөлжилтийг улам эрчимжүүлдэг байна. Булган аймгийн бэлчээрийн даацыг сүүлийн 9 жилээр үнэлэхэд 2 удаа олон дахин, 2 удаа 3-5 дахин, 5 удаа 1-3 дахин хэтэрсэн үнэлгээтэй буюу бэлчээрийн нөөцтэй, бэлчээр хүрэлцээтэй ангилалд багтсан жил байхгүй байна. 2017 он болон 2015 онд бэлчээрийн даац олон дахин хэтэрсэн нь тухайн жилийн хур тунадас бага, бэлчээрийн ургац муу байсантай холбоотой. Бэлчээрийн сүүлийн 9 жилийн дундаж даац хэтрэлтийг тооцож үзэхэд 2.9 дахин хэтэрсэн байгаа нь хур тунадас, ургацын байдлаас гадна малын тоо толгойг бууруулах шаардлагатайг харуулж байна. Булган аймгийн бэлчээрийн дундаж багтаамжийг тооцоход 2064 25 хонин толгой гарч байгаа бөгөөд малын тоог энэ түвшинд барихад бэлчээрийг даац хэтрэхгүй байх боломжтойг харуулж байна.

Диаграмм 19. Бэлчээрийн даац/ 2012-2020 он/

Булган аймгийн бэлчээрийн даацыг сумдаар үнэлэхэд Булган сум, Рашаант сумын бэлчээрийн даац олон жилийн турш олон дахин хэтэрсэн буюу бэлчээр талхлагдах өндөр эрсдэлтэй, бэлчээр ашиглалт их байна. Мөн түүнчлэн Хангал, Гурванбулаг, Баяннуур, Дашинчилэн, Могод, Сайхан сумын бэлчээрийн даац зургаагаас дээш жил олон дахин болон 3-5 дахин хэтэрсэн байна. Энэ нь эдгээр сумдын газар нутаг багатай мал ихтэй, бэлчээр ашиглалт их байгааг харуулж байна.

Зураг 25. Малын хөлөөр талхлагдсан бэлчээр, Булган аймаг, Рашаант сум

Хүснэгт 37. Бэлчээрийн даац сумаар, хувиар /2012-2020 он/

№	Сумын нэр	2012 он	2013 он	2014 он	2015 он	2016 он	2017 он	2018 он	2019 он	2020 он
1	Баян-Агт	100.0	301.7	499.9	625.9	181.3	487.0	207.3	249.3	244.7
2	Баяннуур	132.9	240.4	459.1	725.7	701.5	1103.9	194.2	347.2	863.8
3	Бугат	128.1	148.4	342.1	595.3	261.7	666.6	256.4	278.9	254.3
4	Булган	2313.3	2323.5	4091.0	2714.6	1929.3	6268.6	3013.1	3695.4	1792.8
5	Бүрэгхангай	57.1	132.2	558.1	1190.7	90.7	844.6	115.9	234.1	205.3
6	Гурванбулаг	128.4	338.4	1895.6	954.3	1029.3	4122.6	210.1	532.4	478.6
7	Дашинчилэн	196.7	337.8	571.7	545.6	860.5	3483.4	152.6	362.5	383.1
8	Могод	234.8	298.7	850.4	315.8	333.0	1489.2	310.9	391.7	272.2
9	Орхон	124.9	196.7	556.1	523.2	240.8	708.6	162.3	411.4	213.1
10	Рашаант	221.0	3695.6	2085.2	1409.1	1352.4	3658.9	871.6	1372.0	1719.5
11	Сайхан	259.2	324.6	396.2	2668.0	487.3	1207.5	373.1	387.7	372.1
12	Сэлэнгэ	210.2	176.1	303.1	611.5	188.9	239.7	245.6	306.7	367.5
13	Тэшиг	112.6	60.9	68.3	129.7	107.3	143.5	127.4	139.7	132.2
14	Хангал	347.8	363.4	684.1	1346.0	367.3	1468.1	283.4	677.9	1437.7
15	Хишиг-Өндөр	93.3	168.8	183.7	377.4	205.1	3115.0	160.3	890.4	211.0
16	Хутаг-Өндөр	123.8	182.8	257.3	527.3	235.7	276.2	193.3	416.1	280.6
НИЙТ		135.8	225.7	406.1	587.7	256.4	690.7	210.4	368.5	295.5

1.5.4. УУЛ УУРХАЙН СӨРӨГ НӨЛӨӨЛӨЛ

Алт хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж Монгол улсын нийгэм-эдийн засгийн хөгжлийг түргэсгэх зорилтыг дэвшүүлж тавьсан боловч энэхүү зорилт нь Монгол орны байгаль орчны тэнцвэртэй байдлыг хадгалж, тогтвортой хөгжих бодлоготой тэр бүр зохицохгүй байгаа төдийгүй зарим талаараа зөрчилдөх нь их байна. Өнөөгийн байдлаар манай орны аль ч бүс нутагт газрын доройтол хүчтэй явагдаж энэ нь хөрс элэгдэж эвдрэх, гадаргын усны хомсдол үүсэж байгааг уул уурхайн ашиглалттай холбох боллоо. Монгол Улсын Засгийн газрын 2006 оны 12-р сарын 20-ны өдрийн 309 дүгээр тоот тогтоолоор “Ашигт малтмал ашиглах үйл ажиллагааг байгаль орчинд сөрөг нөлөөлөл, хохирол багатай явуулах хөтөлбөр” батлагдаж ашигт малтмал хайх, ашиглах үйл ажиллагааг байгаль орчинд сөрөг нөлөөлөл, хохирол багатай, ээлтэй технологиор явуулах, ашигт малтмалын орд газрын нөхөн сэргээлтийн стандартыг шинэчлэн боловсруулж мөрдүүлэх, биологийн болон техникийн нөхөн сэргээлт хийх аргачлалыг бүс нутгийн онцлог, ашиглалтын технологийн онцлогт тохируулан боловсруулах, нөхөн сэргээгдэлгүй орхигдсон газрыг гүйцээн нөхөн сэргээх арга хэмжээ авах, шаардлагатай тохиолдолд мэргэжлийн байгууллагаар гүйцэтгүүлэх, уул уурхайн нөхөн сэргээлтийн талаар төрөөс баримтлах бодлогын зорилт, тэдгээрийг хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны чиглэлийг тодорхойлсон.

Уул уурхайн олборлолтын улмаас эвдрэлд орсон газрын судалгаа

Булган аймгийн нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд уул уурхайн олборлолтын улмаас эвдэрсэн газрын бүртгэл тооллогыг “Экотон” ХХК 2018 онд хийсэн бөгөөд нийт Бүрэгхангай, Тэшиг, Бугат, Орхон, Хишиг-Өндөр, Дашинчилэн, Сэлэнгэ, Сайхан, Баяннуур сумын нутаг хамарсан. Тус уурхайн үйл ажиллагаанаас эвдэрсэн газрын тооллого, судалгааны ажлын тайлангийн үр дүнгээс үзвэл уул уурхайн үйл ажиллагааны улмаас эвдрэлд орсон газар Бүрэгхангай суманд 2020.1 га (үүнээс тусгай зөвшөөрөлтэй талбайн гадна 404.1 га), Дашинчилэн суманд 131.7 га (үүнээс тусгай зөвшөөрөлтэй талбайн гадна 34.67 га), Хишиг-Өндөр суманд 1.1 га, Бугат суманд 2.9 га, Орхон суманд 10.1 га (үүнээс тусгай зөвшөөрөлтэй талбайн гадна 4.6 га), Сайхан суманд 27.7 га (үүнээс тусгай зөвшөөрөлтэй талбайн гадна 11.8 га), Сэлэнгэ суманд 39.7 га, Тэшиг суманд 68.6 га (үүнээс тусгай зөвшөөрөлтэй талбайн гадна 9.4 га) буюу нийт 2302га газар эвдрэлд орсноос тусгай зөвшөөрөлтэй талбайн гадна талд 464.59 га газар илэрсэн.

Хүснэгт 38. Булган аймгийн нутаг дэвсгэрт уул уурхайн үйл ажиллагааны улмаас эвдэрсэн газар

№	Сумын нэр	Эвдрэлд орсон талбай, га	Үүнээс	Эзлэх, %
			Уул, уурхайн тусгай зөвшөөрөлд олгогдоогүй талбай, га	
1	Бүрэгхангай	2020.1	404.1	87.8
2	Тэшиг	68.6	9.4	3.0
3	Сэлэнгэ	39.7	-	1.7
4	Сайхан	27.8	11.8	1.2
5	Орхон	10.2	4.6	0.4
6	Хишиг Өндөр	1.1	-	0.05
7	Дашинчилэн	131.7	34.7	5.7
8	Бугат	2.9	-	0.1
НИЙТ		2302	464.6	100.0

Аймгийн хэмжээнд эвдэрсэн газрын тооллого судалгааны ажлын үр дүнгээр нийт эвдрэлд орсон газрын 87.8 хувь буюу 2020.1 га газрыг Бүрэгхангай сум эзэлж байна. Энэ нь Туул голын татам, зүүн, баруун дэнж дагуух уул, уурхайн олборлолтоос шууд хамаарч байна. Бүрэгхангай сумын уул, уурхайн олборлолтын улмаас үүссэн эвдрэлийн нийт хохирлын хэмжээ 21.3 тэрбум төгрөг байна. Уг эвдрэлд орсон талбайд техникийн болон биологийн нөхөн сэргээлт хийх нийт зардал 37.5 тэрбум төгрөг болж байна.

Зураг 26. Бүрэгхангай сум, Баруун зах цах, Алтны уурхайн олборлолтын улмаас эвдэрсэн газар

Зураг 27. Бүрэгхангай сум, Туул голын голдирол, Алтны уурхайн олборлолтын улмаас эвдэрсэн газар

Үлдсэн 12.2 хувь буюу 281.9 га газар нь Тэшиг, Сэлэнгэ, Сайхан, Орхон, Хишиг Өндөр, Дашинчилэн, Бугат сумдад байна. Эдгээр сумдаас том хэмжээний эвдэрсэн газрууд гэвэл Тэшиг сумын Цагаан жалгын алтны уурхайд 46.3 га, Сэлэнгэ сумын Хандгайтын алтны уурхайд 39.7 га, Сайхан сумын Эрээний чулуун нүүрсний уурхайд 25.5 га, Дашинчилэн сумын Бүдүүн ухаагийн алтны уурхайд 23.6 га газар байна. Уул, уурхайн олборлолтын улмаас үүссэн эвдрэлийн нийт хохирлын хэмжээ 5 тэрбум төгрөг байна. Эвдрэл үүссэн талбайд техникийн болон биологийн нөхөн сэргээлт хийх нийт зардал 6.1 тэрбум төгрөг болж байна.

Булган аймгийн эвдрэлд орсон газрын тооллого судалгааны дүнгээр нийт 2302 га газар эвдрэлд орж 26.3 тэрбум төгрөгийн хохирол учирсан. Нийт уул, уурхайн олборлолтын улмаас эвдэрсэн талбайд биологийн болон техникийн нөхөн сэргээлт хийх нийт зардал 43.6 тэрбум төгрөг болж байна.

Булган аймгийн уул, уурхайн олборлолт хийж буй томоохон газрууд газар шорооны ажлын үед хуулсан шимт хөрсөө уурхайн ухмалуудын хоёр талаар овоолсон байх бөгөөд үржил шимт хар шороон хөрсийг тусгайлан шимт хусаж авалгүй хамтад нь овоолжээ. Өмнө нь олборлолт явуулсан талбайнууддаа техникийн болон биологийн нөхөн сэргээлтийг бага хийж байснаас гадна гүнзгий ухсан талбайн овоолгод байгаа шорооны ихээхэн нөөцийг дотоод овоолгоор дүүргэх замаар гүйцэтгэх нөхөн сэргээлтийг хийх техникийн боломжтой нөхцөл хангагдсан байсан ч холбогдох хууль, дүрэм журмыг мөрдөлгүй ажиллаж ирсэн байна.

Ашиглалтын талбайн өмнөх жилүүдэд олборлолт явуулсан хэсгүүдийн ухмалуудыг бүрэн дүүргээгүй, техникийн нөхөн сэргээлт хийгээгүйн зэрэгцээ ихэнх овоолгуудад налуу нь багасгах, тэгшлэх төдийгөөр нөхөн сэргээлтийн ажлыг гүйцэтгэсэн. Мөн техникийн болон биологийн нөхөн сэргээлтийг зохих технологийн дагуу овоолгуудад тогтворжуулалт хийгээгүй. Гадаргуугийн тэгш биш байдал зэргээс шалтгаалан овоолгын хажуугийн налуу зарим хэсэгтээ усны эвдрэлд орсон байна.

Уурхайн ашиглалтын талбайнуудын олборлолт явагдсан хэсгүүдэд техникийн нөхөн сэргээлт олборлолтоос ихээхэн хоцорч чанаргүй, хагас дутуу хийж байгаагаас шалтгаалан шороон овоолго, тэдгээрийн хооронд ухмал нүх, хоосон орон зай үүссэн нь орчмын газрын төрх, ландшафтыг өөрчилж их хэмжээний эвдрэл доройтолд оруулсан байна.

Булган аймгийн эвдэрсэн газрын тооллого судалгаагаар аймгийн хэмжээнд нийт газар нутгийн 0.05 хувь буюу 2302 га газар эвдрэлд орсон тоогдсон. Уг эвдрэлд орсон газруудын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд нөхөн сэргээхээр тусгах шаардлагатай.

Уул, уурхайн олборлолтын улмаас эвдэрсэн газрыг нөхөн сэргээх ажлын зөвлөмж, технологи: Уул уурхайн үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагааны явцад эвдэрсэн газрыг нөхөн сэргээж, аж ахуйн эргэлтэд оруулах чиглэл, цаашид ашиглах хэлбэрийг зөв тодорхойлсноор нөхөн сэргээлтийн ажлыг үр дүнтэй хэрэгжүүлэх нөхцөл бүрдэнэ. Ил уурхайг хөдөө аж ахуйн, ойн аж ахуйн, усны аж ахуйн, тусгай зориулалтын буюу амралт сувилал, спортын, байгаль хамгаалал, барилга байгууламжийн чиглэлээр нөхөн сэргээнэ. Туул голын хөндийд алт олборлох үйл ажиллагааны улмаас үлэмж хэмжээний газарт эвдрэлд үүсгэсэн байна. Нийт эвдэрсэн талбайг тусгай зөвшөөрлийн талбай бүрээр эвдрэлийн хэмжээг тогтоож зураглал гаргасан бөгөөд нөхөн сэргээх ажлын хэмжээ, шаардагдах зардлыг Туулын баруун дэнж гэсэн нэртэй MV-014986 тоот ашиглалтын тусгай зөвшөөрөлтэй талбайг төлөөлүүлэн талбай бүрээр тооцлоо. Уул, уурхайн олборлолтын улмаас эвдэрсэн талбайг дараах байдлаар нөхөн сэргээнэ. Үүнд:

1. Үүссэн далан, овоолгуудыг хажуугийн ухааш, нуурын шал руу түрж, дүүргэх;
2. Дүүргэлт хийгээд үлдсэн хэсгийг хэвгийжүүлэн налуулах;
3. Хэлбэржсэн овоолго, далан, асгаасыг тараан тэгшлэх;
4. Дүүргэлт хийсэн, нуурын шал, ухашийг давтан тэгшлэлт хийх;
5. Дүүргэлт хийх боломжгүй ухашийн эргийг хэвгийжүүлэх, намсгах;
6. Хэлбэржүүлж, хэвгийжүүлсэн талбайг давтан тэгшлэх;
7. Үржил шимт хөрсийг 500-1000 метрийн зайнаас хуулж, тээвэрлэн авчирч тэгшилсэн талбайг хучиж нөхөн сэргээх;

8. Шимт хөрс хуулсан талбайн хөрс сайжруулах ажил гүйцэтгэх
9. Томоохон нууруудын эргийг налуулан багасгаж, гол руу суваг татан гол-нуурын сүлжээ үүсгэх.

10. Биологийн нөхөн сэргээлт хийх. Биологийн нөхөн сэргээлтийн ажлыг олборлолтын ажил эхлэхийн өмнө уурхайн эдэлбэрийн байгаль орчны суурь нөхцөл байдлыг тодорхойлох урьдчилсан судалгаа явуулах, дараа нь уг судалгааны үр дүн болон бусад мэдээ, мэдээлэлд үндэслэн ургамалжуулах ажлын чиглэлийг тогтоох, ургамалжилтыг байгалийн аясаар буюу зохиомлоор тарьж ургуулах гэсэн дэс дараалалтай гүйцэтгэнэ. Сонгон авсан ургамлын төрөлд тохируулан хөрсийг сайжруулах, орон нутгийн нөхцөлд илүү зохицсон бутлаг ба модлог ургамлууд тарих зэрэг ажлууд хийнэ.

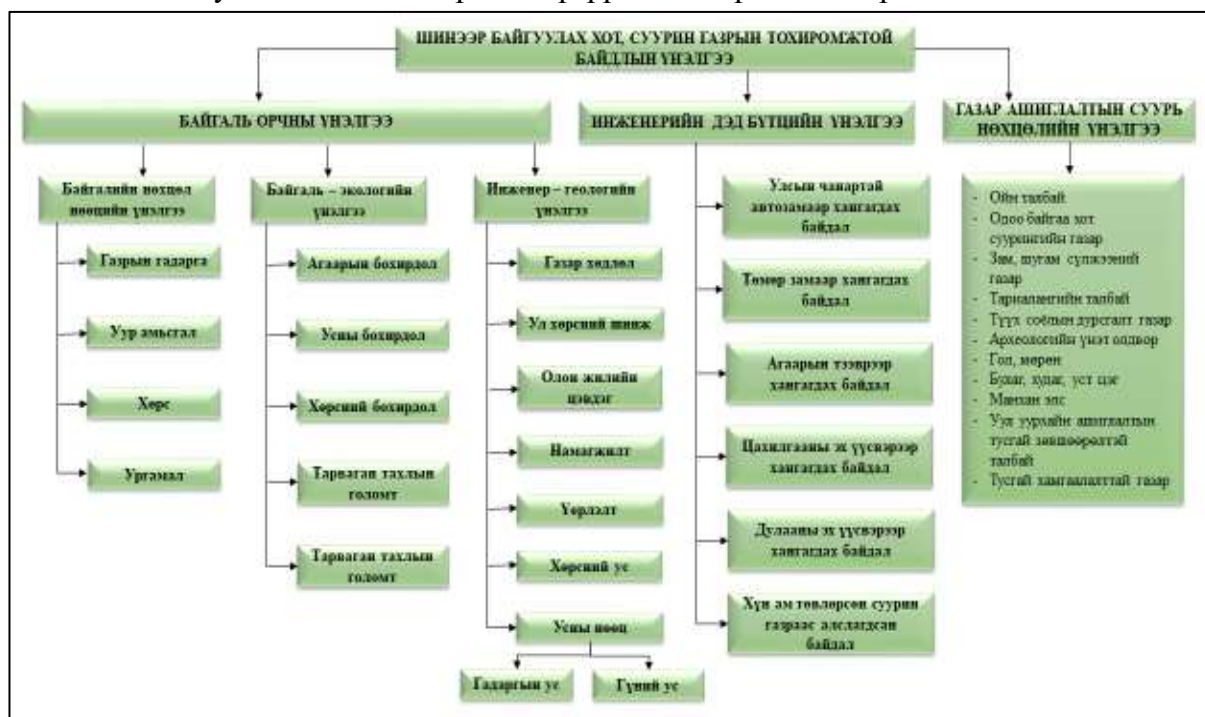
1.6. ГАЗАР АШИГЛАЛТЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

ГХГЗЗГ-ын даргын тушаалын 2015 оны 09 дүгээр сарын 09-ний өдрийн А/200 тоот “Газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний аргазүй, шалгуур үзүүлэлтүүд батлах тухай” тушаалд заасны дагуу Булган аймгийн бэлчээр, тариалан, хот суурин, ой, зам, шугам сүлжээ болон аялал жуулчлалын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг дараах шалгуур аргачлалын дагуу хийж гүйцэтгэлээ.

1.6.1. ШИНЭЭР БАЙГУУЛАХ ХОТ, СУУРИН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Шинээр байгуулах хот суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ хийхэд шаардагдах хүчин зүйл, тэдгээрийн шалгуур үзүүлэлтийг батлагдсан баримт бичигт үндэслэн тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийсэн. Ингэхдээ дээрх аргачилсан зааварт тусгагдсан тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, инженер геологийн нөхцөл, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Шинээр байгуулах хот суурины дэвсгэр газрын тохиромжтой байдлын иж бүрэн үнэлгээ”-г боловсруулав.

Шинээр байгуулах хот суурины дэвсгэр газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийхэд Схем-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэлээ.

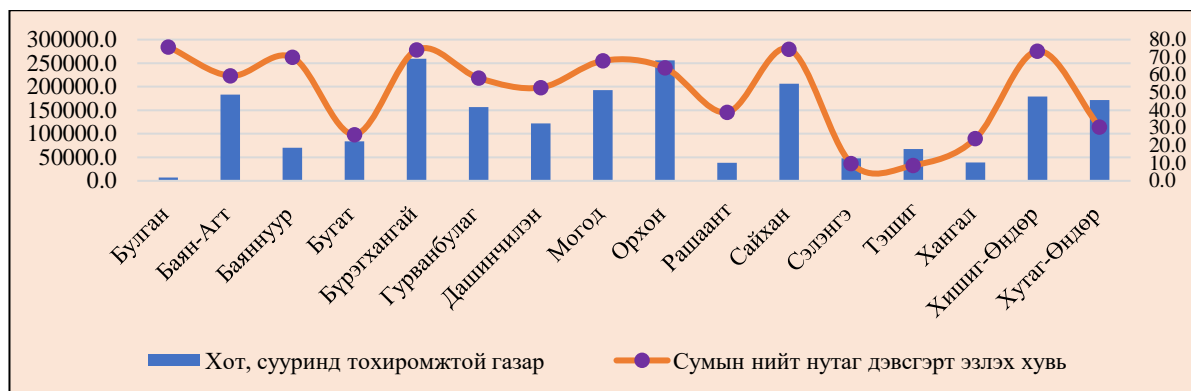

Схем 1. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Шинээр хот суурийн байгуулах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр нийт газар нутгийн 7 хувь буюу 342.6 мян.га газар тохиромжгүй, 42.7 хувь буюу 2081.7 мян.га газар тохиромжтой үнэлгээнд хамаарч байна. Нийт газар нутгийн 50.3 хувь буюу 2449.3 мян.га газар бусад газар ашиглалттай тул үнэлгээнд хамруулаагүй.

Хүснэгт 39. Шинээр байгуулах хот, суурин газарт тохиромжтой газар

№	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бусад газар ашиглалт	2,449,303.4	50.3
2	Тохиромжгүй	342,606.1	7.0
3	Тохиромжтой	2,081,070.3	42.7
НИЙТ		4,872,979.8	100.0

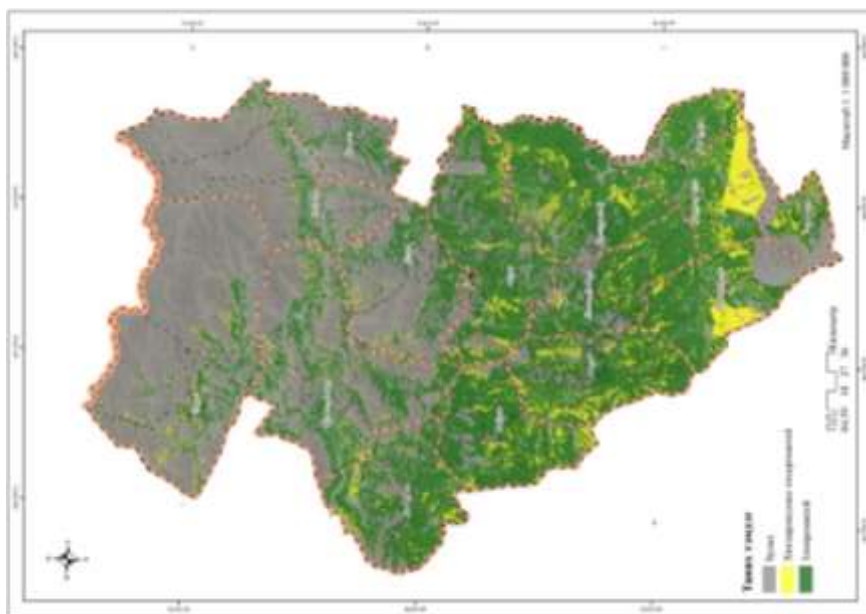

Диаграмм 20. Шинээр хот, суурин газар байгуулахад тохиромжтой газар, сумдаар

Аймгийн шинээр хот, суурин байгуулахад тохиромжтой газрыг сумдаар авч үзвэл хамгийн их газрыг Булган, Бүрэгхангай, Сайхан, Хишиг-Өндөр сумд нийт хот, суурин байгуулахад тохиромжтой газрын 70-аас дээш 16.9 хувийг эзэлж байна. Харин хамгийн бага газрыг Сэлэнгэ, Тэшиг, Хангал сумд нийт тохиромжтой газрын 20-оос бага хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт 40. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын ТБҮ сумдаар, /га/

№	Сумын нэр	Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ		
		Бусад газар ашиглалт	Тохиромжгүй	Тохиромжтой
1	Булган	2145.7	-	6,774.6
2	Баян-Агт	103,533.3	21,045.8	183,005.2
3	Баяннуур	18,927.3	11,248.7	70,338.7
4	Бугат	229,798.7	6,692.6	84,166.8
5	Бүрэгхангай	58,354.7	31,657.1	259,273.1
6	Гурванбулаг	64,090.7	48,036.6	156,380.2
7	Дашинчилэн	41,826.3	67,222.1	122,162.1
8	Могод	46,969.5	43,588.4	192,484.1
9	Орхон	122,076.3	21,756.5	255,818.3
10	Рашаант	48,868.6	11,289.8	38,175.1
11	Сайхан	40,640.0	29,415.6	206,581.1
12	Сэлэнгэ	433,857.2	2,907.0	47,995.4
13	Тэшиг	691,023.4	15,204.3	67,730.7
14	Хангал	123,550.3	720.9	39,082.5
15	Хишиг-Өндөр	48,499.0	16,013.0	179,208.7
16	Хутаг-Өндөр	375,142.4	15,807.7	171,893.7
НИЙТ		2,449,303.4	342,606.1	2,081,070.3

Зураг 28. Шинээр байгуулах хот, суурин газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

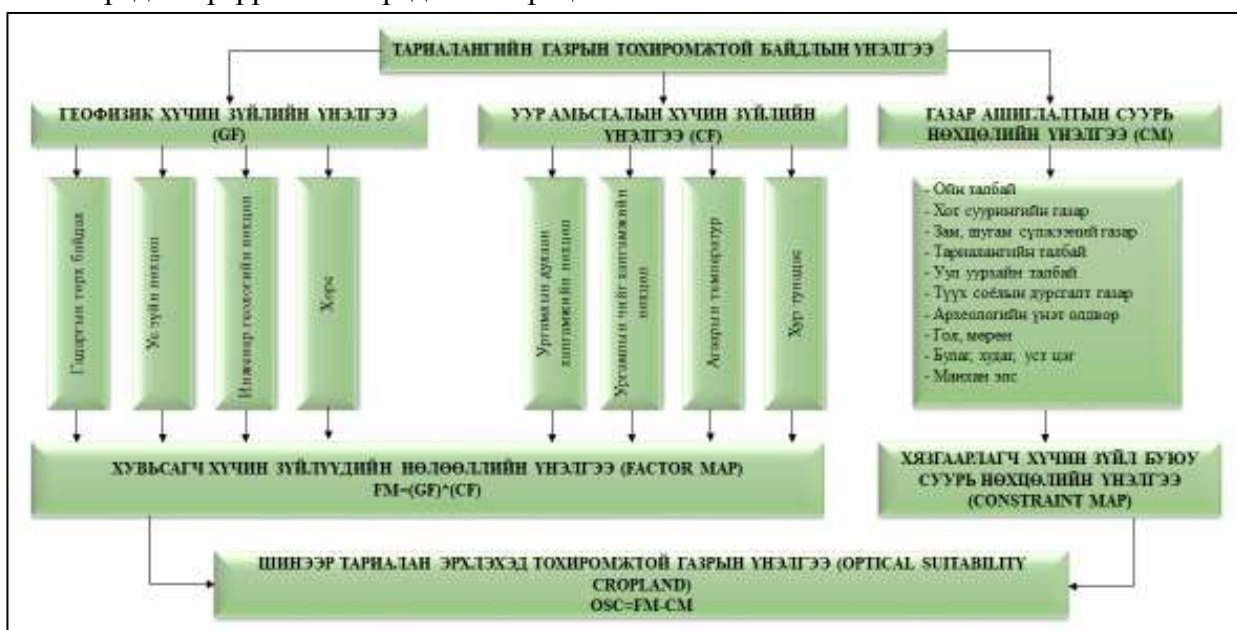
1.6.2. ТАРИАЛАНГИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын иж бүрэн үнэлгээ” хийх аргачлалын дагуу боловсруулсан.

Тариаланд тохиромжтой газрын иж бүрэн үнэлгээ өгөхдөө хүрээлэн буй орчныг нэгдсэн систем гэж үзэж, байгаль болон нийгэм эдийн засгийн хүчин зүйлүүдийг хослуульж 5 шатлалтай ангиллаар үнэлгээний хүчин зүйлсийн үзүүлэлт бүрд тохируулан тогтоосон онооны (баллын) аргаар үнэлгээг боловсруулсныг энэхүү ажилд авч ашиглав. Үүнд:

1. Геофизик хүчин зүйлийн үнэлгээ
 - 1.1. Газрын гадаргын үнэлгээ
 - 1.2. Гидрологийн үнэлгээ
 - 1.3. Инженер-геологийн үнэлгээ
 - 1.4. Хөрсний үнэлгээ
2. Уур амьсгалын үнэлгээ
 - 2.1. Агаарын температур
 - 2.2. Хур тунадас
 - 2.3. Дулаан хангамжийн нөхцөл
 - 2.4. Чийг хангамжийн нөхцөл
3. Газар ашиглалтын суурь нөхцөлийн үнэлгээ
 - 3.1. Ой бүхий талбай
 - 3.2. Хот суурин газар
 - 3.3. Зам, шугам сүлжээний газар
 - 3.4. Тариалангийн талбай
 - 3.5. Уул уурхайн талбай
 - 3.6. Түүх соёлын дурсгалт газар
 - 3.7. Археологийн үнэт олдвор
 - 3.8. Гол, мөрөн
 - 3.9. Булаг, худаг уст цэг
 - 3.10. Манхан элс

Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг хийхэд Схем 2-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэсэн.

Схем 2. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний шалгуур үзүүлэлтүүд

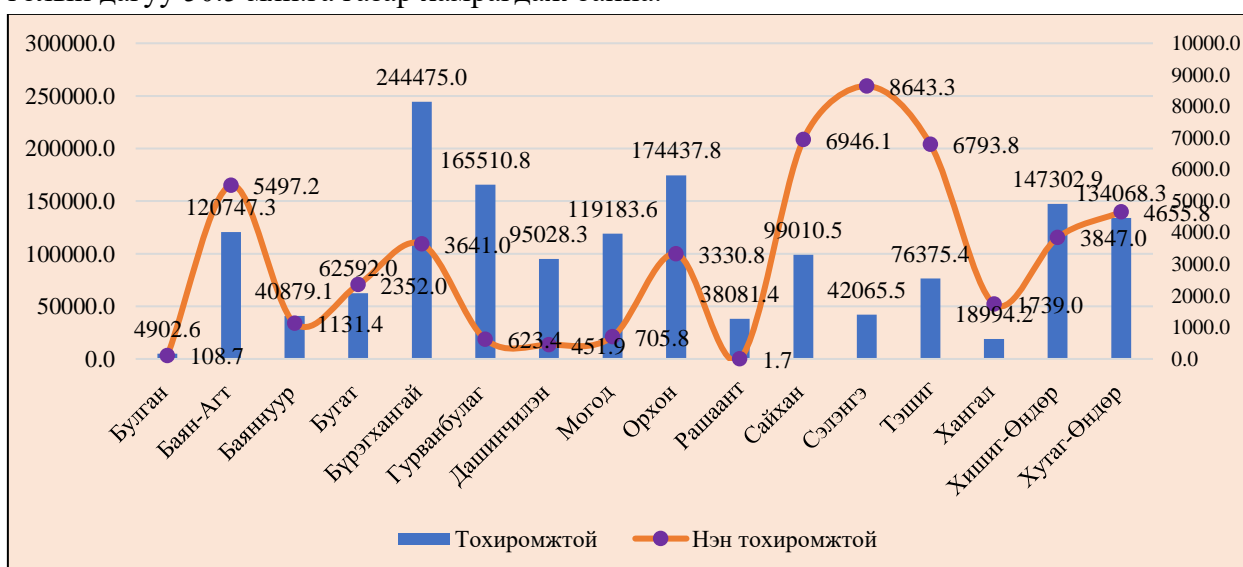
Аймгийн нийт газар нутгийн 0.02 хувь буюу 0.9 мян.га газар тохиромжгүй, 18.8 хувь буюу 915.3 мян.га газар хязгаарлагдмал тохиромжтой, 18.8 хувь буюу 1583.7 мян.га газар тохиромжтой, 1 хувь буюу 50.5 мян.га газар нэн тохиромжтой бол нийт нутаг дэвсгэрийн 47.7 хувь буюу 2322.6 мян.га газар тариалангаас өөр газар ашиглалттай байна.

Хүснэгт 41. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

№	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бусад газар ашиглалт	2,322,591.4	47.7
2	Тохиромжгүй	944.8	0.02
3	Хязгаарлагдмал тохиромжтой	915,319.8	18.8
4	Тохиромжтой	1,583,654.9	32.5
5	Нэн тохиромжтой	50,468.91	1.0
НИЙТ		4,872,979.7	100

Булган аймгийн тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр нийт газар нутгийн 33.5 хувь буюу 1634.1 мян.га газар тариаланд нэн тохиромжтой болон тохиромжтой үнэлгээнд хамаарч байна. Энэ нь аймгийн хэмжээнд газар тариалан хөгжүүлэхэд тохиромжтой нөөцтэйг илтгэж байна.

Тариалангийн газарт нэн тохиромжтой үнэлгээнд Баян-Агт сумын Шарга багийн Уст Хөөврийн хөндий, Зуун модны хөндий, Баяннуур сумын Улаан хэрмийн булан Бугат сумын Ханжаргалант багийн Зүүн түрүүний гол дагуу, Баянтөгөл багийн Тосонгийн хөндий, Бүрэгхангай сумын Дэрст багийн Жажийн хөндий, Өвөр тээлийн гол дагуу, Гурванбулаг сумын Агьт багийн Асгатын голын дагуу, Могод сумын Баясгалант багийн Шилүүтийн хөндий, Жаргалант багийн Зайдангийн хөндий, Орхон сумын Бүхт багийн Сүүдэрийн хөндий, Анхархайн горхи орчим, Халиун багийн Орхон гол дагуу Мааньт багийн Баруун хөндий орчим. Сайхан сумын Ундрах багийн Хяр ямаатын хөндий Хулж багийн Шинэ булгийн хоолой, Бага ангархайн ам Сэлэнгэ сумын Атар багийн Зүүн цүүцийн гол дагуу Тариантай багийн Нарийн гол дагуу, Тэшиг сумын Хужирт багийн Тарвагатайн гол дагуу Харгал багийн бурхан толгойн өвөр, Эрэн багийн Улаан толгой орчим, Хангал сумын Сөрт багийн Сэвсүүлийн гол Урт багийн Хуурай орчим, Хишиг-Өндөр сумын Хүрэмт багийн Шанаган гол дагуу Банзар багийн Хүрэмтийн гол дагуу Жаргалант багийн Мааньт голын орчим Хутаг-Өндөр сумын Тээл багийн Тээлийн хөндий орчимд Хантай багийн Бөгсийн голын дагуу 50.5 мян.га газар хамрагдаж байна.

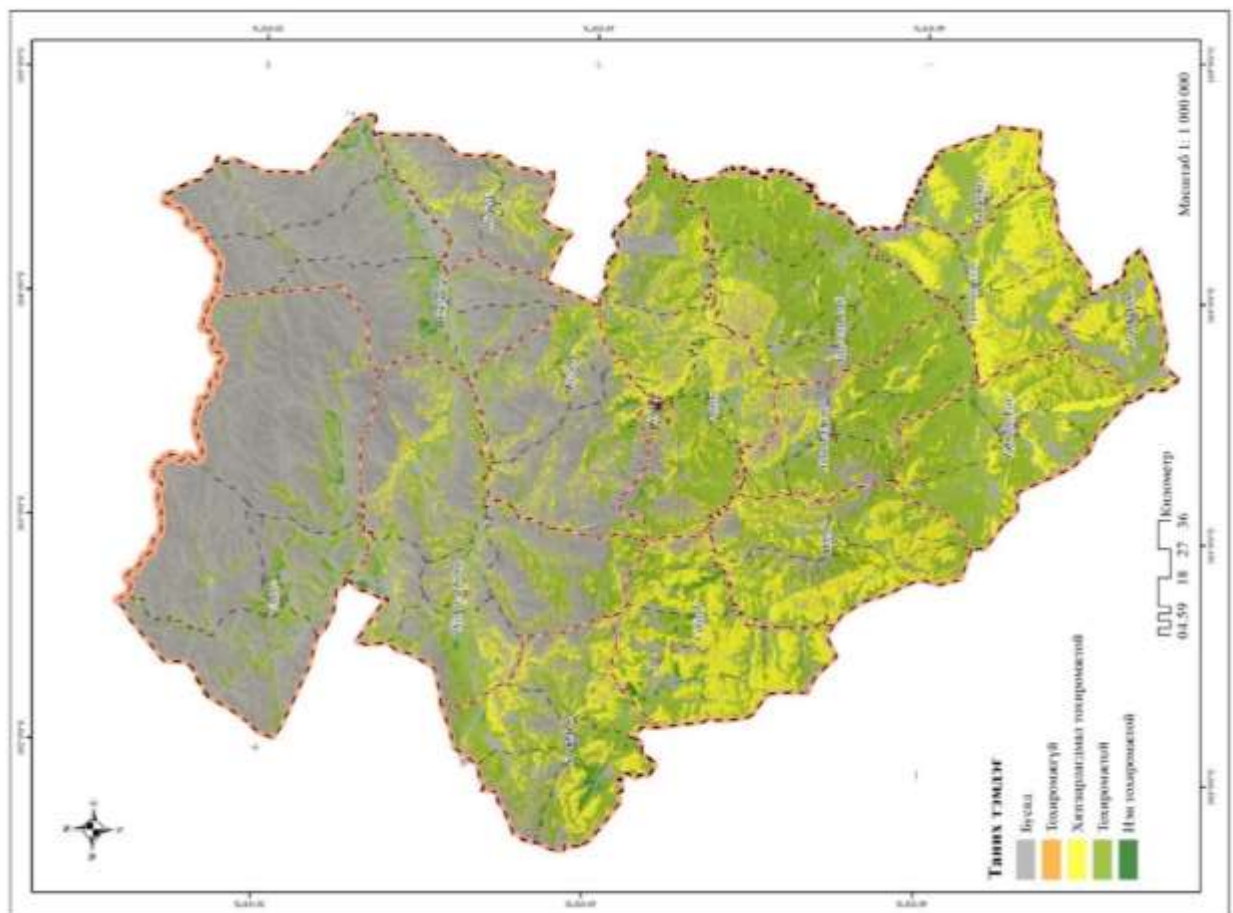
Диаграмм 21. Тариалангийн газарт тохиромжтой болон нэн тохиромжтой газар, га

Тариаланд тохиромжтой газрын үнэлгээгээр сумдаар авч үзвэл тохиромжтой болон нэн тохиромжтой газрын хэмжээгээр Сэлэнгэ, Сайхан Хутаг-Өндөр, Тэшиг сумд тэргүүлж

байгаа бол Рашаант, Булган Дашинчилэн, Гурванбулаг, Могод сумдад бага хэмжээний талбайтай байна.

Хүснэгт 42. Тариаланд тохиромжтой газрын талбайн хэмжээ сумдаар, /га/

№	Сумын нэр	Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ				
		Бусад газар ашиглалт	Тохиромжгүй	Хязгаарлагдмал тохиромжтой	Тохиромжтой	Нэн тохиромжтой
1	Булган	2,145.6	-	1,763.5	4,902.6	108.7
2	Баян-Агт	102,020.5	106.6	79,212.7	120,747.3	5,497.2
3	Баяннуур	15,014.5	43.6	43,446.2	40,879.1	1,131.4
4	Бугат	212,591.7	0.6	43,121.6	62,592.0	2,352.0
5	Бүрэгхангай	58,091.2	0.6	43,077.1	244,475.0	3,641.0
6	Гурванбулаг	29,023.8	87.1	73,262.4	165,510.8	623.4
7	Дашинчилэн	23,603.1	240.9	111,886.3	95,028.3	451.9
8	Могод	46,784.6	241.3	116,126.7	119,183.6	705.8
9	Орхон	121,564.7	-	100,317.8	174,437.8	3,330.8
10	Рашаант	26,670.8	13.1	33,566.5	38,081.4	1.7
11	Сайхан	40,293.5	178.3	130,208.3	99,010.5	6,946.1
12	Сэлэнгэ	430,029.2	-	4,021.6	42,065.5	8,643.3
13	Тэшиг	681,524.6	-	9,264.6	76,375.4	6,793.8
14	Хангал	123,376.5	-	19,244.0	18,994.2	1,739.0
15	Хишиг-Өндөр	48,337.7	26.6	44,206.4	147,302.9	3,847.0
16	Хутаг-Өндөр	361,519.4	6.1	62,594.0	134,068.3	4,655.8
НИЙТ		2,322,591.4	944.8	915,319.8	1,583,654.8	50,468.9

Зураг 29. Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

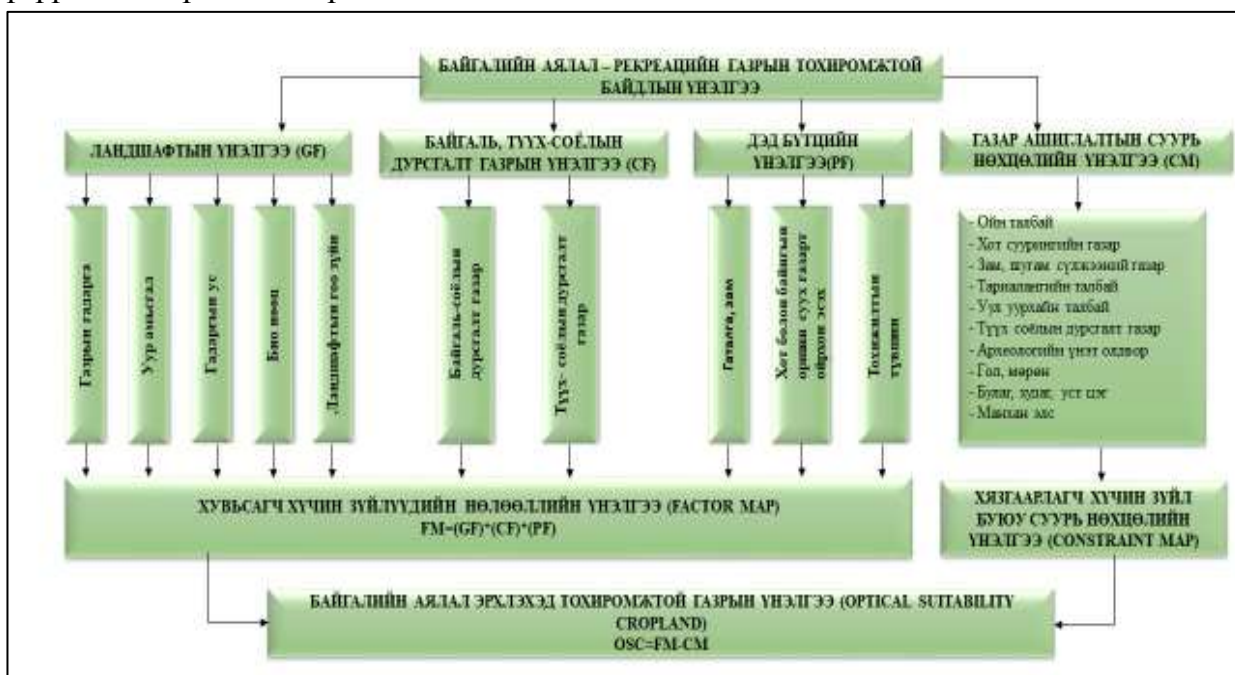
1.6.3. АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Байгалийн нөөц рекреацийн нутаг дэвсгэр ашиглалтын урьдчилсан нөхцөлүүдийн нэг гол хүчин зүйл, байгалийн бүрэлдэхүүн хэсгүүдийн төдийгүй түүний иж бүрдлийг бүхэлд нь хамардаг онцлогтой юм.

Булган аймгийн Ландшафт-рекреацийн чадавхын үнэлгээнд дараах хүчин зүйлүүдийг харгалзан үзэж шалгуур үзүүлэлтүүдийг тодорхойлсныг авч ашиглав. Үүнд:

1. Ландшафтын үнэлгээ
 - 1.1. Газрын гадаргын аялал-рекреацийн үнэлгээ
 - 1.2. Уур амьсгалын аялал-рекреацийн үнэлгээ
 - 1.3. Гадаргын ус- рашааны аялал-рекреацийн үнэлгээ
 - 1.4. Био нөөцийн аялал-рекреацийн үнэлгээ
 - 1.5. Ландшафтын гоо зүйн үнэлгээ
2. Байгаль, түүх-соёлын дурсгалт газрын үнэлгээ
 - 2.1. Байгаль-соёлын дурсгалт газар
 - 2.2. Түүх- соёлын дурсгалт газар
3. Дэд бүтцийн үнэлгээ
 - 3.1. Гаталга, зам (даваа, ус, элс, намаг, шавар, сөөгөн ширгэнэ)
 - 3.2. Хот болон байнгын оршин суух газарт ойрхон эсэх
 - 3.3. Төхижилтын түвшин
4. Газар ашиглалтын суурь нөхцөлийн үнэлгээ
 - 4.1. Тариалангийн талбай
 - 4.2. Одоо байгаа хот суурин газар
 - 4.3. Уул уурхайн тусгай зөвшөөрөлтэй талбай
 - 4.4. Улсын тусгай хамгаалалттай газар нутгийн онгон болон онцгой бүс

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн ландшафт, байгаль, түүх, соёлын дурсгалт, дэд бүтэц, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Байгалийн аялал-рекреацийг хөгжүүлэхэд тохиромжтой газар нутгийн үнэлгээ”-г боловсруулсан. Байгалийн аялал-рекреацийг хөгжүүлэхэд тохиромжтой газар нутгийн үнэлгээг 3 шатлалтай ангиллаар нийт 4 үндсэн үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэлээ.

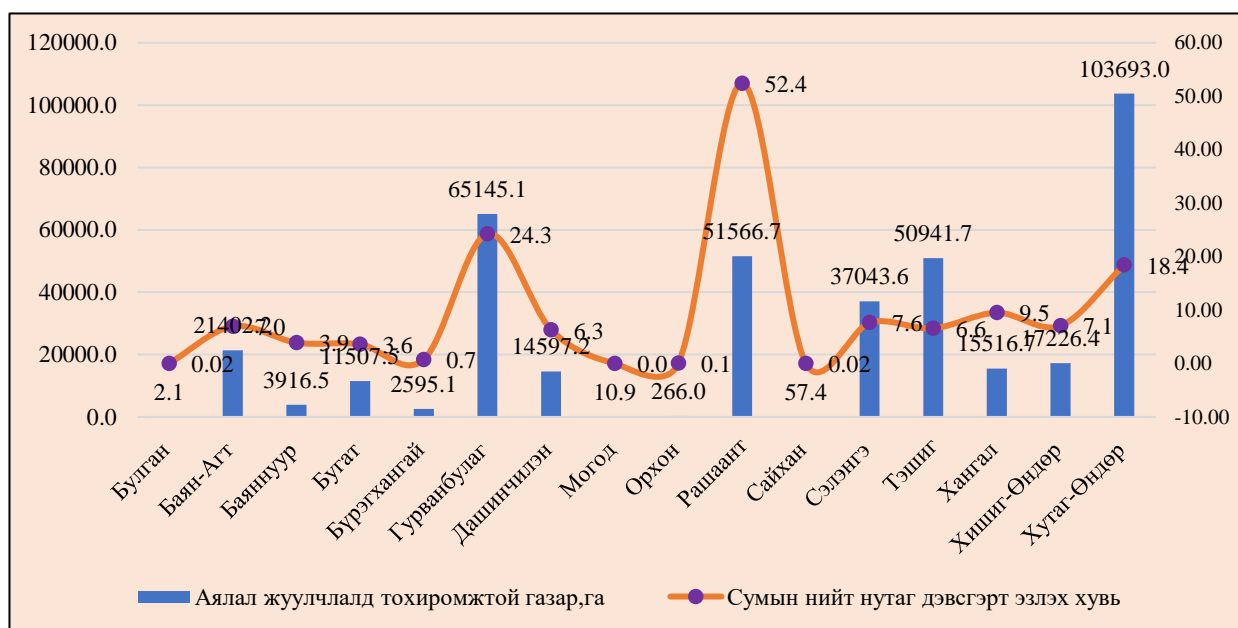

Схем 3. Аялал жуулчлалын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээний схем.

Булган аймгийн аймгийн аялал рекреацийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр нийт газар нутгийн 8.1 хувь буюу 395.5 мян.га газар тохиромжтой үнэлгээнд багтаж байна. Харин үлдсэн газар болох 2154.9 мян.га газар буюу нийт газар нутгийн 44.2 хувь нь тохиромжгүй байна.

Хүснэгт 43. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газар

№	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бусад газар ашиглалт	2,322,584	47.7
2	Тохиромжгүй	2,154,907.7	44.2
3	Тохиромжтой	395,488.1	8.1
НИЙТ		4,872,979.8	100.0

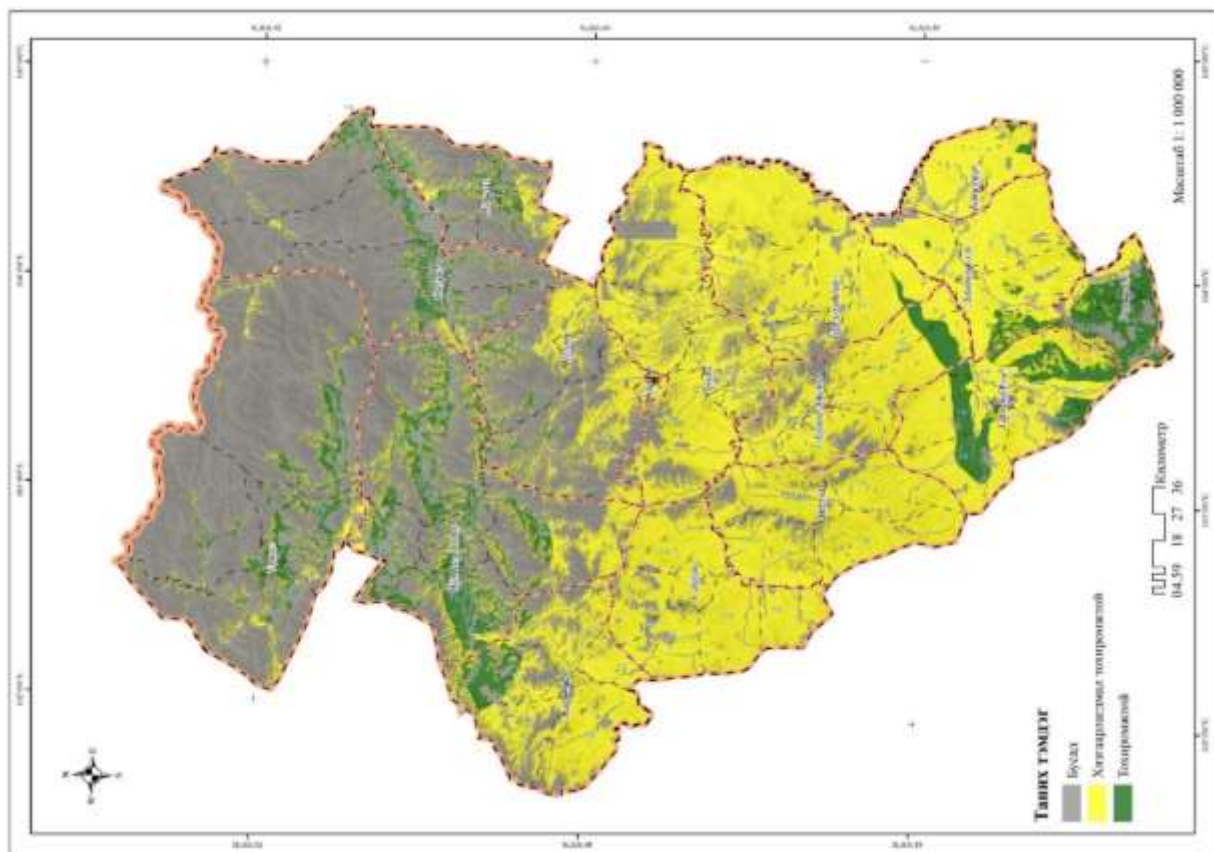

Диаграмм 22. Аялал, рекреацийн газарт тохиромжтой газар, сумдаар

Аймгийн аялал, рекреацид тохиромжтой газрыг сумдаар авч үзвэл хамгийн их газрыг Рашаант, Гурванбулаг, Хутаг-Өндөр сумд нийт газар нутгийн 50-20 хувийг эзэлж байгаа бол Булган, Орхон, Бүрэгхангай сумдад хамгийн бага хувийг тохиромжтой газар байна.

Хүснэгт 44. Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой газар сумдаар, га

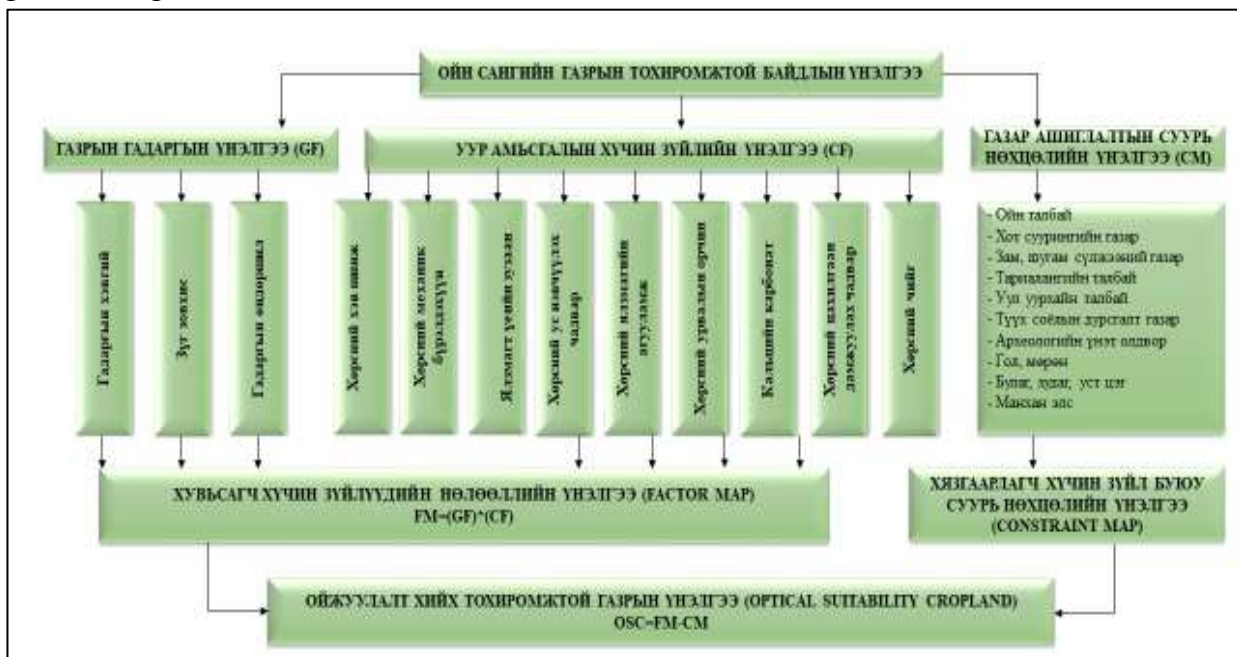
№	Сумын нэр	Аялал жуулчлалын газарт тохиромжтой байдлын үнэлгээ		
		Бусад газар ашиглалт	Тохиромжгүй	Тохиромжтой
1	Булган	2,145.8	6,772.4	2.1
2	Баян-Агт	102,103.8	184,078.3	21,402.2
3	Баяннуур	14,903.9	81,694.3	3,916.5
4	Бугат	212,570.5	96,580.1	11,507.5
5	Бүрэгхангай	58,070.7	288,619.1	2,595.1
6	Гурванбулаг	29,048.2	174,314.2	65,145.1
7	Дашинчилэн	23,524.4	193,088.9	14,597.2
8	Могод	46,831.6	236,199.5	10.9
9	Орхон	121,582.0	277,803.1	266.0
10	Рашаант	26,589.7	20,177.1	51,566.7
11	Сайхан	40,325.2	236,254.1	57.4
12	Сэлэнгэ	430,009.4	17,706.6	37,043.6
13	Тэшиг	681,570.5	41,446.2	50,941.7
14	Хангал	123,362.8	24,474.2	15,516.7
15	Хишиг-Өндөр	48,337.6	178,156.7	17,226.4
16	Хутаг-Өндөр	361,607.9	97,542.9	103,693.0
НИЙТ		2,322,584.0	2,154,907.7	395,488.1

Зураг 30. Аялал рекреацийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

1.6.4. ОЙН САНГИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн ой-ургамалжилтын муж, хошуу, өндрийн бүслүүр ангилалд үндэслэн гадаргын нөхцөл, хөрсний шинж чанарыг илтгэх үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгч “Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ”-г хийсэн. Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээг байгалийн 3 өөр муж, 9 хошуу, өндрийн бүслүүрээр ялгаатай 22 ойн хэв шинжид үндэслэн нийт 3 үндсэн, 11 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэсэн.

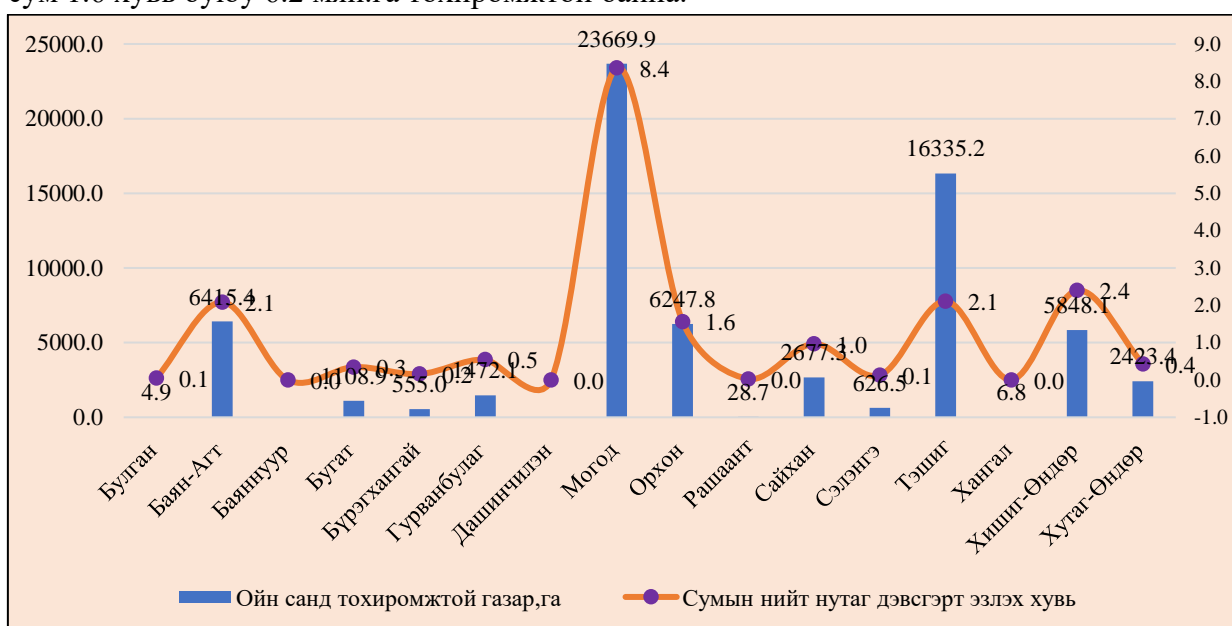
Схем 4. Ойн сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Булган аймгийн газар нутгийн онцлог байгалийн нөхцөл, уур амьсгал, хөрс, өндөржилт зэрэг нь ой тэлэн ургахад тохиромжтой биш нутаг юм. Аймгийн хэмжээнд ой сангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр газар нутгийн 1.4 хувь буюу 67.4 мян.га газар тохиромжтой, 50.7 хувь буюу 2471.2 мян.га газар хязгаарлагдмал тохиромжтой, 0.3 хувь буюу 12.1 мян.га газар тохиромжгүй үнэлгээтэй байна.

Хүснэгт 45. Ойн санд тохиромжтой газар

№	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бусад газар ашиглалт	2,322,219.8	47.7
2	Тохиромжгүй	12,104.2	0.25
3	Хязгаарлагдмал тохиромжтой	2,471,235.4	50.7
4	Тохиромжтой	67,420.2	1.4
НИЙТ		4,872,979.7	100.0

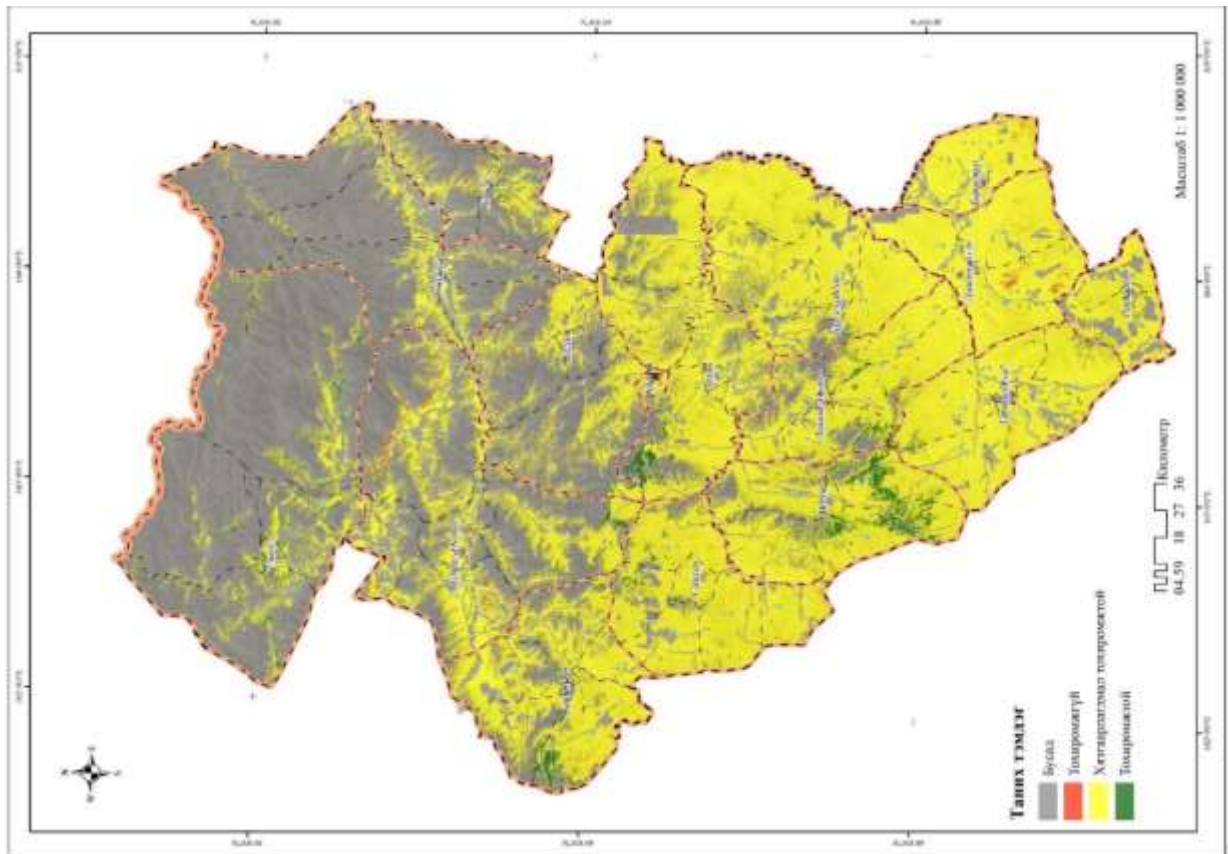
Аймгийн хэмжээнд ой тэлэн ургахад тохиромжтой газрыг сумдаар авч үзвэл Могод сум нийт газар нутгийн 8.4 хувь буюу 23.6 мян.га, Хишиг-Өндөр сум 2.4 хувь буюу 5.8 мян.га, Тэшиг сум 2.1 хувь буюу 16.3 мян.га, Баян-Агт сум 2.1 хувь буюу 6.4 мян.га, Орхон сум 1.6 хувь буюу 6.2 мян.га тохиромжтой байна.

Диаграмм 23. Ойн сангийн газарт тохиромжтой газар, сумдаар

Хүснэгт 46. Ойн санд тохиромжтой газар сумдаар, /га/

№	Сумын нэр	Ойн сангийн газарт тохиромжтой байдлын үнэлгээ			
		Бусад газар ашиглалт	Тохиромжгүй	Хязгаарлагдмал тохиромжтой	Тохиромжтой
1	Булган	2,145.6	4.8	6,765.1	4.9
2	Баян-Агт	102,026.9	1,231.7	197,910.3	6,415.4
3	Баяннуур	14,976.3	754.2	84,784.2	-
4	Бугат	212,585.2	1,501.5	105,462.4	1,108.9
5	Бүрэгхангай	58,082.4	3.6	290,643.9	555.0
6	Гурванбулаг	28,972.2	93.0	237,970.3	1,472.1
7	Дашинчилэн	23,555.7	2,541.2	205,113.5	-
8	Могод	46,743.2	419.4	212,209.4	23,669.9
9	Орхон	121,521.5	361.1	271,520.7	6,247.8
10	Рашаант	26,639.7	103.3	71,561.8	28.7
11	Сайхан	40,263.9	327.7	233,367.8	2,677.3
12	Сэлэнгэ	430,001.2	28.5	54,103.4	626.5
13	Тэшиг	681,526.1	87.3	76,009.8	16,335.2
14	Хангал	123,341.6	1,144.3	38,861.0	6.8
15	Хишиг-Өндөр	48,337.7	63.8	189,471.2	5,848.1
16	Хутаг-Өндөр	361,500.8	3,438.9	195,480.7	2,423.4
НИЙТ		2,322,219.8	12,104.2	2,471,235.4	67,420.2

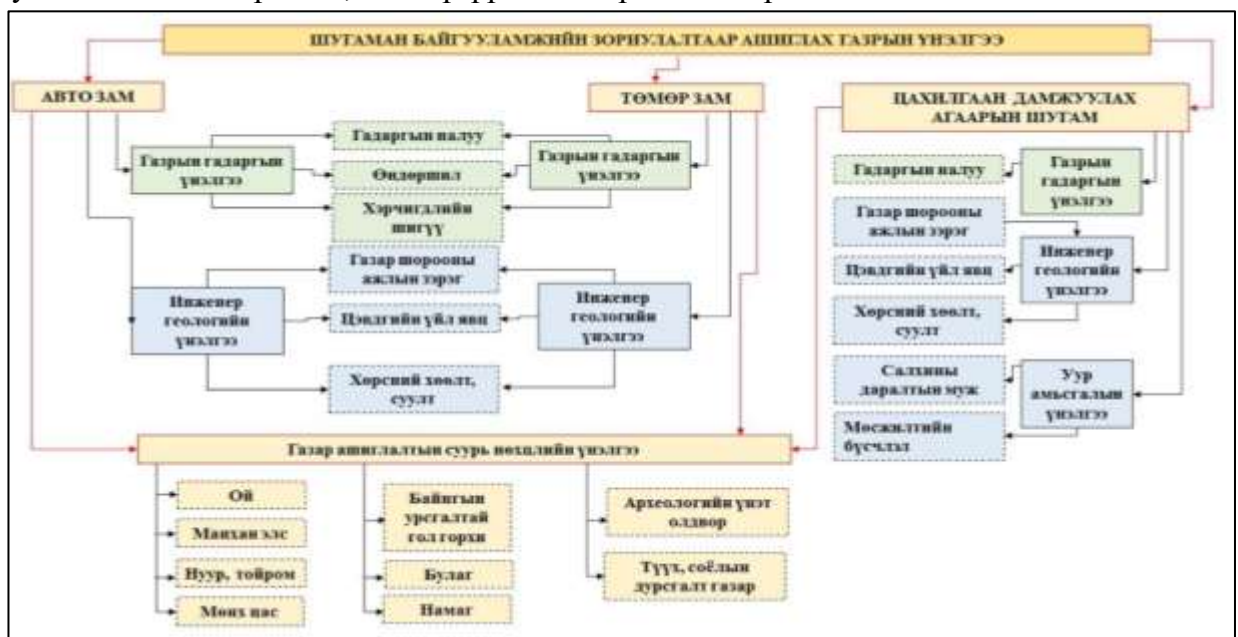

Зураг 31. Ойн сан бүхий газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

1.6.5. ШУГАМАН БАЙГУУЛАМЖИЙН ЗОРИУЛАЛТААР АШИГЛАХ ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн байгаль орчин, уур амьсгал, инженер геологийн нөхцөл, газар ашиглалтын онцлогоос хамаарч үндсэн болон дэд үзүүлэлтийг сонгон үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын үнэлгээ”-г боловсруулсан.

Шугаман байгууламжийн зориулалтаар ашиглах газрын үнэлгээг хийхэд Схем 5-д тусгагдсан нийт 3 үндсэн, 6 дэд үзүүлэлтийг үндэслэн гүйцэтгэлээ.

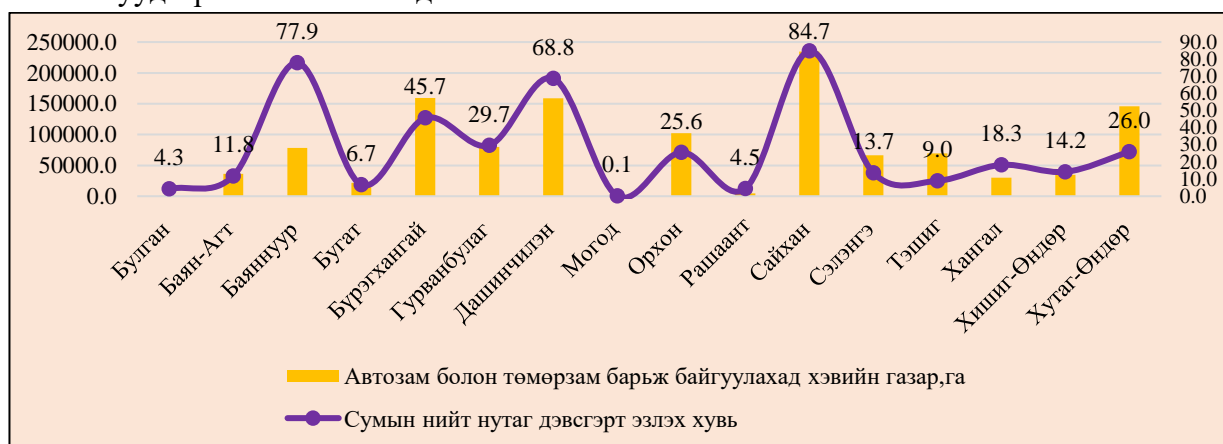
Схем 5. Шугаман байгууламжийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Авто болон төмөр замын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр нийт газар нутгийн 25.1 хувь буюу 1223.0 мян.га газар хэвийн, 29.1 хувь буюу 1419.0 мян.га газар хүндрэлтэй, 1.8 хувь буюу 86.4 мян.га газар нэн хүндрэлтэй ангилалд тус тус хамаарч байна.

Хүснэгт 47. Авто болон төмөр замын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

№	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бусад газар ашиглалт	2,144,479.7	44.0
2	Нэн хүндрэлтэй	86,412.5	1.8
3	Хүндрэлтэй	1,419,028.6	29.1
4	Хэвийн	1,223,059	25.1
НИЙТ		4,872,979.8	100.0

Аймгийн хэмжээнд авто болон төмөр замын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр хэвийн үнэлгээтэй газар нам дор хөндий, хоолой бүхий тэгш талуудаар голлон тохиолдож байна.

Диagramм 24. Авто болон төмөр замын зориулалтаар ашиглахад тохиромжтой газар, нийт газар нутагт эзлэх хувь

Авто болон төмөр зам барьж байгуулахад хэвийн ангилалд хамрагдаж байгаа газрыг сумын нийт нутаг дэвсгэртэй харьцуулан үзэхэд хамгийн их нь Сайхан сум 84.7 хувь буюу 234.4 мян.га, Баяннуур сум, 77.9 хувь буюу 78.3 мян.га, Дашинчилэн сум 68.8 хувь буюу 159.0 мян.га газар эзэлж байна. Харин бусад сумдын газар нутгийн 40 доош хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт 48. Авто болон төмөр замын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ, сумдаар

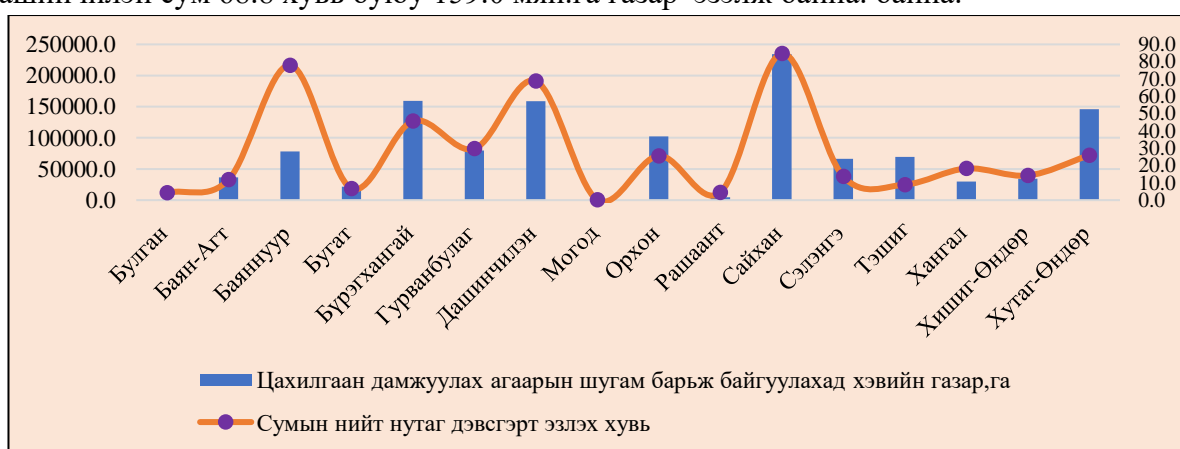
№	Сумын нэр	Автозам болон төмөр замын газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ			
		Бусад газар ашиглалт	Нэн хүндрэлтэй	Хүндрэлтэй	Хэвийн
1	Булган	1,916.0	6.1	6,612.4	385.8
2	Баян-Агт	94,680.4	392.4	176,148.7	36,362.8
3	Баяннуур	11,444.2	-	10,720.6	78,349.9
4	Бугат	206,222.2	1,621.7	91,280.5	21,533.7
5	Бүрэгхангай	37,312.3	2,418.0	149,991.6	159,563.0
6	Гурванбулаг	17,220.3	1,634.9	169,876.0	79,776.3
7	Дашинчилэн	12,141.9	-	60,030.6	159,038.0
8	Могод	43,872.6	56,801.5	182,023.8	344.1
9	Орхон	100,548.2	5,729.0	190,977.4	102,396.5
10	Рашаант	7,255.5	-	86,669.8	4,408.2
11	Сайхан	27,359.8	-	14,834.9	234,442.0
12	Сэлэнгэ	414,332.8	-	4,167.2	66,259.6
13	Төшиг	671,452.2	78.9	32,899.8	69,527.5
14	Хангал	119,962.0	44.8	13,441.7	29,905.2
15	Хишиг-Өндөр	43,030.1	17,162.6	148,830.8	34,697.2
16	Хутаг-Өндөр	335,729.2	522.6	80,522.8	146,069.2
НИЙТ		2,144,479.7	86,412.5	1,419,028.6	1,223,059.0

Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр аймгийн нийт газар нутгийн 25.1 хувь буюу 1223.0 мян.га газар хэвийн үнэлгээтэй, 29.1 хувь буюу 1419 мян.га газар хүндрэлтэй үнэлгээтэй, 1.8 хувь буюу 8.6 мян.га газар нэн хүндрэлтэй үнэлгээтэй байна.

Хүснэгт 49. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

№	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бусад газар ашиглалт	2,144,480.0	44.0
2	Нэн хүндрэлтэй	86,412.5	1.8
3	Хүндрэлтэй	1,419,028.3	29.1
4	Хэвийн	1,223,059	25.1
НИЙТ		4,872,979.8	100

Аймгийн хэмжээнд цахилгаан дамжуулах агаарын шугам барьж байгуулахад хэвийн ангилалд хамрагдаж байгаа газрыг сумын нийт нутаг дэвсгэртэй харьцуулан үзэхэд хамгийн их нь Сайхан сум 84.7 хувь буюу 234.4 мян.га, Баяннуур сум, 77.9 хувь буюу 78.3 мян.га, Дашинчилэн сум 68.8 хувь буюу 159.0 мян.га газар эзэлж байна. байна.

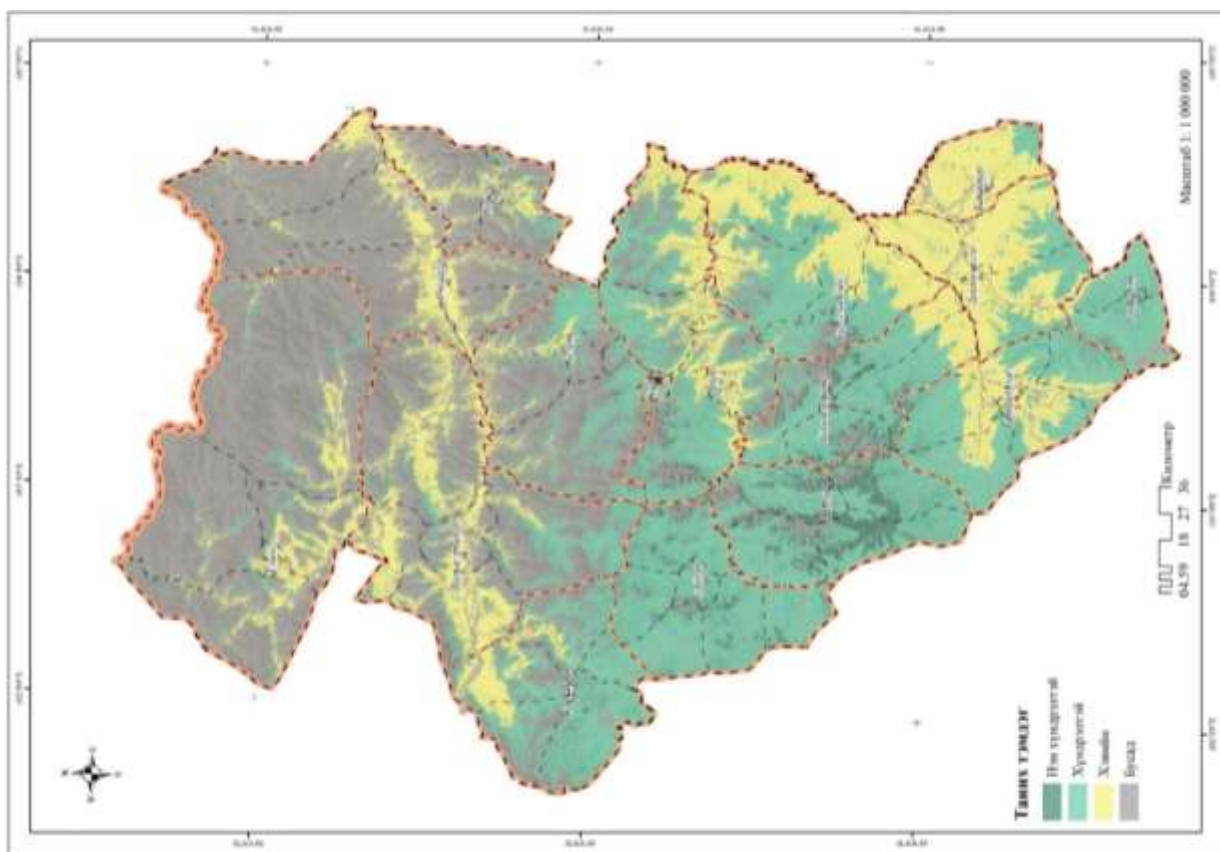

Диаграмм 25. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар ашиглахад тохиромжтой газар, нийт газар нутагт эзлэх хувь.

Хүснэгт 50. Цахилгаан дамжуулах агаарын шугамын зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ, сумдаар

№	Сумын нэр	Тариалангийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ			
		Бусад газар ашиглалт	Нэн хүндрэлтэй	Хүндрэлтэй	Хэвийн
1	Булган	1,916.2	6.1	6,612.3	385.7
2	Баян-Агт	94,680.5	392.4	176,148.6	3,6362.8
3	Баяннуур	11,444.3	-	10,720.6	78,349.8
4	Бугат	206,222.2	1,621.7	91,280.5	21,533.7
5	Бүрэгхангай	37,312.3	2,418.0	149,991.6	159,563.0
6	Гурванбулаг	17,220.3	1,634.9	169,876.0	79,776.3
7	Дашинчилэн	12,141.8	-	60,030.6	159,038.1
8	Могод	43,872.6	56,801.5	182,023.8	344.1
9	Орхон	100,548.2	5,729.0	190,977.4	102,396.5
10	Рашаант	7,255.5	-	86,669.8	4,408.2
11	Сайхан	27,359.7	-	14,834.9	234,442.1
12	Сэлэнгэ	414,332.8	-	4,167.2	66,259.6
13	Тэшиг	671,452.2	78.9	32,899.8	69,527.5
14	Хангал	119,962.0	44.8	13,441.7	29,905.2
15	Хишиг-Өндөр	43,030.2	17,162.6	148,830.7	34,697.2
16	Хутаг-Өндөр	335,729.2	522.6	80,522.8	146,069.2
НИЙТ		2,144,480.0	86,412.5	1,419,028.3	1,223,059.0

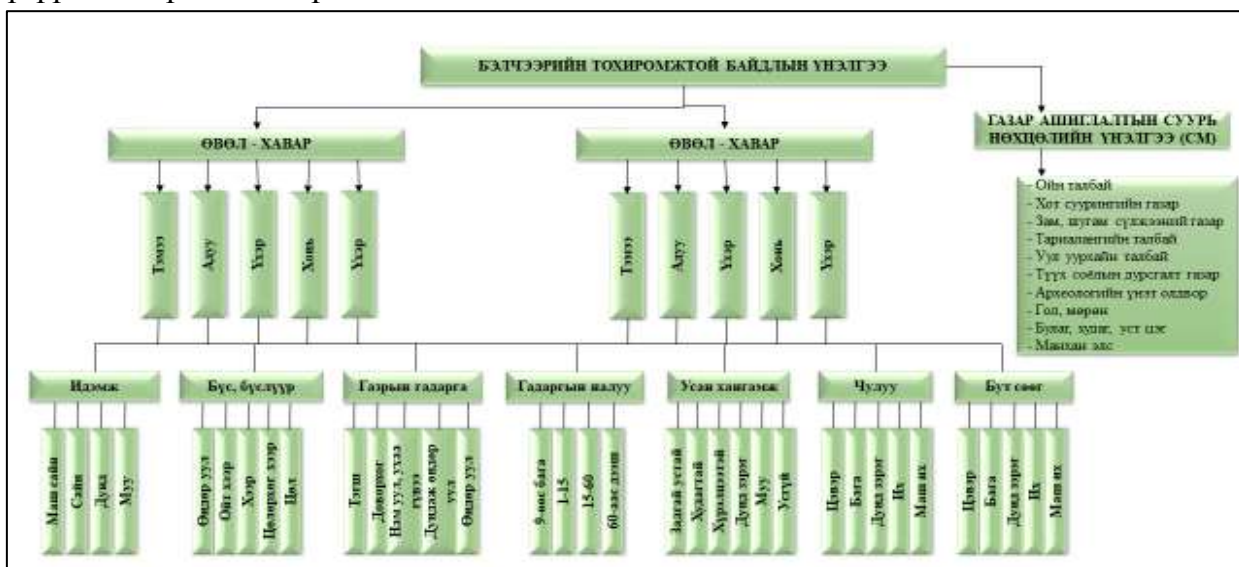
Шугаман байгууламжийн аюулгүй байдал, найдвартай үйл ажиллагаа, эдийн засгийн хувь өртөг багатай, хүний амьдралын орчин болон хүрээлэн буй орчинд хамгийн бага сөрөг нөлөөтэй байхаар сонголт хийгдсэн, тухайн зориулалтаар ашиглахад сөрөг нөлөөлөл хамгийн бага байхаар тооцоологдсон газар нь хэвийн үнэлгээнд хамаарагддаг.

Зураг 32. Зам, шугам сүлжээний зориулалтаар ашиглах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

1.6.6. БЭЛЧЭЭРИЙН ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Тухайн орон нутаг, бүс нутгийн бэлчээрийн ургамлын анги, бүлэг төрөл, идэмж, байгалийн бүс бүслүүр, гадаргын нөхцөл, усан хангамж, бэлчээрийн хэв шинж зэрэг үзүүлэлтэд үндэслэн үнэлгээ өгөх ба эдгээр үзүүлэлтийг нэгтгэн “Хадлан, бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ”-г боловсруулсан. Хадлан, бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг бэлчээрийн ургамлын 250 анги, бүлэг төрлөөр 7 үндсэн үзүүлэлтэд үндэслэн гүйцэтгэсэн.

Схем 6. Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

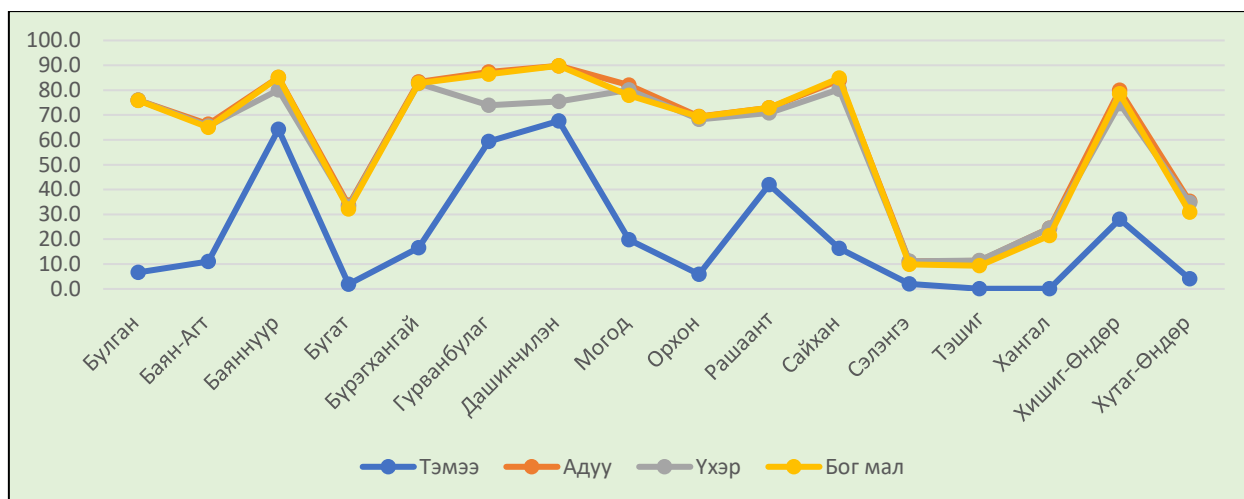
Булган аймгийн бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр хийхдээ өвөл-хаврын улирал, Зун-намрын улиралд таван хошуу мал тус бүрээр тохиромжтой байдлын үнэлгээг боловсруулсан. Булган аймгийн өвөл-хаврын бэлчээрт нийт газар

нутгийн тэмээнд 0.6 хувь буюу 29.7 мян.га газар, адуунд 22.0 хувь буюу 1070 мян.га газар, үхэрт 16.2 хувь буюу 787.6 мян.га газар, бог малд 9.4 хувь буюу 456.9 мян.га газар нэн тохиромжтой байгаа бол тохиромжтой ангилалд тэмээнд 14.7 хувь буюу 716.5 мян.га газар, адуунд 29.9 хувь буюу 1455 мян.га газар, үхэрт 33.3 хувь буюу 1620 мян.га газар, бог малд 40.9 хувь буюу 1990 мян.га газар тохиромжтой байна.

Хүснэгт 51. Өвөл-хаврын улиралд ашиглах бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

№	Зун-намар	Талбайн хэмжээ, га				Эзлэх, %			
		Тэмээ	Адуу	Үхэр	Бог мал	Тэмээ	Адуу	Үхэр	Бог мал
1	Бусад газар ашиглалт	2,322,320.9	2,322,334.7	2,322,339.1	2,322,322.0	47.7	47.7	47.7	47.7
2	Тохиромжгүй	84,831.6	-	-	-	1.7	-	-	-
3	Хязгаарлагдмал тохиромжтой	1,719,551.0	24,935.8	142,526.1	102,720.0	35.3	0.5	2.9	2.1
4	Тохиромжтой	716,592.3	1,455,008.6	1,620,503.4	1,990,981.5	14.7	29.9	33.3	40.9
5	Нэн тохиромжтой	29,683.8	1,070,700.6	787,611.1	456,956.3	0.6	22.0	16.2	9.4
НИЙТ		4,872,979.7	4,872,979.7	4,872,979.7	4,872,979.7	100.0	100.0	100.0	100.0

Булган аймгийн өвөл-хаврын бэлчээрийн газрын нэн тохиромжтой болон тохиромжтой үнэлгээг сумдаар авч үзвэл Баяннуур, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Сайхан, Хишиг-Өндөр, Могод, Рашаант, Орхон сумд бог мал өсгөн үржүүлэхэд хамгийн тохиромжтой буюу нийт нутаг дэвсгэрийн 69.-90 хувь тохиромжтой үнэлгээнд хамрагдаж байна.

Диаграмм 26. Өвөл-хаврын улиралд ашиглах бэлчээр тохиромжтой газар, нийт газар нутагт эзлэх хувь.

Үнэлгээгээр Баяннуур, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Сайхан, Хишиг-Өндөр сумд адуунд нийт нутаг дэвсгэрийн 80-аас дээш хувь нь тохиромжтой бол нутгийн урд хэсгийн сумд болох Баяннуур, Гурванбулаг, Дашинчилэн сумд нийт нутаг дэвсгэрийн 60 хувь нь тэмээнд тохиромжтой үнэлгээтэй байна.

Харин өвөл-хаврын улиралд үхэр сүрэгт тохиромжтой сумд нь Баяннуур, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Сайхан, Хишиг-Өндөр сумд тохиромжтой үнэлгээтэй байна.

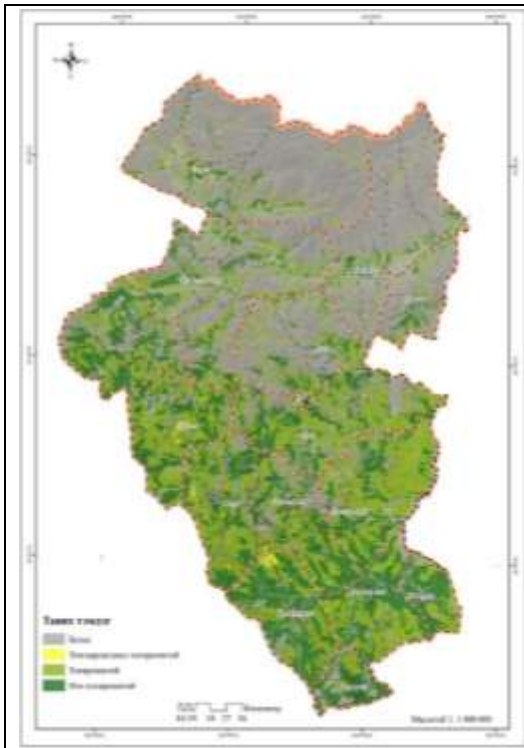
Хүснэгт 52. Өвөл-хаврын улиралд тохиромжтой бэлчээр, сумдаар

№	Сумын нэр	Талбайн хэмжээ, га				Эзлэх, %			
		Тэмээ	Адуу	Үхэр	Бог мал	Тэмээ	Адуу	Үхэр	Бог мал
1	Булган	595.3	6,774.8	6,774.8	6,759.3	6.7	75.9	75.9	75.8
2	Баян-Агт	33,737.6	203,891.7	201,536.5	200,083.5	11.0	66.3	65.5	65.0
3	Баяннуур	64,576.8	85,546.9	80,544.3	85,546.5	64.2	85.1	80.1	85.1
4	Бугат	5,969.6	107,917.6	106,333.3	103,143.6	1.9	33.7	33.2	32.2
5	Бүрэгхангай	57,832.5	291,201.0	288,819.1	289,234.4	16.6	83.4	82.7	82.8
6	Гурванбулаг	159,244.6	234,518.1	198,513.3	231,837.5	59.3	87.3	73.9	86.3

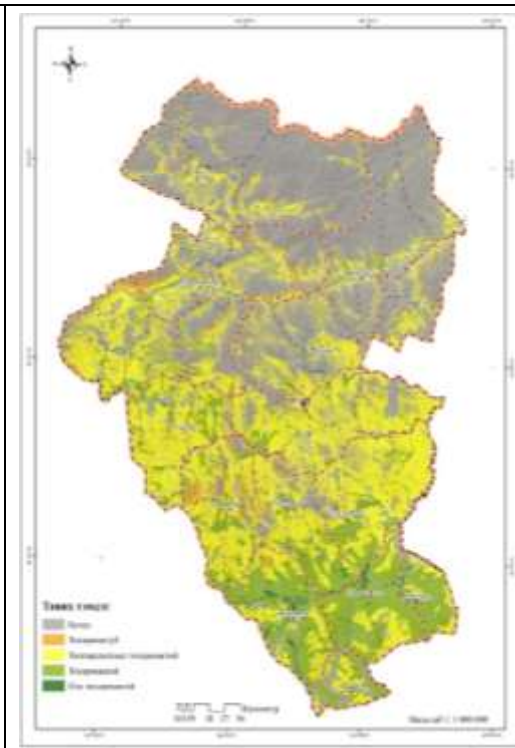
**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

7	Дашинчилэн	156,357.9	207,649.9	174,346.0	207,655.0	67.6	89.8	75.4	89.8
8	Могод	55,889.6	232,227.2	226,571.1	220,450.2	19.7	82.0	80.0	77.9
9	Орхон	23,721.0	277,221.6	272,706.5	276,751.3	5.9	69.4	68.2	69.2
10	Рашаант	41,265.1	71,689.0	69,655.0	71,684.7	42.0	72.9	70.8	72.9
11	Сайхан	45,296.2	232,371.4	222,444.4	234,821.2	16.4	84.0	80.4	84.9
12	Сэлэнгэ	9,750.3	53,694.4	53,863.1	47,804.5	2.0	11.1	11.1	9.9
13	Тэшиг	488.1	87,792.2	88,633.9	72,172.4	0.1	11.3	11.5	9.3
14	Хангал	133.6	39,984.2	40,003.1	35,012.5	0.1	24.5	24.5	21.4
15	Хишиг-Өндөр	68,396.3	194,865.2	181,564.4	191,369.3	28.1	80.0	74.5	78.5
16	Хутаг-Өндөр	23,021.5	198,364.1	195,805.7	173,611.6	4.1	35.2	34.8	30.8
НИЙТ		746,276.1	2,525,709.1	2,408,114.5	2,447,937.7	15.3	51.8	49.4	50.2

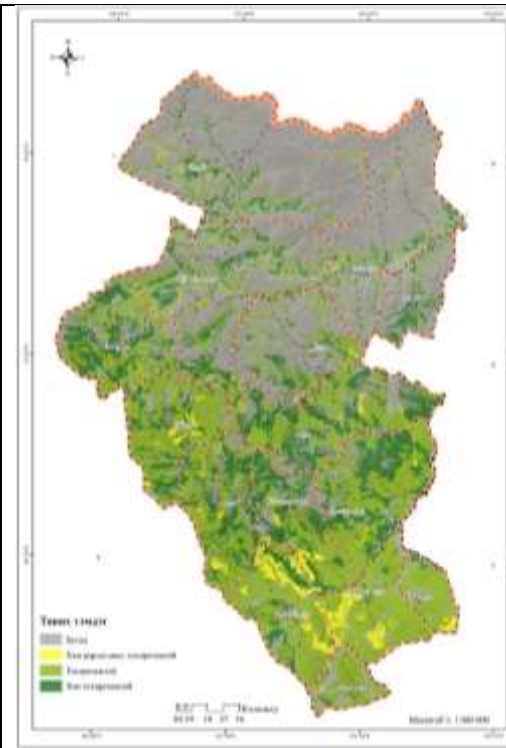
Өвөл-хаврын улиралд бог малд аймгийн нийт нутаг дэвсгэрийн 50.2 хувь тохиромжтой, үхэрт 49.4 хувь нь тохиромжтой, адуунд 51.8 хувь нь тохиромжтой, тэмээнд 15.3 хувь нь тохиромжтой үнэлгээтэй гарсан байна. Энэ нь аймгийн хувьд тэмээн сүргээс бусад мал сүрэгт тохиромжтойг харуулж байна.

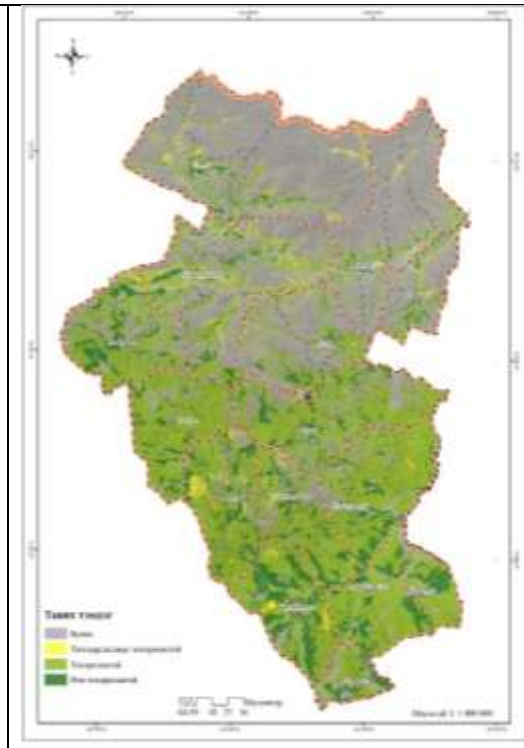
Зураг 33. Өвөл-хаврын улиралд адуунд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Зураг 34. Өвөл-хаврын улиралд тэмээнд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Зураг 35. Өвөл-хаврын улиралд үхэрт тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

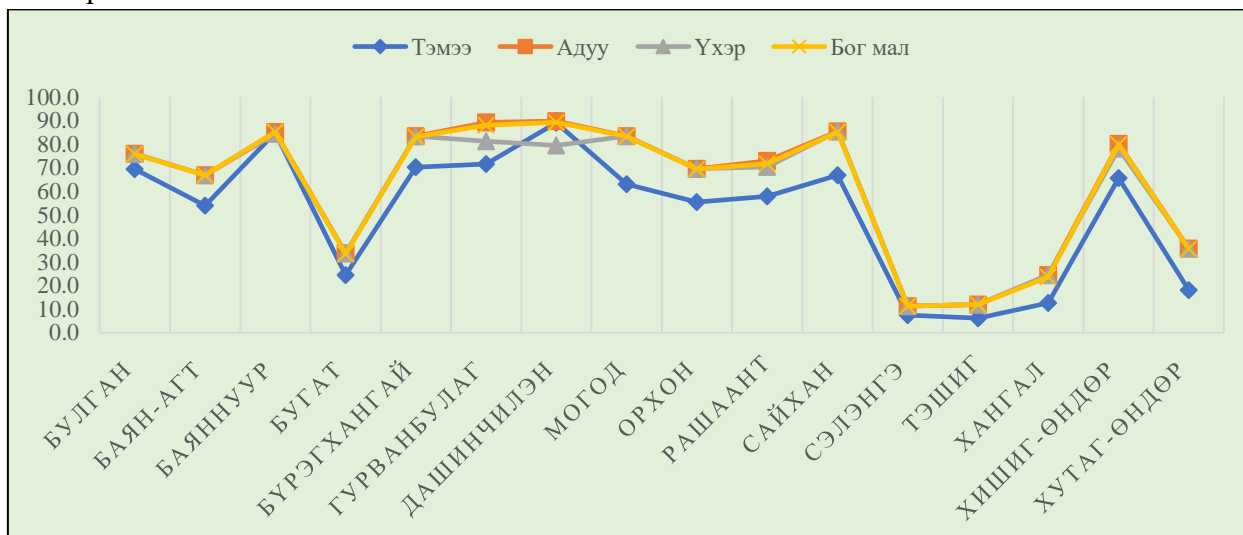
Зураг 36. Өвөл-хаврын улиралд бог малд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

Бэлчээрийн газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр зун, намрын улиралд тэмээнд 0.7 хувь буюу 34.6 мян.га, адуунд нийт нутаг дэвсгэрийн 35.1 хувь буюу 1710.6 мян.га, үхэрт 24.9 хувь буюу 1214.4 мян.га, бог малд 10.2 хувь буюу 495.9 мян.га газар нэн тохиромжтой үнэлгээтэй байна.

Хүснэгт 53. Зун намрын бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

№	Зун-намар	Талбайн хэмжээ, га				Эзлэх, %			
		Тэмээ	Адуу	Үхэр	Бог мал	Тэмээ	Адуу	Үхэр	Бог мал
1	Бусад газар ашиглалт	2,322,355.0	2,322,348.4	2,322,324.5	2,322,316.8	47.7	47.7	47.7	47.7
2	Тохиромжгүй	119.8	-	-	-	0.0	-	-	-
3	Хязгаарлагдмал тохиромжтой	564,247.5	105.1	53,745.7	13,022.3	11.6	-	1.1	0.3
4	Тохиромжтой	1,951,680.1	839,872.3	1,282,533.7	2,041,709.2	40.1	17.2	26.3	41.9
5	Нэн тохиромжтой	34,577.3	1,710,653.9	1,214,375.9	495,931.4	0.7	35.1	24.9	10.2
НИЙТ		4,872,979.7	4,872,979.7	4,872,979.7	4,872,979.7	100.0	100.0	100.0	100.0

Аймгийн хэмжээнд зун намрын улиралд бог мал өсгөн үржүүлэхэд Баяннуур, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Сайхан, Хишиг-Өндөр сумд хамгийн тохиромжтой буюу нийт газар нутгийн 80-аас дээш хувь нь тохиромжтой үнэлгээтэй газарт хамаарч байна.

Диаграмм 27. Зун намрын улиралд ашиглах бэлчээр тохиромжтой газар, нийт газар нутагт эзлэх хувь.

Үнэлгээгээр Баяннуур, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Сайхан, Хишиг-Өндөр сумд адуунд нийт нутаг дэвсгэрийн 80-аас дээш хувь нь тохиромжтой бол Баяннуур, Дашинчилэн сумд нийт нутаг дэвсгэрийн 80 хувь нь тэмээнд тохиромжтой үнэлгээтэй байна.

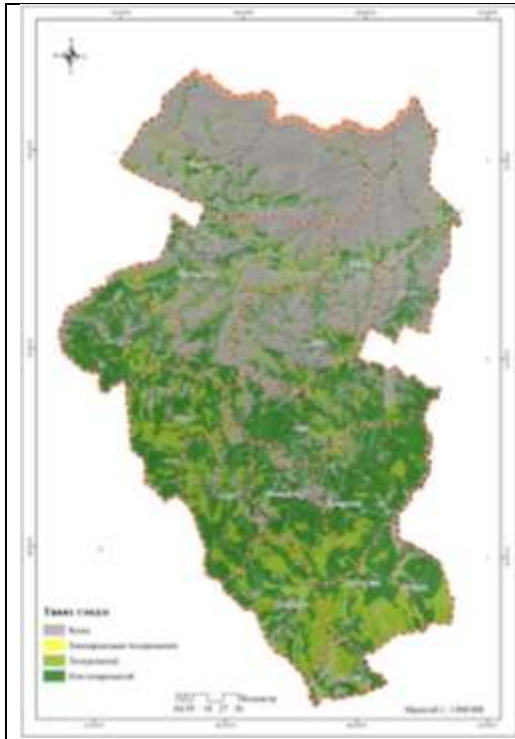
Харин өвөл-хаврын улиралд үхэр сүрэгт тохиромжтой сумд нь Баяннуур, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Могод, Сайхан сумдын нутаг дэвсгэрийн 80 дээш хувь нь тохиромжтой үнэлгээтэй байна.

Хүснэгт 54. Зун-намрын улиралд тохиромжтой бэлчээр, сумдаар

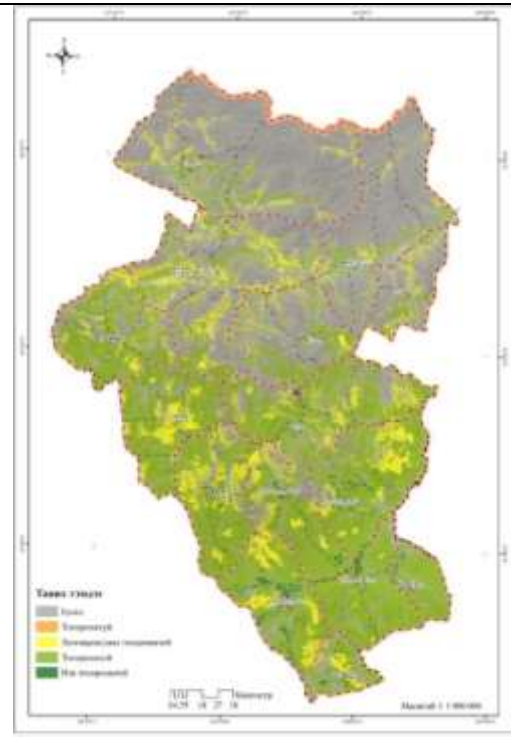
№	Сумын нэр	Талбайн хэмжээ, га				Эзлэх, %			
		Тэмээ	Адуу	Үхэр	Бог мал	Тэмээ	Адуу	Үхэр	Бог мал
1	Булган	6,191.3	6,774.8	6,774.8	6,759.3	69.4	75.9	75.9	75.8
2	Баян-Агт	165,745.5	205,555.5	205,555.9	205,443.3	53.9	66.8	66.8	66.8
3	Баяннуур	85,388.3	85,546.5	84,754.0	85,546.4	85.0	85.1	84.3	85.1
4	Бугат	78,406.1	108,073.0	108,072.1	107,092.3	24.5	33.7	33.7	33.4
5	Бүрэгхангай	245,499.5	291,200.6	291,095.5	290,421.7	70.3	83.4	83.3	83.1
6	Гурванбулаг	192,378.4	239,497.0	218,115.3	236,266.9	71.6	89.2	81.2	88.0

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

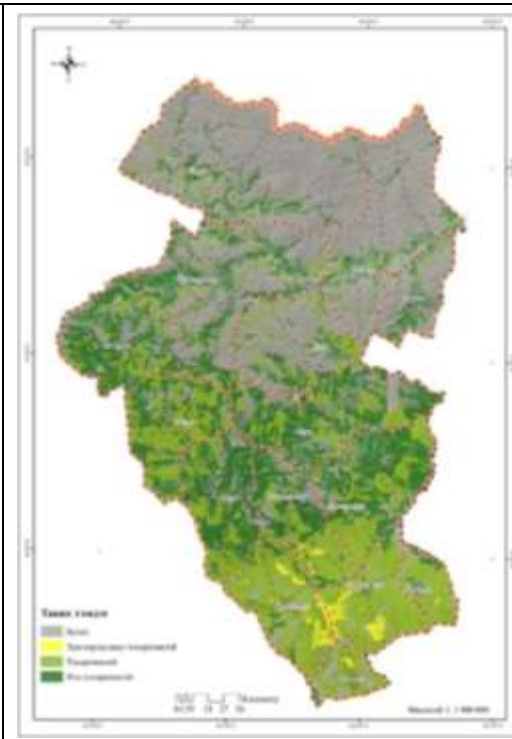
7	Дашинчилэн	205,968.8	207,653.7	183,840.0	206,348.5	89.1	89.8	79.5	89.2
8	Могод	178,345.2	236,269.1	236,250.6	235,599.0	63.0	83.5	83.5	83.2
9	Орхон	221,245.1	278,129.4	278,130.4	277,412.0	55.4	69.6	69.6	69.4
10	Рашаант	56,887.7	71,686.7	69,163.9	70,593.7	57.9	72.9	70.3	71.8
11	Сайхан	184,844.8	236,334.7	236,351.2	235,614.4	66.8	85.4	85.4	85.2
12	Сэлэнгэ	35,827.2	54,743.1	54,755.0	54,732.9	7.4	11.3	11.3	11.3
13	Тэшиг	47,599.5	92,337.0	92,430.3	92,300.6	6.2	11.9	11.9	11.9
14	Хангал	20,608.3	40,006.0	40,003.8	38,482.4	12.6	24.5	24.5	23.6
15	Хишиг-Өндөр	159,837.7	195,383.0	190,452.7	194,653.7	65.6	80.2	78.1	79.9
16	Хутаг-Өндөр	101,484.1	201,336.1	201,164.1	200,373.5	18.0	35.8	35.7	35.6
	НИЙТ	1,986,257.4	2,550,526.2	2,496,909.5	2,537,640.6	40.8	52.3	51.2	52.1

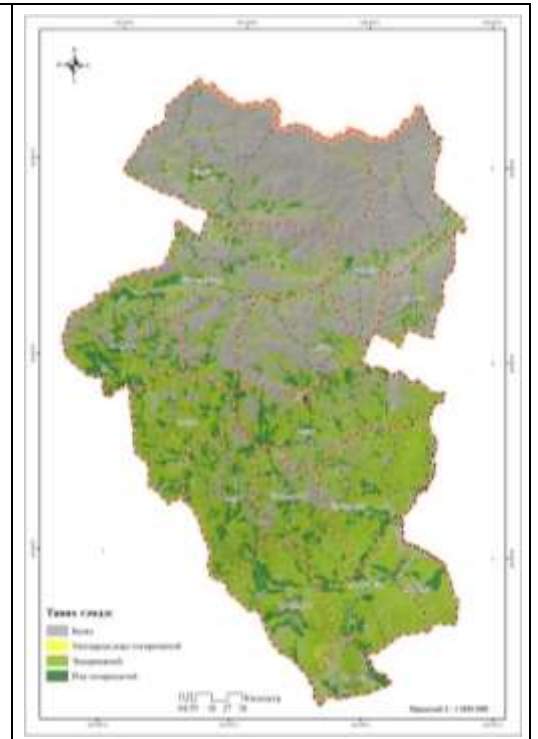
Зураг 37. Зун-намрын улиралд адуунд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Зураг 38. Зун-намрын улиралд тэмээнд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Зураг 39. Зун-намрын улиралд үхэрт тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

Зураг 40. Зун-намрын улиралд бог малд тохирох бэлчээрийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ.

1.6.7. УСАН САН, ХӨВ ЦӨӨРӨМ БАЙГУУЛАХ ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Усан сан гэж усны нөөцийг хуримтлуулах, ашиглах зориулалтаар бий болгосон хиймэл нуур, хөв, цөөрмийг хэлнэ (МУИХ 2012).

Байнгын урсгал ус ба бороо, цасны усны түрэлт болон урсцыг тохируулах, усыг хуримтлуулах зорилгоор энгийн ба инженерийн аргаар байгуулсан эсвэл байгалийн тогтцоор өөрөө үүсэж бий болсон 1 га хүртэл хэмжээний усан толио бүхий тогтоол усыг цөөрөм гэнэ.

Хөв гэж хур борооны болон цасны хайлсан ус түр урсдаг хуурай сайр, гуу жалгыг, мөн тасарч ширгэдэг жижиг гол, горхины голдирлыг хааж барьсан шороон боомт, ус хуримтлуулах сан, ус гаргуур, илүүдэл ус хаяур зэргээс бүрдэх усны барилга байгууламжийг хэлнэ. Хөвийн барилгын хэмжээ, усны эзлэхүүн, түүнийг ашиглах хугацаа зэрэг нь газрын тогтоц, ус зүйн нөхцөл зэргээс хамааран тогтоогдоно (Ш.Баранчулуун, Дугармаа et al. 2014).

Хөв цөөрөм байгуулах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээг ГХГЗГГ-ын 2015 онд хийсэн материалын авч ашигласан. Тус судалгаагаар Хөв цөөрөм байгуулах тохиромжтой байдлын үнэлгээг тогтоохдоо байгалийн болон хүний хүчин зүйлийг харгалзан үздэг. Үүнд:

- Байгалийн хүчин зүйл
 1. Хонхор хотгор газрын хэмжээ
 2. Гадаргын урсгалын чиглэл
 3. Ус урсах талбай
 4. Газрын хэвгий
 5. Хөрсний ус нэвчиц
 - 5.1. Намагших буюу ус үл нэвчүүлэх гадарга-байгалийн тогтоц
 - 5.2. Инженерийн хийц ус үл нэвчүүлэх гадарга үүсгэх
 6. Хур тунадасны хэмжээ
 7. Ууршиц
 8. Урсцын модуль
 9. Ойн сан
- Хүний хүчин зүйл
 1. Газар тариалан
 2. Авто зам
 3. Хот суурин
 4. Уул уурхай
 5. Газар ашиглалтын бусад хэлбэр

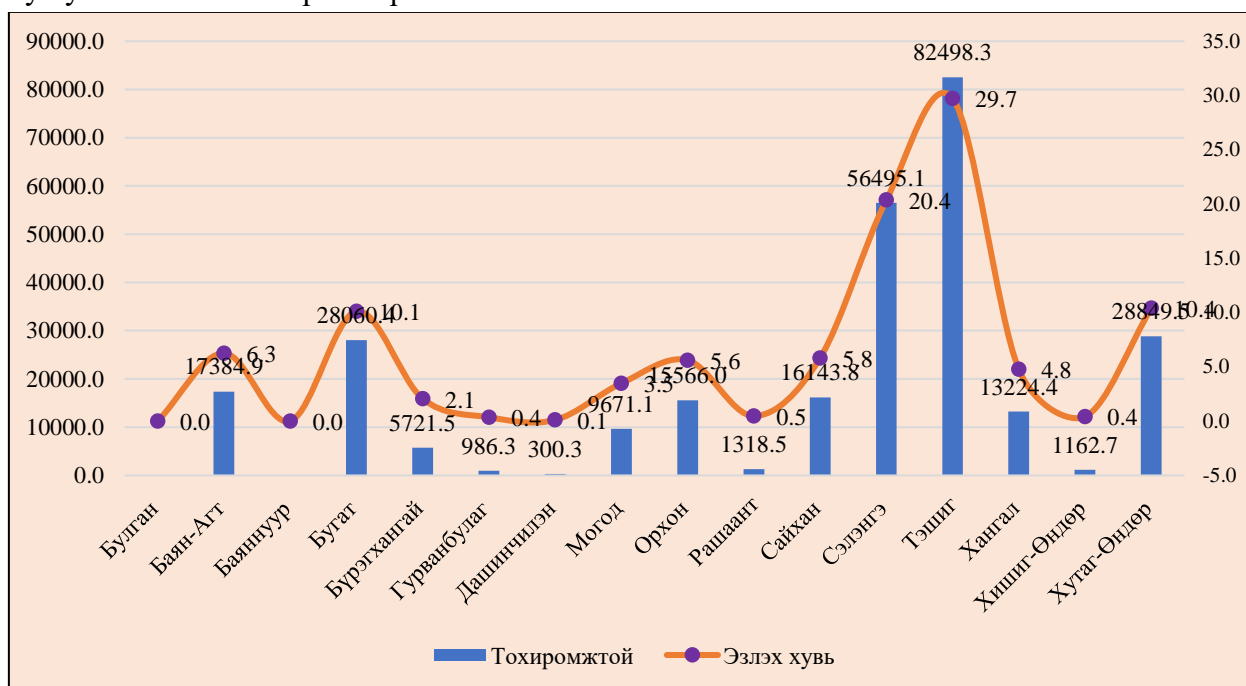
Дээрх хүчин зүйлсийг харгалзах өндрийн тоон загвар, гадаргын усны сүлжээ, газар тариалан, авто зам, хот суурин, ойн сан, уул уурхай, засаг захиргааны нэгж, хөрс, байр зүйн зураг, хур тунадас, агаарын хэм, харьцангуй чийгшил зэргийн мэдээг ашиглан хөв цөөрөм байгуулах тохиромжтой байдлын үнэлгээг гаргалаа.

Эдгээр үзүүлэлтийг харгалзан үзэхэд Булган аймгийн хэмжээнд нийт 5.7 хувь буюу 277.3 мян.га газар тохиромжтой, 1.82 хувь буюу 888.6 га газар дунд зэрэг тохиромжтой нийт нутгийн 92.5 хувь буюу 4506.9 мян.га газар тохиромжгүй үнэлгээтэй гарсан байна.

Хүснэгт 55. Хөв, цөөрөм байгуулах тохиромжтой байдлын үнэлгээ

№	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Тохиромжгүй	4,506,945.80	92.5
2	Дунд зэрэг тохиромжгүй	88,651.17	1.82
3	Тохиромжтой	277,382.87	5.7
НИЙТ		4,872,979.84	100.0

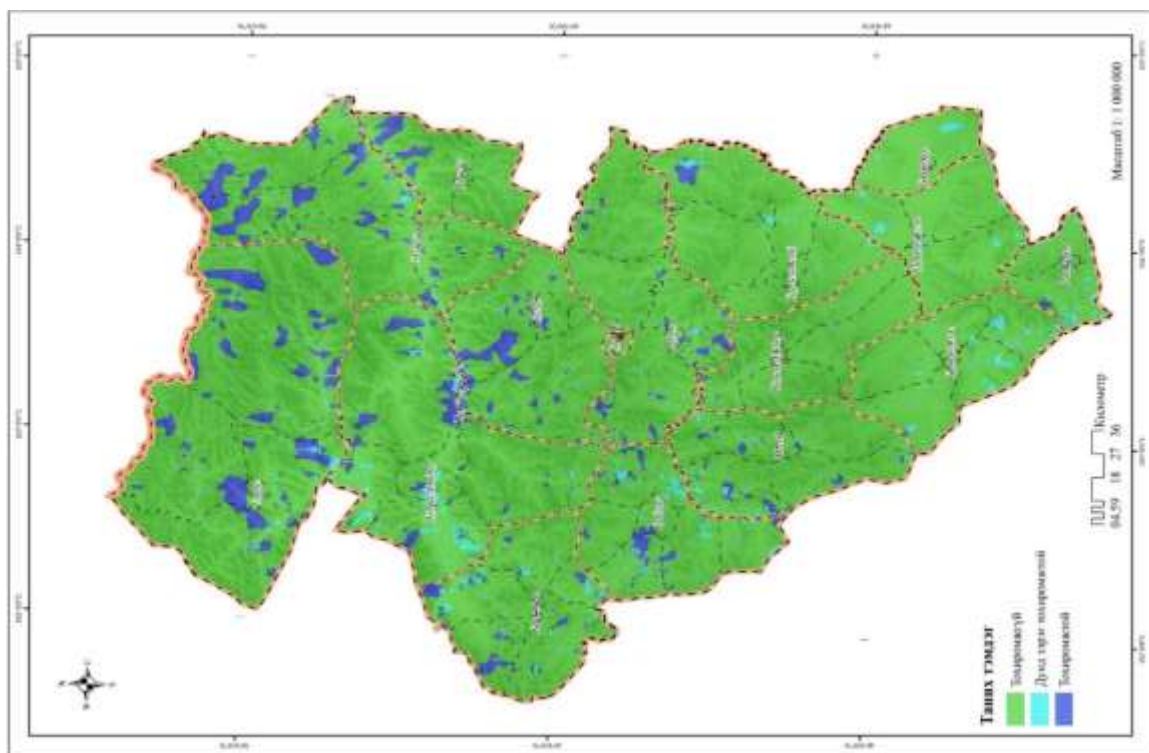
Аймгийн хэмжээнд Хөв цөөрөм байгуулах тохиромжтой газрыг сумдаар авч үзвэл Тэшиг сум нийт тохиромжтой газрын 29.7 хувь буюу 82.5 мян.га газар, Сэлэнгэ сум нийт тохиромжтой газрын 20.4 хувь буюу 56.5 мян.га газар, Хутаг-Өндөр сум нийт тохиромжтой газрын 10.4 хувь буюу 28.8 мян.га газар, Бугат сум нийт тохиромжтой газрын 10.1 хувь буюу 28.0 мян.га газар тохиромжтой байна.

Диаграмм 28. Хөв, цөөрөм усан сангийн газарт тохиромжтой газар, сумдаар

Хүснэгт 56. Хөв цөөрөм байгуулах газрын тохиромжтой байдал сумдаар, /га/

№	Сумын нэр	Хөв, цөөрөм байгуулах тохиромжтой байдлын үнэлгээ		
		Тохиромжгүй	Дунд зэрэг тохиромжгүй	Тохиромжтой
1	Булган	8,920.3	-	-
2	Баян-Агт	282,586.1	7,613.4	17,384.9
3	Баяннуур	96,768.7	3,746.0	-
4	Бугат	289,760.0	2,837.7	28,060.4
5	Бүрэгхангай	339,333.8	4,229.6	5,721.5
6	Гурванбулаг	255,561.8	11,959.3	986.3
7	Дашинчилэн	225,906.4	5,003.8	300.3
8	Могод	268,349.9	5,020.9	9,671.1
9	Орхон	382,665.7	1,419.4	15,566.0
10	Рашаант	91,062.4	5,952.7	1,318.5
11	Сайхан	249,081.6	11,411.3	16,143.8
12	Сэлэнгэ	427,044.5	1,220.0	56,495.1
13	Тэшиг	686,561.7	4,898.3	82,498.3
14	Хангал	150,129.4	-	13,224.4
15	Хишиг-Өндөр	242,370.9	187.0	1,162.7
16	Хутаг-Өндөр	510,842.6	23,151.6	28,849.5
НИЙТ		4,506,945.8	88,651.2	277,382.9

Зураг 41. Хөв, цөөрөм, усан сангийн тохиромжтой байдлын үнэлгээ

1.6.8. ХАДГАЛАН ХАМГААЛАХ ГАЗРЫН ТОХИРОМЖТОЙ БАЙДЛЫН ҮНЭЛГЭЭ

Газар нутгийн хадгалан хамгаалах нь хүмүүний оршин тогтнох эх үндэс болсон газар, хүмүүсийн амьдралыг тэтгэгч ус, цэвэр агаар, эрүүл орчин бүрдүүлэхэд чухал үүрэгтэй билээ. Түүнчлэн биологийн төрөл зүйлийн нөөцийг тогтвортой, эрүүл байлгах, уур амьсгалын өөрчлөлтийг бууруулахад бидний амьдарч буй орчин нөлөөлдөг. Иймээс эдгээр шинж чанарыг авч үлдэхийн тулд хадгалан хамгаалах зайлшгүй шаардлагатай.

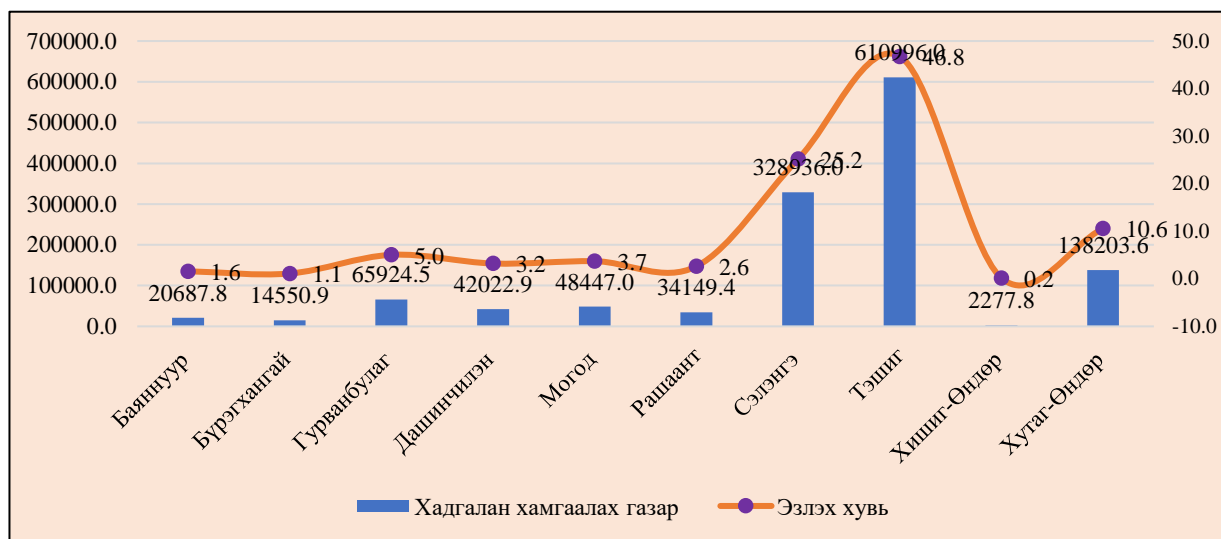
Хадгалан хамгаалах газрын үнэлгээ тохиромжтой байдлын үнэлгээг ГХГЗГГ-ын 2015 онд хийдсэн материалын авч ашигласан. Тус судалгаагаар хадгалан хамгаалах газрын үнэлгээ хийхдээ хамгаалах амьтан, ургамлын зүйлийг тодорхойлохоос эхэлдэг бөгөөд дараах аргыг хэрэглэдэг. Үүнд:

- ✓ Амьдрах орчны хамгаалал болон газар нутгийг тусгай хамгаалалтад авах, байгаль орчны төлөвлөгөө боловсруулах
- ✓ Уул уурхай болон эрчим хүчний хөгжил тэдгээрийн нөлөөг бууруулах
- ✓ Биологийн судалгаа болон хяналт шинжилгээ
- ✓ Экосистемийн үйлчилгээний үнэлгээний хүрээнд бэлчээр болон усны нөөцийг тогтоох зэрэг ашигладаг.
- ✓ Амьтны зүйлийн тархцын загвар гаргахад дараах мэдээллийг ашиглав. Үүнд:
- ✓ Амьдрах орчны тодорхойлолт- тухайн зүйлийн амьдрах орчны физик шинж чанар болон хүрээлэн буй орчны тодорхойлолт
- ✓ Ажиглалт судалгааны мэдээ
- ✓ Идэж гэжээл
- ✓ Өндөршил
- ✓ Гадаргын хэлбэр
- ✓ Экосистемийн ангилал
- ✓ Хур тунадас зэрэг болно.

Аймгийн хэмжээнд хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр нийт газар нутгийн 26.8 хувь буюу 1306.1 мян.га газар тохиромжтой үнэлгээнд хамрагдаж байна. Хадгалан хамгаалахад тохиромжтой газрын 51.0 хувь буюу 666.2 мян.га газар улсын болон орон нутгийн тусгай хамгаалалттай газар нутагтай давхардаж байна.

Хүснэгт 57. Хадгалан хамгаалахад тохиромжтой газар

№	Үнэлгээ	Талбай, га	Эзлэх, %
1	Бусад газар ашиглалт	3,566,783.8	73.2
2	Хадгалан хамгаалахад тохиромжтой газар	1,306,195.8	26.8
НИЙТ		4,872,979.7	100.0

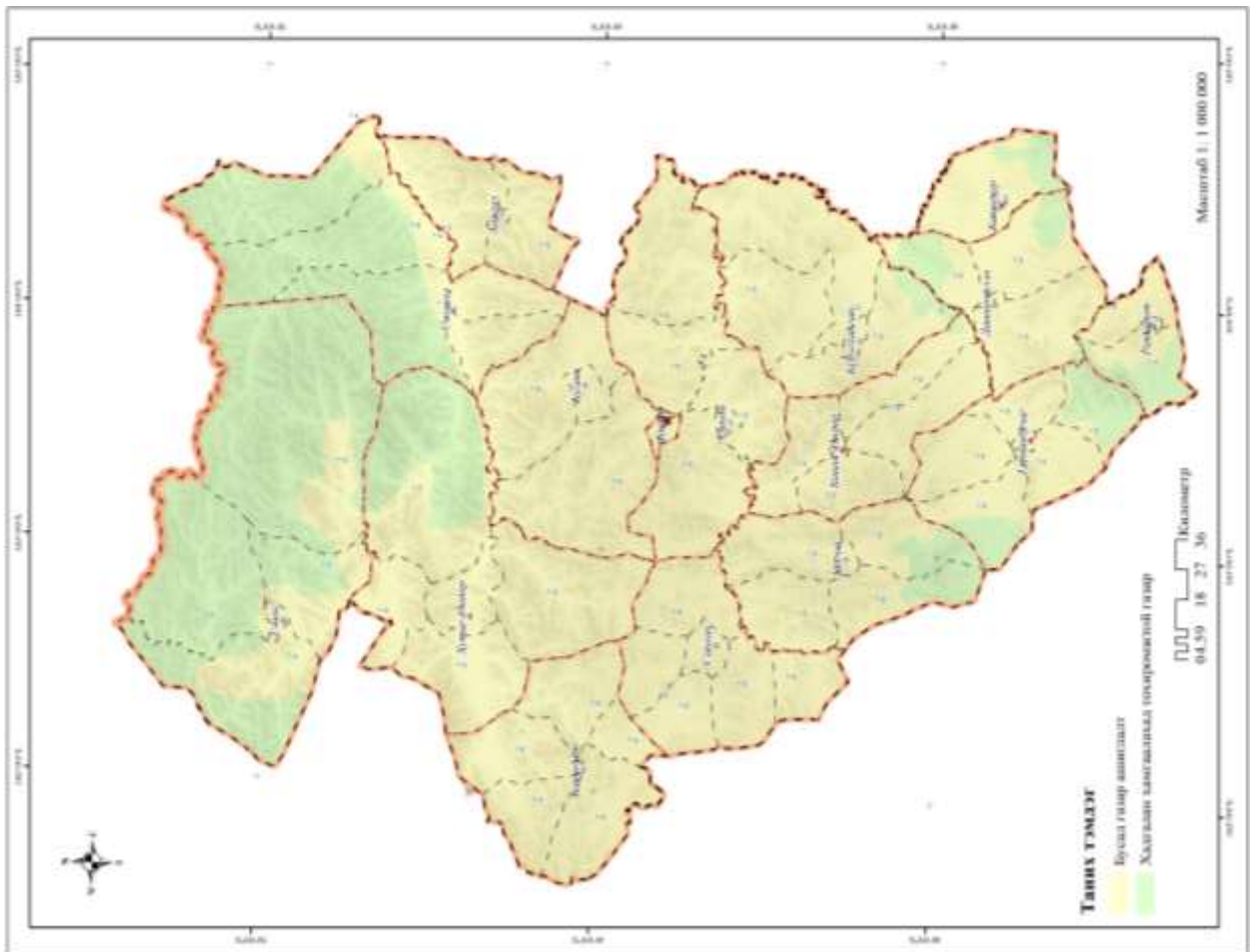

Диаграмм 29. Хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой газрын эзлэх хувь

Хадгалан хамгаалахад нийт газар нутгийн 46.8 хувь буюу 610.9 мян.га газар нь Тэшиг суманд, 25.2 хувь буюу 328.9 мян.га газар нь Сэлэнгэ суманд, 10.6 хувь буюу 138.2 мян.га газар нь Хутаг-Өндөр суманд байна.

Хүснэгт 58. Хадгалан хамгаалахад тохиромжтой газар сумдаар, /га/

№	Сумын нэр	Бусад газар ашиглалт	Хадгалан хамгаалах газар
1	Булган	8,920.30	-
2	Баян-Агт	307,584.30	-
3	Баяннуур	79,826.90	20,687.80
4	Бугат	320,658.10	-
5	Бүрэгхангай	334,734.00	14,550.90
6	Гурванбулаг	202,583.00	65,924.50
7	Дашинчилэн	189,187.60	42,022.90
8	Могод	234,595.00	48,447.00
9	Орхон	399,651.10	-
10	Рашаант	64,184.00	34,149.40
11	Сайхан	276,636.70	-
12	Сэлэнгэ	155,823.50	328,936.00
13	Тэшиг	162,962.30	610,996.00
14	Хангал	163,353.70	-
15	Хишиг-Өндөр	241,443.00	2,277.80
16	Хутаг-Өндөр	424,640.20	138,203.60
НИЙТ		3,566,783.80	1,306,195.90

Зураг 42. Хадгалан хамгаалах газрын тохиромжтой байдлын үнэлгээ

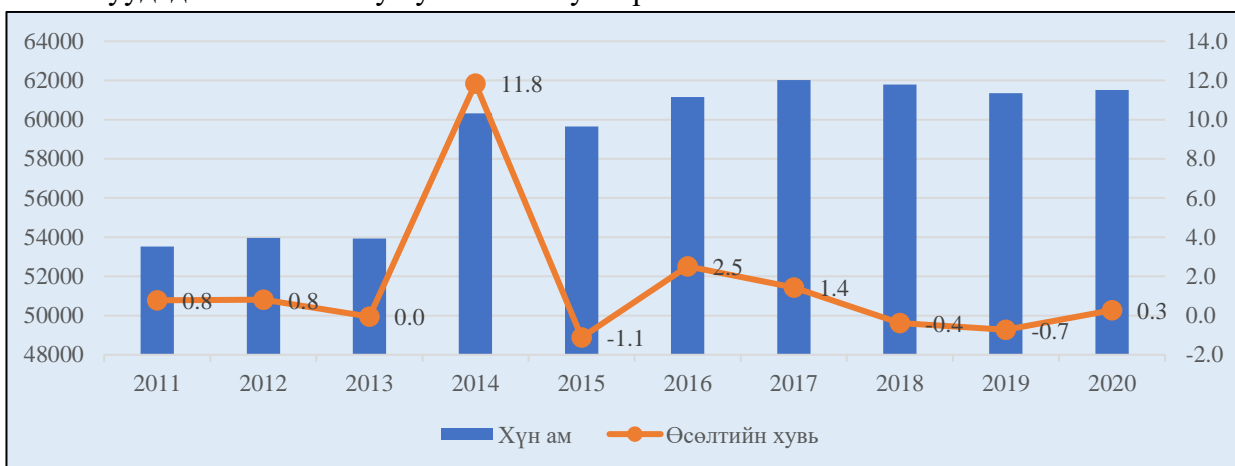
1.7. НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН НӨХЦӨЛ, ХЭРЭГЦЭЭТ БАЙДАЛ

1.7.1. НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН СУУРЬ НӨХЦӨЛ

1.7.1.1. Хүн ам зүй

Хүн амын тоог аймгийн нийт хүн ам болон сүүлийн арван жилийн статистик мэдээлэлд үндэслэн бэлтгэлээ. Энэхүү мэдээллийг Булган аймгийн статистикийн хэлтэс болон статистикийн мэдээллийн нэгдсэн сан (www.1212.mn) цахим хаягаас авч боловсрууллаа.

Булган аймгийн хүн амын тоо 2020 оны байдлаар 61516 мянган хүн байна. Өмнөх оны хүн амын тоотой харьцуулахад 0.3 хувиар өссөн бол 2011 онтой харьцуулахад жилийн дундаж өсөлт 1.5 хувь бөгөөд нийт 7987 хүнээр нэмэгдсэн байна. Аймгийн хүн ам 2013-2016 онуудад хамгийн их буюу 1.4-11.8 хувиар өссөн байна.

Диаграмм 30. Булган аймгийн 2011-2020 оны хүн амын тоо, өсөлтийн хувь

Сумдын хүн амын өсөлтийг сүүлийн 10 дунджаар авч үзвэл Дашинчилэн, Орхон сумд 3.3-3.6 хувиар, Баян-Агт, Бугат, Бүрэгхангай, Хутаг-Өндөр сумд 2.0-2.5 хувиар, Булган, Баяннуур, Гурванбулаг, Рашаант сумд 1.1-1.9 хувиар, Могод, Сайхан, Сэлэнгэ, Хангал, Хишиг-Өндөр сумд 0.6-0.9 хувиар тус тус өссөн байна.

Харин жилийн эцсийн хүн амын тоогоор Дашинчилэн, Гурванбулаг, Рашаант, Могод, Хангал, Хишиг-Өндөр, Хутаг-Өндөр сумд 0.1-0.4 хувиар буурсан бол бусад сумдын хүн ам 0.1-2.5 хувиар өссөн үзүүлэлттэй байна.

Хүснэгт 59. Сумдын хүн амын өсөлтийн хувь, 2011-2020 он

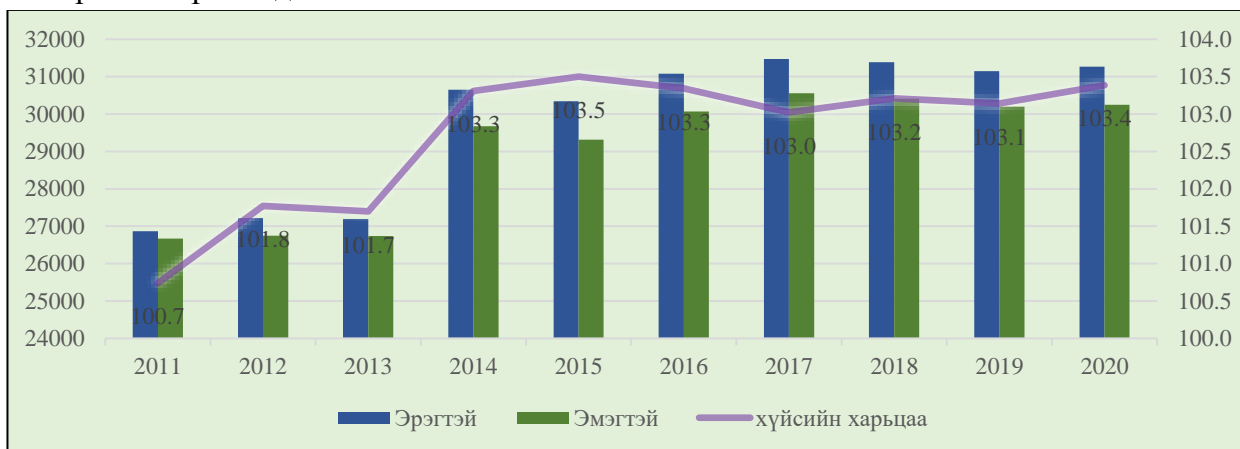
Сумын нэр	Хүн амын өсөлтийн, %										
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2011-2020
Булган	0.9	1.0	-4.5	12.8	-2.5	3.5	0.8	-0.3	-0.8	0.8	1.2
Баян-Агт	1.8	1.0	0.6	9.6	-2.0	2.8	3.2	1.0	0.7	0.9	2.0
Баяннуур	3.2	1.7	1.9	12.9	2.4	-2.3	2.4	-1.8	-3.4	2.5	1.9
Бугат	-2.5	1.9	8.1	15.7	2.2	3.0	1.6	-3.5	-2.2	0.6	2.5
Бүрэгхангай	3.2	0.2	-0.4	17.7	-1.0	4.3	2.0	-0.6	-1.7	0.1	2.4
Гурванбулаг	0.6	0.7	2.8	6.2	-0.5	1.5	1.4	2.2	0.0	-0.3	1.4
Дашинчилэн	2.6	6.6	3.8	13.9	0.3	5.4	3.3	-1.0	2.5	-1.4	3.6
Могод	1.1	-0.2	-1.3	10.9	-1.0	1.1	1.0	-0.7	-1.3	-0.6	0.9
Орхон	-3.0	-0.4	10.1	22.6	-0.1	3.3	0.3	-3.3	3.2	0.4	3.3
Рашаант	0.1	0.6	-0.3	8.7	-0.9	1.2	1.6	1.2	-0.6	-0.4	1.1
Сайхан	-1.4	0.1	-1.3	9.6	-1.4	2.4	0.4	-2.8	-0.1	1.0	0.6
Сэлэнгэ	1.6	1.1	-0.3	7.6	-3.9	3.5	0.8	0.3	-3.0	1.0	0.9
Тэшиг	1.6	0.4	-0.8	12.2	-0.8	0.6	1.7	-0.1	0.9	1.0	1.7
Хангал	0.4	0.3	0.2	9.4	-0.6	2.2	2.0	-1.0	-3.2	-0.4	0.9
Хишиг-Өндөр	0.5	-0.5	0.5	10.8	-1.7	1.0	0.1	-0.2	-3.8	-0.9	0.6
Хутаг-Өндөр	2.1	0.2	-0.4	11.5	-0.1	2.5	2.4	2.0	0.0	-0.1	2.0
НИЙТ	0.8	0.8	0.0	11.8	-1.1	2.5	1.4	-0.4	-0.7	0.3	1.5

2020 оны хүн амын тоогоор Булган аймгийн 16 сумын хэмжээнд авч үзэхэд 1000-3000 хүн амтай 4 сум, 3000-5000 хүн амтай 10 сум, 5000-аас дээш хүн амтай 2 сум байна. Хүн амын тоогоор Булган, Хутаг-Өндөр, Хангал сумд хамгийн олон буюу 4490-12 581 хүн амтай байна. Харин Баяннуур, Бугат, Бүрэгхангай, Могод сумд хамгийн цөөн буюу 1808-2824 хүн амтай байна.

Хүснэгт 60. Хүн амын тоо сумдаар, 2011-2020 он

Сумын нэр		Хүн амын тоо									
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Булган	Нийт	11396	11513	10993	12402	12086	12512	12616	12582	12484	12581
	Эрэгтэй	5533	5648	5356	6100	5947	6104	6125	6160	6085	6136
	Эмэгтэй	5863	5865	5637	6302	6139	6408	6491	6422	6399	6445
Баян-Агт	Нийт	2781	2808	2825	3097	3035	3119	3218	3251	3273	3304
	Эрэгтэй	1402	1428	1432	1579	1538	1583	1632	1647	1651	1662
	Эмэгтэй	1379	1380	1393	1518	1497	1536	1586	1604	1622	1642
Баяннуур	Нийт	1553	1579	1609	1816	1860	1818	1861	1827	1764	1808
	Эрэгтэй	789	836	843	945	979	969	998	977	928	963
	Эмэгтэй	764	743	766	871	881	849	863	850	836	845
Бугат	Нийт	1669	1701	1839	2128	2175	2241	2277	2198	2149	2162
	Эрэгтэй	842	878	937	1090	1127	1187	1208	1157	1128	1141
	Эмэгтэй	827	823	902	1038	1048	1054	1069	1041	1021	1021
Бүрэгхангай	Нийт	2337	2341	2332	2744	2716	2832	2888	2872	2822	2824
	Эрэгтэй	1185	1194	1203	1431	1383	1459	1482	1473	1456	1460
	Эмэгтэй	1152	1147	1129	1313	1333	1373	1406	1399	1366	1364
Гурванбулаг	Нийт	2862	2883	2963	3146	3129	3176	3219	3289	3289	3278
	Эрэгтэй	1471	1482	1518	1635	1614	1644	1660	1688	1678	1674
	Эмэгтэй	1391	1401	1445	1511	1515	1532	1559	1601	1611	1604
Дашинчилэн	Нийт	2206	2352	2442	2782	2790	2941	3037	3008	3084	3042
	Эрэгтэй	1117	1188	1229	1406	1427	1492	1540	1526	1560	1533
	Эмэгтэй	1089	1164	1213	1376	1363	1449	1497	1482	1524	1509
Могод	Нийт	2468	2463	2432	2698	2671	2701	2729	2711	2677	2660
	Эрэгтэй	1266	1245	1234	1378	1369	1383	1394	1393	1378	1371
	Эмэгтэй	1202	1218	1198	1320	1302	1318	1335	1318	1299	1289
Орхон	Нийт	2582	2572	2833	3474	3471	3584	3595	3477	3587	3603
	Эрэгтэй	1334	1342	1465	1843	1859	1911	1913	1862	1978	1983
	Эмэгтэй	1248	1230	1368	1631	1612	1673	1682	1615	1609	1620
Рашаант	Нийт	2894	2911	2902	3154	3126	3165	3215	3253	3235	3222
	Эрэгтэй	1436	1435	1436	1578	1577	1602	1618	1646	1621	1621
	Эмэгтэй	1458	1476	1466	1576	1549	1563	1597	1607	1614	1601
Сайхан	Нийт	3340	3342	3298	3613	3561	3648	3662	3561	3556	3590
	Эрэгтэй	1684	1696	1669	1829	1807	1854	1871	1804	1804	1805
	Эмэгтэй	1656	1646	1629	1784	1754	1794	1791	1757	1752	1785
Сэлэнгэ	Нийт	3060	3095	3087	3323	3195	3306	3332	3343	3244	3278
	Эрэгтэй	1545	1574	1593	1721	1664	1723	1733	1745	1720	1743
	Эмэгтэй	1515	1521	1494	1602	1531	1583	1599	1598	1524	1535
Тэшиг	Нийт	3142	3153	3129	3510	3483	3504	3563	3560	3592	3627
	Эрэгтэй	1583	1568	1568	1776	1779	1782	1820	1809	1835	1849
	Эмэгтэй	1559	1585	1561	1734	1704	1722	1743	1751	1757	1778
Хангал	Нийт	4129	4141	4149	4537	4510	4611	4705	4660	4509	4490
	Эрэгтэй	2075	2098	2091	2311	2268	2302	2343	2333	2222	2232
	Эмэгтэй	2054	2043	2058	2226	2242	2309	2362	2327	2287	2258
Хишиг-Өндөр	Нийт	2868	2854	2867	3178	3125	3156	3158	3152	3031	3003
	Эрэгтэй	1431	1425	1431	1602	1575	1595	1592	1582	1524	1519
	Эмэгтэй	1437	1429	1436	1576	1550	1561	1566	1570	1507	1484
Хутаг-Өндөр	Нийт	4242	4252	4234	4722	4719	4835	4952	5050	5048	5044
	Эрэгтэй	2170	2180	2189	2429	2426	2487	2546	2583	2578	2578
	Эмэгтэй	2072	2072	2045	2293	2293	2348	2406	2467	2470	2466
НИЙТ	Нийт	53529	53960	53934	60324	59652	61149	62027	61794	61344	61516
	Эрэгтэй	26863	27217	27194	30653	30339	31077	31475	31385	31146	31270
	Эмэгтэй	26666	26743	26740	29671	29313	30072	30552	30409	30198	30246

Хүйсийн харьцаа нь хүн амын статистикийн үндсэн үзүүлэлт тооцох аргачлалын дагуу 100 эмэгтэйд ногдох эрэгтэйчүүдээр илэрхийлэгддэг. Булган аймагт сүүлийн 10 жилийн байдлаар хүйсийн харьцаа 100.7-103.5 буюу эрэгтэйчүүд давамгайлсан хандлагатай байна. Аймгийн хэмжээнд 2020 онд хүйсийн харьцаа 103 байгаа нь 100 эмэгтэй хүнд 103-104 эрэгтэй хүн ногдож байгааг илтгэж байна.

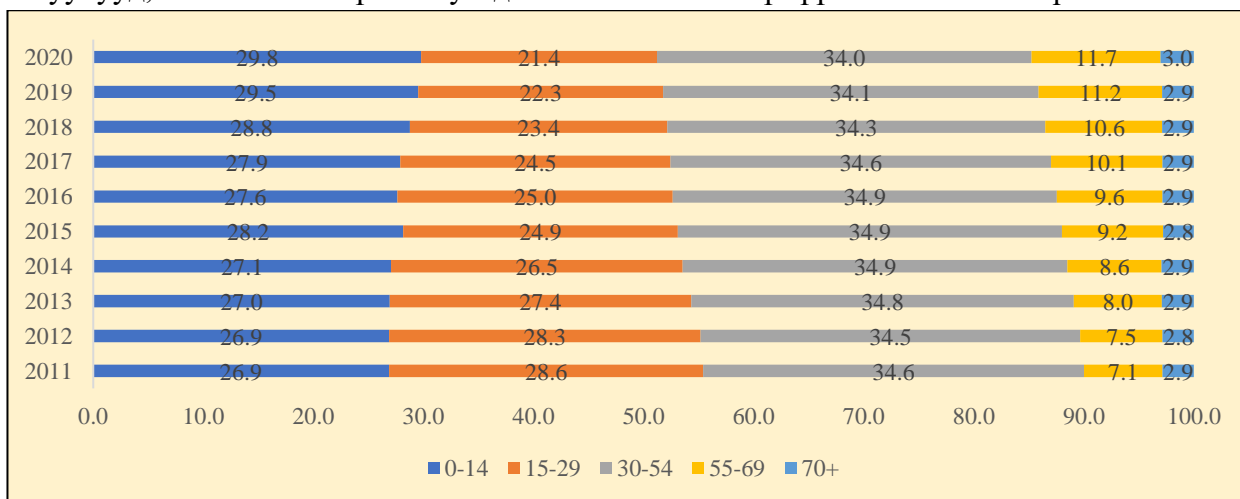
Диаграмм 31. Хүйсийн харьцаа, 2011-2020 он

Аймгийн хэмжээнд 2021 оны байдлаар нийт хүн амын 50.8 хувь буюу 31 270 эрэгтэйчүүд, 49.2 хувь буюу 30 246 эмэгтэйчүүд эзэлж байна. Нийт эрэгтэй болон эмэгтэйчүүдийн тоог 2011 онтой харьцуулахад эрэгтэйчүүд 16.4 хувиар, эмэгтэйчүүд 13.4 хувиар тус тус өссөн байна.

Хүснэгт 61. Хүйсийн харьцаа, 2011-2021

Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Нийт хүн ам	53,529	53,960	53,934	60,324	59,652	61,149	62,027	61,794	61,344	61,516	
Хүйс	Эрэгтэй	26,863	27,217	27,194	30,653	30,339	31,077	31,475	31,385	31,146	31,270
	Эмэгтэй	26,666	26,743	26,740	29,671	29,313	30,072	30,552	30,409	30,198	30,246
Харьцаа	100.7	101.8	101.7	103.3	103.5	103.3	103	103.2	103.1	103.4	
Нийт хүн амд эзлэх хувь	Эрэгтэй	50.2	50.4	50.4	50.8	50.9	50.8	50.7	50.8	50.8	50.8
	Эмэгтэй	49.8	49.6	49.6	49.2	49.1	49.2	49.3	49.2	49.2	49.2

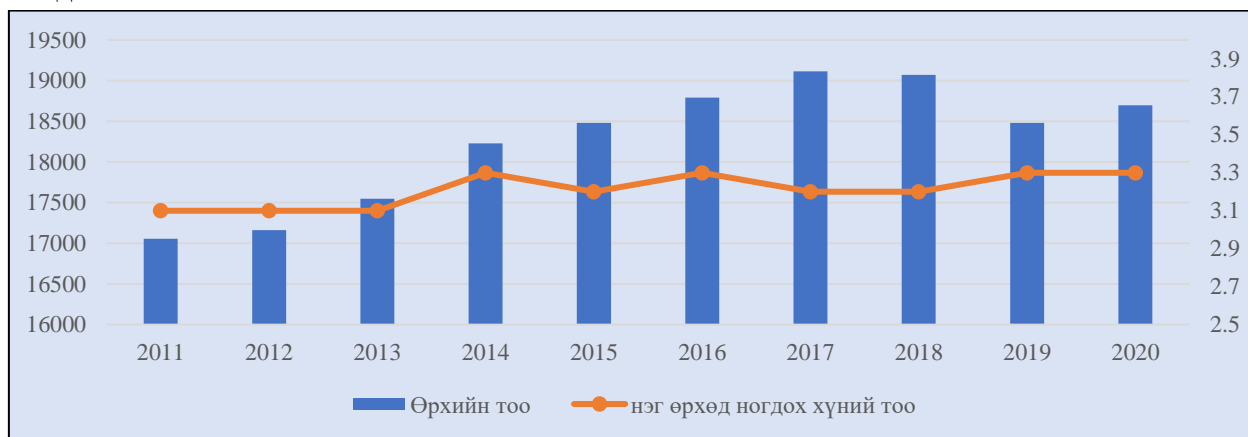
2020 оны байдлаар нийт хүн амын 29.8 хувь нь 0-14 насны хүүхэд, 21.4 хувь нь 15-29 насны залуучууд, 34 хувь нь 30-54 насны хүн, 11.7 хувь нь 55-69 насны хүн, 3 хувь нь 70-аас дээш насны хүн ам эзэлж байна. Өнгөрсөн онтой харьцуулахад 15-29 насны залуучууд, 30-54 насны хүнээс бусад ангиллын насны хүмүүс бага хэмжээгээр өссөн байна.

Диаграмм 32. Хүн амын насны бүтэц хувиар, 2011-2020 он

Аймгийн хэмжээнд 2020 оны байдлаар нийт өрхийн тоо 18 698 болж өмнөх оноос 1.2 хувь буюу 217 өрхөөр нэмэгдсэн байна. Мөн нэг өрхөд ногдох хүний тоо харьцангуй тогтмол бөгөөд дунджаар 3.2 байна. Тайлант оны өрхийн тоог 2011 онтой харьцуулахад 9.6 хувь буюу 1644 өрхөөр нэмэгдсэн байна.

Булган аймгийн хэмжээнд 2011 онд нийт өрхийн 76.1 хувь нь хөдөөд амьдардаг байсан бол 2020 онд энэ тоо 75.5 хувь болон буурсан нь хүмүүс суурин газарт илүү амьдрах хандлагатай байгааг илтгэж байна.

Диаграмм 33. Өрхийн тоо, 2011-2020

2020 оны байдлаар сумдын хэмжээнд Булган, Хангал, Хутаг-Өндөр сумд хамгийн олон өрхтэй бол Баяннуур, Бугат, Могод сумд хамгийн цөөн өрхтэй байна. Өрхийн тооны өсөлтөөр хамгийн их өссөн нь Рашаант сум 3.2 хувиар, Сэлэнгэ сум 2.4, Гурванбулаг 2.0 хувиар өссөн байна. Харин Баян-Агт, Хишиг-Өндөр сумд 0.2-0.3 хувиар буурсан бол бусад сумд 0.5-1.9 хувиар тус тус өссөн нь хамгийн бага өсөлттэй байна. Сумдын нэг өрхөд ногдох хүний тоо 2.8-2.7 байна.

Хүснэгт 62. Сумдын өрхийн тоо, 2011-2020 он

Сумын нэр		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Булган	Өрхийн тоо	3356	3338	3434	3518	3573	3567	3635	3666	3612	3668
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.4	3.4	3.2	3.5	3.4	3.5	3.5	3.4	3.5	3.4
Баян-Агт	Өрхийн тоо	843	858	880	884	890	909	928	931	947	945
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.3	3.3	3.2	3.5	3.4	3.4	3.5	3.5	3.5	3.5
Баян-нуур	Өрхийн тоо	466	490	495	513	534	530	532	521	484	493
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.3	3.2	3.3	3.5	3.5	3.4	3.5	3.5	3.6	3.7
Бугат	Өрхийн тоо	602	620	691	803	797	818	872	820	765	771
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	2.8	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.6	2.7	2.8	2.8
Бүрэгхангай	Өрхийн тоо	765	782	815	880	875	934	947	950	866	870
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.1	3	2.9	3.1	3.1	3	3	3	3.3	3.2
Гурванбулаг	Өрхийн тоо	897	897	950	934	945	948	963	978	946	965
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.2	3.2	3.1	3.4	3.3	3.4	3.3	3.4	3.5	3.4
Дашинчилэн	Өрхийн тоо	798	788	810	827	848	875	891	904	886	895
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	2.8	3	3	3.4	3.3	3.4	3.4	3.3	3.5	3.4
Могод	Өрхийн тоо	805	800	794	808	835	843	877	842	831	835

	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.1	3.1	3.1	3.3	3.2	3.2	3.1	3.2	3.2	3.2
Орхон	Өрхийн тоо	953	958	1031	1194	1203	1246	1288	1222	1194	1210
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	2.7	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.8	2.8	3	3
Рашаант	Өрхийн тоо	940	947	950	965	981	981	1000	1021	967	998
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.1	3.1	3.1	3.3	3.2	3.2	3.2	3.2	3.3	3.2
Сайхан	Өрхийн тоо	1086	1069	1058	1091	1092	1111	1108	1092	1077	1083
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.1	3.1	3.1	3.3	3.3	3.3	3.3	3.3	3.3	3.3
Сэлэнгэ	Өрхийн тоо	951	975	992	1013	1008	1035	1051	1068	1034	1059
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.2	3.2	3.1	3.3	3.2	3.2	3.2	3.1	3.1	3.1
Тэшиг	Өрхийн тоо	921	941	901	932	946	974	972	1000	995	998
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.4	3.4	3.5	3.8	3.7	3.6	3.7	3.6	3.6	3.6
Хангал	Өрхийн тоо	1336	1349	1375	1427	1426	1469	1487	1470	1425	1451
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.1	3.1	3	3.2	3.2	3.1	3.2	3.2	3.2	3.1
Хишиг- Өндөр	Өрхийн тоо	1019	1018	1018	1036	1045	1035	1045	1049	945	942
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	2.8	2.8	2.8	3.1	3	3	3	3	3.2	3.2
Хутаг-Өндөр	Өрхийн тоо	1316	1330	1355	1402	1481	1516	1519	1538	1507	1515
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.2	3.2	3.1	3.4	3.2	3.2	3.3	3.3	3.3	3.3
НИЙТ	Өрхийн тоо	17054	17160	17549	18227	18479	18791	19115	19072	18481	18698
	Нэг өрхөд ногдох хүний тоо	3.1	3.1	3.1	3.3	3.2	3.3	3.2	3.2	3.3	3.3

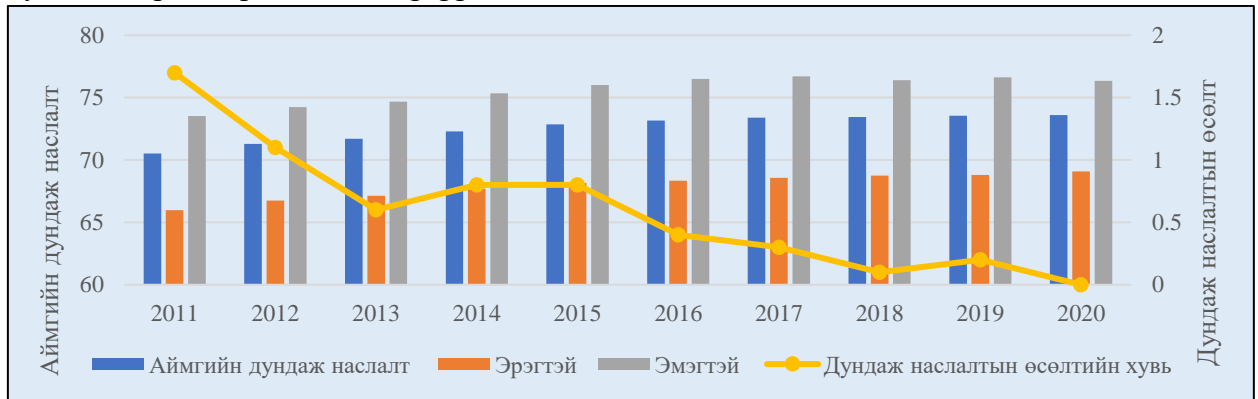
Аймгийн хэмжээнд 2020 оны байдлаар хүн амын нягтрал нэг квадрат километр нутагт улсын дүнгээр 2.1 хүн ногдож байгаа бол аймгийн дүнгээр 1.3 байна. Энэ нь улсын дунджаас 0.8-р бага байна. Сумдаар авч үзвэл Рашаант, Хангал сумдад нэг квадрат километр нутагт хамгийн өндөр буюу 2.7-3.2 хүн ногдож байгаа бол Тэшиг, Бугат, Бүрэгхангай, Сэлэнгэ сумдад нэг квадрат километр нутагт хамгийн бага буюу 0.5-0.8 хүн ногдож байна. Бусад сумдын хувьд 0.9-1.9 хүн ногдож байна.

Хүснэгт 63. Хүн амын үзүүлэлтүүд, 2011-2020 он

Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Нийт хүн ам	53,529	53,960	53,934	60,324	59,652	61,149	62,027	61,794	61,344	61,516
Хүн амын нягтрал	1.1	1.1	1.1	1.2	1.2	1.2	1.3	1.3	1.3	1.3
Хүн амын дундаж нас	70.51	71.28	71.7	72.3	72.86	73.17	73.4	73.44	73.56	73.59
Хүн амын голч нас	26.7	26.8	27.3	27.8	28.1	28.4	28.5	28.6	28.8	29.1
Хүн ам зүйн ачаалал	46	45	46	46	48	47	48	51	53	54

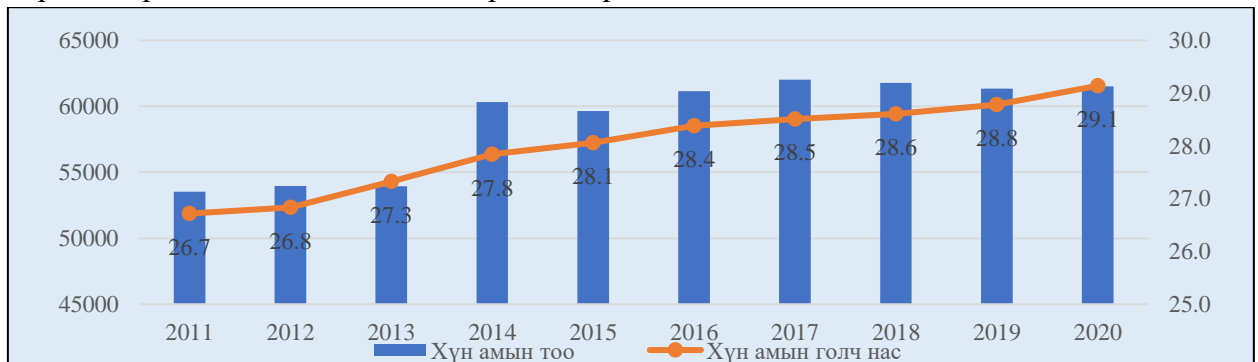
Аймгийн хэмжээнд хүн амзүйн үзүүлэлтээр дундаж насжилт 73.6 байгаа нь улсын дунджаас 2.9-өөр их, өнгөрсөн оноос 0.03-р өссөн байна. Мөн нийт иргэдийн 50 хувь нь 27 наснаас доош настай байгаа нь залуучууд ихтэй илтгэж байна. Дундаж наслалт бол хүн амын эрүүл мэндийн байдлыг тодорхойлох гол үзүүлэлт бөгөөд насны бүлэг дэх нас

баралтын коэффициентийг үндэслэн тооцсон тухайн хүний цаашид амьдрах дундаж хугацаагаар тодорхойлогдох үзүүлэлт юм.

Диаграмм 34. Дундаж наслалт, 2011-2020 он

Булган аймгийн хувьд хүн амын голч нас 29 байна. Энэ нь нийт хүн амын 50 хувь нь 29 наснаас дээш насныхан, 50 хувь нь 29 наснаас доош насныхан байна. 2011 онд хүн амын голч нас 26.7 байсан бол 2020 онд 29.1 болж 2.4 насаар нэмэгдсэн байна. Доорх диаграммаас харахад хүн амын тооны өсөлтөөс үл хамааран голч өссөн байна.

Диаграмм 35. Хүн амын голч нас, 2011-2020 он

Хүн амын голч насыг сумдаар авч үзвэл 2020 онд Бугат сум хамгийн өндөр 35.3 байна. Харин Баяннуур сумын голч нас 25.8 байгаа нь хамгийн бага үзүүлэлт байна. Бусад сумдын хувь голч нас 26.9-31.3 байна.

Хүснэгт 64. Хүн амын голч нас сумдаар, 2011-2020 он

Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Булган	28.3	27.7	28.4	29.1	29.1	29.4	29.6	29.6	30.1	30.6
Баян-Агт	24.9	25.1	25.3	25.8	26.0	26.4	26.4	26.3	26.4	26.6
Баяннуур	24.7	24.8	25.2	25.3	25.3	26.0	25.5	25.4	25.6	25.8
Бугат	29.2	29.6	30.0	32.3	31.3	33.8	34.7	34.2	34.4	35.3
Бүрэгхангай	26.1	26.5	27.0	26.8	27.3	27.5	27.6	27.8	27.9	28.7
Гурванбулаг	25.2	25.8	25.9	26.5	26.8	26.7	27.3	27.1	27.0	27.5
Дашинчилэн	28.9	26.6	26.8	26.8	26.9	26.8	27.0	27.4	27.3	27.6
Могод	27.0	26.6	27.3	27.8	27.8	27.9	28.0	28.5	28.7	28.9
Орхон	28.9	29.0	29.2	29.4	29.8	29.9	30.0	30.4	30.9	31.3
Рашаант	23.5	23.7	24.2	25.2	25.4	25.9	26.1	26.5	26.5	26.9
Сайхан	25.3	26.1	26.1	26.3	27.3	27.1	27.3	27.8	27.8	27.9
Сэлэнгэ	25.6	26.2	26.9	27.7	28.2	28.6	28.9	29.1	29.8	30.4
Тэшиг	26.2	26.4	26.9	27.4	27.5	27.8	28.1	27.8	27.9	28.0
Хангал	26.3	27.8	28.1	28.6	28.8	29.0	29.0	29.4	29.7	29.9
Хишиг-Өндөр	27.3	28.0	28.0	28.4	28.7	29.3	29.5	29.6	29.8	30.1
Хутаг-Өндөр	26.8	27.2	28.0	27.9	28.4	28.3	28.3	28.6	28.3	28.6

Хүн ам зүйн ачаалал нь хөдөлмөрийн насны 100 хүнд ногдох тэжээлгэгч (хүүхэд, хөгшид) хүний тоон үзүүлэлт юм. 2020 оны байдлаар Булган аймгийн хүн ам зүйн ачаалал нь 54 бөгөөд 2011 онтой харьцуулахад 9 хүнээр өссөн байна. Өөрөөр хэлбэл 2011 онд хөдөлмөрийн насны 100 хүн тутамд 46 хүүхэд, хөгшид оногдож байсан бол 2020 онд 54

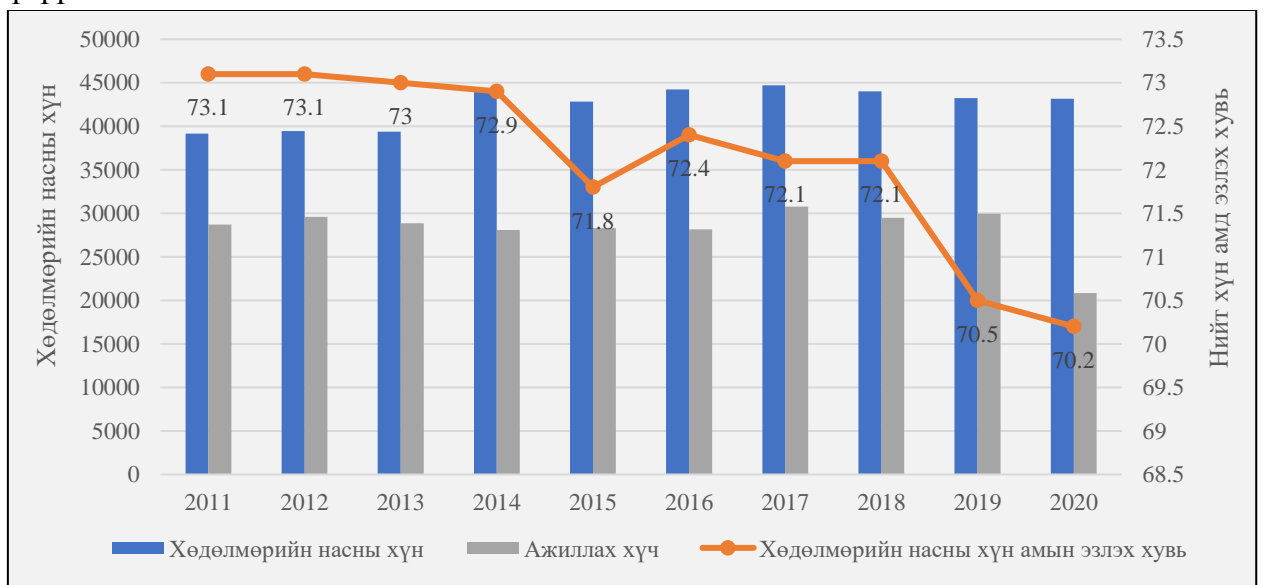
хүүхэд, хөгшид оногдож байгааг харуулж байна. Сүүлийн жилүүдэд хүн ам зүйн ачаалал тогтмол өсөлттэй байна.

Диаграмм 36. Хүн ам зүйн ачаалал, 2011-2020 он

1.7.1.2. Хөдөлмөр эрхлэлт

Нийт хүн амын 15-64 насны хүмүүсийг хөдөлмөрийн насны хүнд хамруулан тооцдог. Хөдөлмөр эрхлэлт 2020 оны байдлаар Булган аймгийн хэмжээнд хөдөлмөрийн насны 43 185 мянган хүн байна. Энэ нь нийт хүн амын 70.2 хувийг эзэлж байна. Хөдөлмөрийн насны иргэдийн нийт хүн амд эзлэх хувь сүүлийн жилүүдэд тогтмол буурсан үзүүлэлттэй байна.

Диаграмм 37. Хөдөлмөрийн насны хүн ам, 2011-2020 он

2020 оны жилийн эцсийн байдлаар ажиллах хүч буюу эдийн засгийн идэвхтэй хүн 24614 болж өмнөх оноос 17.8 хувиар буурсан байна. Энэ нь нийт хүн амын 40 хувь эдийн засгийн үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцож байгааг илтгэж байна. Ажиллах хүчийг хөдөлмөрийн насны хүн амд эзлэх хувиар авч үзвэл 2012 онд хамгийн өндөр буюу 75 хүрч байсан бол 2020 онд хамгийн бага буюу 59 хувьд хүрсэн байна.

Аймгийн хэмжээнд эдийн засгийн идэвхтэй хүн буюу ажиллах хүчний жилийн дундаж өсөлт 1.9 хувийн бууралттай байна. Ажиллах хүчийг хүйсээр авч үзвэл эрэгтэйчүүд давамгайлах хандлагатай бөгөөд тайлант оны байдлаар эдийн засгийн идэвхтэй хүн амын 50.4 хувь буюу 12409 нь эрэгтэйчүүд, 49.6 хувь буюу 12205 нь эмэгтэйчүүд байна.

Хүснэгт 65. Хүн амын хөдөлмөр эрхлэлтийн үндсэн үзүүлэлтүүд, 2011-2020

Үзүүлэлтүүд	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Хөдөлмөрийн насны хүн ам	39,146	39,453	39,398	44,002	42,852	44,243	44,714	44,013	43,227	43,185	
Нийт хүн амд эзлэх, %	73.1	73.1	73	72.9	71.8	72.4	72.1	71.2	70.5	70.2	
Хүйс	Эрэгтэй	15,627	15,409	14,928	15,163	14,680	14,590	16,731	15,322	14,628	10,691
	Эмэгтэй	13,070	14,173	13,921	12,922	13,635	13,574	14,041	14,159	15,323	10,149
Эдийн засгийн идэвхтэй хүн ам	28,697	29,582	28,849	28,085	28,315	28,164	30,772	29,481	29,951	24,614	
Хөдөлмөрийн насны хүн амд эзлэх, %	73.3	75	73.2	63.8	66.1	63.7	68.8	67	69.3	57	
Хүйс	Эрэгтэй	156,277	15,409	14,928	15,163	14,680	14,590	16,731	15,322	14,628	12,409
	Эмэгтэй	13,070	14,173	13,921	12,922	13,635	13,574	14,041	14,159	15,323	12,205
Ажиллагчдын тоо	24,863	26,902	27,489	25,354	27,012	25,860	27,482	27,304	27,671	19,367	
Хүйс	Эрэгтэй	13,174	13,823	14,065	13,390	13,941	13,355	14,969	14,148	13,330	9,760
	Эмэгтэй	11,688	13,078	13,424	11,964	13,071	12,505	12,513	13,156	14,341	9,607
Ажилгүйчүүдийн тоо	10,614	13,123	8,701	10,736	8,520	10,790	9,852	10,139	10,947	12,387	
Хүйс	Эрэгтэй	3,834	5,332	3,765	4,732	3,143	4,515	3,903	4,084	5,550	6,314
	Эмэгтэй	6,780	7,791	4,936	6,004	5,377	6,275	5,949	6,055	5,398	6,073
Бүртгэлтэй ажилгүй иргэдийн тоо	597	211	849	690	467	1,082	703	1,081	701	814	
Хүйс	Эрэгтэй	303	90	374	361	237	548	347	554	330	401
	Эмэгтэй	294	121	475	329	230	534	356	527	371	413
Ажиллах хүчний оролцооны түвшин, %	73.0	69.3	76.8	72.3	76.9	72.3	75.7	74.4	73.2	66.5	
Ажил эрхлэлтийн түвшин, %	63.2	63.0	65.3	65.3	73.3	66.4	67.6	68.9	69.0	62.0	

Сумдын хөдөлмөрийн насны хүн амыг сүүлийн 10 жилийн байдлаар авч үзэхэд Булган сум хамгийн олон буюу 8113 хөдөлмөрийн насны хүнтэй бол Баяннуур, Бугат сумд хамгийн цөөн буюу 1114-1459 хөдөлмөрийн насны хүнтэй байна. 2020 оны хөдөлмөрийн насны хүн амын тоог 2011 онтой харьцуулан үзвэл Дашинчилэн, Орхон, Бугат сумд хамгийн өндөр 26.2-32.8 хувиар өссөн байна. Харин Булган, Хишиг-Өндөр, Хангал сумд 0.2-1.8 хувиар хамгийн бага өсөлт үзүүлсэн байна.

Хүснэгт 66. Хөдөлмөрийн насны хүн ам сумдаар, 2011-2020 он

Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Булган	8098	8079	7707	8672	8186	8543	8542	8310	8118	8113
Баян-Агт	1868	1876	1857	2046	1960	2024	2064	2050	2045	2061
Баяннуур	1059	1068	1108	1215	1215	1205	1199	1168	1113	1114
Бугат	1156	1187	1253	1505	1496	1574	1594	1530	1454	1459
Бүрэгхангай	1582	1612	1605	1891	1828	1899	1919	1881	1812	1829
Гурванбулаг	1922	1951	1982	2102	2087	2118	2160	2179	2139	2086
Дашинчилэн	1450	1623	1661	1882	1854	1959	1994	1945	1951	1925
Могод	1607	1599	1597	1789	1755	1810	1835	1811	1780	1764
Орхон	1822	1802	1975	2375	2337	2424	2433	2315	2394	2382
Рашаант	1969	1997	1995	2177	2111	2150	2173	2176	2104	2069
Сайхан	2247	2256	2235	2428	2406	2475	2474	2395	2373	2351
Сэлэнгэ	2151	2181	2172	2358	2242	2327	2325	2283	2212	2218
Тэшиг	2113	2106	2075	2341	2305	2310	2363	2313	2276	2293
Хангал	2857	2915	2902	3152	3089	3159	3196	3109	2932	2908
Хишиг-Өндөр	2013	2000	1999	2213	2168	2200	2167	2157	2061	2031
Хутаг-Өндөр	2864	2866	2894	3203	3176	3273	3355	3384	3330	3309

Булган аймгийн хэмжээнд ажиллагчдын тоо 19 367 болж өмнөх оноос 30 хувиар буюу 8304 хүнээр буурсан байна. Нийт ажиллагчдын 49.6 хувь буюу 9607 нь эмэгтэйчүүд, 50.4 хувь буюу 9760 нь эрэгтэйчүүд байна. 2017 онд нийт ажиллагсад нь хөдөлмөрийн насны хүн амын 44.8 хувь, нийт хүн амын 31.5 хувийг эзэлж байсан байна.

2020 онд ажиллагчдын тоо эрс буурсан нь “Хөдөлмөр эрхлэлт, ажиллах хүчний статистик үзүүлэлт тооцох” аргачлалын шинэчлэгдсэнтэй холбоотой.

Диаграмм 38. Ажиллагчид, 2011-2020 он

Тайлант оны нийт ажиллагчдын 29 хувь буюу 5612 нь 30-39 насныхан, 22.9 хувь буюу 4428 нь 20-29 насныхан, 22.6 хувь буюу 4385 нь 50-59 насныхан, 21.9 хувь буюу 4244 нь 40-49 насныхан, 2.5 хувь буюу 488 нь 15-19 насныхан, 2.3 хувь буюу 454 нь 60-69 насныхан байна.

Хүснэгт 67. Ажиллагчид насны бүлгээр, 2011-2020 он

Насны бүлэг	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
15-19	400	1393	779	409	359	216	426	138	158	244
20-24	1411	1483	1916	2082	1432	889	1297	1112	590	1691
25-29	2613	3331	3130	1966	3489	2518	2554	2641	1924	2737
30-34	3086	4248	3665	3130	4202	4069	3468	2953	3866	2919
35-39	4878	5201	3427	4249	4190	4272	3287	4357	3965	2693
40-44	4132	3438	4368	4012	4207	4186	4101	4698	3894	2211
45-49	3021	2690	4383	4029	3458	2712	4009	4135	4634	2033
50-54	2206	1726	3429	3047	2541	3109	3968	3682	5373	2510
55-59	1568	1983	1401	1637	2164	2628	2821	2441	2446	1875
60-64	916	903	432	454	712	828	876	832	688	454
65-69	412	445	411	212	176	252	345	314	560	0
70+	220	60	147	127	82	181	331	0	137	0

Аймгийн хэмжээнд ажиллагчдыг үйл ажиллагааны салбараар авч үзвэл сүүлийн 10 жилийн байдлаар нийт ажиллагсдын 57.8 хувь нь хөдөө аж ахуйн салбарт ажиллаж байна. 2020 оны ажиллагчдыг үйл ажиллагааны салбараар нь үзвэл хөдөө аж ахуйн салбарт 13 272 хүн, бөөний болон жижиглэн худалдааны салбарт 798 хүн, Боловсролын салбарт 2100 хүн, төрийн албаны салбарт 1747 хүн, Эрүүл мэндийн салбарт 1088 хүн, барилгын салбарт 978 хүн ажиллаж байгаа нь хамгийн олон хүн ажиллаж байгаа салбар байна.

Хүснэгт 68. Ажиллагчид үйл ажиллагааны салбараар, 2011-2020 он

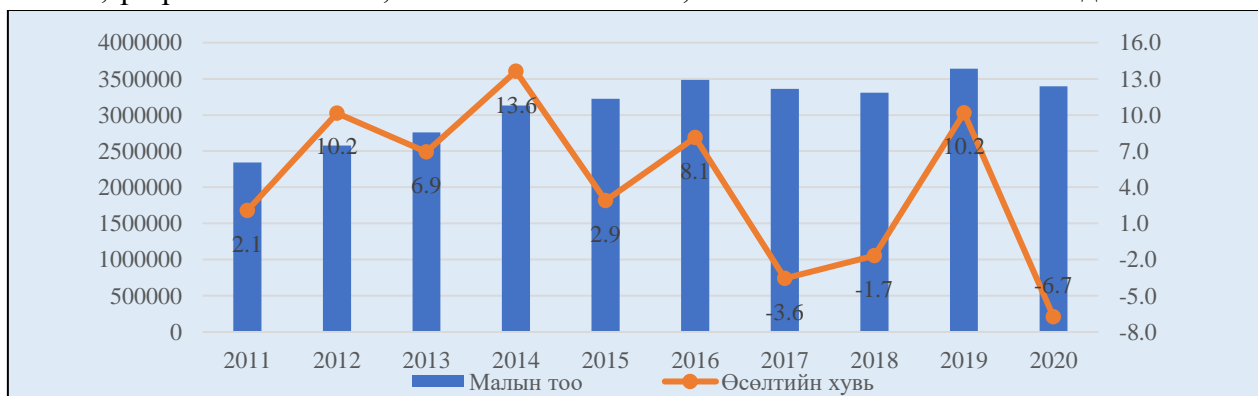
Үйл ажиллагааны салбар	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Хөдөө аж ахуй, ойн аж ахуй, загас барилт, ан агнуур	15480	16166	17358	15902	17402	17717	17643	17354	14987	13272
Уул уурхай, олборлолт	352	62	39	128	43	129	408	482	1026	307
Боловсруулах үйлдвэрлэл	527	1060	1180	735	408	397	640	439	253	354
Цахилгаан, хий, уур, агааржуулалтын хангамж	121	131	313	245	81	156	408	438	609	450
Усан хангамж; бохир ус, хог, хаягдлын менежмент болон цэвэрлэх үйл ажиллагаа	-	63	190	45	159	-	99	-	0	0
Барилга	1069	1072	848	836	451	521	630	739	844	978

Бөөний болон жижиглэн худалдаа, машин, мотоциклийн засвар, үйлчилгээ	1116	642	1235	1258	1102	646	964	1413	1564	798
Тээвэр ба агуулахын үйл ажиллагаа	536	363	771	650	450	462	488	215	757	189
Зочид буудал, байр, сууц болон нийтийн хоолны үйлчилгээ	115	553	754	477	360	222	673	358	56	-
Мэдээлэл, холбоо	56	0	119	81	254	167	87	0	704	445
Санхүүгийн болон даатгалын үйл ажиллагаа	173	642	203	167	287	119	181	346	167	291
Мэргэжлийн шинжлэх ухаан болон техникийн үйл ажиллагаа	-	0	212	206	311	172	39	91	-	0
Захиргааны болон дэмжлэг үзүүлэх үйл ажиллагаа	53	113	31	113	44	-	0	0	0	46
Төрийн удирдлага ба батлан хамгаалах үйл ажиллагаа, албан журмын нийгмийн хамгаалал	1690	2709	1103	1597	2150	1291	1782	1429	2886	1747
Боловсрол	2316	2350	1999	1944	2120	2111	2205	2722	2009	2100
Хүний эрүүл мэнд ба нийгмийн үйл ажиллагаа	1196	794	797	623	1041	1322	749	1008	1979	1088
Урлаг, үзвэр, тоглоом, наадам	59	56	178	188	153	205	45	144	352	750
Үйлчилгээний бусад үйл ажиллагаа	-	125	118	79	157	177	394	126	41	127
Хүн хөлслөн ажиллуулдаг өрхийн үйл ажиллагаа	-	-	43	-	0	0	46	-	0	0
Олон улсын байгууллага, суурин төлөөлөгчийн үйл ажиллагаа	-	-	-	80	40	47	-	0	0	0

1.7.1.3. Мал аж ахуй

Эдийн засагт чухал байр суурь эзэлдэг салбарын нэг нь хөдөө аж ахуй билээ. Хөдөө аж ахуй нь байгаль, цаг уурын нөхцөлөөс ихээхэн хамааралтай бөгөөд үйлдвэрлэл нь хүн амын хүнсний хэрэгцээ, боловсруулах үйлдвэрлэл, болон үйлчилгээний салбарыг түүхий эдээр хангахад чиглэгддэг.

Булган аймаг 2020 оны жилийн эцэст 3395984 толгой мал тоолуулсан нь өмнөх оноос 245720 толгой буюу 6.7 хувиар буурсан байна. Үүний дотор тэмээ 1428 толгой, адуу 255116 толгой, үхэр 269750 толгой, хонь 1765722 толгой, ямаа 1103968 толгой тоологдсон байна.

Диаграмм 39. Малын тоо, өсөлтийн хувь 2011-2020 он

Аймгийн хэмжээнд малын жилийн дундаж өсөлт 4.2 хувь байна. Харин малын тоон өсөлтийг 2011 онтой харьцуулахад 45.1 хувиар өссөн бол 2019 онтой харьцуулахад 6.7 хувиар буурсан байна. Тайлант оны малын өсөлтийг төрлөөр нь авч үзвэл адуу 6.2 хувь буюу 16904 толгой, үхэр 4.5 хувь буюу 12641 толгой, тэмээ 1.7 хувь буюу 24 толгой, хонь 8.2 хувь буюу 158112 толгой, ямаа 5 хувь буюу 58039 толгойгоор тус тус буурсан байна.

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

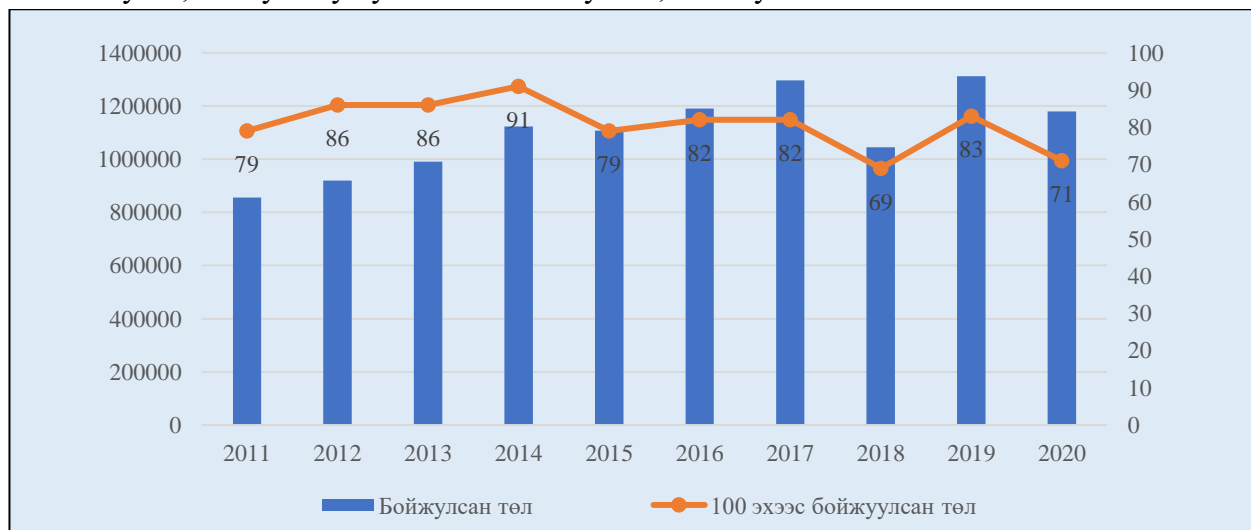
Хүснэгт 69. Малын тоо сумдаар, 2011-2020 он

Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
Булган	Бүгд	51,440	55,708	55,003	59,192	59,797	68,086	63,131	62,283	69,582	66,020
	Адуу	3,260	3,588	3,449	3,904	4,127	5,527	5,428	5,842	6,700	6,733
	Үхэр	5,380	5,953	6,132	7,116	7,542	8,625	8,697	6,723	7,042	6,826
	Тэмээ	-	-	-	11	-	-	-	-	-	-
	Хонь	24,990	27,514	28,683	29,261	29,658	33,505	29,958	29,350	31,272	28,064
	Ямаа	17,800	18,653	16,739	18,900	18,470	20,429	19,048	20,368	24,568	24,397
Баян-Агт	Бүгд	184,300	202,913	219,299	249,189	258,704	285,624	295,555	304,136	321,694	244,777
	Адуу	12,810	13,219	14,724	16,160	16,551	17,525	18,249	19,670	21,434	18,738
	Үхэр	13,050	13,879	15,703	18,244	19,142	19,913	21,579	20,722	23,504	19,205
	Тэмээ	10	13	13	12	14	15	18	33	40	42
	Хонь	95,790	107,750	115,580	132,273	138,578	153,630	158,332	160,651	167,619	121,098
	Ямаа	62,630	68,052	73,279	82,500	84,419	94,541	97,377	103,060	109,097	85,694
Баяннуур	Бүгд	93,300	101,465	106,723	124,686	131,225	126,721	111,182	109,054	137,019	141,523
	Адуу	5,620	6,390	7,184	7,957	8,689	7,425	6,471	6,157	7,390	7,868
	Үхэр	6,150	7,294	8,503	10,316	11,514	9,923	8,591	8,088	9,933	10,808
	Тэмээ	60	219	247	220	239	249	302	300	324	324
	Хонь	44,690	49,956	52,541	61,907	63,158	64,121	57,210	55,786	67,839	69,228
	Ямаа	36,780	37,606	38,248	44,286	47,625	45,003	38,608	38,723	51,533	53,295
Бугат	Бүгд	63,440	69,772	75,871	83,509	94,046	105,883	110,934	109,859	111,463	105,837
	Адуу	6,090	6,142	6,918	7,316	8,010	9,163	9,976	10,196	10,566	10,341
	Үхэр	8,540	9,092	11,289	12,866	15,324	17,048	18,442	15,688	16,388	16,427
	Тэмээ	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-
	Хонь	28,010	31,689	33,560	37,529	42,257	47,720	50,157	50,674	49,105	44,545
	Ямаа	20,800	22,849	24,104	25,798	28,455	31,952	32,356	33,301	35,404	34,524
Бүрэгхангай	Бүгд	223,810	240,103	258,178	288,806	295,333	321,243	269,423	274,808	321,449	317,316
	Адуу	12,300	14,060	15,348	17,467	19,114	20,276	18,158	17,593	19,958	19,546
	Үхэр	14,540	15,935	18,348	21,954	23,187	25,305	20,211	18,095	21,127	20,842
	Тэмээ	390	270	185	195	180	195	134	129	142	111
	Хонь	112,300	124,192	138,675	156,587	159,564	175,780	141,934	150,483	170,662	168,742
	Ямаа	84,280	85,646	85,622	92,603	93,288	99,687	88,986	88,508	109,560	108,075
Гурванбулаг	Бүгд	246,080	290,293	322,218	341,882	317,652	342,399	320,883	277,930	326,638	333,026
	Адуу	15,860	18,152	21,331	23,674	23,255	24,171	20,721	15,630	18,909	17,711
	Үхэр	9,990	11,489	13,968	15,896	15,705	15,995	12,341	9,038	10,773	10,846
	Тэмээ	100	128	131	148	139	150	159	170	184	212
	Хонь	136,650	164,119	182,622	190,597	175,099	192,056	180,072	156,977	180,874	183,024
	Ямаа	83,470	96,405	104,166	111,567	103,454	110,027	107,590	96,115	115,898	121,233
Дашинчилэн	Бүгд	181,840	196,195	209,698	236,963	258,665	257,487	226,014	220,804	261,860	259,449
	Адуу	13,270	14,289	16,645	18,488	19,168	18,479	14,104	12,452	15,147	13,877
	Үхэр	10,850	12,323	14,276	16,475	18,160	16,566	12,189	11,786	14,359	13,383
	Тэмээ	110	112	195	167	173	170	182	161	108	101
	Хонь	95,440	104,008	112,660	127,472	142,433	144,940	129,661	125,095	145,259	146,783
	Ямаа	62,170	65,463	65,922	74,361	78,731	77,332	69,878	71,310	86,987	85,305
Могод	Бүгд	203,920	232,116	262,518	287,335	286,586	313,066	310,228	292,921	329,596	314,762
	Адуу	20,140	21,875	25,664	28,439	29,029	29,502	28,962	22,772	26,602	24,970
	Үхэр	12,150	13,459	16,265	19,665	20,497	21,260	19,857	13,626	15,677	14,725
	Тэмээ	10	5	6	6	9	39	47	52	71	37
	Хонь	118,370	138,063	155,161	170,976	172,492	193,998	192,383	188,789	208,366	201,628
	Ямаа	53,260	58,714	65,422	68,249	64,559	68,267	68,979	67,682	78,880	73,402
Орхон	Бүгд	185,990	206,535	223,075	299,414	309,032	347,223	317,468	308,370	327,477	311,106
	Адуу	19,600	20,024	22,846	26,842	28,360	31,549	28,232	27,223	28,861	28,245
	Үхэр	14,860	16,181	19,147	26,013	27,712	30,255	27,716	24,475	26,580	24,014
	Тэмээ	10	12	11	96	94	95	106	69	50	30
	Хонь	83,650	96,645	104,161	142,664	146,944	165,610	152,932	149,593	156,622	147,469
	Ямаа	67,870	73,673	76,910	103,799	105,922	119,714	108,482	107,010	115,364	111,348
Рашаант	Бүгд	126,170	148,319	159,960	181,225	184,982	195,342	189,145	182,772	198,039	187,384
	Адуу	8,770	10,001	11,583	13,345	14,141	14,452	13,354	11,277	12,495	10,524
	Үхэр	4,730	5,719	7,039	8,424	9,771	10,096	9,044	7,872	8,960	7,543
	Тэмээ	150	170	265	285	283	291	296	352	420	478
	Хонь	64,120	76,161	83,146	93,653	97,484	105,213	102,898	100,705	108,273	100,991
	Ямаа	48,390	56,268	57,927	65,518	63,303	65,290	63,553	62,566	67,891	67,848
Сэлэнгэ	Бүгд	219,590	249,913	281,833	330,878	335,181	340,199	351,200	348,051	373,702	289,027

	Адуу	26,920	29,124	34,471	40,227	40,273	36,701	38,235	37,342	41,202	33,866
	Үхэр	13,600	14,395	16,831	20,587	20,829	19,008	19,696	17,306	19,297	15,586
	Тэмээ	70	64	60	73	69	83	87	76	73	72
	Хонь	126,400	148,627	166,455	195,265	201,007	210,072	216,585	216,508	229,108	171,826
	Ямаа	52,600	57,703	64,016	74,726	73,003	74,335	76,597	76,819	84,022	67,677
	Бүгд	76,050	79,042	77,817	79,918	88,358	97,135	90,796	95,929	100,354	103,156
Сэлэнгэ	Адуу	5,460	5,657	6,000	6,292	6,764	7,620	7,895	9,114	8,945	9,501
	Үхэр	10,970	11,845	12,688	14,006	16,493	17,992	19,481	20,576	22,630	23,737
	Тэмээ	0	30	0	5	0	0	0	0	0	0
	Хонь	33,880	35,448	36,388	35,972	38,982	42,897	38,170	40,093	40,734	39,741
	Ямаа	25,740	26,062	22,741	23,643	26,119	28,626	25,250	26,146	28,045	30,177
	Бүгд	70,110	70,029	63,275	69,000	74,594	82,052	82,404	89,566	90,123	88,391
Тэшиг	Адуу	5,740	5,710	5,609	5,810	6,162	6,847	7,362	8,513	9,118	9,381
	Үхэр	14,440	14,267	14,493	15,516	17,354	18,751	20,594	21,795	22,113	23,086
	Тэмээ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Хонь	27,770	27,822	24,721	27,924	29,270	32,018	31,306	33,431	32,630	30,152
	Ямаа	22,170	22,230	18,452	19,750	21,808	24,436	23,142	25,827	26,262	25,772
	Бүгд	74,550	76,701	69,727	76,977	82,649	89,131	91,441	91,311	93,547	96,420
Хангал	Адуу	4,410	4,359	4,300	4,631	5,202	5,883	6,252	6,945	7,202	7,455
	Үхэр	11,200	11,699	12,820	14,223	16,460	17,031	18,607	17,914	19,026	19,534
	Тэмээ	-	-	-	-	-	-	2	2	7	9
	Хонь	28,580	29,822	27,068	30,346	32,594	34,704	35,647	35,333	35,365	35,414
	Ямаа	30,370	30,821	25,539	27,777	28,393	31,513	30,933	31,117	31,947	34,008
	Бүгд	158,670	173,272	184,796	212,608	211,832	240,960	239,485	214,408	245,457	244,697
Хишиг-Өндөр	Адуу	14,390	15,611	17,843	20,458	21,986	23,354	20,957	14,195	16,970	16,739
	Үхэр	10,760	12,052	13,369	15,681	16,433	17,380	16,185	8,732	9,856	9,897
	Тэмээ	-	-	-	6	5	4	-	-	-	-
	Хонь	77,710	85,427	92,742	108,194	109,031	125,566	128,236	121,944	136,332	136,337
	Ямаа	55,810	60,182	60,842	68,269	64,377	74,656	74,107	69,537	82,299	81,724
	Бүгд	181,570	186,240	187,194	211,204	235,186	273,055	292,344	323,293	333,704	293,093
Хутаг-Өндөр	Адуу	11,310	11,128	11,766	12,342	13,443	15,795	17,506	19,115	20,521	19,621
	Үхэр	19,740	19,542	20,134	22,282	25,453	28,454	30,661	32,828	35,126	33,291
	Тэмээ	20	19	12	16	15	14	24	31	33	12
	Хонь	89,620	93,571	95,403	108,161	119,290	139,440	148,930	162,812	163,774	140,680
	Ямаа	60,880	61,980	59,879	68,403	76,985	89,352	95,223	108,507	114,250	99,489

Сумдын малын тоо толгойг өмнөх онтой харьцуулахад Баяннуур, Гурванбулаг, Сэлэнгэ, Хангал сумд 2-3.3 хувиар өссөн бол бусад сумд 1.3-23.9 хувиар буурсан үзүүлэлттэй байна. Үүнд Баян-Агт сум хамгийн өндөр 23.9 хувь буюу 76917 толгой малаар цөөрсөн байна.

Аймгийн хэмжээнд 2020 оны байдлаар 1179785 төл бойжуулсан байна. Үүний 30.9 хувь буюу 364711 толгой ишиг, 57 хувь буюу 672577 толгой хурга, 7 хувь буюу 82291 толгой тугал, 5.1 хувь буюу 59955 толгой унага, 0.02 хувь 251 толгой ботго эзэлж байна.

Диagramм 40. Бойжуулсан төл, 2011-2020 он

Бойжуулсан төлийн сүүлийн 10 жилийн байдлаар төрлөөр авч үзвэл жилд дунджаар ботго 4.7 хувиар, унага 6.7 хувиар, тугал 6.4 хувиар, хурга 4.7 хувиар, ишиг 3.3 хувиар тус тус өссөн байна.

Аймгийн хэмжээнд бойжуулсан төлийн хэмжээгээр сүүлийн арван жилийн байдлаар Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Хутаг-Өндөр сумд тэргүүлж байна. Сумдын 2020 онд бойжуулсан төлийн тоог өмнөх онтой харьцуулахад Баяннуур сум 31.1 хувиар, Бугат сум 10.6 хувиар, Дашинчилэн сум 4.7 хувиар, Хангал сум 2 хувиар өссөн бол Булган сум 18 хувиар, Баян-Агт сум 50.6 хувиар, Бүрэгхангай сум 1.6 хувиар, Гурванбулаг сум 5.2 хувиар, Могод сум 12.4 хувиар, Орхон сум 5 хувиар, Рашаант сум 18.1 хувиар, Сайхан сум 37.1 хувиар Сэлэнгэ сум 24 хувиар, Тэшиг сум 4.9 хувиар, Хишиг-Өндөр сум 1.6 хувиар, Хутаг-Өндөр сум 2.9 хувиар тус тус буурсан байна.

Хүснэгт 70. Бойжуулсан төл, сумдаар 2011-2020 он

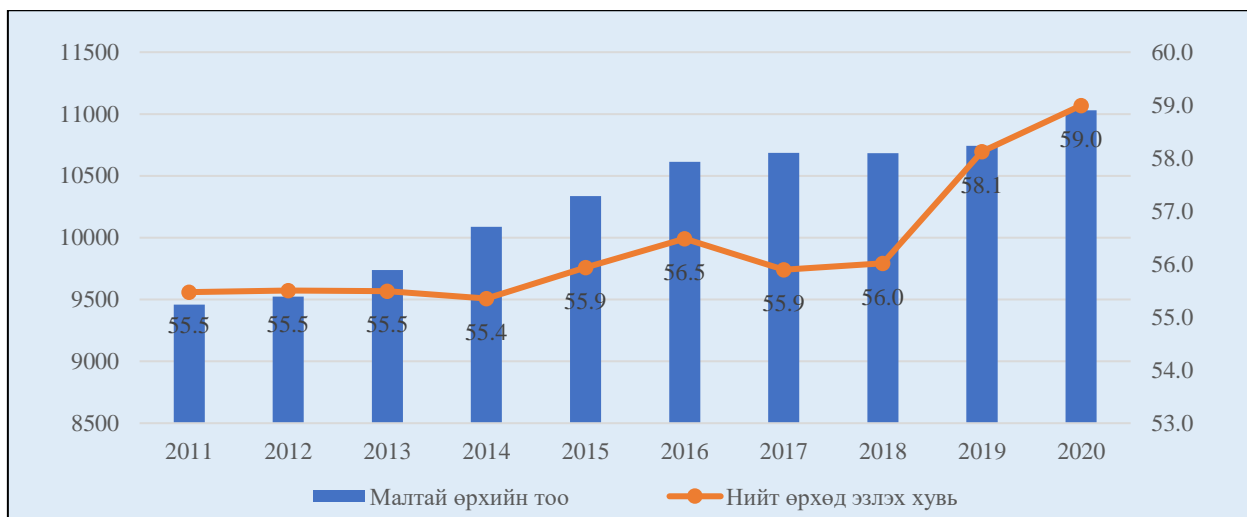
Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Булган	Бүгд	22,840	17,342	17,212	20,815	24,747	23,899	25,932	23,434	21,143
	Ботго	-	-	-	2	-	-	-	-	-
	Унага	730	717	788	739	821	1,183	1,206	1,195	1,893
	Тугал	1,590	1,778	1,903	1,998	2,235	2,402	2,591	2,266	2,377
	Хурга	13,360	9,193	9,704	11,239	14,056	12,793	13,710	13,044	12,947
	Ишиг	7,150	5,654	4,817	6,837	7,635	7,521	8,425	6,929	8,552
Баян-Агт	Бүгд	60,960	78,365	88,811	89,616	103,663	100,480	103,526	95,349	105,856
	Ботго	-	1	-	-	4	5	2	8	10
	Унага	2,560	2,558	3,048	4,780	4,439	2,594	4,390	4,961	4,515
	Тугал	3,250	3,500	4,365	5,710	6,117	4,467	5,526	6,728	5,868
	Хурга	36,240	45,215	51,181	49,817	59,546	59,270	60,152	54,116	63,606
	Ишиг	18,910	27,091	30,217	29,309	33,557	34,144	33,456	29,536	31,857
Баяннуур	Бүгд	38,570	38,153	37,911	46,053	48,519	31,916	61,649	46,691	43,138
	Ботго	10	33	51	42	57	44	73	57	69
	Унага	1,620	1,364	1,669	1,795	2,186	686	1,706	1,595	1,865
	Тугал	1,740	2,183	2,430	3,055	3,633	2,460	3,107	1,961	2,980
	Хурга	19,430	20,916	19,908	24,198	25,164	18,103	26,194	26,506	22,703
	Ишиг	15,770	13,657	13,853	16,963	17,479	10,623	30,569	16,572	15,521
Бугат	Бүгд	23,410	23,653	23,465	31,667	34,765	40,378	34,884	36,805	37,538
	Ботго	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	Унага	1,600	1,000	1,347	1,888	1,680	1,952	2,201	2,625	2,678
	Тугал	2,690	2,547	3,213	3,748	4,399	5,350	5,422	4,282	5,048
	Хурга	10,630	12,624	11,680	14,523	17,249	20,197	18,483	19,033	19,217
	Ишиг	8,480	7,482	7,225	11,508	11,437	12,879	8,777	10,865	10,595
Бүрэгхангай	Бүгд	75,610	95,784	103,278	113,734	106,917	112,012	119,871	90,369	116,612
	Ботго	90	48	30	32	36	45	37	37	30
	Унага	2,310	2,719	3,112	4,311	4,113	4,617	4,439	2,754	4,530
	Тугал	4,020	4,510	4,989	6,752	6,615	7,136	6,966	3,692	6,017
	Хурга	42,490	49,666	57,403	64,367	64,674	64,819	69,989	53,832	65,715
	Ишиг	26,710	38,841	37,744	38,272	31,479	35,395	38,440	30,054	40,320
Гурванбулаг	Бүгд	75,320	96,697	102,059	123,873	89,501	131,436	135,114	45,738	129,989
	Ботго	20	17	9	23	13	25	26	14	36
	Унага	3,310	4,370	3,751	5,186	4,237	5,929	5,967	995	5,570
	Тугал	2,510	3,139	2,773	3,927	3,461	4,823	4,812	926	3,520
	Хурга	45,170	55,798	61,848	75,131	54,680	78,300	79,577	28,930	75,321
	Ишиг	24,310	33,373	33,678	39,606	27,110	42,359	44,732	14,873	45,542
Дашинчилэн	Бүгд	80,160	72,192	77,163	85,750	94,804	96,919	111,240	88,464	109,544
	Ботго	20	29	31	27	31	31	38	54	42
	Унага	3,530	3,126	3,138	4,390	4,562	4,458	4,543	3,800	4,476
	Тугал	3,290	3,621	3,529	5,036	5,189	5,214	4,908	3,584	4,630
	Хурга	44,880	40,939	44,014	48,243	54,274	58,674	67,139	54,096	65,429
	Ишиг	28,450	24,477	26,451	28,054	30,748	28,542	34,612	26,930	34,967
Могод	Бүгд	69,210	80,559	91,277	108,892	93,334	108,828	116,945	79,619	124,859
	Ботго	-	-	2	-	2	6	17	5	19
	Унага	4,250	4,884	6,250	6,335	6,470	6,907	6,521	3,011	7,849
	Тугал	3,210	3,660	4,781	5,718	5,874	6,200	6,032	3,381	4,810

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

	Хурга	43,810	51,954	56,260	70,683	62,696	72,468	79,851	56,518	82,643	77,456
	Ишиг	17,940	20,061	23,984	26,156	18,292	23,247	24,524	16,704	29,538	21,145
	Бүгд	73,690	65,092	69,065	91,988	101,730	115,073	112,047	98,587	120,788	114,716
Орхон	Ботго	-	-	2	-	2	6	17	5	19	7
	Унага	3,570	3,894	5,004	5,878	6,465	7,183	5,853	5,697	8,348	6,021
	Тугал	3,900	4,728	5,324	6,536	7,920	8,207	8,279	6,333	8,205	6,660
	Хурга	35,000	32,553	34,102	45,427	53,891	59,507	60,658	52,134	60,731	56,836
	Ишиг	31,230	23,914	24,633	34,145	33,438	40,160	37,247	34,412	43,493	45,195
	Бүгд	48,580	53,613	58,342	62,675	59,525	63,040	78,523	55,097	76,541	62,681
Рашаант	Ботго	20	24	39	29	53	55	51	50	72	68
	Унага	1,900	2,336	3,048	2,801	2,948	2,433	3,469	2,388	3,453	2,233
	Тугал	1,310	1,744	2,134	2,369	2,577	3,088	3,028	2,268	2,895	2,048
	Хурга	25,150	28,230	33,471	33,798	33,123	39,348	44,559	33,566	43,826	37,793
	Ишиг	20,200	21,279	19,650	23,678	20,824	18,116	27,416	16,825	26,295	20,539
Сайхан	Бүгд	72,120	78,939	110,755	110,267	112,092	94,991	104,164	103,198	108,992	68,545
	Ботго	10	11	13	13	15	17	18	17	11	9
	Унага	5,300	6,685	8,906	10,431	10,334	6,785	8,814	7,110	9,847	5,641
	Тугал	3,470	4,063	5,032	5,762	6,217	5,035	4,854	3,938	4,736	3,390
	Хурга	46,960	48,821	69,326	68,592	72,048	62,385	67,611	70,241	72,230	49,310
	Ишиг	16,400	19,359	27,478	25,469	23,478	20,769	22,867	21,892	22,168	10,195
Сэлэнгэ	Бүгд	28,760	30,975	28,649	28,448	28,398	29,809	34,471	35,690	37,573	28,541
	Ботго	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-
	Унага	1,040	909	1,224	1,357	1,449	1,530	1,434	1,729	1,950	1,776
	Тугал	2,910	3,612	3,525	4,167	5,023	5,124	5,747	5,861	5,912	7,352
	Хурга	14,510	15,003	14,715	14,814	13,395	13,938	16,551	16,952	17,775	11,578
	Ишиг	10,310	11,445	9,185	8,110	8,531	9,217	10,739	11,148	11,936	7,835
Тэшиг	Бүгд	24,280	26,698	16,002	27,475	28,892	30,927	33,021	32,587	31,863	30,291
	Ботго	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Унага	690	996	744	1,435	1,399	1,656	1,637	1,892	2,019	2,178
	Тугал	3,320	3,644	3,626	4,420	5,727	6,170	6,761	6,588	6,920	6,578
	Хурга	10,870	12,457	7,961	12,330	13,203	13,491	14,236	14,118	13,309	13,544
	Ишиг	9,400	9,601	3,671	9,290	8,563	9,610	10,387	9,989	9,615	7,991
Хангал	Бүгд	23,830	28,423	23,099	28,587	31,303	32,857	34,654	29,314	34,105	34,777
	Ботго	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
	Унага	700	800	864	1,008	1,231	1,323	1,247	1,485	1,473	1,647
	Тугал	2,870	3,619	4,460	4,245	5,227	5,471	5,438	5,164	5,554	5,897
	Хурга	10,110	12,137	9,589	12,109	13,178	13,874	14,496	12,449	14,591	14,016
	Ишиг	10,160	11,867	8,186	11,225	11,667	12,189	13,473	10,216	12,485	13,215
Хишиг-Өндөр	Бүгд	69,050	60,889	70,681	78,537	66,817	90,239	94,026	75,621	94,700	95,995
	Ботго	-	-	0	1	1	1	1	-	-	-
	Унага	2,790	3,359	4,784	4,826	5,072	4,786	5,235	3,800	5,160	4,577
	Тугал	2,960	3,539	4,189	4,887	4,833	5,558	5,932	3,064	3,195	3,644
	Хурга	35,370	33,610	38,469	44,211	40,621	51,000	53,312	45,956	57,500	60,338
	Ишиг	27,920	20,381	23,239	24,612	16,290	28,894	29,546	22,801	28,845	27,436
Хугаг-Өндөр	Бүгд	69,850	72,067	73,412	74,588	83,002	87,906	96,240	108,734	113,984	110,635
	Ботго	0	4	2	3	3	1	6	6	5	7
	Унага	2,150	2,172	2,568	3,024	3,109	3,378	3,876	4,568	4,387	5,030
	Тугал	7,160	5,436	5,724	6,479	7,405	7,726	8,794	9,567	9,846	10,464
	Хурга	36,110	41,341	40,401	39,446	44,911	47,771	52,175	59,424	63,293	55,181
	Ишиг	24,430	23,114	24,717	25,636	27,574	29,030	31,389	35,169	36,453	39,953

2020 оны байдлаар тус аймгийн хэмжээнд мал аж ахуйн үйлдвэрлэл эрхэлж байгаа 14186 малчид, 11031 малчин өрх байна. 2020 онд малчин өрхийн тоо 2019 онтой харьцуулахад 289-өөр өсөж, малчдын тоо мөн 269-өөр өссөн байна. Малчин өрхийн тоо Баян-Агт суманд буурч, бусад бүх сумдад өсжээ. 2020 онд нэг малчин өрхөд 308 толгой мал ногдож, 2019 оноос 31 толгойгоор буурчээ.

Аймгийн хэмжээнд нийт өрхөд малтай өрхийн эзлэх хувийг авч үзвэл, 2011 онд 55.5 хувийг эзэлж байсан бол тайлант онд 59 хувийг эзэлж байна. Диаграммаас сүүлийн жилүүдэд нийт өрхөд малтай өрхийн эзлэх хувь тогтмол өсөлттэй байгааг ажиглаж болно. .

Диаграмм 41. Малтай өрхийн тоо, 2011-2020 он

Булган аймгийн 2020 оны эцэст 18 696 өрх бүртгэгдсэний 11 031 өрх буюу 59 хувь нь малтай өрх байна. Малтай өрхийн тоогоор аймгийн хэмжээнд Хутаг-өндөр, Сайхан, Орхон сумд 897-1002 өрхтэй тэргүүлж байгаа бол Булган, Баяннуур сумд хамгийн цөөн буюу 410-415 өрхтэй байна.

Аймгийн хэмжээнд нийт өрхөд малчин өрхийн эзлэх хувийг сумдаар авч үзвэл Хутаг-Өндөр сум хамгийн их буюу 4.5 хувь, харин Булган сум хамгийн бага буюу 1.6 хувийг эзэлж байна. Бусад сумдын хувьд 1.7-4.4 хүртэлх хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт 71. Өрхийн тоо сумдаар, 2012-2020 он

Сумын нэр		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Булган	Малтай өрх	375	366	385	376	399	430	390	393	410
	Малчин өрх	295	253	288	279	292	299	241	276	305
	Малчдын тоо	560	467	522	494	549	469	395	436	481
Баян-Агт	Малтай өрх	649	676	682	693	716	730	730	735	726
	Малчин өрх	539	555	577	594	588	645	618	627	654
	Малчдын тоо	1053	1072	1090	1139	1124	1152	1068	1094	1166
Баяннуур	Малтай өрх	343	348	365	382	384	374	368	388	415
	Малчин өрх	251	260	284	304	307	293	286	304	316
	Малчдын тоо	499	494	543	594	587	478	450	343	530
Бугат	Малтай өрх	394	448	447	497	509	529	543	536	556
	Малчин өрх	326	368	373	416	428	484	501	514	544
	Малчдын тоо	608	673	688	754	767	819	822	836	843
Бүрэгхангай	Малтай өрх	541	573	606	618	633	630	627	649	652
	Малчин өрх	435	447	478	493	505	463	440	511	505
	Малчдын тоо	854	868	930	946	992	725	715	773	818
Гурванбулаг	Малтай өрх	723	727	757	746	767	756	756	758	773
	Малчин өрх	561	578	608	584	596	572	528	521	544
	Малчдын тоо	1088	1116	1160	1165	1174	1093	935	903	975
Дашинчилэн	Малтай өрх	533	547	536	562	584	577	578	584	599
	Малчин өрх	349	354	353	367	379	359	351	366	348
	Малчдын тоо	670	677	691	712	757	643	636	662	634
Могод	Малтай өрх	694	715	729	753	751	750	763	770	777
	Малчин өрх	522	544	559	485	508	587	579	612	624
	Малчдын тоо	1001	1018	1060	936	981	1087	1030	1037	1040
Орхон	Малтай өрх	681	714	883	904	905	901	890	884	897
	Малчин өрх	593	597	805	806	840	838	824	817	828
	Малчдын тоо	1114	1153	1461	1482	1517	1228	1245	1258	1242
Рашаант	Малтай өрх	575	588	593	614	653	671	669	672	718
	Малчин өрх	419	464	482	527	541	531	506	529	559
	Малчдын тоо	821	848	886	951	944	902	833	875	879
Сайхан	Малтай өрх	953	948	945	959	962	936	924	925	935
	Малчин өрх	813	799	782	832	847	842	823	812	790
	Малчдын тоо	1608	1516	1492	1540	1559	1499	1391	1408	1317
Сэлэнгэ	Малтай өрх	510	493	517	534	562	579	584	593	638

Тэшиг	Малчин өрх	248	222	262	281	297	314	323	336	345
	Малчдын тоо	477	430	504	530	563	562	576	584	567
	Малтай өрх	593	576	573	589	585	585	588	587	597
	Малчдын тоо	798	818	859	897	908	900	905	911	888
Хангал	Малтай өрх	571	602	603	614	632	638	653	649	662
	Малчин өрх	389	400	395	437	440	479	466	487	495
	Малчдын тоо	751	725	703	778	770	775	762	807	795
Хишиг-Өндөр	Малтай өрх	573	585	614	611	635	652	639	641	674
	Малчин өрх	392	378	438	427	448	499	483	458	489
	Малчдын тоо	733	711	810	797	839	857	821	787	837
Хутаг-Өндөр	Малтай өрх	816	832	854	885	937	947	981	978	1002
	Малчин өрх	619	703	749	775	824	831	861	852	838
	Малчдын тоо	1226	1356	1454	1485	1548	1283	1211	1203	1174
НИЙТ	Малтай өрх	9524	9738	10089	10337	10614	10685	10683	10742	11031
	Малчин өрх	7173	7333	7870	8057	8301	8499	8296	8526	8671
	Малчдын тоо	13861	13942	14853	15200	15579	14472	13795	13917	14186

Малчдын тоог аймгаар авч үзэхэд 2020 онд өмнөх оныхоос 1.9 хувиар өссөн байна. Сумдаар авч үзэхэд Баяннуур аймаг хамгийн их буюу 54.5 хувиар өссөн байна. Булган, Баян-Агт, Бугат, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Могод, Рашаант, Хишиг-өндөр сумд 0.3-10.3 хувиар өссөн бол бусад сумд 1.3-6.5 хувиар буурсан байна.

1.7.1.4. Банк санхүү

Аймгийн хэмжээнд 2020 оны байдлаар 40 317.2 сая төгрөгийн хадгаламжтай, 117 735.8 сая төгрөгийн зээлийн үлдэгдэлтэй байна. Хадгаламжийн хэмжээ өнгөрсөн оныхоос 23.5 хувиар өссөн байна.

Хүснэгт 72. Хадгаламжийн хэмжээ /сая төг/

Үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Нийт хадгаламж	Сая.төг	32637.39	40317.17	22717.34	25919.07	27036.31	32637.39	40317.17
Хугацаатай	Сая.төг	21,441.4	22,634	26,023.3	31,662.7	39,554.6	46,974.3	62,594.8
Хугацаагүй	Сая.төг	4807.1	4321.6	5989.6	7902.7	10220.6	8915	16398.5
Нэг хүнд оногдох	Мян.төг	0.54103	0.67587	0.37151	0.41787	0.43752	0.53204	0.65539
Өсөлтийн, %		7.9	24.9	-45.0	12.5	4.7	21.6	23.2

Хадгаламжийн хэмжээг харьцуулж харахад 2016 оноос хойш тогтмол өссөн дүнтэй байна. 2020 оны байдлаар нэг хүнд ногдох хадгаламжийн хэмжээ 655 мянган төгрөг байна. Нийт хадгаламжийн хэмжээнээс зээлийн үлдэгдэл нь 2.9 дахин их байна. Харин зээлийн өрийн үлдэгдэл 2020 оны байдлаар 117735.8 сая төгрөг байна. Энэ нь өмнөх онтой харьцуулахад 7.8 хувиар буурсан ч 2014 онтой харьцуулахад 40.3 хувиар өссөн байна. Нэг хүнд ногдох зээлийн үлдэгдэл 2081 болж өмнөх оноос 3.2 хувиар буурсан байна.

Хүснэгт 73. Нийт зээлийн өрийн үлдэгдэл /сая.төг/

Үзүүлэлт	Хэмжих нэгж	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Зээлийн өрийн үлдэгдэл	Сая төг	83940.5	87223.1	94445.8	105135.8	132909.4	127656.2	117735.8
Нэг хүнд оногдох	Мян төг	1.3915	1.4622	1.5445	1.6950	2.1508	2.0810	2.0810
	Өсөлтийн, %	6.6	5.1	5.6	9.7	26.9	-3.2	-3.2

2018 онд Тэшиг сумын нийт хадгаламжийн хэмжээнээс зээлийн үлдэгдэл нь 6.1 дахин их буюу 10 сая орчим төгрөг байна.

1.7.1.5. Боловсрол

Боловсролын тогтолцоо нь сургуулийн өмнөх, ерөнхий болон дээд, тусгай мэргэжлийн гэсэн шатлалаас бүрддэг. Булган аймгийн хэмжээнд 2019-2020 оны хичээлийн жилд нийт 22 цэцэрлэгт 4134 хүүхэд хүмүүжин сургуулийн өмнөх боловсрол эзэмшиж, ерөнхий боловсролын 22 сургуульд 11 124 хүүхэд суралцаж байна.

Булган аймгийн хэмжээнд 2017-2018 оны хичээлийн жилд сургуулийн өмнөх насны болон ерөнхий боловсролын сургуульд 482 багш ажилчид байна.

Хүснэгт 74. Боловсролын байгууллагын тоо, сумдаар

Сумын нэр	Боловсролын байгууллагын тоо, бүгд	Нийт суралцагчдын тоо	Сургуулийн өмнөх боловсролын байгууллагын тоо	Хүүхдийн тоо	Ерөнхий боловсролын сургуулийн тоо	Суралцагчдын тоо
Булган	10	4091	6	883	4	3208
Баян-Агт	2	719	1	183	1	536
Баяннуур	2	425	1	124	1	301
Бугат	2	289	1	100	1	189
Бүрэгхангай	2	569	1	191	1	378
Гурванбулаг	2	841	1	200	1	641
Дашинчилэн	2	870	1	256	1	614
Могод	2	471	1	99	1	372
Орхон	2	332	1	174	1	158
Рашаант	2	984	1	207	1	777
Сайхан	2	678	1	159	1	519
Сэлэнгэ	2	703	1	270	1	433
Тэшиг	2	980	1	328	1	652
Хангал	4	1059	2	296	2	763
Хишиг-Өндөр	2	820	1	236	1	584
Хутаг-Өндөр	4	1427	1	428	3	999

1.7.1.6. Эрүүл мэнд

Булган аймгийн хэмжээгээр эрүүл мэндийн үйлчилгээг нийт 61.5 мянган хүн ам, 18698 өрхөд үйлчилж байна. Булган аймгийн хэвтэн эмчлүүлэгчдийн тоо 10901, нэг сувилагчид ноогдох хүний тоо 317 байна. Аймгийн хэмжээгээр их эмч 218, эм зүйчид 22, сувилагч 271, эх баригч 24, багийн эмч 45, бага эмч 30, лаборант 22, эм найруулагч 39, эмнэлгийн тусгай мэргэжилтэн 417 байна.

Хүснэгт 75. Аймгийн эрүүл мэндийн салбарын зарим үзүүлэлтүүд 2011-2020 он

Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Шүдний техникч	0	1	1	2	3	3	3	2	2	1
Их эмч	101	108	101	106	111	120	122	111	133	147
Бага эмч	49	32	31	50	54	50	49	47	15	30
Эм зүйч	7	6	10	11	12	13	14	15	16	25
Эх баригч	23	23	22	26	27	27	26	26	27	24
Эм найруулагч	27	31	28	33	36	35	36	35	38	39
Тусгай мэргэжлийн ажилтан	364	350	337	385	387	382	382	376	381	417
Сувилагч	196	198	193	206	198	194	194	191	204	227
Лаборант	15	17	17	19	19	20	20	21	21	22
Эрүүл мэндийн байгууллагын тоо	52	53	54	54	52	54	55	67	75	77
Багийн эмч	53	47	44	43	44	47	47	47	46	45
Нэг сувилагчид ноогдох хүн	272	271	280	277	309	311	317	324	299	271
Эмнэлэгт хэвтэн эмчлүүлэгч	12835	13150	12633	11937	11637	12302	11819	12557	11895	10901

Хүн амын дундах халдварт өвчин нь аймгийн хэмжээгээр 2020 онд 526 тохиолдол байна. Өмнөх онтой харьцуулахад 2.8 хувиар, 2011 оноос 51.1 хувиар буурсан байна. Халдварт өвчний төрлөөс харахад салхин цэцэг, гар хөл амны өвчин өндөр хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт 76. Халдварт өвчнөөр өвчлөгчид, өвчний төрөл

Үзүүлэлт	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Халдварт өвчнөөр өвчлөгчид	1076	802	569	400	394	753	480	347	541	526
Вируст гепатит	488	209	41	8	8	3	4	7	2	2
Улаанууд	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Гахай хавдар	1	33	149	12	4	4	1	-	-	-
Менингококкт	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Салхин цэцэг	34	79	71	66	68	133	180	63	65	70
Цусан суулга	-	4	1	2	-	-	-	22	0	16
Бруцеллөз	3	4	5	1	-	1	9	4	3	1
Гар хөл, амны өвчин	5	1	13	1	-	51	22	28	78	43
Бусад	545	472	286	310	313	561	264	223	-	394

1.7.2. ОРОН НУТГИЙН БАЙГУУЛЛАГА, ИРГЭДИЙН ОРОЛЦОО, ЭРЭЛТ ХЭРЭГЦЭЭ

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд нутгийн иргэдийн оролцоо хамгаас чухал. Төлөвлөгөө боловсруулахдаа иргэдийн оролцоог хангаж орон нутгийн хэрэгцээт байдлын үнэлгээг гаргах үүднээс малчин, үйлдвэрлэл, үйлчилгээ эрхлэгчид, аймаг, сумдын удирдлага, төрийн албан хаагчдыг судалгаанд хамруулж уулзалт ярилцлага хийх аргаар саналыг авсан.

Тухайн аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний ажил болон цаашид хэрхэн төлөвлөх, төлөвлөлтөд тусгах санал авах, хэлэлцүүлэг хийх ажлыг дараах үе шаттайгаар хийж гүйцэтгэсэн. Үүнд:

1. Аймгийн ЗДТГ, төрийн холбогдох яам агентлагуудын салбар байгууллагуудын дарга, мэргэжилтнүүдийг оролцуулсан хэлэлцүүлэг;
2. Сумдын ЗДТГ-ын мэргэжилтэн, албан хаагч, удирдах ажилтнуудыг хамруулсан хэлэлцүүлэг;
3. Сумдын багийн хурлыг зохион байгуулж иргэд, малчдыг хамруулсан хэлэлцүүлэг;
4. Аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн Тэргүүлэгчид болон Аймгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын хэлэлцүүлэх, албажуулах;

Нийт 4 хэлэлцүүлгийг үе шаттайгаар зохион байгуулж танилцуулга хийж, мэдээлэл өгч, санал солилцон Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг боловсрууллаа.

1.7.2.1. Аймгийн ЗДТГ, төрийн холбогдох яам агентлагуудын салбар байгууллагуудын дарга, мэргэжилтнүүдийг оролцуулсан хэлэлцүүлэг;

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд аймаг, сумдын бодлого, хөтөлбөрүүдийг уялдуулан салбар хоорондын уялдаа холбоог тусгаж өгөх зорилгоор уулзалт хэлэлцүүлгийг шат шатанд хийж саналыг авах чухал ач холбогдолтой. Иймд аймгийн засаг даргын зөвлөл болон бусад байгууллагуудтай уулзаж хэлэлцүүлэг зохион байгууллаа. Үүнд:

Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах ажлыг аймгийн засаг даргын дэргэдэх зөвлөлийн хурлаар 2021 оны 05 сарын 18 өдөр танилцуулан хэлэлцүүлэг хийж санал авч ажилласан.

Булган аймгийн ЗДТГазар, Хөрөнгө оруулалт, хөгжлийн бодлого, төлөвлөлтийн хэлтэс, ХХААГ, БОАЖГ, Мэргэжлийн хяналтын газар, ГХБХБГ-ын холбогдох

мэргэжилтнүүд болон аймгийн зарим байгууллага болох Мэдээлэл холбоо сүлжээ ХХК, музей, статистикийн газар, цаг уур орчны шинжилгээний газрын мэргэжилтнүүдэд “Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө боловсруулах” ажлын танилцуулгыг хийж хэлэцүүлэг зохион байгуулав: Энэхүү ажлын үр дүнд тус аймгийн төрийн байгууллагуудын бодлого чиглэлтэй холбоотой мэдээ, мэдээллийг нарийвчлан цуглуулах, гарч байгаа асуудлыг хэлэлцэх, шийдлийг тодорхойлох, төлөвлөгөөнд тусгах, зураглах зэрэг ач холбогдолтой болсон.

Зураг 43. Аймгийн удирдлага болон холбогдох мэргэжилтнүүдтэй хийсэн хэлэлцүүлэг

Зураг 44. Булган сумын багийн дарга, мэргэжилтэнтэй ажиллах буй байдал

Зураг 45. Аймгийн зарим байгууллагын холбогдох мэргэжилтнүүдтэй хийсэн хэлэлцүүлэг

1.7.2.2. Сумдын ЗДТГ-ын мэргэжилтэн, албан хаагч, удирдах ажилтнуудыг хамруулсан хэлэлцүүлэг;

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөө болон сумын нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн төлөвлөгөөг боловсруулахад нутгийн иргэдийг оролцуулах, тэдний санал бодлыг төлөвлөгөөнд тусгах асуудал хамгаас чухал байлаа. Булган аймгийн 16 сумын хэмжээнд аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний хэлэлцүүлгийн 2 үе шаттай хийлээ.

Эхний шатанд төлөвлөгөөг танилцуулах уулзалт хийж, сум болгонд Сумын Засаг дарга, Засаг даргын орлогч, Багийн засаг дарга нар, Санхүүгийн албаны дарга, ХАА-н бэлчээрийн усан хангамжийн мэргэжилтэн, газрын даамал, байгаль орчны улсын байцаагч, байгаль хамгаалагч, цаг уурын мэргэжилтэн, мал үржлийн тасгийн мэргэжилтэн /малын эмч/ зэрэг сумын удирдлага, ЗДТГ-ын мэргэжилтэн багийн дарга нарыг хамруулсан хэлэлцүүлгийг 2021 оны 04-05 сард зохион байгуулсан. Хэлэлцүүлэгт аймаг сумдын удирдлага, салбар байгууллагын төлөөлөл, салбарын мэргэжилтнүүдээс бүрдсэн нийт 310 төлөөлөл оролцсоны 16 сумдын 278 төлөөлөл оролцсон байлаа.

Зураг 46. Бугат сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтнүүд

Зураг 47. Бүрэгхангай сумын засаг дарга газрын даамалтай хийсэн уулзалт

Зураг 48. Хангал сумын Засаг даргад ажлаа танилцуулж буй байдал

Зураг 49. Хишиг-Өндөр сумын багийн дарга, мэргэжилтэнтэй ажилласан байдал

Зураг 50. Хутаг-Өндөр сумын багийн дарга, мэргэжилтэнтэй ажилласан байдал

Зураг 51. Орхон сумын холбогдох албан хаагч, мэргэжилтнүүд

Зураг 52. Тэшиг сумын удирдлага, мэргэжилтний хэлэлцүүлэг

Хоёр дахь шатанд бүх сумдын хэлэлцүүлгийг 2021 оны 10, 11 сард зохион байгуулав. Эхний хэлэлцүүлгээс гарсан саналыг нэгтгэн боловсруулж аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд дахин санал авах зорилгоор бүх сумдаар явж дахин хэлэлцүүлэг хийв. Хэлэлцүүлэгт нийт

187 төлөөлөл оролцож саналаа өгсөн. Түүнчлэн аймгийн иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын албанд төлөвлөгөөний хувилбарыг хүргүүлэн төлөөлөгч нараас санал авсан. Иргэдээс санал авах зорилгоор 2021 оны 11 сарын 01-ээс 11-р сарын 30-ийг хүртэл сарын турш төлөвлөгөөг www.egazar.gov.mn дээр

байршуулсан.

Хүснэгт 77. Хэлэлцүүлэгт оролцогсдын тоо /сумаар/

№	Сумын нэр	Иргэдийн тоо	Огноо	Иргэдийн тоо	Огноо
1	Баян-Агт	18	2021.05.07	4	2021.10.29
2	Баяннуур	6	2021.05.08	17	2021.10.26
3	Бугат	21	2018.09.24	22	2021.11.02

		15	2021.05.05		
4	Булган	6	2021.05.06	6	2021.11.04
7	Бүрэгхангай	11	2021.05.010	17	2021.10.27
5	Гурванбулаг	6	2020.10.09	18	2021.10.25
		12	2021.04.30		
6	Дашинчилэн	18	2019.08.05	9	2021.10.26
8	Могод	22	2021.05.10	13	2021.10.28
13	Орхон	30	2021.05.17	6	2021.11.03
12	Рашаант	7	2021.04.30	2	2021.10.25
11	Сайхан	14	2021.05.14	17	2021.10.28
10	Сэлэнгэ	8	2019.09.22	5	2021.11.03
9	Тэшиг	22	2018.09.18	19	2021.11.01
		19	2021.05.19		
14	Хангал	10	2019.08.24	8	2021.11.02
		8	2021.05.28		
15	Хишиг-Өндөр	10	2018.08.19	10	2021.10.27
16	Хутаг-Өндөр	12	2019.08.26	10	2021.11.01
		9	2021.05.05		
	Аймаг	26	2121.05.06	4	2021.10.30
НИЙТ		310		187	

1.7.2.3. Сумдын багийн хурлыг зохион байгуулж иргэд, малчдыг хамруулсан хэлэлцүүлэг;

Сумдын багийн хурал хуралдах үер төлөвлөгөөг танилцуулах төлөвлөгөөтэй байсан боловч улс орон даяар, дэлхий нийтээр “Ковид-19” цар тахал өвчин тархаж хол хориотой үе таарч байлаа. Цар тахлын хүнд, хөл хорионы дэглэмтэй цаг үед сумдаас суманд ажиллахад тусгаарлалтад орж цаг их алдаж байсан боловч сумдын удирдлага мэргэжилтнүүдтэй уулзахад бэрхшээл гарч байсангүй. Харин бөөнөөр хүн цуглуулах арга хэмжээг хорьсонтой холбогдон Баяннуур, Рашаант, Гурванбулаг сумдын багийн хурлыг хийх боломжгүй болсон тул багийн даргаар дамжуулан багийн газар нутгийн төлөвлөлтийн зураг дээр иргэдээс санал авах ажлыг эдгээр суманд зохион байгуулсан болно. Бусад сумдын багийн хурлыг халдвар хамгааллын дэглэмээ баримтлан зохион байгуулсан.

Мөн түүвэрчилсэн санал асуулгыг аймгийн хэмжээнд зохион байгуулсан. Иргэдийн саналыг төлөвлөгөөнд илүү хүртээмжтэй оролцуулах, орон нутгийн хэрэгцээт байдлын үнэлгээг гаргах зорилгоор аймаг сумын нийгэм эдийн засаг, байгалийн нөөц, баялгийн ашиглалт, газар ашиглалттай холбоотой асуудлаар 16 сумын нийт иргэдээс түүвэрлэх аргаар нийт 2007 санал асуулгын хуудас бөглүүлсэн. Үүнээс 106 төрийн албан хаагчид, багийн хурлыг оролцуулан 1208 малчид, 562 төв суурин газрын иргэд, 237 аж ахуйн нэгжийн төлөөлөл оролцлоо.

Хүснэгт 78. Саналын асуулгын тоо /сумаар/

№	Сумын нэр	Төрөл			
		Төрийн албан хаагч	Малчин өрх	Төв суурин газрын өрх	ААНБ
1	Баян-Агт	7	153	12	9
2	Баяннуур	5	36	32	2
3	Бугат	6	85	76	36
4	Булган	8	-	-	-
7	Бүрэгхангай	10	141	20	6
5	Гурванбулаг	5	4	23	12
6	Дашинчилэн	8	51	31	7
8	Могод	10	179	25	7
13	Орхон	8	128	63	41
12	Рашаант	5	37	11	8
11	Сайхан	4	7	14	3
10	Сэлэнгэ	3	-	-	-
9	Тэшиг	7	85	76	36
14	Хангал	5	120	27	9

№	Сумын нэр	Төрөл			
		Төрийн албан хаагч	Малчин өрх	Төв суурин газрын өрх	ААНБ
15	Хишиг-Өндөр	8	87	101	30
16	Хутаг-Өндөр	7	95	51	31
НИЙТ		106	1208	562	237

Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөний хээрийн судалгаанд үндэслэн боловсруулсан төлөвлөгөөний эхний хувилбарыг 2021 оны 04, 05 сард сумдын багийн хурлуудаар дараах асуудлуудыг хэлэлцүүлсэн.

Түүнчлэн сумдын удирдлага, салбарын мэргэжилтнүүдээс төлөвлөгөөнд дараах төрлөөр санал авлаа. Үүнд: Алсын хараа 2050 төлөвлөгдсөн үйл ажиллагаа болох аялал жуулчлалын түр буудаллах цэг

- Авто замын дагуух түр буудаллах цэгүүд
- Отрын нөөц газар
- Тусгай хамгаалалтад авах газар
- Тэрбум модны хөдөлгөөний хүрээнд төлөвлөх мод тарих газар
- Хөдөө аж ахуйн газар
- Хадлан , тариалан бэлчээр усжуулах шаардлагатай бэлчээр
- Хогийн цэг, оршуулгын газар
- Аялал жуулчлалын газар
- Холбоо мэдээллийн сүлжээний төлөвлөлт
- Хөв цөөрөм барих газрын төлөвлөлт
- Даваа гүвээ, гүүр засаж тохижуулах
- Эрчимжсэн аж ахуйн байршил
- Шинээр байгуулах хот тосгон суурины газар

Орон нутгийн иргэд оролцож, тэдний санал тусгагдаж байж төлөвлөгөө хэрэгжих боломжоор хангагдана. Иймээс Булган аймгийн иргэдийн оролцоотойгоор аймгийн нийгэм эдийн засгийн хөгжлийн SWOT шинжилгээ хийж, АНП (Analytic Hierarchy Process) буюу хүчин зүйлсийг харьцуулж үнэлэх аргаар үнэлгээ өглөө. Төлөвлөгөөний хэлэлцүүлэгт төсөвт байгууллага, малчид, бизнес эрхлэгчид зэрэг бүхий л салбарын байгууллага, иргэд оролцсоноос гадна залуучууд, ахмад, эмэгтэйчүүдийн зэрэг нийгмийн олон давхаргыг төлөөллийг хамруулсан бөгөөд нийт 2110 орчим иргэдээс санал асуулгын хуудас, 98 саналыг багийн иргэдийн хурлаас гаргуулан авлаа. Олон нийтийн оролцоотой тодорхойлж, үнэлсэн SWOT шинжилгээний үр дүнг дараах хүснэгтээр харуулав.

Давуу тал	Сул тал
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Аймгийн бүх сумд төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон ✓ Газарзүйн байршлын хувь Эрдэнэт хоттой ойролцоо байдаг. ✓ Улаанбаатар, Эрдэнэт, Дархан хоттой хатуу хучилттай авто замаар холбогдсон ✓ Цэвэр усны нөөцтэй ✓ Мэдээлэл, холбоо сүлжээнд бүх суурин газар холбогдсон ✓ Байгалийн үзэсгэлэнт, түүхийн дурсгалт газар олон байдаг ✓ Мал аж ахуй газар тариалан хосолсон ✓ Ашигт малтмалын нөөц ихтэй ✓ Аялал жуулчлал хөгжүүлэх байгалийн нөхцөл бүрдсэн эмчилгээ сувиллын газар олонтой 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Бэлчээрийн даац хэтэрсэн ✓ Бэлчээрийн газрын усан хангамжийн хүрэлцээ дутмаг ✓ Хөрсний үржил шим хамгаалах мэдлэг сул ✓ Томоохон аж ахуй нэгж цөөн ✓ Хорших, хамтрах чадвар сул ✓ Мал аж ахуй, газар тариалангийн бүтээгдэхүүний өгөөж тааруу байгалийн хүчин зүйлсээс хэт хамааралтай ✓ Аялал жуулчлал эрхлэгч аж ахуйн нэгж, иргэдийн байгальтай харьцах мэдлэг сул ✓ Ой модны ашиглалт хангалтгүй
Боломж	Саад бэрхшээл
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Бэлчээрийн газрыг гэрээгээр ашиглаж, хамгаалах боломжтой ✓ Байгалийн өвөрмөц тогтоц, дурсгалт газруудыг түшиглэн аялал жуулчлал хөгжих боломжтой ✓ Ойжуулах, мод ашиглах газрыг зохистой хийх ✓ Орон нутгийн нөөц бололцоонд тулгуурлан жижиг дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх боломжтой ✓ Уул уурхайн салбарын ашиглалт нэмэгдэж байгаа ✓ Эрчимжсэн аж ахуй хөгжүүлэх 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Үнийн өсөлт, мал, мах үнэгүйдэх ✓ Улс төрийн тогтворгүй байдал ✓ Бэлчээрийн хэт ашиглалт цөлжилт, бэлчээрийн доройтлыг нэмэгдүүлж байна ✓ Мэргэжилтэй боловсон хүчин Улаанбаатарт суурьших сонирхол давамгайлж байна ✓ Нефтийн бүтээгдэхүүний үнэ, нийлүүлэлтээс хамааралтай байгаа байдал ✓ Хүн амын шилжилт хөдөлгөөн их

Иргэдээс авсан санал асуулгын дүнг боловсруулж SWOT шинжилгээ хийж үзэхэд аймгийн хөгжлийн гол салбарыг хөдөө аж ахуй тэр дундаа мал аж ахуй газар тариалан хосолсон салбар гэж тодорхойлсон. Хөгжлийн гол салбарыг тодорхойлох санал асуулгын хуудас бөглөсөн иргэдийн 76.4 хувь нь мал аж ахуйн салбар гэж тодорхойлсон нь судалгаанд оролцогсдын дийлэнх хувь нь малчид байсантай холбоотой. Төрийн албан хаагчдын хариулсан байдлыг авч үзвэл 88 хувь нь мал аж ахуй газар тариалан хосолсон салбар нь хөгжлийн гол салбар гэж тодорхойлсон байна. Газар тариалангийн үйлдвэрлэлээр улсдаа эхний гуравт багтдаг 119788 га тариалангийн талбай бүртгэлтэй, 200 гаруй аж ахуйн нэгж үр тарианы, 1000 орчим иргэн төмс хүнсний ногооны аж ахуй эрхэлдэг байна. Мал аж ахуйн салбарын хувьд аймгийн дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 57.3 хувийг хөдөө аж ахуйн салбарт үйлдвэрлэж байгаагийн 62.4 хувь нь мал аж ахуйн салбарт байна. 2020 оны эцсээр 3398.4 мянган толгой мал тоологдсон байна.

Аймгийн газар тариалан, мал аж ахуйн салбар давуу хөгжсөн нь Эг, Сэлэнгэ, Орхон зэрэг томоохон голуудын ай сав бүхий газрын хөрс, цаг уурын тохиромжтой байгалийн бүсэд оршдог, хүрэн хөрс зонхилсон нь газар тариалан хөгжүүлэх давуу тал болж байна. Энэ давуу байдалд үндэслэн мал аж ахуйгаа газар тариалантай хослуулан хөгжүүлэх эрчимжсэн чиглэлээр хөгжүүлэх боломж бүрэн байна. Байгалийн үзэсгэлэнт газар түүх дурсгалын газар олонтой давуу талтай ч Хөвсгөлийг зорих жуулчдын дамжин өнгөрөх урсгалыг татах боломж байна. Эмчилгээ сувилгааны газар олонтой нь орон нутгийн жуулчид жуулчдыг татах давуу талтай. Уул уурхай эрчимтэй хөгжиж түүнийг дагасан хүн

амын өсөлт нэмэгдэж байгаа Эрдэнэт хотын ойролцоо байрлаж байгаа нь мал аж ауйн хэрэгцээг хангах томоохон давуу тал болж байна. Мөн түүнчлэн сэргээгдэх эрчим хүчний асар их нөөцтэй, бүх суманд төвийн цахилгааны болон мэдээлэл холбооны сүлжээнд холбогдсон, байгалийн үзэсгэлэнт болон түүхийн дурсгалт газар олонтой байна.

Харин эсрэгээр нь сул талыг авч үзвэл бэлчээрийн даац хэтэрсэн, бэлчээрийн усан хангамж дутмаг, хөрсний үржил шим хамгаалах мэдлэг дутмаг, мал аж ахуй газар тариалангийн бүтээгдэхүүний бүтээмж тааруу, аялал жуулчлал эрхлэх аж ахуйн нэгж, иргэдийн байгальтай харьцах мэдлэг дутуу, ой модны ашиглалт хангалтгүй зэргээр тодорхойлсон байна. Эдгээр сул талыг бэлчээрийг гэрээгээр ашиглан даацад тохируулах, байгалийн өвөрмөц тогтоц бүхий болон түүхэн дурсгалт газруудыг түшиглэн аялал жуулчлал хөгжүүлэх, ойжуулах, мод ашиглах газрыг зохистой хийх, орон нутгийн нөөц бололцоонд тулгуурлан жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх, эрчимжсэн аж ахуйн хөгжүүлэх зэргээр нөхөх боломж байгаа нь харагдаж байна.

SWOT шинжилгээний давуу тал нь болзошгүй саад бэрхшээлээ тодорхойлж урьдчилан сэргийлэх арга боломжуудыг эрэн хайх явдал юм. Тус аймгийн хувьд саад бэрхшээл нь бэлчээрийн хэт ашиглалт, мэргэжилтэй боловсон хүчин хомсдолтой, иргэдийн төврүү шилжих шилжилт хөдөлгөөн ихтэй харагдаж байна.

Газар тариалан болон мал аж ахуйн салбар нь аймгийн эдийн засгийн голлох салбар боловч хөрсний үржил шим буурсан, бэлчээрийн даац хэтэрсэн, бэлчээрийн газрын усан хангамж дутмаг, байгалийн хүчин зүйлээс хэт хамааралтай зэрэг нь сул талтай байгаа тул бэлчээрийг гэрээгээр ашиглаж даацад нь тохируулах, газар тариалан мал аж ахуйгаа хослуулан эрчимжсэн мал аж ахуйг хөгжүүлэх боломжуудыг ашиглах нь зүйтэй. Байгалийн үзэсгэлэнт газар түүх дурсгалын газраа ашиглан аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх боломжтой байна.

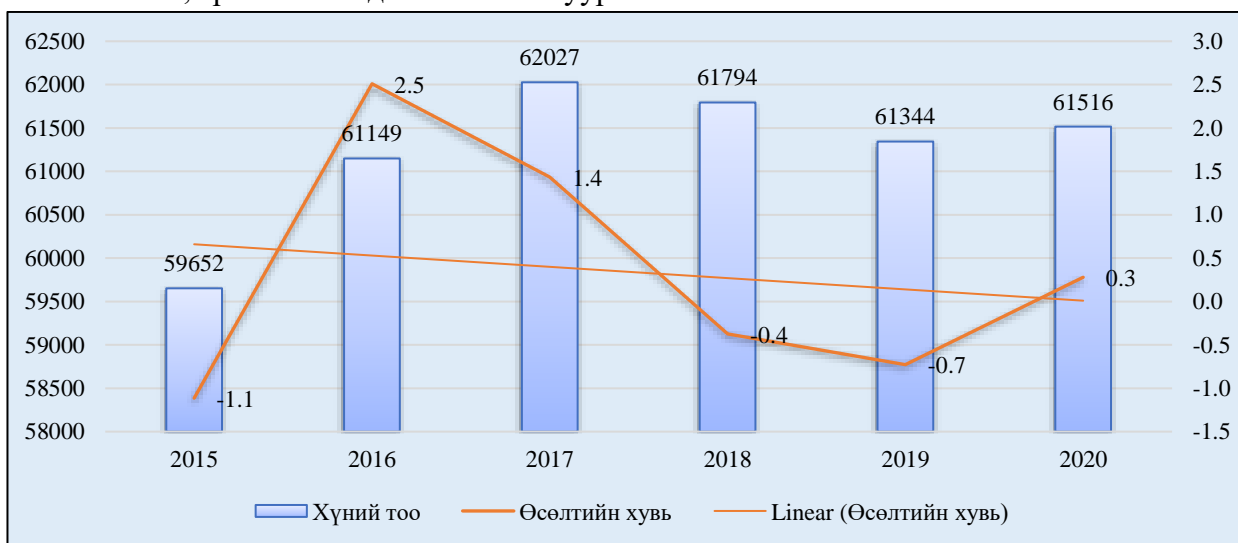
1.8. БУЛГАН АЙМГИЙН НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ХЭРЭГЦЭЭ

1.8.1. СУМДЫН ХҮН АМЫН ХЭТИЙН ТӨЛӨВИЙГ ТООЦСОН ТУХАЙ

Хүн амын хэтийн төлөв, хандлагыг тооцож, тодорхойлох бүрэлдэхүүний болон математик гэсэн 2 арга байдаг. Бүрэлдэхүүний аргад хүн амын төрөлт, нас баралт, шилжих хөдөлгөөний өөрчлөлтөд тулгуурлан таамаглал дэвшүүлэх тооцоолол хийгддэг учраас ихэвчлэн улс, бүс нутгийн түвшинд хүн амын төлөв хэтийг тооцоход ашигладаг.

Харин математик аргын хувьд өнгөрсөн үеийн хүн амын жилийн өсөлтийн хандлагад суурилдаг учраас жижиг нутаг дэвсгэрийн хувьд авч ашиглах нь илүү оновчтой юм. Тиймээс сумын хүн амын хэтийн төлөвийг математик аргаар тооцлоо.

Булган аймгийн хүн амын тоо 2015-2020 онд өссөн хэдий ч өсөлтийн хувь хэлбэлзэлтэй, ерөнхий хандлага /linear/ буурсан байна.

Диаграмм 42. Аймгийн хүн амын тоо, өсөлтийн хувь 2015-2020 он

Хүснэгт 80. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлт 2015-2020 он

Сумын нэр	Дундаж			Жигнэгдсэн дундаж өсөлт, %
	2015-2017	2017-2020	2020	
Аймаг	0.94	-0.55	0.28	0.22
Булган сум	0.60	-0.52	0.78	0.29
Баян-Агт	1.31	0.85	0.95	1.04
Баяннуур	0.84	-2.64	2.49	0.23
Бугат	2.28	-2.85	0.60	0.01
Бүрэгхангай	1.74	-1.15	0.07	0.22
Гурванбулаг	0.77	1.09	-0.33	0.51
Дашинчилэн	2.99	0.79	-1.36	0.80
Могод	0.39	-0.96	-0.64	-0.40
Орхон	1.16	-0.06	0.45	0.52
Рашаант	0.65	0.31	-0.40	0.19
Сайхан	0.46	-1.45	0.96	-0.01
Сэлэнгэ	0.14	-1.32	1.05	-0.04
Тэшиг	0.51	0.41	0.97	0.63
Хангал	1.23	-2.10	-0.42	-0.43
Хишиг-Өндөр	-0.20	-2.01	-0.92	-1.05
Хутаг-Өндөр	1.60	0.97	-0.08	0.83

Хүн амын өсөлт хамгийн өндөр нь Баян-Агт сумынх 1.04 хувь өссөн бол эсрэгээрээ хамгийн их бууралт Хишиг-Өндөр сумынх (1.05 хувь) байна. Ерөнхийдөө сумдын хүн амын өсөлт бага, ерөнхий чиг хадлага буурах чиглэл ажиглагдаж байна.

Аймгийн хүн амын жилийн өсөлтийн хувь 2015-2017 оны дундаж 0.94 хувь, 2017-2020 оны дундаж түвшинд (-0.55 хувь), 2020 оны өсөлт 0.28 хувь, сүүлийн 5 жилийн жигнэсэн дундаж өсөлт 0.22 хувь цаашид энэ хэмжээгээр өснө гэж үзээд хүн амыг тооцлоо.

Хүснэгт 81. Булган аймгийн хүн амын өсөлтийн прогноз, 2021-2034 он

Он	Хүн ам	Өсөлт тоо
2020	61,516	172
2021	61,654	138
2022	61,792	138
2023	61,930	138
2024	62,069	139
2025	62,208	139
2026	62,348	139
2027	62,487	140
2028	62,627	140
2029	62,768	140
2030	62,908	141
2031	63,049	141
2032	63,191	141
2033	63,332	142
2034	63,474	142
2020-2024	61,792	725
2025-2029	62,488	695
2030-2034	63,191	703

1.8.2. НИЙГЭМ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ХЭРЭГЦЭЭТ БАЙДАЛ

1.8.2.1. Хүн амын хүнсний хэрэгцээ, хэтийн төлөв

Хүн амд шаардагдах хүнсний бүтээгдэхүүний нийт өсөлт нь хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэл, хүнсний аж үйлдвэрийн хүчин чадлыг нэмэгдүүлэх асуудлыг тодорхойлдог байна.

Хүн амыг насны бүлэг, эрхэлж байгаа ажил төрөл, эрэгтэй, эмэгтэй хүйсийн байдлаар нь бүлэглэж нэгж хүнд хоногт шаардагдах калорийн хэмжээг тогтоосон нормоор тооцож үзэхэд нэг хүнд хоногт дунджаар 2864.5 калори бүхий хүнс, тэжээл хэрэглэх шаардлагатай байна. Үүнийг хангахад 10 хувийн нэмэгдэл нөөцтэй байх нь зүйтэй гэж үзвэл 2864.5 калорийн илчлэг өгөх хүнсний нөөцтэй байх хэрэгцээ гарна.

Хүснэгт 82. Нэг хүнд шаардагдах хүнсний илчлэгийн хэмжээ

№	Хүнсний бүтээгдэхүүний төрөл	1 хүний хэрэгцээний норм		Хоногт оногдох шимт бодис, илчлэг			
		Хоногт, /гр/	Жилд, /кг/	Уураг	Өөх тос	Нүүрс ус	Илчлэг
1	Сүү-сүүн бүтээгдэхүүн	233	85	23.8	34.3	30.8	542.85
2	Цөцгийн тос	20	7.3	-	19.01	-	176.83
3	Мах, махан бүтээгдэхүүн	374	136.5	28.42	38.7	-	476.44
4	Өндөг	30	11	11.83	1.42	-	61.72
5	Загас-загасан бүтээгдэхүүн	4.4	1.6	0.4	0.28	-	4.24
6	Ургамлын тос	225	82.1	0.03	4.93	-	45.95
7	Гурил, гурилан бүтээгдэхүүн	770	281.1	32.17	2.23	230.13	1096.2
8	Будаа	269	98.2	2.25	0.29	23.02	105.92
9	Төмс	123	44.9	1.68	-	19.6	87.25
10	Хүнсний ногоо	28	10.2	1.71	-	5.76	30.61
11	Сахар, чихрийн зүйл	92	33.6	-	-	56.99	233.66
12	Жимс, жимсгэнэ	265	96.7	10.03	0.16	0.25	2.88
13	Буурцагт ургамал	84	30.7	1	-	20	-
НИЙТ		2517.4	918.9	113.32	101.32	386.55	2864.55
Калори		-	-	430.616	891.616	1542.32	2864.55

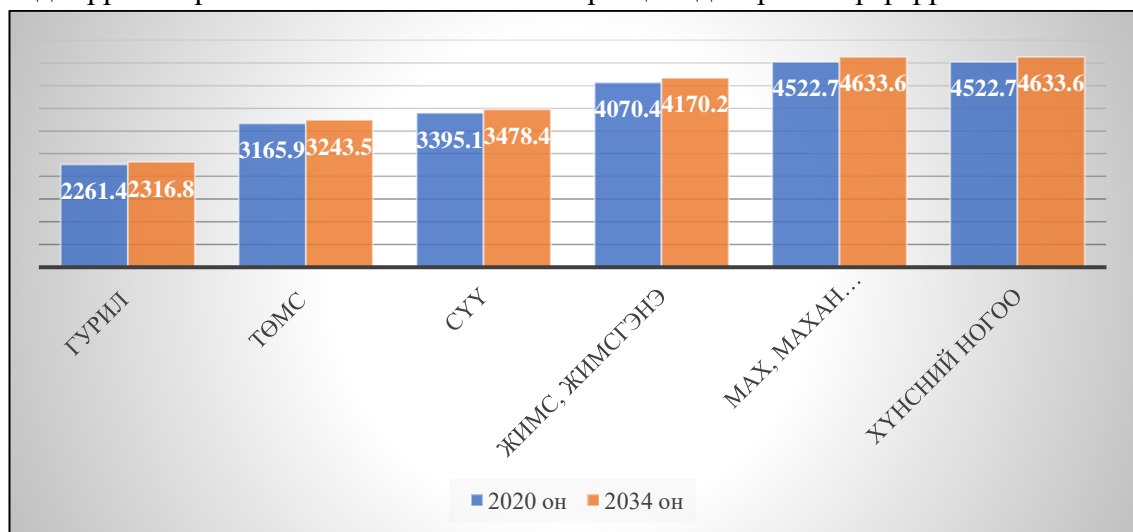
Нэг хүнд хоногт буюу жилд оногдох хүнсний бүтээгдэхүүний өсөлт нь хүн амын хүнсний хэрэгцээний өсөлтийг тодорхойлох хэмжигдэхүүн болж байна. Булган аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх хугацаан дахь нийт хүн амд шаардагдах хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний хэрэгцээг хүнсэндээ ихэвчлэн хэрэглэж буй мах, сүү, гурил гэх зэрэг 13 гол бүтээгдэхүүний нэр төрөл тус бүрээр төлөвлөлтийн 2020 он, 2034 онуудаар тодорхойллоо.

Хүснэгт 83. Төлөвлөж буй хүн амын өсөлт, хүнсний гол нэрийн бүтээгдэхүүний хэрэгцээ, хэтийн төлөвлөгөө

№	Хүнсний бүтээгдэхүүний төрөл	Жишсэн 1 хүний жилийн хүнсний хэрэгцээ, /кг/	2020 он		2034 он	
			Хүн амын тоо	Хүнсний хэрэгцээ, тн/	Хүн амын тоо	Хүнсний хэрэгцээ, /тн/
1	Мах, махан бүтээгдэхүүн	73	61,955	4,522.7	63,474	4,633.6
2	Сүү	54.8	61,955	3,395.1	63,474	3,478.4
3	Сүүн бүтээгдэхүүн	73	61,955	4,522.7	63,474	4,633.6
4	Гурил	36.5	61,955	2,261.4	63,474	2,316.8
5	Гурилан бүтээгдэхүүн	80.3	61,955	4,975.0	63,474	5,097.0
6	Төрөл бүрийн будаа	28.5	61,955	1,765.7	63,474	1,809.0
7	Сахар, чихрийн зүйл	8.4	61,955	520.4	63,474	533.2
8	Төмс	51.1	61,955	3,165.9	63,474	3,243.5
9	Хүнсний ногоо	73	61,955	4,522.7	63,474	4,633.6
10	Жимс, жимсгэнэ	65.7	61,955	4,070.4	63,474	4,170.2
11	Буурцагт ургамал	32.9	61,955	2,038.3	63,474	2,088.3
12	Өндөг	6.9	61,955	427.5	63,474	438.0
13	Хүнсний тос	9.1	61,955	563.8	63,474	577.6

Өнөөгийн байдлаар манай улс мах, махан бүтээгдэхүүнээс бусад гурил, будаа, төмс, хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ, бүр давсны нэлээд хувийг гадаад улс болон хөрш улсуудаас импортлон авч байгаа нь нийтлэг хүрээнд хүнсний аюулгүй байдал алдагдсан буюу гадаад улсаас хэт хараат байдалтай болсныг харуулж байна. Булган аймгийн хувьд хүн амын өсөлт, хүнсний бүтээгдэхүүний өсөлт бага байгаа учир тооцооллыг суурь он ба шууд 2034 оноор тооцоолов.

Аймгийн хэмжээнд дотооддоо үйлдвэрлэдэг ХАА-н зургаан төрлийн бүтээгдэхүүний хүн амын 2020 ба 2034 оны хэрэгцээг диаграммаар үзүүлэв.

Диаграмм 43. Булган аймгийн дотоодод үйлдвэрлэдэг ХАА-н бүтээгдэхүүний хэрэгцээ төрлөөр /2020 он, 2034 он/

2034 оны аймгийн хүн амын хэрэгцээг хангахад 2316.8 тн гурил, 3243.5 тн төмс, 3478.4 тн сүү, 4170.4 тн жимс жимсгэнэ, 4633.6 тн мах махан бүтээгдэхүүн, 4633.6 тн хүнсний ногоо шаардлагатай тооцоо гарч байна.

Булган аймаг 2020 оны байдлаар 5061.7 тн төмс, 1520.6 хүнсний ногоо, 468.7 тн жимс жимсгэнэ, мах 2369.9 тн, үнээний сүү 2372.2 мянган литр, гурил 992.9 тн үйлдвэрлэсэн байгаа нь төмсний хангамжаас бусад төрөлд бүтээгдэхүүний хангамжийг аймагтаа үйлдвэрлэн хангаж чадахгүй байгааг харуулж байна. 2034 оны аймгийн хүн амын гол нэрийн хүнсний хангамжийн хэрэгцээг стандартын нормын дагуу хангахын тулд нэмэгдүүлэх хэмжээ ХАА-н бүтээгдэхүүний төрлөөр диаграммаар үзүүлэв.

Диаграмм 44. 2034 онд Аймгийн хүн амын ХАА-н гол нэрийн хүнсний бүтээгдэхүүнийг нэмэгдүүлэх хэмжээ

2034 оны аймгийн хүн амын ХАА-н хүнсний голлох бүтээгдэхүүнийг дотооддоо хангахад гурилын үйлдвэрлэлийг 1268.3 тн, үнээний сүү 1022.9 сая литр, мах махан бүтээгдэхүүнийг 2152.8 тн, хүнсний ногоог 3388.4 тонноор тус тус нэмэгдүүлэх шаардлагатай тооцоо гарч байна. Мах махан бүтээгдэхүүнийг аймаг өөрийн үйлдвэрлэлээр бүрэн хангаж байгаа боловч статистикийн мэдээллээр дээрх тооцоо гарсан болно.

Сүүлийн 5 жилд дунджаар нэг жилд хүнсний ногоо 1323.4 тонныг хураан авсан нь 2020 оны байдлаар аймгийн хүн амын хэрэгцээний 29.2 хувийг хангах хэмжээ юм. Цаашид 2034 оны аймгийн хүн амыг хүнсний ногоогоор бүрэн хангахад хүнсний ногооны хангамжийг 5 жилийн дунджаар тооцоход нэг га-аас 80 цн ургац авна гэж үзвэл одоогийн талбайг 5792 га болгон нэмэгдүүлэх шаардлага байна.

Жимс жимсгэнийн өндөр ургац авсан 2020 оноор тооцоход жилд 468.7 тонн жимс, жимсгэнийг хураан авсан нь 2020 оны аймгийн нийт жимс, жимсгэнийн хэрэгцээний дөнгөж 11.5 хувийг хангаж байна. Ийм учраас цаашид жимс, жимсгэнэт бут, сөөгийн тарих талбайг нэмэгдүүлэх, жимс, жимсгэнэт бут, сөөгийг зун, өвлийн хүлэмжид тарьж нэмэгдүүлэх зэргээр импортын жимс, жимсгэнийн хэмжээг багасгах шаардлага байна. Мөн аймгийн хэмжээнд “Жимс, жимсгэнийн аж ахуйг хөгжүүлэх” тусгай хөтөлбөр боловсруулан бодлого, санхүүгийн хувьд дэмжин хэрэгжүүлэх шаардлага гарч байна.

Булган аймгийн 2016-2020 оны хоорондох 5 жилийн дунджаар тооцоход жилд дунджаар 48462.4 тн улаан буудай хураан авсны 70 хувь нь буюу 33923.6 тонноор гурил, гурилан бүтээгдэхүүн хийх боломж бүрдэнэ. Харин аймгийн хүн амын гурил, гурилан бүтээгдэхүүний хэрэгцээ 2020 оны байдлаар 2261 тн байгаа юм. Тэгэхээр аймгийн хүн амын хэрэгцээнээс илүү 31662.6 тн гурил, гурилан бүтээгдэхүүнийг Улаанбаатар, Эрдэнэт, Дархан хотод нийлүүлэх боломж байна. Цаашид аймгийн хэмжээнд улаан буудай тариалах талбайгаа нэмэгдүүлэх, нэг га-аас авах ургацыг нэмэгдүүлсэн тохиолдолд бусад зах зээлд нийлүүлэх улаан буудайн хэмжээ нэмэгдэх боломж гарна.

Аймгийн 16 сумын хүн амын өсөлт, бууралтын дагуу гол нэрийн бүтээгдэхүүн төмс, хүнсний ногоо, жимс, жимсгэнэ, гурил, гурилан бүтээгдэхүүний хэрэгцээг сум бүрээр 2020-2034 он хүртэл буюу төлөвлөгөөний нийт хугацаагаар гаргав.

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 84. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр төмсний хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор

№	Сумын нэрс	2020	жил 1	жил 2	жил 3	жил 4	жил 5	жил 6	жил 7	жил 8	жил 9	жил 10	жил 11	жил 12
Аймгийн нийт		2486	2491	2497	2503	2508	2514	2519	2525	2531	2536	2542	2548	2554
1	Булган сум	508	510	511	513	514	516	517	519	520	522	523	525	526
3	Баян-Агт	134	135	136	138	139	141	142	144	145	147	148	150	151
3	Баяннуур	73	73	73	74	74	74	74	74	74	75	75	75	75
4	Бугат	87	87	87	87	87	87	87	87	87	87	87	87	88
5	Бүрэгхангай	114	114	115	115	115	115	116	116	116	116	117	117	117
6	Гурванбулаг	132	133	134	134	135	136	137	137	138	139	139	140	141
7	Дашинчилэн	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135
8	Могод	107	107	107	106	106	105	105	105	104	104	103	103	102
9	Орхон	146	146	147	148	149	149	150	151	152	152	153	154	155
10	Рашаант	130	130	131	131	131	131	132	132	132	132	133	133	133
11	Сайхан	145	145	145	145	145	145	145	145	145	145	145	145	145
12	Сэлэнгэ	132	132	132	132	132	132	132	132	132	132	132	132	132
13	Тэшиг	147	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158
14	Хангал	181	181	180	179	178	178	177	176	175	175	174	173	172
15	Хишиг-Өндөр	121	120	119	118	116	115	114	113	112	110	109	108	107
16	Хутаг-Өндөр	204	206	207	209	211	212	214	216	218	220	221	223	225

Хүснэгт 85. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр хүнсний ногооны хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор

№	Сумын нэрс	2020	жил 1	жил 2	жил 3	жил 4	жил 5	жил 6	жил 7	жил 8	жил 9	жил 10	жил 11	жил 12
Аймгийн нийт		564.7	566.0	567.3	568.5	569.8	571.1	572.4	573.6	574.9	576.2	577.5	578.8	580.1
1	Булган сум	115.5	115.8	116.2	116.5	116.8	117.1	117.5	117.8	118.2	118.5	118.8	119.2	119.5
2	Баян-Агт	30.3	30.6	31.0	31.3	31.6	31.9	32.3	32.6	32.9	33.3	33.6	34.0	34.3
3	Баяннуур	16.6	16.6	16.7	16.7	16.8	16.8	16.8	16.9	16.9	16.9	17.0	17.0	17.1
4	Бугат	19.8	19.8	19.9	19.9	19.9	19.9	19.9	19.9	19.9	19.9	19.9	19.9	19.9
5	Бүрэгхангай	25.9	26.0	26.0	26.1	26.2	26.2	26.3	26.3	26.4	26.4	26.5	26.6	26.6
6	Гурванбулаг	30.1	30.2	30.4	30.6	30.7	30.9	31.0	31.2	31.3	31.5	31.7	31.8	32.0
7	Дашинчилэн	27.9	28.2	28.4	28.6	28.8	29.1	29.3	29.5	29.8	30.0	30.3	30.5	30.7
8	Могод	24.4	24.3	24.2	24.1	24.0	23.9	23.8	23.7	23.6	23.5	23.5	23.4	23.3
9	Орхон	33.1	33.2	33.4	33.6	33.8	33.9	34.1	34.3	34.5	34.6	34.8	35.0	35.2
10	Рашаант	29.6	29.6	29.7	29.7	29.8	29.9	29.9	30.0	30.0	30.1	30.1	30.2	30.2
11	Сайхан	33.0	33.0	32.9	32.9	32.9	32.9	32.9	32.9	32.9	32.9	32.9	32.9	32.9
12	Сэлэнгэ	30.1	30.1	30.1	30.1	30.0	30.0	30.0	30.0	30.0	30.0	30.0	29.9	29.9
13	Тэшиг	33.3	33.5	33.7	33.9	34.1	34.4	34.6	34.8	35.0	35.2	35.5	35.7	35.9
14	Хангал	41.2	41.0	40.9	40.7	40.5	40.3	40.2	40.0	39.8	39.6	39.5	39.3	39.1
15	Хишиг-Өндөр	27.6	27.3	27.0	26.7	26.4	26.2	25.9	25.6	25.3	25.1	24.8	24.6	24.3
16	Хутаг-Өндөр	46.3	46.7	47.1	47.5	47.9	48.3	48.7	49.1	49.5	49.9	50.3	50.7	51.1

Хүснэгт 86. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр жимс, жимсгэнийн хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор

№	Сумын нэрс	2020	жил 1	жил 2	жил 3	жил 4	жил 5	жил 6	жил 7	жил 8	жил 9	жил 10	жил 11	жил 12
Аймгийн нийт		3637	3646	3654	3662	3670	3678	3687	3695	3703	3711	3720	3728	3736

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

1	Булган сум	743.9	746	748.2	750.3	752.4	754.6	756.7	758.9	761.1	763.2	765.4	767.6	769.8
2	Баян-Агт	195.4	197.4	199.4	201.5	203.6	205.7	207.8	210	212.2	214.4	216.6	218.8	221.1
3	Баяннуур	106.9	107.2	107.4	107.7	107.9	108.2	108.4	108.7	108.9	109.2	109.4	109.7	109.9
4	Бугат	127.8	127.9	127.9	127.9	127.9	127.9	127.9	128	128	128	128	128	128
5	Бүрэгхангай	167	167.4	167.7	168.1	168.5	168.8	169.2	169.6	170	170.3	170.7	171.1	171.5
6	Гурванбулаг	193.8	194.8	195.8	196.8	197.8	198.8	199.8	200.8	201.9	202.9	203.9	204.9	206
7	Дашинчилэн	179.9	181.3	182.8	184.2	185.7	187.2	188.7	190.2	191.8	193.3	194.9	196.4	198
8	Могод	157.3	156.7	156	155.4	154.8	154.2	153.5	152.9	152.3	151.7	151.1	150.5	149.9
9	Орхон	213	214.1	215.2	216.4	217.5	218.6	219.7	220.8	222	223.1	224.3	225.4	226.6
10	Рашаант	190.5	190.9	191.2	191.6	191.9	192.3	192.7	193	193.4	193.7	194.1	194.5	194.8
11	Сайхан	212.3	212.3	212.2	212.2	212.2	212.2	212.1	212.1	212.1	212.1	212.1	212	212
12	Сэлэнгэ	193.8	193.7	193.7	193.6	193.5	193.4	193.3	193.2	193.2	193.1	193	192.9	192.8
13	Тэшиг	214.5	215.8	217.2	218.5	219.9	221.3	222.7	224.1	225.5	226.9	228.3	229.8	231.2
14	Хангал	265.5	264.4	263.2	262.1	260.9	259.8	258.7	257.6	256.5	255.4	254.3	253.2	252.1
15	Хишиг-Өндөр	177.6	175.7	173.9	172	170.2	168.5	166.7	165	163.2	161.5	159.8	158.1	156.5
16	Хутаг-Өндөр	298.3	300.7	303.2	305.8	308.3	310.9	313.4	316.1	318.7	321.3	324	326.7	329.4

Хүснэгт 87. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр гурилын хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор

№	Сумын нэрс	2020	жил 1	жил 2	жил 3	жил 4	жил 5	жил 6	жил 7	жил 8	жил 9	жил 10	жил 11	жил 12
Аймгийн нийт		2021	2025	2030	2034	2039	2044	2048	2053	2057	2062	2067	2071	2076
1	Булган сум	413.3	414.5	415.6	416.8	418	419.2	420.4	421.6	422.8	424	425.2	426.4	427.7
2	Баян-Агт	108.5	109.7	110.8	111.9	113.1	114.3	115.5	116.7	117.9	119.1	120.3	121.6	122.8
3	Баяннуур	59.4	59.5	59.7	59.8	59.9	60.1	60.2	60.4	60.5	60.7	60.8	60.9	61.1
4	Бугат	71	71	71	71	71.1	71.1	71.1	71.1	71.1	71.1	71.1	71.1	71.1
5	Бүрэгхангай	92.8	93	93.2	93.4	93.6	93.8	94	94.2	94.4	94.6	94.8	95.1	95.3
6	Гурванбулаг	107.7	108.2	108.8	109.3	109.9	110.4	111	111.6	112.1	112.7	113.3	113.9	114.4
7	Дашинчилэн	99.9	100.7	101.5	102.4	103.2	104	104.8	105.7	106.5	107.4	108.3	109.1	110
8	Могод	87.4	87	86.7	86.3	86	85.6	85.3	85	84.6	84.3	83.9	83.6	83.3
9	Орхон	118.4	119	119.6	120.2	120.8	121.4	122.1	122.7	123.3	124	124.6	125.2	125.9
10	Рашаант	105.8	106	106.2	106.4	106.6	106.8	107	107.2	107.4	107.6	107.8	108	108.2
11	Сайхан	117.9	117.9	117.9	117.9	117.9	117.9	117.9	117.8	117.8	117.8	117.8	117.8	117.8
12	Сэлэнгэ	107.7	107.6	107.6	107.5	107.5	107.4	107.4	107.4	107.3	107.3	107.2	107.2	107.1
13	Тэшиг	119.1	119.9	120.7	121.4	122.2	122.9	123.7	124.5	125.3	126.1	126.9	127.7	128.5
14	Хангал	147.5	146.9	146.2	145.6	145	144.3	143.7	143.1	142.5	141.9	141.3	140.7	140.1
15	Хишиг-Өндөр	98.6	97.6	96.6	95.6	94.6	93.6	92.6	91.6	90.7	89.7	88.8	87.9	86.9
16	Хутаг-Өндөр	165.7	167.1	168.5	169.9	171.3	172.7	174.1	175.6	177	178.5	180	181.5	183

Хүснэгт 88. Булган аймгийн сумдын хүн амын өсөлтөөр гурилан бүтээгдэхүүний хэрэгцээний өөрчлөлт, тн-оор

№	Сумын нэрс	2020	жил 1	жил 2	жил 3	жил 4	жил 5	жил 6	жил 7	жил 8	жил 9	жил 10	жил 11	жил 12
Аймгийн нийт		44458	44557	44657	44757	44857	44958	45059	45160	45261	45362	45464	45566	45668
1	Булган сум	9092	9118	9144	9170	9196	9223	9249	9275	9302	9328	9355	9382	9408
2	Баян-Агт	2388	2413	2438	2463	2488	2514	2540	2567	2593	2620	2647	2675	2703
3	Баяннуур	1307	1310	1313	1316	1319	1322	1325	1328	1331	1334	1337	1341	1344

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

4	Бугат	1562	1563	1563	1563	1563	1563	1564	1564	1564	1564	1564	1565	1565
5	Бүрэгхангай	2041	2045	2050	2055	2059	2064	2068	2073	2077	2082	2087	2091	2096
6	Гурванбулаг	2369	2381	2393	2405	2418	2430	2442	2455	2467	2480	2492	2505	2518
7	Дашинчилэн	2198	2216	2234	2252	2270	2288	2307	2325	2344	2363	2382	2401	2420
8	Могод	1922	1915	1907	1899	1892	1884	1876	1869	1861	1854	1847	1839	1832
9	Орхон	2604	2617	2631	2644	2658	2672	2685	2699	2713	2727	2741	2755	2769
10	Рашаант	2329	2333	2337	2342	2346	2350	2355	2359	2363	2368	2372	2377	2381
11	Сайхан	2594	2594	2594	2594	2593	2593	2593	2593	2592	2592	2592	2592	2591
12	Сэлэнгэ	2369	2368	2367	2366	2365	2364	2363	2362	2361	2360	2359	2358	2357
13	Тэшиг	2621	2638	2654	2671	2688	2705	2722	2739	2756	2773	2791	2808	2826
14	Хангал	3245	3231	3217	3203	3189	3176	3162	3148	3135	3121	3108	3094	3081
15	Хишиг-Өндөр	2170	2148	2125	2103	2081	2059	2037	2016	1995	1974	1953	1933	1913
16	Хутаг-Өндөр	3645	3676	3706	3737	3768	3799	3831	3863	3895	3927	3960	3993	4026

Шийдвэрлэх асуудал:

Хүнсний бүтээгдэхүүний чанар, аюулгүй байдалд анхааран орон нутгийн нөөц боломждоо тулгуурлан хүнсний ногоо, мах махан бүтээгдэхүүн, сүү сүүн бүтээгдэхүүн, өндөг, гурилан бүтээгдэхүүний нэр төрлийг нэмэгдүүлэн экологийн цэвэр бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж аймгийн хүн амын болон бүсийн сумдын хүнсний хэрэгцээг хангах бичил үйлдвэр, цехүүдийг байгуулах, нэг цэгт зангидах нь борлуулалт түгээлтийн сувгийг хурдасгах, эрүүл аюулгүй хүнс хэрэглэх зах зээлийг өргөтгөх боломж бий болно.

- Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийг эрчимжүүлэх замаар хүн амыг экологийн цэвэр хүнсний бүтээгдэхүүнээр хангах
- Мах, сүү боловсруулах үйлдвэр цех байгуулж, мах сүүн бүтээгдэхүүний нэр төрлийг нэмэгдүүлэн өөрсдийн болон нийслэл хотын хэрэгцээг хангах
- Аймгийн төвийн суманд байгаа мал бүхий иргэдийг хотоос нүүлгэн шилжүүлж орчмын бүсэд байршуулан эрчимжсэн фермерийн мал аж ахуй эрхэлдэг жижиг хэвшлийг бий болгох
- Хүнсний үндсэн нэр төрлийн болон туслах чанарын бүтээгдэхүүний хэрэглээний тооцоонд үндэслэн үйлдвэрлэж нийлүүлэлтийг хангах

Нэг хүнд хоногт хэрэглэх физиологийн нормд хүргэж, хэрэглэх удирдамжаар хангах, хүнсний эрүүл аюулгүй байдал стандартыг хангах.

1.8.2.2. Мал аж ахуйн бүтээгдэхүүний хэтийн чиглэл

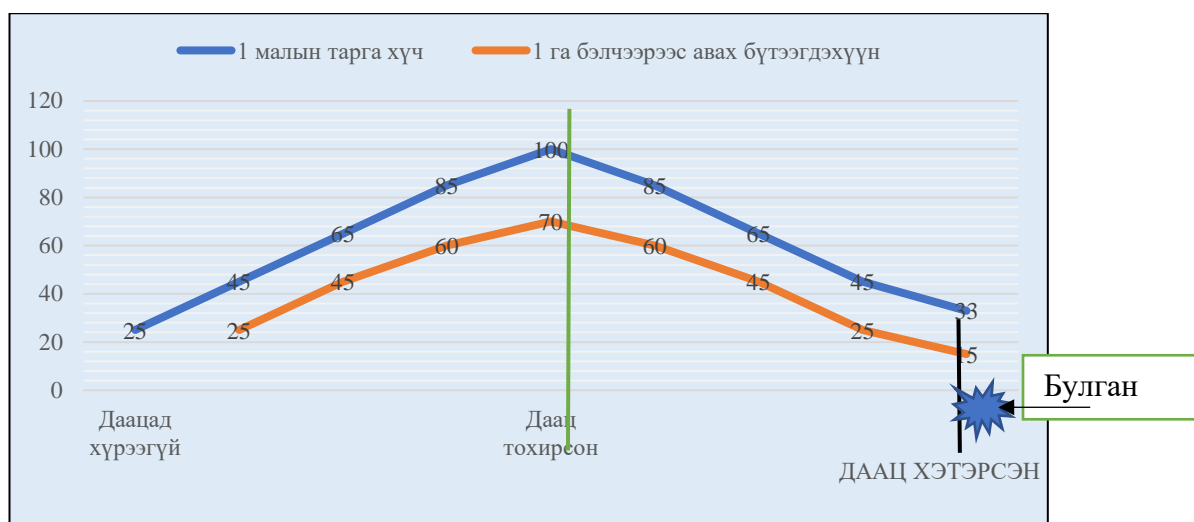
Булган аймаг 1990 онд 998.2 мянган толгой буюу 2.61 сая хонин толгойтой тэнцэх тооны малтай, нэг хонин толгойд 2.8 га бэлчээр ногдож, нийт бэлчээрийн 40.2 хувийг ган, зудын үед ашиглах нөөцтэй байв. Бэлчээрийн даац хэтрээгүй тул талхлагддаггүй байжээ. Гэвч сүүлийн жилүүдэд малын тоо ихээр өсөж, 2020 онд нийт мал 2.61 бодит толгой буюу 6.17 сая хонин толгойтой тэнцэж байна. Нэг хонин толгойд ногдох бэлчээр 0.45 га болтлоо буурч бэлчээрийн хүрэлцээ 6.2 дахин багасжээ. Бэлчээрийн даац хэтэрснээс мал хэвийнхээс 60.4 хувь дутуу идээшилж давжааран, ашиг шим нь багасахын зэрэгцээ өвчин, ган зудад эмзэгшин, улмаар зах зээлийн үнэлгээ нь буурч байна.

Малын ашиг шим буурсан талаарх аймаг сумдын ойрын жилүүдийн мэдээлэл байхгүй боловч улсын дүнгээр нутгийн нэг малаас авах ашиг шим сүүлийн 50 жилд буурсан байна, тухайлбал улсын дунджаар 1961 онд борлуулсан үхрийн амьдын жин 248 кг, оны эхний нэг үнээнээс үйлдвэрлэх сүү 344 литр байсан бол 1991 онд эдгээр үзүүлэлт 245 кг, 323 литр болж буурсан, 1991 оноос хойш ашиг шим хэмжилт хийгдээгүй байна.

Бэлчээрийн доройтлын шууд үр дагавар нь малын чанар, ашиг шим буурч, эрсдэлд өртөмхий болж, улмаар малчдын хөрөнгө, орлого багасаж буйгаар илэрч малын амьдын жин, 8 кг-аар, сүүний гарц, ямааны ноолуурын хэмжээ багасаж буй энэ гурван үзүүлэлтээр тооцоход Булган аймгийн малчин өрхийн орлогын алдагдал жилдээ 2.6 сая төгрөг, харин аймгийн хэмжээнд 22.5 тэрбум төгрөг болж байна. Бэлчээр нь биологийн төрөл зүйлийн амьдрах орчин болдог тул түүний унаган төрх алдагдах нь нутгийн байгаль орчин, аялал жуулчлалын үнэ цэнийг бууруулж байна.

Бэлчээрийн тэжээлийн дутагдлыг нөхөх нэмэгдэл тэжээл бэлтгэж байна уу гэвэл мөн л эсрэгээрээ 1980-д оны сүүлээр 1 хонин толгойд 25 кг хадлан бэлтгэж байсан бол одоо 13 кг хүрэхгүй байна.

Бэлчээрийн даац малын тарга хүч, бэлчээрийн бүтээмжид хэрхэн нөлөөлдгийг зурагт үзүүлэв.

Диаграмм 45. Бэлчээрийн ачаалал нэмэгдэх нь 1 мал, 1 га бэлчээрээс авах бүтээгдэхүүн

Булган аймгийн бэлчээрийн өнөөгийн байдал нь дээрх зургаас харвал малын тарга тэвээрэг, 1 га бэлчээрээс авах бүтээгдэхүүний хэмжээ хамгийн доод түвшинд байгаа, малчин өрх нэг хонин толгой малаас 15000 орчим төгрөгийн мөнгөн орлого байгаагаас харагдаж байна.

Малыг аж ахуйн эргэлтэд оруулахгүй, ашиг шимийг сайжруулахгүй зөвхөн тооны хойноос хөөцөлдөж байгаагаас 2020 оны байдлаар 3.4 сая толгой малаас 33.1 мянган литр сүү, 1.7 сая арьс шир 65.9 мянган тн мах үйлдвэрлэх боломж алдаж буй тооцоо гарч байна.

Хүснэгт 89. Мал аж ахуйн салбарын SWOT шинжилгээ

А.Дотоод хүчин зүйлс		Б.Гадаад хүчин зүйлс	
Давуу тал (S)	Сул тал (W)	Таатай нөхцөл (O)	Таагүй нөхцөл (T)
I. Аймгийн эдийн засагт чухал байр эзэлдэг салбар	V. Бэлчээрийн даац хэтрэлттэй	I. Эрдэнэт хотын хэрэгцээг давхар хангадаг	V. Ган, зуд зэрэг байгалийн нөхцөлөөс хамааралтай
II. Эрчимжсэн мал аж ахуй хөгжсөн	VI. Маа-н бүтээгдэхүүн боловсруулах үйлдвэр сул хөгжсөн	II. Маа-н салбар дахь хөдөлмөр эрхлэлт харьцангуй сайн	VI. Хадлан, гэжээл дутагдалтай
III. Маа-н бүтээгдэхүүнээ борлуулах зах зээлд ойр	VII. Газар тариалан, уул уурхай, хот, суурин, дэд бүтэц зэрэг бусад салбарт шахагдаж байгаа	III. Органик бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж гадаад зах зээлд гаргах боломжтой	VII. Улсын чанартай авто зам дагуух малын хулгайд өртөмтгий
IV. Цөм сүрэг сайтай	VIII. Малын ашиг шим буурсан	IV. Нүүдлийн МАА-д түшиглэсэн аялал жуулчлал хөгжүүлэх боломжтой	VIII. Малын өвчлөл их

Монгол улсын эдийн засгийг солонгоруулах, уул уурхайн хамаарлыг багасгах нэг гарц нь уламжлалт МАА-н бүтээгдэхүүнийхээ чанарыг баталгаажуулан органик хүнсний өндөр үнэ бүхий экспортын зах зээлд гарах явдал гэдэгтэй маргах хүн үгүй болжээ.

Учир нь эрчимжсэн аргаар үйлдвэрлэсэн хүнс, түүхий эдийн амт чанар, эрүүл мэндийн баталгаанд эргэлзэж, байгалийн цэвэр бүтээгдэхүүнийг эрэлхийлэх хандлага дэлхийн хүн амын өндөр орлоготой давхаргад бий болон тэлж байна.

АНУ-д эрчимжсэн фермийн хүчит гэжээлээр бордсон үхрийн мах нийт хэрэглээний 97 хувийг эзэлдэг бөгөөд ийм мах амтгүй, шүүс багатай байдгаас гадна зүрх судасны өвчнөөс сэргийлэх үйлчилгээтэй Омега-3 тосны хүчлийн агууламж бэлчээрийн махнаас 2 дахин бага байдаг байна. Харин органик аргаар үйлдвэрлэсэн мах нь нийт хэрэглээний 3 хувийг бүрдүүлдэг бөгөөд эрүүл мэндэд ач тустай тул өндөр үнэтэй зорилтот зах зээлийн хэрэгцээг хангаж байна. 2015 онд явуулсан жижиглэнгийн үнийн судалгаагаар 1 кг

эрчимжсэн фермийн үхрийн мах 11 доллар байхад бэлчээрийн органик мах 17.4 доллар буюу зөрөө нь 58 хувь буюу 15000 төгрөгөөр илүү байна. АНУ-ын үхрийн махны зах зээл 80 тэрбум доллар бөгөөд жилийн хэрэглээ нь 12 сая тонн, үүний 3 хувь гэдэг нь 360 мянган тонн буюу манай улсын 5 төрлийн малын махны экспортын боломжоос давсан тоо юм.

БНХАУ-д байгаль орчны бохирдол хурцдаж, хүн амын орлого нэмэгдэж байгааг дагаад органик бүтээгдэхүүний зах зээл сүүлийн 10 жилд 30 дахин өссөн байна. Үүнээс улбаалан өвөр Монголын байгалийн бэлчээрт идээшилсэн органик малын мах үнэд орж байна. Бээжинд үхрийн мах кг нь 76 юань буюу 10.7 доллар байгаа бол өвөр Монголын органик хонины мах кг нь 104 юань буюу 15 доллар байна.

ОХУ-ын төвийн хотуудад органик үхрийн мах ангиллаасаа хамаараад кг нь 650-2300 рубль буюу 11-38 доллар байна.

Ийнхүү Европын холбоо, Япон зэрэг дэлхийн өндөр хөгжилтэй бүс нутаг төдийгүй манай хөрш БНХАУ, ОХУ-д ялгаагүй органик хүнсний үнэ нийтийн хэрэглээний хүнснээс өндөр үнэтэй, хүн амын орлогын өсөлтийг дагаад хэрэглээ нь цаашид ч өсөх хандлагатай байна. Иймд олон улсын зорилтот зах зээлийн хэрэгцээтэй харьцуулбал манай нийлүүлэлт далайд дуслын төдий буюу хангалттай эрэлт байна гэсэн үг.

Гагцхүү энэ боломжийг ашиглах бодлогын бодитой алхам, өөрчлөлтийг цаг алдалгүй хийж чадах эсэхээс Монгол малын бүтээгдэхүүн дэлхийд үнэлэгдэх эсэх нь хамаарч байна.

МАН-н органик бүтээгдэхүүнд тавигдаж байгаа олон улсын зах зээлийн шаардлага юу вэ?

Өндөр үнэтэй, үйлдвэрлэгч болгон хүрэх гэж тэмүүлдэг өрсөлдөөн ихтэй тул органик хүнсэнд өндөр шаардлага тавьж, түүнийгээ стандартаар баталгаажуулан зөвхөн ийм шаардлагад нийцсэн хүнсийг органик гэж хүлээн зөвшөөрч, худалдан авч байна.

БНХАУ-д органик хөдөө аж ахуйг тодорхойлохдоо бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, боловсруулах, тээвэрлэх, хэрэглэх бүх шатанд байгаль орчин, агаар, хөрс, ус, биологийн төрөл зүйлийг хамгаалж, сайжруулдаг, байгалийн нөөцийг экологийн тэнцвэр, нийгмийн тэгш ёсны зарчимд нийцүүлэн ашигладаг хөдөө аж ахуй гэсэн байна.

БНХАУ-ын Стандартын газраас баталж, 2013 оны 3-р сарын 1-ний өдрөөс эхлэн мөрдөж байгаа GB/T 19630.1—2011 дугаар бүхий үндэсний стандартад органик МАН-н тэжээлийн холбогдолтой дараах шаардлагыг тусгажээ. Үүнд:

Органик МАН-н үйлдвэрлэл органик тэжээл ашиглана.

Малын өдөр бүрийн тэжээлийн хэрэгцээг баталгаатай бүдүүн тэжээлээр хангана. Бүдүүн тэжээл (бэлчээр, өвс, сүрэл, дарш) нь хуурай жинд шилжүүлснээр малын хоногийн тэжээлийн хэрэгцээний 60 хувиас доошгүйг хангасан байна.

Мал, шувуунаас байгаль орчинд үзүүлж буй нөлөөллийг нарийн харгалзан үзнэ. Мал, шувууны тоо нь газрын даацаас хэтэрч болохгүй. Бэлчээрийн даац хэтрүүлэхийн сөрөг үр дагавраас урьдчилан сэргийлсэн арга хэмжээг авсан байна” гэж заажээ.

Олон улсын хэмжээнд өргөн хэрэглэгддэг Европт төвтэй хойд Америк, Африкт салбар бүхий “Органик ХАА-н хөдөлгөөний олон улсын холбоо” /International Federation of Organic Agriculture Movements, IFOAM/-с гаргасан стандартын зааварт мөн тэжээл, бэлчээртэй холбоотой дараах шаардлагууд орсон байна. Үүнд:

Бэлчээрийн даацыг хэтрүүлэн талхлах, ус бохирдуулж болохгүй.

Малын тав тухыг хангах дараах арга хэмжээг зайлшгүй авна. Үүнд:

Үхрийг сүргээр бэлчээрлэх боломжтой байлгах

Хивэгч малыг өдөр бүр бүдүүн тэжээлээр тэжээнэ. Бэлчээрийн улирлын нийт хугацаанд хивэгч малыг байнга бэлчээрлүүлнэ. Цаг агаар, хөрс зэрэг шалтгааны улмаас бэлчээх боломжгүй тохиолдолд бэлчээлгүй шинэ органик бүдүүн тэжээлээр тэжээж болно. Гэхдээ ингэж тэжээх хэмжээ нь бэлчээрийн улиралд бэлчээрээс идэх нийт тэжээлийн 20 хувиас ихгүй байна.

Малын эрүүл мэнд, тав тухыг хангах замаар өвчлөлөөс сэргийлэх дараах арга хэмжээг авсан байна. Үүнд:

- а. Бэлчээрийн оновчтой даацыг барих
- б. Бэлчээрийн сэлгээ, менежмент нэвтрүүлэх

АНУ-ын Хөдөө аж ахуйн яамнаас батлан мөрддөг органик МАА-н зааварт олон шаардлага орсны дотор:

“Хивэгч мал бэлчээрийн улиралд 120 хоногоос багагүй хугацаагаар бэлчээрлэсэн байна. Цаг агаарын улмаас дээрх хугацаа дундаа тасарч болох боловч, бэлчээрээс идэх тэжээлийн хэмжээ нь хуурай жинд шилжүүлснээр нийт тэжээлийн 30 хувиас доошгүй байна.

Бэлчээрийн даацыг оновчтой хэмжээнд барьж, бэлчээрийг хэт ашиглах, дутуу ашиглахаас сэргийлэх, бэлчээрийг сэлгээтэйгээр аль болох олон төрлийн малаар ашиглана.

Бэлчээрийн хөрс, ус, биологийн төрөл зүйлийг хамгаалж, бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөө, бэлчээр ашиглалтын бүртгэл хөтөлсөн байна” гэжээ.

ОХУ-д органик хүнсний хуулийн төслөө Хөдөө аж ахуйн яам нь боловсруулж дээш нь өргөн бариад байгаа бөгөөд одоогоор ГОСТ 56508-2015 дугаар бүхий “Органик үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн: үйлдвэрлэл, хадгалалт, тээвэрлэлтийн горим” нэртэй улсын стандартыг 2016 оны 1-р сарын 1-ээс мөрдөж байна. Энэхүү стандартад бэлчээрийн асуудлыг ялгаагүй чухалчлан авч үзсэн бөгөөд малын тэжээлд бүдүүн тэжээлийн эзлэх хувь хуурай жинд шилжүүлснээр 60-с доошгүй, бэлчээрийн тэжээлийн эзлэх хувь 20-с доошгүй байна гэж заасны дээр 1 га бэлчээрт байвал зохих малын тооны дээд хязгаарыг бэлчээрийн ургац, чанараас хамааруулан ялгавартай тогтоон мөрдөж байна.

Органик хүнсний зорилтот зах зээлд хүрэхэд бидэнд юу дутагдаж байна вэ?

Дэлхийн бусад бүс нутаг дахь органик мах үйлдвэрлэж буй малын тэжээлийн найрлага дахь байгалийн бэлчээрийн эзлэх хувь, өвс ургамлын олон янз байдал нь Монгол малын бэлчээрээс идэх өвс, олон янз байдлын хаана ч хүрэхгүй тул Монгол малын махны органик чанар, үнэ нь бүр ч илүү байх нь ойлгомжтой.

Монгол улс дээр дурдсан улсуудын органик хүнсний өндөр үнэтэй зорилтот зах зээлд МАА-н бүтээгдэхүүнээ гаргая гэж байгаа бол импортлогч орнуудын шаардлагуудыг биелүүлэхээс өөр аргагүй. Олзуурхууштай нь органик бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч малын тэжээлд бэлчээрийн эзлэх хувь 50 орчим хувь байгаа нь манайх шиг 4 улирлаар бэлчээрт байдаг малын хувьд амархан давах босго. Манай нутгийн малын тэжээлд бэлчээрийн эзлэх хувь 90-с дээш байдаг.

Харин бэлчээрийн даацаа хэтрүүлээгүй байх босго л хэцүү. “Хаяа багтвал бууж, хошуу багтвал иднэ” гэдэг зарчим үйлчилдэг нийтийн бэлчээрт даацыг оновчтой хэмжээнд барих ямар ч боломжгүй юм. Оновчтой даац барих нь бүү хэл, ашиглалтын хил заагаа тогтоодоггүй тул бэлчээрийн даац хэтэрсэн эсэхийг нь хэмжих ч боломжгүй юм. Хот орчмын эрчимжсэн болон хагас эрчимжсэн сүүний жижиг аж ахуйнууд өөрийн гэсэн бэлчээргүй хавчигдмал байдалд үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Булган аймгийн хувьд Эрдэнэт хоттой хил залгаа нутагладаг, дэд бүтэц, зах зээлд ойр, газар тариалан, МАА хослуулан эрхэлдэг олон сумдтай гээд давуу талаа ашиглан

МАО-гаа органик үйлдвэрлэл болгон дотоодын болон экспортын өндөр үнэтэй зах зээлд хүрэх бүрэн боломжтой юм. Иймд энэхүү боломжийг түргэн ашиглах үүднээс МАА, бэлчээр ашиглалтын энэхүү тооцоо, судалгааг малын тоог бэлчээрийн даацад нийцүүлэн мал, бүтээгдэхүүний чанар, зах зээлд өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх зорилтыг гол болгов. Ингэснээр МАА-н үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн, малчдын орлого байгальд ээлтэй аргаар нэмэгдэхийн зэрэгцээ МАА-н урт хугацааны тогтвортой хөгжлийн үндэс болсон бэлчээрээ хамгаалан хойч үедээ үлдээх зорилт хангагдах юм.

Дээрх судалгаа, тооцоог амьдралд хэрэгжүүлэхэд дөхөм болгох үүднээс Булган аймгийн сум бүрээр гаргав. Тооцоонд мэдээлэл, аргачлалыг ашиглав. Үүнд:

- Бэлчээрийн талбайн хувьд Газар зохион байгуулалт, геодези, зураг зүйн газрын 2020 оны мэдээлэл, га
- Бэлчээрийн ургацын хувьд Ус, цаг уур, орчны шинжилгээний газрын 2010-2020 оны сумдын бэлчээрийн дундаж ургац, ц/га
- Бүтээгдэхүүний үнийн хувьд Булган аймгийн зах зээлийн сүүлийн 3 жилийн дундаж үнэ
 - Малын ашиг шимийн хувьд ойт хээр, хээрийн бүсийн дундаж ашиг шим
 - Малын тоо, сүргийн бүтцийн хувьд тухайн сум бүрийн 2020 оны жилийн эцсийн тоо, сүргийн бүтцийн мэдээллийг тус тус ашиглав.
 - Малчин өрхийн нийт орлогыг тухайн жилд үйлдвэрлэсэн МАА-н бүтээгдэхүүнийг үнээр үржүүлж
 - Малчин өрхийн мөнгөн орлогыг нийт орлогоос өрхийн хүнсэнд хэрэглэсэн бүтээгдэхүүний үнийг хасаж
 - Мал цөөлснөөр олох нэмэгдэл хуримтлалыг тооцоходоо малын тоог урьд оноос бууруулсан хэмжээгээр борлуулсан малын мах, арьс ширний орлогоор тооцов. Малын тоог барих эсвэл өсгөх тохиолдолд ашиглах бүтээгдэхүүн нь орлого болдог, харин малын тоог бууруулах нь орлого олох хэрэгслээ худалдаж байгаа учраас орлогод тооцогдохгүй. Өөрөөр хэлбэл мал гэдэг хөрөнгөө мөнгө болгож байгаа хэлбэр бөгөөд цаашид хадгаламж юм уу мал аж ахуй, жижиг дунд үйлдвэрлэлд оруулах хөрөнгийн эх үүсвэр болгон ашиглаж болно.
 - Нэг хонин толгойд мөнгөн ноогдох орлогыг өрхийн мөнгөн орлогыг өрхийн малын хонин толгойн тоонд хувааж тус тус тодорхойлов.
 - Малын тоо цөөрч байгаа ч орлого өсөж байгаа нь малын тоо цөөрснөөр үлдэж байгаа малын идэш, тэжээлийн хангамж сайжирч, үүнийг дагаад малын тарга хүч, ашиг шим нэмэгдэж, зүй бус хорогдол, хээл хаялт сувайралт зэрэг сөрөг нөлөөлөл багасдаг зүй тогтлоос хамааралтай юм. Үүнд дараах үзүүлэлтийг ашиглав:
 - Малын хорогдлыг жилд 0.25 пунктээр бууруулж
 - Хээлтэгчийн эзлэх хувийн жинг 0.006-0.01 пунктээр өсгөж
 - 100 эхээс бойжуулах төлийг 0.006-0.02 пунктээр өсгөж
 - Оны эхний 1 толгой малаас үйлдвэрлэх ашиг шимийг 0.001-0.03 пунктээр өсгөж тус тус тооцов.
 - Түүнчлэн малын тоо буурснаар бэлчээр сэргэх хандлагыг тооцоходоо бэлчээрийн га-н ургацыг 5 дахь жилээс эхлэн жилд 7 хувиар өсгөж тооцов. Хүснэгт 90-т харуулснаар малын тоог жилд 4 хувь цөөлөхөд малчин өрхийн орлого одоогийнхоос багагүй өсөж буй дүр зураг харагдаж байна.

1.8.2.3. МАА-н тогтвортой хөгжлийн урт хугацааны бодлого хэрэгжүүлэх тооцоо

2034 он хүртэл 12 жилийн хугацаанд аймгийн малын тоо, бэлчээрийн даац, нэг малчин өрхөд оногдох малын тоо, малчин өрхийн нийт орлого, өрхийн дотоод хэрэглээг хассан мөнгөн орлогын хэмжээ, нэг хонин толгойгоос олох орлогыг сум бүрээр тооцож тайланд тусгалаа.

Энэхүү тооцоог хийхдээ 2020 оны эцсийн байдлаар бэлчээрийнхээ даацаас бараг 3.0 дахин хэтэрсэн малын тоог цөөлөх боломжийг авч үзлээ.

Жил бүр оны эхний малыг хонин толгойд 4 орчим хувиар цөөлөх хувилбарыг хэрэгжүүлбэл 4 дэх жилээс бэлчээрийн ачаалал 1.07 дахин буурах, үүний нөлөөгөөр дундаж ургац нь хугацааны сүүлд 5.8 хувь өсөх, ингэснээр бэлчээрийн бүтээмж дээшлэх, мөн малын тэжээлийн хангамж сайжрах, мал тарга хүч сайн авч ахиу ашиг шим өгөх зэрэг хэд хэдэн давуу талыг харгалзан сонгосон болно.

Тооцоо ёсоор 2034 онд 2020 оныхоос малын тоо 2.9 сая хонин толгойгоор цөөрч 4.2 сая хонин толгой малтай болж 3.3 дахин хэтэрсэн бэлчээрийн даац хугацааны сүүлээр даац хэтрэлт 19.7 хувиар хэтэрсэн байхаар гарч байна.

Хүснэгт 90. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо, аймгийн дүнгээр

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гайн дундаж ургац, цн	Бэлчээрийн тэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %
Суурь	2,780,829	4.5	1,443.3	240.6	714.5	297.0
Жил 1	2,780,829	4.5	1,443.3	240.6	714.8	297.2
Жил 2	2,780,829	4.5	1,443.3	240.6	686.9	285.6
Жил 3	2,780,829	4.5	1,443.3	240.6	660.0	274.4
Жил 4	2,780,829	4.7	1,507.5	251.2	634.2	252.4
Жил 5	2,715,443	4.9	1,534.7	255.8	609.3	238.2
Жил 6	2,715,443	5.1	1,597.3	266.2	583.8	219.3
Жил 7	2,715,443	5.3	1,660.0	276.7	560.7	202.7
Жил 8	2,715,443	5.6	1,753.9	292.3	538.4	184.2
Жил 9	2,714,899	5.9	1,847.5	307.9	517.0	167.9
Жил 10	2,714,899	6.2	1,941.5	323.6	496.5	153.4
Жил 11	2,714,899	6.5	2,035.4	339.2	476.6	140.5
Жил 12	2,714,899	6.8	2,129.3	354.9	457.6	128.9
Жил 13	2,714,899	6.3	1,977.9	329.6	439.4	133.3
Жил 14	2,703,510	6.8	2,114.9	352.5	421.8	119.7

Энэ тооцоолол нь бэлчээрийн газрыг даацад тохируулан ашиглах, нэг малаас авах ашиг шимийг бүрэн гүйцэт ашиглах эдийн засгийн талаас бодож тооцсон тооцоолол болно. Малын тоо толгойг бэлчээрийн даацад тохируулах үйл ажиллагааг хэрхэн гүйцэтгэх ямар арга хэлбэрээр малын тоог буулгахыг тусад нь тусган хэрэгжүүлэх болно.

2034 он хүртэл 2020 оны эхэнд байсан малын тоог даацад тохируулахын тулд 4 хувиар буулгахад 2034 онд 4.2 сая хонин толгойд хүргэж бууруулах боломжтойг доор үзүүлсэн бөгөөд энэ зорилтыг хэрэгжүүлэхийн тулд оны эхний нийт 4 төрлийн малын тоо толгойг жил бүр 4 хувиар цөөлөх, харин тэмээг өнөөгийн төвшинд тогтмол байх аргачлалаар энэхүү тооцоог хийлээ. 2020 оны бэлчээрийн ургац, малын тооны үзүүлэлтийг ашиглан бэлчээрийн даац хэтрэлтийг тооцоход 300 орчим хувь гарсан нь бэлчээрийн ачааллыг аль болох богино хугацаанд бууруулах, ингэснээр бэлчээр байгалийн аясаар сэргэх боломжийг хангахын дээр сэлгэх, амраах, сайжруулах арга хэмжээ хэрэгжүүлэх боломжтой.

2034 он хүртэл хугацаанд аймгийн сумдын бэлчээр ашиглалт зөв зохистой даацад тохирсон байх малын тоог сумдаар, малчин өрхөд оногдох малын тоо, нийт орлого, өрхийн дотоод хэрэглээг хассан мөнгөн орлогын хэмжээ, нэг хонин толгойгоос олох орлогыг хүснэгтэд үзүүлэв.

Хүснэгт 91. Баян-Агт сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	217,872	1,565.7	252.5	682.5	270	244,777	437,363	669	12,506	0	14
Жил 1	217,872	1,565.7	252.5	682.8	270	234,988	419,878	642	34,765	1755	49
Жил 2	217,872	1,565.7	252.5	656.1	260	225,590	403,092	616	35,513	1694	52
Жил 3	217,872	1,565.7	252.5	630.4	250	216,568	386,978	592	36,188	1636	55
Жил 4	217,872	1,659.6	267.7	605.7	226	207,907	371,509	568	36,320	1579	57
Жил 5	217,872	1,759.2	283.8	581.9	205	199,592	356,658	545	34,960	1524	57
Жил 6	217,872	1,864.8	300.8	557.5	185	191,610	342,401	524	34,561	1472	59
Жил 7	217,872	1,976.7	318.8	535.4	168	183,947	328,715	503	34,155	1421	61
Жил 8	217,872	2,095.3	338.0	514.1	152	176,591	315,576	483	33,745	1372	63
Жил 9	217,872	2,221.0	358.2	493.6	138	169,529	302,962	463	33,248	1324	64
Жил 10	217,830	2,353.8	379.7	474.0	125	162,750	290,853	445	32,615	1279	65
Жил 11	217,830	2,495.0	402.4	455.1	113	156,242	279,229	427	31,916	1234	67
Жил 12	217,830	2,644.7	426.6	436.9	102	149,994	268,069	410	31,436	1192	68
Жил 13	217,830	2,803.4	452.2	419.4	93	143,995	257,356	394	30,769	1151	69
Жил 14	217,830	2,971.6	479.3	402.7	84	138,237	247,071	378	29,935	1111	70

Хүснэгт 92. Баяннуур сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбай га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	90,350	629.0	104.8	727.4	135,875	226,458	717	12,330	0	15.5
Жил 1	90,350	629.0	104.8	727.4	135,875	226,458	717	35,802	1944.3	44.9
Жил 2	90,350	629.0	104.8	727.8	130,453	217,474	688	36,472	1877	47.7
Жил 3	90,350	629.0	104.8	699.6	125,248	208,849	661	37,049	1812.1	50.5
Жил 4	90,350	629.0	104.8	672.4	120,251	200,569	635	37,162	1749.4	52.7
Жил 5	90,350	686.2	114.3	592.4	115,454	192,620	610	35,979	1688.9	53
Жил 6	90,350	743.4	123.9	525.6	110,849	184,989	585	35,572	1630.5	54.6
Жил 7	90,350	800.6	133.4	467.8	106,428	177,663	562	35,163	1574.1	56.1
Жил 8	90,350	914.9	152.5	393.3	102,183	170,631	540	34,610	1519.6	57.4
Жил 9	90,350	972.1	162.0	355.6	98,109	163,879	519	34,086	1467	58.8
Жил 10	90,350	1,057.9	176.3	313.8	94,198	157,398	498	33,403	1416.3	59.9
Жил 11	90,350	1,115.1	185.8	286.0	90,443	151,176	478	32,643	1367.3	60.9
Жил 12	90,350	1,143.7	190.1	267.8	86,838	145,203	460	32,142	1320	62.3
Жил 13	90,350	1,200.9	200.1	245.0	83,377	139,468	441	31,418	1274.4	63.3

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Жил 14	90,350	1,258.0	209.7	224.6	80,055	133,964	424	30,494	1230.3	63.9
Жил 15	90,350	1,315.2	219.2	206.4	76,866	128,679	407	29,821	1187.8	64.9

Хүснэгт 93. Бугат сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо/Булган сумын малын 50.0 хувийг оруулж тооцов/

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн тэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	223,201.6	1,333.4	215.1	587.7	273	326,102	627,236	577	11,370	0	15
Жил 1	223,201.6	1,333.4	215.1	587.9	273	313,058	602,150	553	28,677	1,559	46
Жил 2	223,201.6	1,333.4	215.1	564.9	263	300,536	578,066	531	29,282	1,505	49
Жил 3	223,201.6	1,333.4	215.1	542.7	252	288,515	554,947	510	29,830	1,453	52
Жил 4	223,201.6	1,413.4	228.0	521.4	229	276,975	532,751	490	29,975	1,403	54
Жил 5	223,198.3	1,498.2	241.7	500.9	207	265,896	511,444	470	29,019	1,354	55
Жил 6	223,198.3	1,588.1	256.2	479.8	187	255,261	490,989	451	28,754	1,307	56
Жил 7	223,198.3	1,683.4	271.5	460.7	170	245,051	471,352	433	28,483	1,262	58
Жил 8	223,198.3	1,784.4	287.8	442.4	154	235,249	452,501	416	28,215	1,218	60
Жил 9	223,198.3	1,891.5	305.1	424.8	139	225,840	434,403	399	27,861	1,176	61
Жил 10	213,945.4	1,921.8	310.0	407.9	132	216,807	417,030	383	27,311	1,136	63
Жил 11	213,945.4	2,037.2	328.6	391.6	119	208,135	400,352	368	26,714	1,096	64
Жил 12	213,945.4	2,159.4	348.3	375.9	108	199,810	384,340	353	26,287	1,059	65
Жил 13	213,945.4	2,289.0	369.2	360.9	98	191,818	368,969	339	25,718	1,022	66
Жил 14	213,945.4	2,426.3	391.3	346.4	89	184,146	354,213	326	25,023	987	67

Хүснэгт 94. Бүрэгхангай сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн тэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	308,750.5	2,873.5	463.5	1,054.0	227.4	317,316	520,698	1,031	19,572	0	15
Жил 1	308,750.5	2,873.5	463.5	1,054.5	227.5	304,628	499,895	990	50,843	2,674	47
Жил 2	308,750.5	2,873.5	463.5	1,013.5	218.7	292,447	479,925	950	51,848	2,582	50
Жил 3	308,750.5	2,873.5	463.5	973.8	210.1	280,754	460,753	912	52,735	2,493	53
Жил 4	308,750.5	3,045.9	491.3	935.7	190.5	269,528	442,348	876	52,893	2,406	55
Жил 5	308,750.5	3,228.7	520.8	899.0	172.6	258,751	424,680	841	51,036	2,323	56
Жил 6	308,750.5	3,422.4	552.0	861.7	156.1	248,406	407,718	807	50,419	2,243	57
Жил 7	308,750.5	3,627.8	585.1	827.5	141.4	238,474	391,434	775	49,794	2,165	59
Жил 8	308,750.5	3,845.4	620.2	794.7	128.1	228,939	375,802	744	49,143	2,090	60
Жил 9	308,750.5	4,076.1	657.4	763.0	116.1	219,786	360,795	714	48,363	2,018	62
Жил 10	308,703.6	4,320.1	696.8	732.8	105.2	210,999	346,389	686	47,426	1,948	63
Жил 11	308,703.6	4,579.3	738.6	703.5	95.3	202,564	332,559	659	46,367	1,881	64

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Жил 12	308,703.6	4,854.0	782.9	675.5	86.3	194,466	319,282	632	45,699	1,816	66
Жил 13	308,703.6	5,145.3	829.9	648.5	78.1	186,691	306,536	607	44,688	1,753	67
Жил 14	308,703.6	5,454.0	879.7	622.6	70.8	179,228	294,300	583	43,370	1,693	68

Хүснэгт 95. Гурванбулаг сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	252,216.5	1,095.9	195.7	895.7	457.7	333,026.0	475,310.7	874	16,325	0	15
Жил 1	252,216.5	1,251.8	223.5	896.2	400.9	319,713.4	456,346.6	839	42,537	2,174	46
Жил 2	252,216.5	1,251.8	223.5	861.4	385.4	306,933.4	438,141.1	805	43,291	2,099	49
Жил 3	252,216.5	1,251.8	223.5	827.9	370.3	294,664.5	420,663.8	773	43,928	2,026	52
Жил 4	252,216.5	1,326.9	236.9	795.6	335.8	282,886.4	403,885.6	742	43,961	1,956	54
Жил 5	252,216.5	1,406.5	251.2	764.6	304.4	271,579.4	387,778.5	713	42,301	1,888	54
Жил 6	220,799.6	1,305.2	233.1	733.2	314.6	260,724.8	372,315.7	684	41,655	1,823	55
Жил 7	220,799.6	1,383.5	247.1	704.3	285.1	250,304.2	357,471.4	657	41,007	1,760	57
Жил 8	220,799.6	1,466.5	261.9	676.4	258.3	240,300.6	343,220.9	631	40,307	1,699	58
Жил 9	220,799.6	1,554.5	277.6	649.5	234.0	230,697.0	329,540.4	606	39,527	1,640	59
Жил 10	251,843.8	1,879.5	335.6	623.8	185.9	221,477.6	316,407.1	582	38,762	1,583	60
Жил 11	251,843.8	1,992.2	355.8	599.0	168.4	212,627.0	303,799.1	558	37,869	1,528	61
Жил 12	251,843.8	2,111.8	377.1	575.1	152.5	204,130.4	291,695.5	536	37,365	1,476	63
Жил 13	251,843.8	2,238.5	399.7	552.2	138.1	195,973.6	280,076.0	515	36,511	1,424	64
Жил 14	251,843.8	2,372.8	423.7	530.2	125.1	188,143.2	268,921.3	494	35,344	1,375	64

Хүснэгт 96. Дашинчилэн сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	220,823.3	1,649.7	294.6	1,165.0	395.5	259,449	396,019	1,138	21,482	0	16
Жил 1	220,823.3	1,649.7	294.6	1,165.0	395.5	249,075	380,202	1,093	54,366	2,907	46
Жил 2	220,823.3	1,649.8	294.6	1,165.6	395.7	239,116	365,017	1,049	55,375	2,806	49
Жил 3	220,823.3	1,649.8	294.6	1,120.3	380.3	229,556	350,439	1,007	56,251	2,709	51
Жил 4	220,823.3	1,649.8	294.6	1,076.6	365.4	220,377	336,444	967	56,379	2,616	54
Жил 5	220,823.3	1,840.2	328.6	1,034.6	314.8	211,566	323,010	928	54,432	2,525	54
Жил 6	220,823.3	1,967.1	351.3	994.1	283.0	203,108	310,112	891	53,717	2,438	55
Жил 7	220,823.3	2,094.0	373.9	953.0	254.9	194,987	297,731	856	52,996	2,353	57
Жил 8	220,823.3	2,220.9	396.6	915.3	230.8	187,192	285,845	821	52,240	2,272	58
Жил 9	220,823.3	2,347.8	419.3	879.1	209.7	179,708	274,434	789	51,336	2,194	60
Жил 10	220,799.6	2,474.5	441.9	844.0	191.0	172,524	263,480	757	50,340	2,118	61

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Жил 11	220,799.6	2,601.4	464.5	810.6	174.5	165,627	252,963	727	49,186	2,044	62
Жил 12	220,799.6	2,728.3	487.2	778.3	159.7	159,006	242,868	698	48,520	1,974	64
Жил 13	220,799.6	2,855.2	509.9	747.2	146.6	152,650	233,176	670	47,416	1,906	65
Жил 14	220,799.6	2,982.1	532.5	717.4	134.7	146,548	223,872	643	45,920	1,840	65

Хүснэгт 97. Могод сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	244,105.1	1,408.3	251.5	853.5	339	314,762	521,053	835	13,795	0	13
Жил 1	244,105.1	1,408.3	251.5	853.9	340	302,173	500,219	802	43,818	2,125	50
Жил 2	244,105.1	1,408.3	251.5	820.6	326	290,088	480,219	770	44,828	2,052	53
Жил 3	244,105.1	1,408.3	251.5	788.5	314	278,486	461,018	739	45,770	1,981	56
Жил 4	244,105.1	1,492.8	266.6	757.7	284	267,348	442,586	709	45,944	1,913	59
Жил 5	244,105.1	1,582.4	282.6	727.9	258	256,655	424,891	681	44,035	1,847	59
Жил 6	244,105.1	1,677.3	299.5	697.8	233	246,390	407,904	654	43,475	1,783	60
Жил 7	244,105.1	1,777.9	317.5	670.1	211	236,536	391,596	628	42,904	1,721	62
Жил 8	244,105.1	1,884.6	336.5	643.6	191	227,076	375,941	602	42,332	1,662	64
Жил 9	244,105.1	1,997.7	356.7	617.9	173	217,995	360,912	578	41,625	1,605	65
Жил 10	244,105.1	2,117.6	378.1	593.4	157	209,276	346,484	555	40,895	1,549	67
Жил 11	244,105.1	2,244.6	400.8	569.7	142	200,907	332,633	533	40,039	1,496	68
Жил 12	244,105.1	2,379.3	424.9	546.9	129	192,872	319,336	512	39,556	1,444	70
Жил 13	244,105.1	2,522.0	450.4	525.0	117	185,159	306,571	491	38,735	1,394	71
Жил 14	244,105.1	2,673.4	477.4	504.1	106	177,754	294,316	472	37,612	1,346	72

Хүснэгт 98. Орхон сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо /Булган сумын малчин өрх, малын тооны 50% оруулж тооцов/

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
суурь он	301,530.9	1,383.8	223.2	795.6	356	344,117	646,066	780	14,158	0	14
Жил 1	301,530.9	1,383.8	223.2	795.9	357	330,354	620,230	749	42,731	2,047	52
Жил 2	301,530.9	1,383.8	223.2	764.8	343	317,141	595,427	719	43,709	1,976	55
Жил 3	301,530.9	1,383.8	223.2	734.7	329	304,456	571,617	690	44,604	1,908	59
Жил 4	301,530.9	1,466.9	236.6	705.9	298	292,279	548,759	663	44,772	1,842	62
Жил 5	301,530.9	1,554.9	250.8	678.1	270	280,589	526,816	636	42,954	1,778	61
Жил 6	301,530.9	1,648.2	265.8	649.6	244	269,367	505,750	611	42,457	1,717	63
Жил 7	301,530.9	1,747.1	281.8	623.8	221	258,593	485,527	586	41,950	1,657	65
Жил 8	301,530.9	1,851.9	298.7	599.0	201	248,251	466,113	563	41,446	1,600	67
Жил 9	301,520.7	1,962.9	316.6	575.1	182	238,322	447,475	540	40,845	1,545	68

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Жил 10	301,520.7	2,080.7	335.6	552.3	165	228,790	429,583	519	40,084	1,491	70
Жил 11	301,520.7	2,205.6	355.7	530.2	149	219,640	412,406	498	39,256	1,440	71
Жил 12	301,520.7	2,337.9	377.1	509.0	135	210,855	395,917	478	38,661	1,390	73
Жил 13	301,520.7	2,478.2	399.7	488.6	122	202,422	380,087	459	37,870	1,342	74
Жил 14	300,928.9	2,621.7	422.9	469.1	111	194,327	364,890	441	36,905	1,296	75

Хүснэгт 99. Рашаант сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн тэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	74,981.3	375.5	67.1	512.0	763	187,384	279,495	500	9,368	0	13
Жил 1	74,981.3	375.5	67.1	512.3	764	179,907	268,424	480	24,485	1,248	44
Жил 2	74,981.3	375.5	67.1	492.6	734	172,730	257,796	461	24,937	1,205	47
Жил 3	74,981.3	375.5	67.1	473.5	706	165,840	247,593	443	25,326	1,163	50
Жил 4	74,981.3	398.1	71.1	455.2	640	159,226	237,798	425	25,364	1,123	52
Жил 5	74,981.3	421.9	75.4	437.5	581	152,876	228,395	409	24,423	1,084	52
Жил 6	74,981.3	447.3	79.9	419.7	525	146,780	219,368	392	24,077	1,047	53
Жил 7	74,981.3	474.1	84.7	403.2	476	140,928	210,703	377	23,730	1,010	55
Жил 8	74,981.3	502.6	89.8	387.4	432	135,310	202,384	362	23,259	975	56
Жил 9	74,981.3	532.7	95.1	372.1	391	129,916	194,397	348	22,832	942	57
Жил 10	74,981.3	564.7	100.8	357.6	355	124,739	186,730	334	22,393	909	58
Жил 11	74,981.3	598.6	106.9	343.5	321	119,768	179,370	321	21,885	878	59
Жил 12	74,981.3	634.5	113.3	329.9	291	114,997	172,304	308	21,587	847	60
Жил 13	74,981.3	672.6	120.1	316.9	264	110,416	165,521	296	21,102	818	61
Жил 14	74,981.3	712.9	127.3	304.4	239	106,018	159,009	284	20,450	790	61

Хүснэгт 100. Сайхан сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн тэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	247,349.8	1,064.5	171.7	709.9	413.5	289,027	550,177	696	10,705	0.0	11.1
Жил 1	247,349.8	1,064.5	171.7	710.2	413.6	277,468	528,186	669	40,967	1,783.5	55.5
Жил 2	247,349.8	1,064.5	171.7	682.4	397.5	266,372	507,075	642	42,033	1,721.9	59.4
Жил 3	247,349.8	1,064.5	171.7	655.7	381.9	255,720	486,809	616	43,049	1,662.4	63.4
Жил 4	247,349.8	1,128.4	182.0	630.0	346.1	245,494	467,353	592	43,238	1,605.0	66.4
Жил 5	247,349.8	1,196.1	192.9	605.2	313.7	235,678	448,675	568	41,198	1,549.6	65.7
Жил 6	247,328.7	1,267.8	204.5	579.9	283.6	226,253	430,744	545	40,688	1,496.1	67.5
Жил 7	247,328.7	1,343.8	216.8	556.9	256.9	217,206	413,531	523	40,165	1,444.4	69.4
Жил 8	247,328.7	1,424.5	229.8	534.8	232.8	208,521	397,006	503	39,634	1,394.6	71.2

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Жил 9	247,328.7	1,509.9	243.5	513.4	210.8	200,183	381,142	482	39,020	1,346.4	73.0
Жил 10	247,328.7	1,600.5	258.2	493.1	191.0	192,178	365,913	463	38,362	1,299.9	74.7
Жил 11	247,328.7	1,696.6	273.6	473.4	173.0	184,494	351,293	445	37,623	1,255.1	76.2
Жил 12	247,328.7	1,798.4	290.1	454.5	156.7	177,117	337,257	427	37,138	1,211.7	78.3
Жил 13	247,328.7	1,906.3	307.5	436.3	141.9	170,035	323,784	410	36,429	1,169.9	79.9
Жил 14	247,328.7	2,020.6	325.9	418.9	128.5	163,237	310,849	393	35,519	1,129.5	81.1

Хүснэгт 101. Сэлэнгэ сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн тэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, толгой	Нийт мал, хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	62,370.2	1,391.9	224.5	800.3	356	103,156	272,028	788	16,210	0	16
Жил 1	62,370.2	1,392.0	224.5	800.5	357	99,030	261,147	757	39,358	2,264	47
Жил 2	62,370.2	1,392.0	224.5	769.0	343	95,069	250,701	727	40,288	2,186	50
Жил 3	62,370.2	1,392.0	224.5	738.7	329	91,266	240,673	698	41,161	2,111	53
Жил 4	62,370.2	1,475.5	238.0	709.6	298	87,615	231,046	670	41,499	2,038	56
Жил 5	62,370.2	1,564.0	252.3	681.5	270	84,111	221,804	643	40,397	1,968	57
Жил 6	62,368.6	1,657.8	267.4	652.2	244	80,746	212,932	617	40,224	1,900	59
Жил 7	62,368.6	1,757.3	283.4	626.2	221	77,516	204,415	593	40,038	1,834	61
Жил 8	62,368.6	1,862.8	300.5	601.3	200	74,416	196,238	569	39,854	1,771	63
Жил 9	62,368.6	1,974.5	318.5	577.3	181	71,439	188,389	546	39,552	1,710	65
Жил 10	62,368.6	2,093.0	337.6	554.3	164	68,581	180,853	524	38,762	1,651	67
Жил 11	62,368.6	2,218.6	357.8	532.2	149	65,838	173,619	503	37,943	1,594	68
Жил 12	62,368.6	2,351.7	379.3	510.9	135	63,205	166,674	483	37,270	1,539	69
Жил 13	62,368.6	2,492.8	402.1	490.4	122	60,677	160,007	464	36,491	1,486	71
Жил 14	62,141.7	2,632.8	424.6	470.8	111	58,249	153,607	445	35,617	1,435	72

Хүснэгт 102. Тэшиг сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн тэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, мянган толгой	Нийт мал, мянган хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	106,646.7	2,102	339.1	1,151.6	340	289,027	550,177	1,130	17,366	0	12
Жил 1	106,646.7	2,102	339.1	1,152.1	340	277,468	528,186	1,085	66,456	2,893	57
Жил 2	106,646.7	2,102	339.1	1,107.0	326	266,372	507,075	1,041	68,185	2,793	61
Жил 3	106,646.7	2,102	339.1	1,063.6	314	255,720	486,809	1,000	69,834	2,697	65
Жил 4	106,646.7	2,228	359.4	1,021.9	284	245,494	467,353	960	70,140	2,604	68
Жил 5	106,646.7	2,362	381.0	981.7	258	235,678	448,675	921	66,831	2,514	67
Жил 6	106,646.7	2,504	403.8	940.7	233	226,253	430,744	884	66,003	2,427	69
Жил 7	106,646.7	2,654	428.1	903.4	211	217,206	413,531	849	65,154	2,343	71

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Жил 8	106,646.7	2,813	453.8	867.5	191	208,521	397,006	815	64,294	2,262	73
Жил 9	106,646.7	2,982	481.0	832.9	173	200,183	381,142	783	63,298	2,184	75
Жил 10	106,646.7	3,161	509.8	799.9	157	192,178	365,913	751	62,230	2,109	77
Жил 11	106,646.7	3,351	540.4	767.9	142	184,494	351,293	721	61,031	2,036	78
Жил 12	106,646.7	3,552	572.9	737.2	129	177,117	337,257	693	60,244	1,966	80
Жил 13	106,646.7	3,765	607.2	707.8	117	170,035	323,784	665	59,094	1,898	82
Жил 14	105,485.1	3,947	636.7	679.5	107	163,237	310,849	638	57,618	1,832	83

Хүснэгт 103. Хангал сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, мянган толгой	Нийт мал, мянган хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	46,395	374	60.4	477.2	790	96,420	232,479	470	9911	0	15
Жил 1	46,395	375	60.5	477.4	789	92,564	223,182	451	22,941	1337	44
Жил 2	46,395	375	60.5	458.6	758	88,861	214,257	433	23,446	1291	47
Жил 3	46,395	375	60.5	440.5	729	85,307	205,688	416	23,910	1246	50
Жил 4	46,395	397	64.1	423.2	660	81,895	197,463	399	24,084	1203	52
Жил 5	46,342	421	67.9	406.5	599	78,620	189,566	383	23,470	1162	53
Жил 6	46,342	446	71.9	389.0	541	75,475	181,986	368	23,351	1122	55
Жил 7	46,342	473	76.3	373.6	490	72,457	174,708	353	23,226	1083	57
Жил 8	46,342	501	80.8	358.7	444	69,559	167,722	339	23,100	1045	59
Жил 9	46,342	531	85.7	344.4	402	66,777	161,015	325	22,907	1009	61
Жил 10	46,342	563	90.8	330.7	364	64,106	154,577	312	22,438	974	62
Жил 11	46,342	597	96.3	317.5	330	61,542	148,396	300	21,950	941	63
Жил 12	46,342	633	102.0	304.8	299	59,081	142,462	288	21,553	908	64
Жил 13	46,342	671	108.2	292.6	270	56,718	136,765	276	21,090	877	65
Жил 14	46,342	711	114.7	280.9	245	54,450	131,297	265	20,567	847	66

Хүснэгт 104. Хишиг-Өндөр сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, мянган толгой	Нийт мал, мянган хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	244,697.0	379,748.0	776.6	13,832.6	0	244,697	379,748	777	13,833	0	14
Жил 1	234,909.1	364,558.1	745.5	40,079.5	1,960	234,909	364,558	746	40,080	1,960	49
Жил 2	225,512.8	349,975.8	715.7	40,900.8	1,892	225,513	349,976	716	40,901	1,892	52
Жил 3	216,492.2	335,976.7	687.1	41,632.4	1,826	216,492	335,977	687	41,632	1,826	55
Жил 4	207,832.6	322,537.7	659.6	41,718.0	1,763	207,833	322,538	660	41,718	1,763	57
Жил 5	199,519.3	309,636.2	633.2	40,023.9	1,702	199,519	309,636	633	40,024	1,702	57
Жил 6	191,538.5	297,250.7	607.9	39,458.1	1,643	191,538	297,251	608	39,458	1,643	59

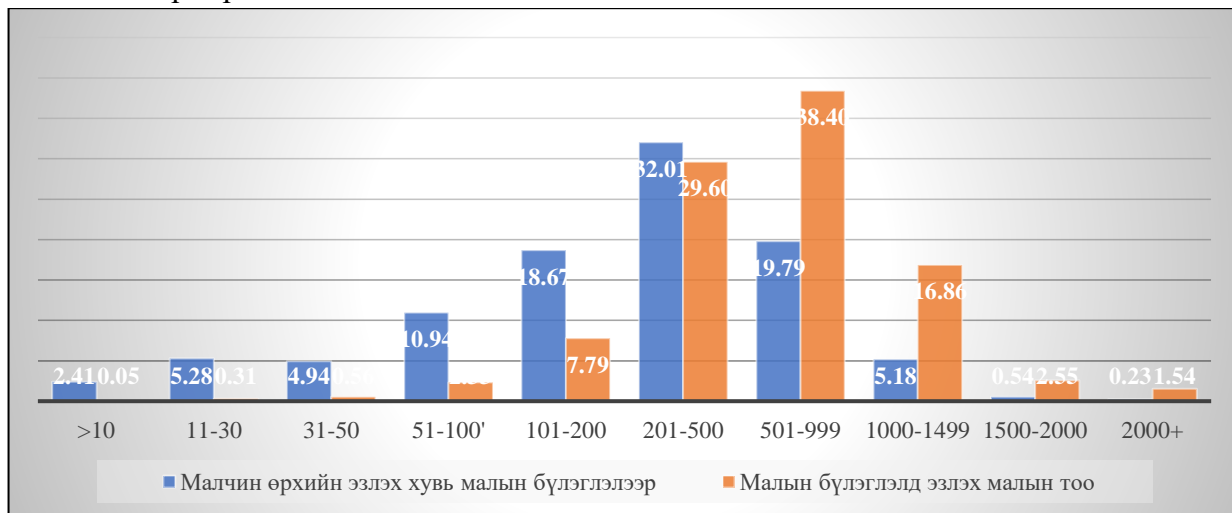
**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Жил 7	183,876.9	285,360.7	583.6	38,886.0	1,586	183,877	285,361	584	38,886	1,586	60
Жил 8	176,521.9	273,946.2	560.2	38,325.4	1,532	176,522	273,946	560	38,325	1,532	62
Жил 9	169,461.0	262,988.4	537.8	37,643.0	1,479	169,461	262,988	538	37,643	1,479	63
Жил 10	162,682.6	252,468.9	516.3	36,943.5	1,427	162,683	252,469	516	36,944	1,427	64
Жил 11	156,175.2	242,370.1	495.6	36,139.1	1,378	156,175	242,370	496	36,139	1,378	66
Жил 12	149,928.2	232,675.3	475.8	35,658.3	1,330	149,928	232,675	476	35,658	1,330	67
Жил 13	143,931.1	223,368.3	456.8	34,888.6	1,284	143,931	223,368	457	34,889	1,284	68
Жил 14	138,173.9	214,433.6	438.5	33,860.2	1,240	138,173	214,433	439	33,860	1,240	69

Хүснэгт 105. Хутаг-Өндөр сум. Малын тоог бэлчээрийн даацад харгалзуулан цөөлөх тооцоо

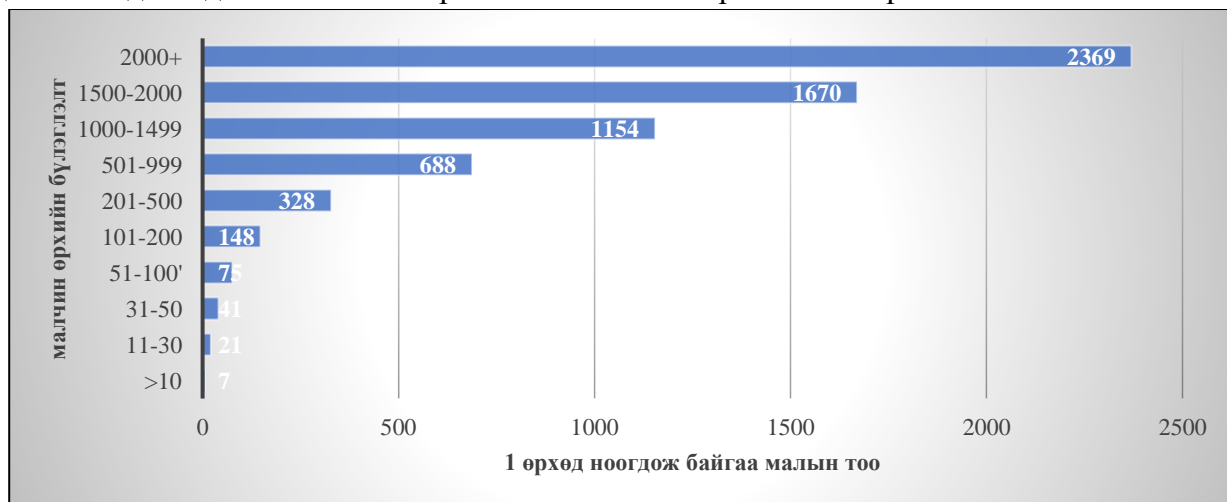
Он	Бэлчээрийн талбайн хэмжээ, га	Бэлчээрийн гэжээлийн нөөц, цн	Бэлчээрийн даац	Бэлчээрийн ачаалал бүгд	Бэлчээрийн даац ашиглалтын, %	Нийт мал, мянган толгой	Нийт мал, мянган хонин толгой	Малчин өрхийн малын тоо, хонин толгой	Малчин өрхийн нийт орлого, мянган төгрөг	Малын тооны бууралтад ногдох орлого, мянган төгрөг	1 хонин толгойд ногдох мөнгөн орлого, мянган төгрөг
Суурь	223,201.6	1,731.2	279.2	680.7	244	293,093	559,533	668	13,274	0	15
Жил 1	223,201.6	1,731.2	279.2	681.0	244	281,369	537,154	641	32,744	1,808	46
Жил 2	223,201.6	1,731.2	279.2	654.4	234	270,115	515,671	615	33,425	1,745	49
Жил 3	223,201.6	1,731.2	279.2	628.7	225	259,311	495,047	591	34,038	1,685	52
Жил 4	223,201.6	1,835.1	296.0	604.0	204	248,939	475,247	567	34,206	1,627	54
Жил 5	223,198.3	1,945.2	313.7	580.2	185	238,982	456,240	544	33,152	1,571	54
Жил 6	223,198.3	2,061.9	332.6	555.8	167	229,423	437,993	523	32,855	1,516	56
Жил 7	223,198.3	2,185.6	352.5	533.7	151	220,247	420,476	502	32,552	1,464	58
Жил 8	223,198.3	2,316.8	373.7	512.5	137	211,437	403,660	482	32,251	1,413	60
Жил 9	223,198.3	2,455.8	396.1	492.0	124	202,980	387,516	462	31,849	1,364	61
Жил 10	213,945.4	2,495.2	402.5	472.5	117	194,861	372,018	444	31,217	1,317	63
Жил 11	213,945.4	2,644.9	426.6	453.6	106	187,067	357,140	426	30,528	1,272	64
Жил 12	213,945.4	2,803.6	452.2	435.5	96	179,585	342,857	409	30,040	1,228	65
Жил 13	213,945.4	2,971.8	479.3	418.0	87	172,402	329,146	393	29,383	1,185	66
Жил 14	213,945.4	3,150.1	508.1	401.3	79	165,507	315,983	377	28,577	1,145	67

Аймаг, сумын малыг нийтэд нь оны эхнийхээс жилд 4 хувь бууруулах тооцоонд малчин ба мал бүхий өрхийн малын тоог харгалзах. Жил бүрийн мал тооллогоор тогтоодог малын тооны бүлэглэлээр салгаж тооцоогүй учраас цөөн болон олон малтай өрх ижил хэмжээгээр цөөлөхөөр байгааг ялгаатай авч үзэх хэрэгтэй. Дурдсан тооцоог хийхийн тулд малын тооны үндсэн 10 бүлгийн малчин өрх нийт 8671 малчин өрхөд эзэлж буй хувийг 2020 оны байдлаар гаргалаа.

Диаграмм 46. Малын тоогоор бүлэглэсэн малчин өрхийн эзлэх хувь

Аймгийн нийт малчин өрхийн 42.2 хувь нь 498812 толгой малтай 10-200 хүртэл бүлэгт хамаарч нэг өрхөд 90 толгой мал ногдож байхад 6.0 хувийг эзлэх 1000-с дээш малтай өрхүүд 644080 толгой мал өмчилж, нэг өрх 1250 малтай байна. Энэ байдлаар малын тоо олон малтай өрх рүү шилжсэн, цөөн малтай нь өрхийн тоогоор, олон малтай нь малын тоогоор давамгайл, тэгш бус байдал бий болжээ. Нэг өрхөд ногдох малын тоог харсан ч мал цөөлөх бодлогод малын тооны бүлэглэлийг заавал харгалзах нь зүйтэйг ойлгож болно.

Диаграмм 47. Нэг өрхөд ногдох малын тоо, малын тооны бүлэглэлээр, 2020 оны байдлаар

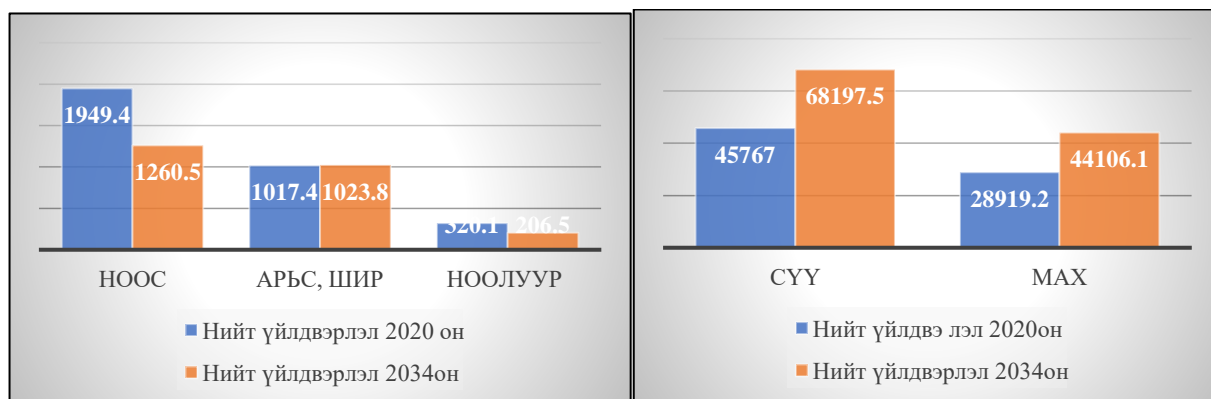
Малын тоо бууруулахдаа цөөн малтай бол бага хувиар, өрхийн малын тоо, түүний дотор ямаа, адуу өсөхийн хэрээр сүргээ цөөлөх хувь нь дагаж нэмэгдэх, тодруулбал адуу, ямааны тоог бусад төрлийн малынхаас илүү цөөлөх зарчмыг харгалзан 100 хүртэл хонин толгойтой тэнцэх малтай өрхийнхийг жилд 1 хүртэл хувь, 101-500 хонин толгойтой тэнцэх малтай өрхийнхийг 3.5-5.0 хувь, 501-999 хонин толгойтой тэнцэх малтай өрхийнхийг 5.0-7.0 хувь, 1000-2000 хонин толгойтой тэнцэх малтай өрхийнхийг 8.0-9.0 хувь, 2000-аас олон малтай өрхийнхийг 8.0-10.0 хувь цөөлсөн нөхцөлд 12 жилийн дараа бэлчээрийн даацад малын тоо үндсэндээ тохирох түвшинд хүрнэ.

Цөөлөх малын тоог ийнхүү малын тооны бүлэглэлээр ялгавартай тооцсоноор цөөн малтай, амьжиргаа татуу өрхийн тоог цөөрүүлж дунд буюу 500 хүртэл хонин толгойтой тэнцэх малтай өрхийн тоог нэмэгдүүлэх замаар амьжиргааны түвшний ялгааг багасгах, үүний эсрэгээр олон малтай өрхөд өндөр хувь тогтоож бэлчээрийн даац хэтрэх, цаашид тэлэхээс сэргийлэх, малаа зах зээлд борлуулах сэтгэлгээг өөрчлөх зорилготой. Бидний тооцоогоор Монгол улсын 180 мянга гаруй өрх дунджаар үхэр ба хонь голдуу 300-400 орчим хонин толгой малтай байхад 52.0 сая хонин толгой байх боломжтой юм.

МАН-н тогтвортой хөгжлийн урт хугацааны бодлого хэрэгжүүлснээр гарах үр дүн

А. Мал аж ахуйн гол нэрийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, нийлүүлэлт

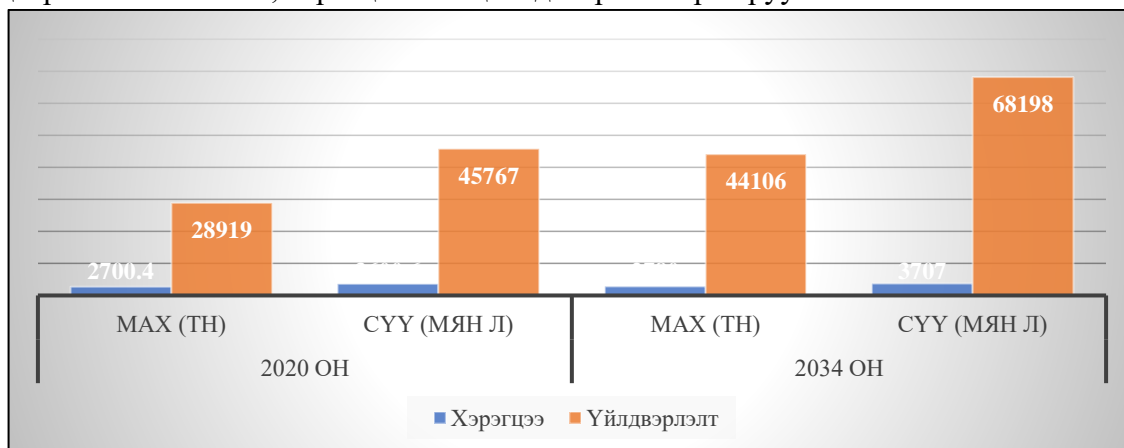
Малчин өрхийн мөнгөн орлогыг бууруулахгүйгээр, харин ч өсгөх зарчмаар малын тоог аажмаар жилд 4 хувь цөөлөх замаар явахад 2034 он гэхэд аймгийн хэмжээнд бэлчээрийн даац хэтрэлт 25 орчим хувийн хэтрэлттэй байхаар тооцоологдож байна. Жилд 4 хувиар малын тоог бууруулсан тохиолдолд 2034 онд 2703510 га бэлчээрт 1.9 сая бодит толгой буюу 4.2 сая хонин толгой малтай байх тооцоо гарч байна 2034 онд дээрх тооны малаас 28919.2 тн мах, 1.01 сая арьс шир, 68197.4 сая литр сүү, 190.7 тн ноолуур, 1164.6 тн ноос үйлдвэрлэх боломжтой байна.

Диаграмм 48. Булган аймгийн хэмжээнд үйлдвэрлэх боломжит МАН-н бүтээгдэхүүний хэмжээ,

2034 он гэхэд малын тоо 2020 оныхоос 1.9 сая хонин толгойгоор буурах боловч үйлдвэрлэх бүтээгдэхүүний нийт хэмжээ үнэний сүү 32.8 хувь, арьс шир 0.7 хувь, мах бэлтгэл 1.5 дахин нэмэгдэх, ноос 35.4 хувь, ноолуур 35.5 хувиар буурах тооцоо гарч байна. Гол 3 төрлийн бүтээгдэхүүний гаргалт ийнхүү нэмэгдэхээс гадна экологийн цэвэр бүтээгдэхүүн, эрүүл соргог бэлчээрт бэлчсэн малын бүтээгдэхүүн гэдэг утгаараа органик зах зээлд илүү өндөр үнээр гаргах боломж гарч ирэх юм.

Булган аймгийн хэмжээнд өнөөгийн байдал, 2034 оны байдлаар мах, сүү үйлдвэрлэлийн боломж, хэрэгцээг тооцож диаграммаар харуулав.

Диаграмм 49. Булган аймгийн хүн амын мах, сүүний хэрэгцээ, үйлдвэрлэл

2020 оны байдлаар нийт 61516 хүн амтай малын тоо 3.3 сая бодит толгой буюу 6.1 сая хонин толгой малтай өөрийн аймгийн хүн амын мах, сүүний хэрэгцээг бүрэн хангаад 26218.6 тн мах, 42166.7 мянган литр сүү Эрдэнэт, Дархан, Улаанбаатар хот болон бусад зах зээлд нийлүүлж байгаа бол 2034 онд 63474 хүн амтай болох бөгөөд 1.9 сая бодит толгой буюу 3.4 сая хонин толгой малаас өөрийн аймгийн хүн амын хэрэгцээг бүрэн хангаад 41326 тн мах, 64491 мянган литр сүү бусад зах зээлд нийлүүлэх тооцоо гарч байна. Сүү үйлдвэрлэлийн хувьд гүүний саамыг хамтруулан тооцсон болно.

Булган аймгийн бэлтгэсэн зах зээлд нийлүүлэх махнаас аймгийн дотоодын хэрэгцээнээс илүү гарсныг хоёр зах зээлд нийлүүлнэ гэж үзэж болох юм. Үүнд:

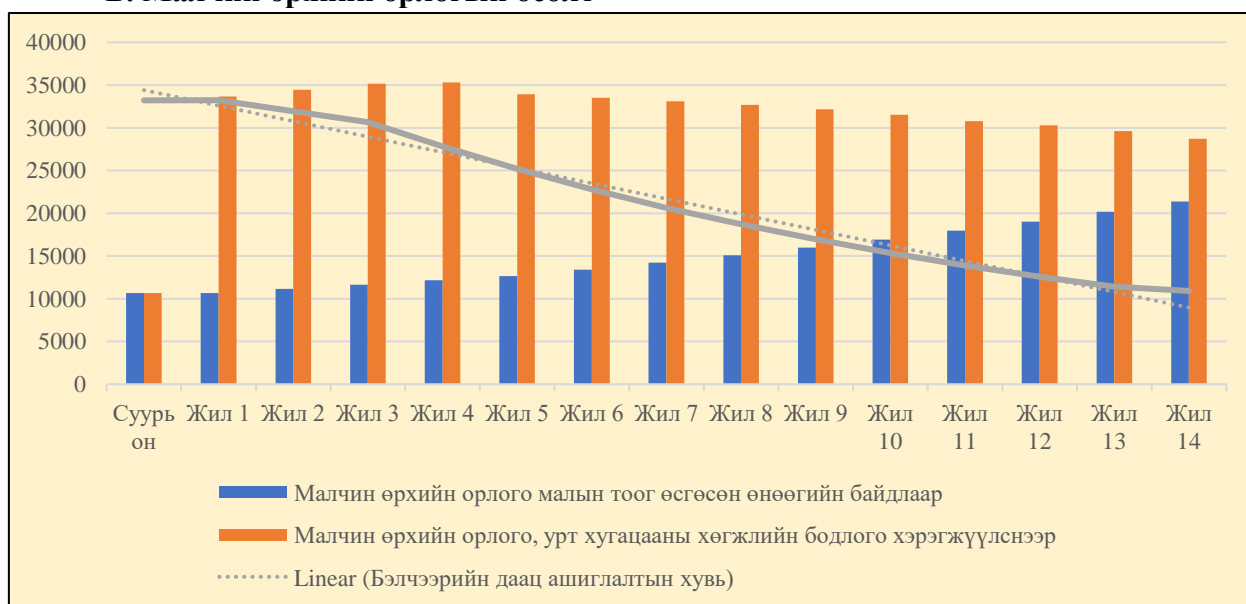
- Эрдэнэт, Дархан, Улаанбаатар хотын зах зээлд - 50.0 хувь
- Гадаад зах зээлд экспортод - 50.0 хувь

Зах зээл, хэрэглэгчдийн шаардлагад нийцсэн гарал үүсэл нь тодорхой эрүүл, чанарын шаардлага хангасан, үйлдвэрийн аргаар бэлтгэсэн 41326 тн махны 50.0 хувь буюу 20663 тн махыг гадаад зах зээлд 40.0 хувийн илүү үнэтэй буюу 2000 төгрөгийн илүү үнээр борлуулна гэж үзвэл экспортын үнийн зөрүүгээс 41.3 тэрбум төгрөгийн нэмэлт орлого органик бүтээгдэхүүний шаардлага хангасан махнаас олох боломж харагдаж байна.

Бэлчээрийн даацад малын тоо толгой дөхөж очсоноор малын тарга тэвээрэг сайжирч, бэлчээрийг зөв зохистой бүрэн ашиглаж 1 га гийн бэлчээрээс авах бүтээгдэхүүний хэмжээ өсөхийг харуулж байна.

Энэ бэлтгэж байгаа сүү нь ихэвчлэн өрхийн дотоод хэрэглээнд зориулагддаг бөгөөд энэ бэлтгэл дээр сүүний фермүүдийн нийлүүлэлт нэмэгдэх юм.

Б. Малчин өрхийн орлогын өсөлт

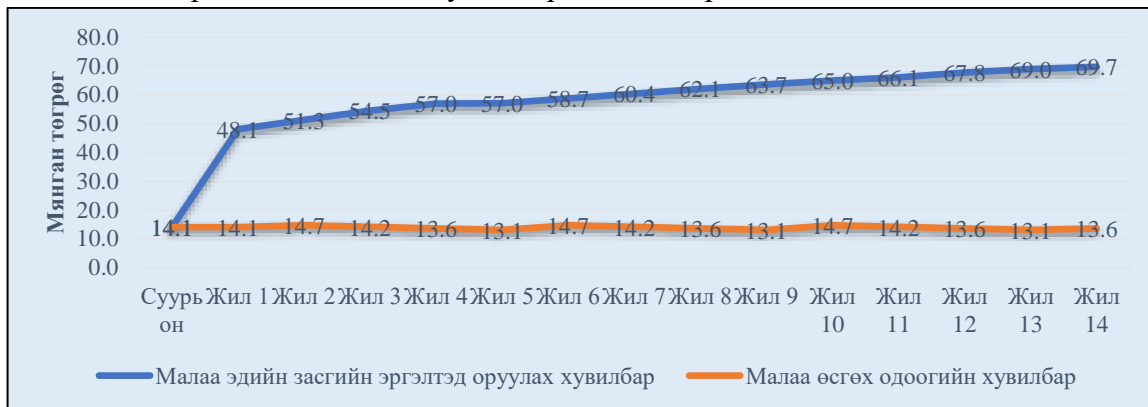

Диаграмм 50. Малын тооны өөрчлөлт малчин өрхийн орлогод нөлөөлөх урт хугацааны төсөөлөл, бэлчээрийн ачааллын бууралттай уялдуулан тооцсон байдал

Малын тоо толгойг бууруулснаар олон жилийн хугацаанд бэлчээрийн даац 2.9 дахин хэтэрсэн байснаас 20.0 хувийн хэтрэлттэй байхаар бэлчээрийн ачаалал буурч ургац нэмэгдэх, ургамлын төрөл зүйл олшрох, байгалийн унаган төрхдөө ойртож органик бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх боломжийн эхлэлийг бий болгоно.

Малчин өрхийн орлогын хувьд өнөөгийн малаа өсгөсөн байдлаар аж ахуйгаа эрхэлсэн тохиолдолд 10 орчим сая төгрөгийн тогтмол орлоготой байхаар харагдаж байгаа

бол МАА-н тогтвортой хөгжлийн бодлого хэрэгжүүлж, малаа аж ахуйн эргэлтэд оруулснаар өрхийн мөнгөн орлого 14 жилийн дунджаар 31 сая төгрөг болж нэмэгдэж байна.

Диаграмм 51. Нэг хонин толгойгоос олох орлого

Малаа өсгөх тохиолдолд нэг хонин толгойгоос олж буй орлого жилд дунджаар 13.6 мянган төгрөг байгаа бол аж ахуйн эргэлтэд оруулснаар дунджаар 58 мянган төгрөг болж нэмэгдэнэ.

Аймгийн МАА-н өнөөгийн бэлчээрийн даац хэтэрч, түүнийг дагаад малын ашиг шим, малчдын орлого бага байгааг өөрчилж, малын тоог бэлчээрийн даацад нийцүүлэх замаар чанартай бэлчээр, малтай болох урт хугацааны хөгжлийн бодлого нь Монгол орны байгалийн бэлчээрээс гарах органик хүнс үйлдвэрлэх, экологийн цэвэр бүтээгдэхүүний өндөр үнэтэй гадаад зах зээлд гарах төр, засгийн бодлоготой бүрэн нийцэж байгаа юм.

Малын тоог бэлчээрийн даацад нийцүүлснээр зөвхөн малчин өрхийн мөнгөн орлого нэмэгдээд зогсохгүй зэрлэг амьтан, ургамлын амьдрах орчин тэлж, сэргэн байгаль орчин, аялал жуулчлалаар орон нутгийн эдийн засгийг солонгоруулах ач холбогдолтой юм.

В. Мал аж ахуйн бодлогын болон үйл ажиллагааны талаар өгөх зөвлөмж

- Малын үүлдэрлэг байдлыг сайжруулах, ялангуяа махны, сүүний, мах/сүүний хосолмол ашиг шимт, ноосны чиглэлийн үржлийн ба хэрэгцээний сүрэг бий болгох, улмаар тус аймгийн нутаг дэвсгэрт болон зэргэлдээ орших том зах зээл, хэрэглээг малаас гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүнээр хангах төрийн бодлогын чухал зорилт, үйл ажиллагааны хэрэгжилт чухамдаа Булган аймгаас ихээхэн хамаарах ёстой. Иймд

- Малын тэжээлийн найдвартай үйлдвэрлэл, бэлтгэх тогтолцоог бий болгох хадлан, тэжээл тариалалтыг усалгаатай болгох асуудлыг нэн тэргүүнд тавьж шийдвэрлэх нь зүйтэй.

- Микро түвшинд маш сайн буулгаж, шалгуур үзүүлэлтээ гаргамаар байна. Макро түвшний үзүүлэлт, шалгуур нь аймгаар авч үзвэл салбарын хэмжээний тооцоо бөгөөд сум, баг дээр ямар байдлаар буух нь тодорхой биш учраас хөгжлийн чигт хөтөлж хараахан чадахгүй байна.

- Бэлчээрийн даац хэтэрсэн, ган гачиг тохиолдох нь давтамжийн хувьд ойртсон, малаас бэлчээрт үзүүлж байгаа ачааллыг бууруулах талаар аймгийн хэмжээнд болон сумдаар төлөвлөсөн, хэрэгжүүлж байгаа арга хэмжээ аймгийн албан ёсны мэдээнд тусгагдаагүй байна. Толгойн тоогоор хөөцөлдөөд ирээдүйгүй, тогтвортой байдал, тогтвортой хөгжил, экологийн тэнцвэр зэрэг ямар ч хэмжүүрээр үл илэрхийлэгдэхгүй байдалд орсон нь мал аж ахуйн хөгжлийн цаашдын чиглэл биш юм. Иймээс:

- Энэ бүлэгт хийсэн тооцоо, дүгнэлт, зөвлөмжид тулгуурлан бэлчээрийн ургац тогтоох, даац, ачааллыг тооцох ажлыг бүх суманд нэг аргачлалаар ойролцоо хугацаанд чанартай гүйцэтгэх

- Малын тоог цөөлөх арга хэмжээг сайн дурын хэрэг мэтээр орхигдуулж ирсэн сул талыг арилгах, аймгийн ХХААГ, ГХБХБГ, сумын ЗДТГ, ХАА-н тасаг, мал эмнэлгийн тасаг бүрд албан даалгавар болгох

- Зах зээлийн эрэлтэд нийцүүлж мал цөөлөх арга хэмжээг төлөвлөх, нийлүүлэлтийг холбогдох хууль тогтоомж, зохицуулалтын дагуу хэрэгжүүлэх

- Булган аймаг 2020 оны байдлаар 26226 гаруй цэвэр, үүлдэр, эрлийз, нутгийн сайжруулсан малтай. Үүнээс цэвэр үүлдрийн 13106, эрлийз 9359, сайжруулсан, бусад үүлдрийн мал 3761 толгой байгаа бөгөөд жилийн эцсийн үхэр сүргийн 10.0 хувийг эзэлж байна.

- Хамгийн боломжтой буюу хээлтэгчийн хувийн жинг 45 хувьд барих, эр үхрийг өсвөр насанд 70 ба түүнээс дээш хувиар борлуулах замаар өсвөр болох нас гүйцсэн эм малын зарлагыг багасгах, гаднаас мал худалдаж авахгүйгээр үржүүлэх хувилбараар тооцоход 2034 онд 51771 цэвэр ба эрлийз үхэртэй болох юм сүүний чиглэлийн цэвэр үүлдрийн үхэр 20 хувь, эрлийз 25 хувь, махны үхэр 65 хувь орчим байхаар салгаж тооцоход Хүснэгтэд үзүүлсэн дүн гарч байна.

- Тооцоо хийж байгаа 12 жил (эхний оныг хасаад)-д сүргийнхээ үржлийн ажлыг цэгцтэй зохион байгуулж, шилэлт, зааз, борлуулалтыг зөв хийснээр одоо байгаа үхрийн үүлдэрлэг байдал сайжирч, улмаар цэвэр ба эрлийз үхэр 2.2 дахин, үүнээс сүүний чиглэлийн цэвэр үүлдрийн үхэр 2.16 дахин, махны чиглэлийн цэвэр үүлдрийн үхэр 2.3 дахин, сүүний ба махны эрлийз 2.23 дахин өсөх боломж байна.

Хүснэгт 106. Цэвэр ба эрлийз үхэр сүргийн эргэлтийн товчоо, толгой

Он	Оны эхэнд	Үүнээс:			
		Сүүний ба хосолмол		Махны	Эрлийз
		Үнээ	Бусад		
Суурь он	26,226	7,868	18,358	15,736	10,490
жил 1	27,800	8,340	19,460	16,680	11,120
жил 2	29,468	8,840	20,627	17,681	11,787
жил 3	31,236	9,371	21,865	18,742	12,494
жил 4	33,110	9,933	23,177	19,866	13,244
жил 5	35,096	10,529	24,567	21,058	14,038
жил 6	37,202	11,161	26,041	22,321	14,881
жил 7	39,434	11,830	27,604	23,660	15,774
жил 8	41,800	12,540	29,260	25,080	16,720
жил 9	44,308	13,292	31,016	26,585	17,723
жил 10	46,967	14,090	32,877	28,180	18,787
жил 11	49,785	14,935	34,849	29,871	19,914
жил 12	52,772	15,832	36,940	31,663	21,109

Хүснэгтэд үзүүлсэн үр дүнд хүрэхийн тулд:

- Сүүний чиглэлийн нэг үнээнээс саах сүүний хэмжээг нэмэгдүүлэх
- Бэлчээр, цаг уурын нөхцөл сайтай, түүнчлэн газар тариалангийн бүсэд орсон сумдад тэжээлийн баазыг дагуулж махны үхэр үржүүлэх ажлыг эрчимжүүлэх

- Цэвэр үүлдрийн болон дээд үеийн эрлийз малын тоог нэмэгдүүлэхийн тулд эрлийзжүүлгийг нэлээд эрчимжүүлэх шаардлагатай.

1.8.2.4. Хадлан, тэжээлийн хэрэгцээ, түүнийг хангах боломж

Атрын III аяныг үргэлжлүүлэн газар тариаланг бүсчлэн хөгжүүлэх зорилтын дагуу сумдад тэжээл үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх чиглэлийг харгалзсаны дээр бэлчээрийн ургацын олон жилийн дундаж, ирэх жилүүдэд малын тоог бууруулах тооцоо, бэлчээрийн ачаалал буурснаар бэлчээрийн даац сайжрах боломжийг харгалзан доор дурдсан хоёр тооцоог хийлээ.

Булган аймгийн сумд байгаль-цаг уурын үндсэн хоёр бүс: хээр болон ойт хээрт хамаарагддаг учраас нэг хонины жилд бэлчээрээс идэх өвсний хэмжээг дурдсан хоёр бүсийн дундаж, мөн ургамлын нөмрөгийн хэв шинж, төлөв байдал, өөрчлөлтийн чиг хандлага зэргийг харгалзан тухайн жилд шаардагдах тэжээлийн хэрэгцээг дараах байдлаар тооцлоо. Үүнд:

- Бэлчээрийн малын тухайд тэжээлийн үндсэн хэрэгцээг дан бэлчээрээс хангах
- “Мал сүргийг ган, зудаас хамгаалахад туслах үндэсний хөтөлбөр”-т тусгагдсан заалтыг харгалзан аюулгүй нөөц бүрдүүлэх зэрэг болно. Энэ хөтөлбөрт зааснаар:
 - Малчин өрх хангайн бүсэд нэг хонин толгойд 30 кг, хээрийн бүсэд 10 кг өвс
 - Сумын ЗДТГ-ын нөөцөд – нэг хонин толгойд 1 кг-аар тооцож 3 өдөр тэжээх өвс
 - Аймгийн нөөцөд – нэг хонин толгойд 1 кг-аар тооцож 3 өдөр тэжээх өвс бэлтгэнэ

Нэг хонь бэлчээрээс идэх өвсний хэмжээ 2020 оны байдлаар аймгийн дунджаар 12.0 кг байна. Цаашдаа төлөвлөн буй 12 жилийн хугацаанд малын тоо болон бэлчээрийн ачаалал хамтдаа бууран бэлчээрийн бүтээмж сайжирсны үр дүнд энэ үзүүлэлт 2034 онд 26.6 кг буюу 2.21 дахин нэмэгдэж малын тэжээлийн хангамж сайжирна.

Нэг хонин толгойд ногдох үзүүлэлтээр малчин өрх, сум, аймгийн нөөцөд байх тэжээлийн хэмжээ даруй 2.21 дахин нэмэгдсэнээр малын ашиг шимд хэрхэн нөлөөлөх, өөрөөр хэлбэл нэмэгдэх боломжийг зөвхөн дараах гурван хувилбараар тооцлоо.

- Бэлчээрийн маллагаатай нэг хонийг нэмэгдлээр тэжээх (хоногт 1 кг өвс) хугацаа бараг хагас сар шахам (14 хоног) нэмэгдэж өвөл-хаврын улиралд амьдын жин бууралт дан бэлчээрээр байсан эм хониор төлөөлүүлж харьцуулбал 10 хувь орчмоор багасна.

- Монгол үхэр дээр жишээлэн тооцвол нэмэгдэл тэжээлд зарцуулах тэжээл 83 кг өвсөөр буюу ингэснээр 20 гаруй хоног тэжээх нэмэгдэл тэжээл (өдрийн 3.5-4.0 кг)-ийн нөөцтэй болно.

- 2034 онд байх малын 20 хувийг нэмэгдлээр тэжээнэ гэж тооцвол 2020 оныхоос 515.6 мянган хонин толгой мал илүү тэжээх тэжээлийн нөөц бүрдэнэ.

Саалийн нэг үнээний жилийн саамыг улсын дунджийн орчимд буюу 1890 литр байгааг 2034-аад онд 2400 литр хүргэж 2020 оныхоос 510 литрээр буюу 26.9 хувь нэмэгдэх хэмжээнд тэжээлийн хэрэгцээ хангагдана. 2020 онд нэг литр сүүнд 1.67 тэжээлийн нэгж зарцуулж байсан бол 2034 онд 1.44 болж тэжээл нэгж 33.6 хувиар сайжрах юм. 2034 оны үзүүлэлтийг хангахын тулд нэг үнээнд өгөх тэжээлийн төрлийг хүчит тэжээл 4 (4 кг), бүдүүн тэжээл 3.2 (7 кг), шүүст 3.0 (12 кг) тэжээлийн нэгж байхаар тооцлоо.

Хүснэгт 107. Нийт сүү үйлдвэрлэл, тэжээл зарцуулалт, 2034 оны төсөөллөөр

Үнээний тоо	Жилийн саам, л	Нийт саах сүү, л	Нийт шаардагдах тэжээл, тэжээл нэгж	Нэг литр сүүнд зарцуулах тэжээл, тэжээл нэгж
29763	2400	71431200	103873882.6	1.44*

*Тэмдэглээ: *Хээлтэй ширгэсэн үеийн 60 хоногийн тэжээлийг оруулж тооцсон болно.*

Боловсруулж буй стратеги, төлөвлөгөөний гол зорилт бэлчээрийн ачааллыг малын тоог бэлчээрийн даацад тохируулах замаар бууруулах, бэлчээрт малын үзүүлэх механик болон экологийн нөлөөллийг багасгахад чиглэж байгаа учраас дан бэлчээрт “дулдуйдаж” ирсэн, амиа аргацаасан байдлаас салж, малчид өөрсдийн бэлтгэж чадах тэжээлийн хэмжээг

нэмэгдүүлэх явдал малын тэжээлийн хангамжийг сайжруулахад баримтлах гол стратегийн нэг байхаар тусгалаа.

Гэхдээ газар тариалан бүхий болон газар тариалангийн бүс (2018 онд тогтоосон)-д орох сумдад гар тэжээл мэт амиа аргацаасан, бэлчээрийн малын тэжээллэгт хамаарах хэлбэрийг дэмжихийн оронд малынхаа ашиг шимт чанар, нэгжээс авах ашиг шимийг нэмэгдүүлэх, үүний тулд үйлдвэрийн ба таримал тэжээл бэлтгэхэд түлхүү анхаарах шаардлагыг харгалзав.

Мал аж ахуйн талаарх дүгнэлт

1. 2020 оны байдлаар Булган аймгийн 16 суманд цэвэр ба эрлийз, махны үхэр, мах сүүний, хосолмол ашиг шимт үхрийг үржүүлж байна. Энэхүү сүргийг байгалийн буюу гаднаас мал нэмж худалдаж авахгүйгээр жилд сүргийн нөхөн үйлдвэрлэлийн дагуу 6 орчим хувиар тоо толгойг нь өсгөвөл 2030 онд 54772 хүрэхээр байна.

2. 2034 он гэхэд тэжээл бэлтгэл хэмжээ болон төрлийн хувьд нэмэгдэхээс гадна зориулалтын хувьд одоогийнхоос өөрчлөгдөнө гэж үзлээ. Тухайлбал, мал сүргийг эрсдэлээс хамгаалахад зориулж малчин өрх, сумын ба аймгийн ЗДТГ-т тодорхой хэмжээний тэжээлийг аюулаас хамгаалах нөөц хэлбэрээр бэлтгэх ажил ач холбогдлоо алдахгүй улам зөв голдирол орох нь дамжиггүй юм. Иймээс энэ гурван түвшинд бэлтгэсэн тэжээлээр нийт бэлтгэх тэжээлийг төлөөлүүлэн тооцвол 2020 оны байдлаар нэг хонин толгойд 6.3 тэжээлийн нэгж буюу 12 кг тэжээл ногдож байгаа нь 2034 онд 26 кг орчим болж нэмэгдэнэ.

3. Бэлчээрийн маллагаатай нэг хонийг нэмэгдлээр тэжээх (хоногт 1 кг өвс) хугацаа бараг хагас сар шахам (14 хоног) нэмэгдэж өвөл-хаврын улиралд амьдын жин бууралт дан бэлчээрээр байсан эм хониор төлөөлүүлж харьцуулбал 10 хувь орчмоор багасна.

4. Монгол үхэр дээр жишээлэн тооцвол нэмэгдэл тэжээлд зарцуулах тэжээл 83 кг өвсөөр буюу ингэснээр 20 гаруй хоног тэжээх нэмэгдэл тэжээл (3.5-4.0 кг)-ийн нөөцтэй болно.

5. 2034 онд байх малын 20 хувийг нэмэгдлээр тэжээнэ гэж тооцвол 2020 оныхоос 343094 мянган хонь илүү тэжээх тэжээлийн нөөц бүрдэнэ.

6. 2020 оны мэдээгээр аймаг нийт 111940 га хадлангийн талбайтай. 2016-2020 оны дунджаар 84865 тн байгалийн хадлан бэлтгэсэн бөгөөд га-аас 7.5 цн ургац авчээ. 2034 онд шаардагдах 151853 тонн хадланг өөрийн талбайгаас авна гэвэл 20247 мян.га (одоогийнхоос даруй 1.7 дахин их) талбайтай байх тооцоо гарлаа. Хадлангийн газраа цаашид ингэж нэмэгдүүлэх боломжгүй бол ургац нэмэгдүүлэх нь илүү оновчтой юм.

7. Саалийн нэг үнээний жилийн саамыг улсын дунджийн орчимд буюу 1890 литр байгааг 2030-аад онд 2400 литр хүргэж 2020 оныхоос 510 литрээр буюу 26.9 хувь нэмэгдэх хэмжээнд тэжээлийн хэрэгцээ хангагдана. 2020 онд нэг литр сүүнд 1.67 тэжээлийн нэгж зарцуулж байсан бол 2030 онд 1.44 болж тэжээл төлц 33.6 хувиар сайжрах юм.

8. Аймгийн дүнгээр 2016-2020 оны дунджаар малын тэжээл 1565 мян.га-д тариалсан мэдээ гарчээ. Тэгвэл 2034 онд энэ хэмжээг 2 дахин нэмэгдүүлэх шаардлагатай.

Тэжээл үйлдвэрлэл, хангамжийн талаарх зөвлөмж:

- Тэжээл үйлдвэрлэл, бэлтгэлд эргэлт гаргах арга хэмжээ шаардлагатай байна. Энэ чиглэлээр хэрэгжүүлэх боломжтой нэлээд арга хэмжээ бий.

- “Газар тариалангийн талаар баримтлах бодлого”-д тэжээл үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх зорилт, үйлдвэрлэх/бэлтгэх тэжээлийн төрлийг заасан зорилтоо эдийн засгийн бүсийн дотор болон бүс хооронд зохион байгуулах талаар тусгай тооцоо хийх, ИТХ, Засаг даргын түвшинд тогтвортой мөрдөх шийдвэр гаргах

- Эрчимжсэн мал аж ахуйд шаардагдах тэжээлийг сум бүр өөрсдөө тариалж хангах боломжийг тухайн төрлийн тэжээл тариалахад шаардагдах газар байгаа эсэхийг статистик мэдээнээс лавлав.
- Аймгийн дүнгээр 2016-2020 оны дунджаар малын тэжээл 1565 га-д тариалсан мэдээ гарчээ. Тэгвэл 2034 онд энэ хэмжээг 2 дахин нэмэгдүүлэх шаардлагатай
- Махны болон сүүний үхрийн аж ахуйд зориулж тэжээл тариалахад улаан буудай тариалж буй 40536 мян.га талбайн 15 хувьтай тэнцэх хэмжээний газар шаардагдана.
- Хадлангийн газрын талаарх мэдээлэл шаардлага хангахгүй байгаа учраас шаардагдах хэмжээний өвс бэлтгэх боломжийг нарийн гаргах боломжгүй байв. Үүнээс үл шалтгаалан сум бүр судалж, хэрэгжүүлэх нэг арга хэмжээ гэвэл малын тоо цөөрч, мөн усны хангамж сайжирснаар байршил сайтай, ургац өндөртэй бэлчээрийг хадланд авах, хамгаалах замаар хадах талбайг хадлан бэлтгэх хэмжээтэй хамт нэмэгдүүлэх боломж бий.
- Сумдад байгаа атаршсан тариалангийн талбайг тэжээл тариалалтад оруулах талаар ойрын үед тусгай арга хэмжээ авах шаардлагатай.
- Бэлчээрийн даацад малын тоог тохируулах томоохон зорилт бүх суманд, бүх малчдад тулгарч байгаа. Иймд малчдад бэлчээрийг гэрээгээр ашиглуулах, үүний тулд бэлчээрийн төлөв байдал, ургац, ургамлын нөмрөгийн байдлыг мониторингийн аргаар хянах чадавхыг гэрээний хөшүүргээр хариуцлагатай болгох явдал чухал байна.

**ХОЁР. БУЛГАН АЙМГИЙН
ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН
ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

II БҮЛЭГ. БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ

2.1. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Хөдөө аж ахуйн газрыг “Бэлчээр, хадлан, усалгаатай ба усалгаагүй тариалан, атаршсан газар, хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн газар, ашиглахад тохиромжгүй газар” гэж ангилах ба дотроо газар ашиглалтын дэд ангиллуудаас бүрддэг. Булган аймгийн хувьд газрын нэгдмэл сангийн тайлангаас үзэхэд хөдөө аж ахуйн газар 2445.0 мян.га буюу нийт нутаг дэвсгэрийн 50.0 хувийг эзэлж байгаа нь тус аймгийн хамгийн гол бүрэлдэхүүн хэсэг болох нь харагдаж байна. Энэхүү газрыг доторх дэд ангилал болох ашиглалтаар нь авч үзэхэд нийт ХАА-н газрын 94.4 хувийг бэлчээрт, 0.03 хувийг хадлан, 3.9 хувийг тариаланд, 1.4 хувийг атаршсан газар, 0.3 хувийг хөдөө аж ахуйн барилга байгууламжийн газар тус тус эзэлж байна. Үүнээс үзэхэд тус Аймгийн ГЗБЕТ-ны Хөдөө аж ахуйн газрын ангиллын менежментийн бүсүүд, түүний дэд бүсүүдийн нөөц, нөхцөлийн төлөвлөгөөний хамгийн чухал хэсэг болно. Эдгээр ашиглалт нь мал аж ахуйн ба ургамлын аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүнээр хүн амыг хүнсний болон тэжээлийн үйлдвэрийг түүхий эдээр хангахад ашиглагдах үндсэн үүрэгтэй.

2.1.1. ТАРИАЛАНГИЙН ГАЗРЫН НӨӨЦ, НӨХЦӨЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

2.1.1.1. Эргэлтэд оруулах атаршсан газрын төлөвлөгөө

Булган аймгийн хэмжээнд газар тариаланд тохиромжтой газар нутаг (нэн тохиромжтой болон тохиромжтой зэрэглэлийн хосолсон газар) нь 1634.1 мян.га байна.

Өнөөдрийн байдлаар нийт тариалангийн талбайн 74.4 хувь буюу 98.0 мян.га ашиглаж байна. Үлдсэн 25.6 хувь буюу 33.8 мян.га атаршсан талбайн байна. Цаашид атаршсан талбайг эргэлтэд оруулах, түүнээс авах ургац ашгийг нэмэгдүүлэх саналыг сум, орон нутгийн удирдлагын зүгээс болон аймгийн бодлого хөтөлбөр, улсын төлөвлөгөөнд тусгасан байна. Энэ талаар аймгийн “Шинэ хөгжлийн зам” үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн эдийн засгийн бодлогод Атрын IV аяныг орон нутагт хэрэгжүүлж, хөрсний үржил шимийг хамгаалах, нөхөн сэргээх, үр сортын болон техник, технологийн шинэчлэлийг эрчимжүүлэх, Төмс хүнсний ногооны үйлдвэрлэлийг механикжуулах аймгийн хүн амын хүнсний ногооны хэрэгцээг 50-аас доошгүй хувиар хангах, Хамгаалагдсан хөрсний үйлдвэрлэлийг өмнөх оноос 2 дахин нэмэгдүүлэх, хүнсний ногоо, нарийн ногооны нэр төрлийг олшруулж сумдад өвлийн болон нарлаг хүлэмж, агуулахын аж ахуйг хөгжүүлэх, Сум дундын 500 тонны багтаамжтай механикжсан зоорь барьж ашиглалтад оруулах, Малын тэжээлийн ургамал тариалж, үйлдвэрлэлийн хэрэгцээг нэмэгдүүлэх замаар мал аж ахуйн үйлдвэрлэл дэмжлэг үзүүлэхээр тусгасан байна.

Аймгийн газар тариаланг цаашид хөгжүүлэхэд үр тарианы ургамал багавтар, ногоон тэжээл, төмс, хүнсний ногоо, жимс жимсгэнэ, хүлэмжийн аж ахуйн чиглэлээр дотоодын хэрэгцээний 50-аас доошгүй хувийг хангах чиглэлээр тариалалт хийх боломжтой байна.

Газар тариаланг цаашид өргөжүүлэхэд шаардагдах газрын нөөц нь Булган аймгийн хэмжээнд тариалан идэвхтэй эрхэлдэг Төв, Сэлэнгийн бүс нутагтай харьцуулахад хязгаарлагдмал байгаа нь тохиромжтой байдлын үнэлгээ болон аймгийн газар тариалангийн талбайгаас харагдаж байна. Тиймээс аймгийн газар тариалангийн хэрэгцээний тодорхой хувийг хангахын тулд одоогоор газар тариаланд ашиглагдаж байгаа газраас авах ургацын хэмжээг нэмэгдүүлэх юм. Иймд атаршсан талбайг эргэлтэд оруулахын зэрэгцээгээр одоогоор тариалан эрхэлж буй талбайн хөрсний үржил шимийг сайжруулан нь нэн чухал байна. Тариалангийн талбайн хөрсний үржил шимийг сайжруулах нэгж талбайгаас авах

ургацын хэмжээг нэмэгдүүлэх олон арга байгаа бөгөөд тухайн талбайд тохирсон арга аргачлалыг тариалан эрхлэгчид тухайн жилийн цаг уурын байдал, талбайн хэмжээ, хөрсний үржил шимээс хамаарч авч хэрэгжүүлэх нь зүйтэй юм.

Аймгийн тариалангийн хэмжээг нэмэгдүүлэхийн тулд атаршсан талбайг тэжээл, үр тарианы зориулалтаар ашиглах, төмс хүнсний ногоог усалгаатай тарих, хүлэмжид жимс жимсгэнэ тарьж ургуулан ашиглахаар төлөвлөгөөнд тусгасан. Шинээр эргэлтэд оруулах атаршсан газар нь улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тариалангийн газар болгохоор тусгагдсан (тохиромжтой байдлын үнэлгээгээр тариаланд нэн тохиромжтой багтсан) 33.5 мян.га газрыг тариаланд ашиглахаар төлөвлөсөн.

Хүснэгт 108. Төлөвлөгөөнд хамрагдах тариалангийн талбай, сумдаар /га/

№	Сумын нэр	Ашиглаж байгаа талбай	Атаршсан талбай	Төлөвлөсөн талбай	УГЗБЕТ-нд тусгагдсан талбай
1	Баян-Агт	4,823.10	1,637.90	1,636.10	1,292.00
2	Баяннуур	776.30	512.00	512.00	249.00
3	Бугат	4,111.90	586.40	588.30	580.30
4	Булган	90.10	5.30	10.00	
5	Бүрэгхангай	5,250.00	4,963.10	4,963.10	4,960.20
6	Гурванбулаг	592.40	8,532.00	8,271.00	8,045.10
7	Дашинчилэн	5,014.40	293.80	293.80	293.80
8	Могод	887.50	1,541.90	1,541.90	1,541.90
9	Орхон	5,357.30	787.50	787.50	368.20
10	Рашаант	18,479.70	23.10	23.10	23.10
11	Сайхан	65.30	11,279.50	11,279.50	11,257.80
12	Сэлэнгэ	14,334.00	1,252.30	1,252.30	1,249.30
13	Тэшиг	8,833.00	141.10	141.10	82.70
14	Хангал	2,851.60	241.80	241.80	235.70
15	Хишиг-Өндөр	3,614.40	446.40	446.40	244.80
16	Хутаг-Өндөр	22,966.00	1,560.60	1,529.20	1,529.20
НИЙТ		98,046.90	33,804.80	33,517.10	31,953.00

Төлөвлөгөөний ойрын хугацаанд 9827 га талбайг эргэлтэд оруулах, дунд хугацаанд 16482.5 га талбайг эргэлтэд оруулах, урт хугацаанд 7207.6 га талбайг тариалангийн эргэлтэд оруулахаар төлөвлөсөн.

Хүснэгт 109. Булган аймгийн тариалангийн газрын төлөвлөлт /га/

№	Сумын нэр	Эргэлтэд оруулах нийт талбай		Эргэлтэд оруулах талбай /ойрын 2025 он/		Эргэлтэд оруулах талбай /Дунд 2029 он/		Эргэлтэд оруулах талбай /Урт 2034 он/
		Усалгаатай тариалан хөгжүүлэх	Усалгаагүй тариалан хөгжүүлэх	Усалгаатай тариалан хөгжүүлэх	Усалгаагүй тариалан хөгжүүлэх	Усалгаатай тариалан хөгжүүлэх	Усалгаагүй тариалан хөгжүүлэх	Усалгаагүй тариалан хөгжүүлэх
1	Баян-Агт		1,636.1		640.3		500.1	495.7
2	Баяннуур		512.0		105.0		143.9	263.0
3	Бугат		588.3		543.9		44.4	
4	Булган		10.0		10.0			
5	Бүрэгхангай	1.0	4,962.1	1.0	800.0		3,075.4	1,086.7
6	Гурванбулаг	9.2	8,261.8	9.2	1,065.3		1,845.5	5,350.9
7	Дашинчилэн		293.8		293.8			
8	Могод	57.7	1,484.2	57.7	381.8		1,102.4	
9	Орхон	138.3	649.2	138.3	250.9		398.2	
10	Рашаант		23.1		23.1			
11	Сайхан		11,279.5		3,806.8		7,472.8	
12	Сэлэнгэ	12.2	1,240.1	10.0	668.6	2.2	571.5	
13	Тэшиг	21.4	119.7	19.5	32.7	1.9	87.0	
14	Хангал	27.3	214.5	27.3	78.2		136.3	
15	Хишиг-Өндөр	2.0	444.4	2.0	139.6		293.5	11.3
16	Хутаг-Өндөр	705.1	824.1	156.4	565.7	548.7	258.5	
НИЙТ		974.2	32,543.0	421.4	9,405.7	552.8	15,929.6	7,207.6

Тариалангийн эргэлтэд оруулах талбайг төлөвлөлтийн хугацаанд усалгаатай тариалан болон усалгаагүй тариалан хөгжүүлэхээр төлөвлөсөн ба төлөвлөлтийн хугацаанд 974.2 га талбайг усалгаатай хөгжүүлэх, 32.5 мян.га талбайг усалгаагүй тариалангаар хөгжүүлэхээр төлөвлөсөн.

Усалгаатай тариан эрхлэх 974.2 га газрын төлөвлөсөн бөгөөд үүний 421.4 га талбайг эхний үе шат буюу ойрын хугацаанд, 552.8 га талбайг 2-р үе шат буюу дунд хугацаанд эргэлтэд оруулахаар төлөвлөсөн.

Усалгаагүй тариан эрхлэх 32.5 мян.га газрын төлөвлөсөн бөгөөд үүний 9405.7 га талбайг эхний үе шат буюу ойрын хугацаанд, 15.9 мян.га талбайг 2-р үе шат буюу дунд хугацаанд 7.2 мян.га талбайг 3-р үе шат буюу урт хугацаанд эргэлтэд оруулахаар төлөвлөсөн.

Нийт тариалалтын хугацаанд таримлын сэлгээг, нөхөн сэргээлт, шимт тэжээлийн хангамжийг нэмэгдүүлэх арга хэмжээг хослон төлөвлөн явуулна. Энэхүү арга хэмжээг тариалангийн менежментийн төлөвлөгөөнд тусган хэрэгжүүлэх нь зүйтэй.

Талбайг сэлгэх, нөхөн сэргээх арга хэмжээг хэрэглэхдээ талбайн хэмжээгээр нь ангилан сэлгээний ургамлын төрлийг сонгох зэрэг авах арга хэмжээг төлөвлөж хэрэгжүүлнэ.

Аймгийн хэмжээнд тариалан ургамлын төрөл зүйлийг байгаль цаг уурын онцлог, нөөц боломжийг харгалзан тогтоох нь зүйтэй. Төлөвлөлтөөр төмс, хүнсний ногоо, тэжээлийн ургамал, үр тариа, жимс жимсгэнээр төрөлжүүлэн тариалан эрхлэх боломжтой газруудад тусгалаа.

Хүснэгт 110. Тариалангийн газрын төлөвлөгөө, хүрэх түвшин /га/

№	Сумын нэр	Эргэлтэд оруулах талбай /Ойрын 2025 он/			Эргэлтэд оруулах талбай /Дунд 2029 он/			Эргэлтэд оруулах талбай / Урт 2034 он/	
		Төмс, хүнсний ногоо	Үр тариа, тэжээлийн ургамал	Жимс, жимсгэнэ	Төмс, хүнсний ногоо	Үр тариа, тэжээлийн ургамал	Жимс, жимсгэнэ	Үр тариа, тэжээлийн ургамал	Жимс, жимсгэнэ
1	Баян-Агт		640.3			500.1		495.7	
2	Баяннуур		105.0			143.9		263.0	
3	Бугат	45.2	477.9	20.8		44.4			
4	Булган	10.0	0.0						
5	Бүрэгхангай	1.0	800.0			3,075.4		1,083.8	2.9
6	Гурванбулаг	51.8	987.7	35.0		1,845.5		5,350.9	
7	Дашинчилэн		293.8						
8	Могод	7.8	431.7			1,102.4			
9	Орхон	11.7	233.3	144.2		398.2			
10	Рашаант		23.1						
11	Сайхан		3,785.1	21.7	10.7	7,462.1			
12	Сэлэнгэ	5.6	669.5	3.4		567.7	6.0		
13	Тэшиг	22.6	22.9	6.6	10.4		78.5		
14	Хангал	39.9	53.4	12.2	12.9	123.4			
15	Хишиг-Өндөр	1.2	138.4	2.0		293.5		11.3	
16	Хутаг-Өндөр	109.2	446.1	166.8	14.6	757.0	35.6		
	НИЙТ	306.1	9,108.3	412.6	48.6	16,313.8	120.1	7,204.7	2.9

Төлөвлөлтийн эхний үе шат болох ойрын хугацаанд 306.1 га талбайг төмс, хүнсний ногоо тариалах талбай, 9108.3 га талбайг үр тариа, тэжээлийн ургамал тариалах талбай, 412.6 га талбайд жимс жимсгэнэ тариалах талбайгаар төлөвлөсөн. Төлөвлөлтийн 2-р үе шат болох дунд хугацаанд 48.6 га талбайг төмс, хүнсний ногоо тариалах талбай, 16.3 мян.га талбайг үр тариа, тэжээлийн ургамал тариалах талбай, 120.1 га талбайд жимс жимсгэнэ тариалах талбайгаар төлөвлөсөн. Төлөвлөлтийн 3-р үе шат болох урт хугацаанд 7204.7 га талбайг үр тариа, тэжээлийн ургамал тариалах талбай, 2.9 га талбайд жимс жимсгэнэ тариалах талбайгаар төлөвлөсөн.

Монгол оронд тулгарч буй нэг томоохон асуудал нь хүн амыг эрүүл баталгаатай хүнсээр хангах явдал юм. Булган аймгийн үндсэн салбар нь мал аж ахуйн салбар бөгөөд мал аж ахуйг эрүүл, чанартай өндөр ашиг шимтэй малаар хангахын тулд газар тариалан эрхлэх боломжтой талбайнуудад тэжээлийн ургамал тариалах, малыг тэжээлийн нөөцөөр тасралтгүй хангах шаардлагатай. Иймээс тариалангийн газрын ашиглалт хамгааллын асуудал нь дан ганц тариаланчид бус бүх нийтээрээ нэгдмэл арга хандлагаар ажиллах шаардлагатай болж байна.

Зураг 53. Тариалангийн газрын төлөвлөгөө

2.1.1.2. Тариалангийн талбайг хамгаалах, сайжруулах төлөвлөгөө

Хөрсний элэгдэл эвдрэл нь салхины, усны гэж 2 янз байна. Газрын үржил шимт өнгөн хэсгийн хөрс салхинд хийс ч, усаар урсаж өөр газар очиж хуримтлагдахыг хөрсний эвдрэл, харин хүчтэй салхинд хөрсний үржил шимт хэсгүүд хийсэхийг салхины эвдрэл, цас, бороо, үерийн усаар хөрс урсахыг усны эвдрэл гэдэг.

Үүний дотор салхины элэгдэл эвдрэл манай орны хуурай уур амьсгалтай, хөнгөн голдуу хөрстэй нөхцөлд ихээхэн гардаг. Булган аймгийн тариалангийн газрын хянан баталгааны ажлын тайлангаар аймгийн нийт талбайн 5 хувь нь сул, 37 хувь нь дунд, 58 хувь нь сулавтар элэгдэл эвдрэлд орж болзошгүй байна. Хүчтэй элэгдэл эвдрэлд орсон талбайнуудад 20-23 см элсэн хурдас хунгарлан тогтсон байх ба ялзмагт үеийн зузаан атар хөрстэй харьцуулахад 3-5 см, ялзмаг агууламж 20-25 хувь буурсан байх жишээтэй. Хүчтэй эвдрэлд орсон талбайнуудын нөхөн сэргэх явц харьцангуй удаан байгаа учир ойрын хэдэн жилдээ газар тариаланд болон малын бэлчээрт ашиглахгүй байх нь зүйтэй. Усны эвдрэлийн хувьд газрын гадаргын хэвгий байдал, голын тохойд байрлах ганц нэг талбайд шугаман болон нэлэнхийд эвдрэл тохиолдох боловч энэ нь бага Булган аймагт нийт талбайн 0.5 хувийг эзэлж байна.

Хүснэгт 111. Элэгдэл эвдрэлд орсон тариалангийн талбай /га/

№	Сумын нэр	Нийт тариалангийн талбай	Элэгдэл эвдрэлд орсон тариалангийн талбай	Үүнээс					
				Ур тариа	Төмс, хүнсний ногоо	Тэжээлийн ургамал	Техникийн ургамал	Жимс, жимсгэнэ	Эмийн болон гоёлын ургамал
1	Баян-Агт	6,461.0	3,912.9	3,699.1	-	-	213.7	-	
2	Баяннуур	1,288.2	562.3	303.1		159.2			100.0
3	Бугат	4,698.3	682.0	405.0	90.2	181.6		5.1	
4	Булган	95.4	20.6		20.6				
5	Бүрэгхангай	10,213.1	2,373.1	2,373.1					
6	Гурванбулаг	9,124.4	562.4	521.3	39.3			1.8	
7	Дашинчилэн	5,308.2	4,709.6	4,709.6					
8	Могод	2,429.4	71.0	9.6		61.3			
9	Орхон	6,144.7	548.4	530.8	17.6				
10	Рашаант	18,502.8	10,725.2	10,725.2	0.0				
11	Сайхан	11,344.9	60.3	60.3					
12	Сэлэнгэ	15,586.2	7,592.4	7,375.7	146.0			70.7	
13	Тэшиг	8,974.1	2,622.1	2,620.0	2.1				
14	Хангал	3,093.4	356.6	356.3				0.3	
15	Хишиг-Өндөр	4,060.8	2,527.0	2,527.0					
16	Хутаг-Өндөр	24,526.5	5,891.3	5,863.7				27.6	
	НИЙТ	131,851.6	43,217.1	42,079.7	315.9	402.1	213.7	105.6	100.0

Аймгийн хэмжээнд хөрсийг хамгаалах, технологийг орон нутгийн онцлогт тохируулан боловсруулж нэвтрүүлэх шаардлагатай байна.

- ✓ Хучлага: Хучлага хэрэглэх гэдэг нь хөрсний өнгөн хэсгийг навч, өвс мөчир, таримлын үлдэгдэл, сүрэл зэрэг ургамлын болон нийлэг хальсан материалаар хучих ажиллагаа юм. Хучлагад үе давхарга нь чийгийн улаан өт зэрэг хөрсний амьд организмын үйл ажиллагааг идэвхжүүлдэг.
- ✓ Хөрс боловсруулалтыг цомхтох: Цомтгосон хөрс боловсруулалт гэдэг хөрс боловсруулах ажиллагаагаар хөрс хөндөлтийг багасгахыг хэлнэ. Үүнд хөрсийг хөмрүүлэхгүйгээр хавагч техникээр хавж боловсруулах, нарийн цүүцэн хошуутай хөрс боловсруулах техникээр хөрсийг зүсэж тариалах зэрэг аргууд орно.
- ✓ Уринш ба ногоон бордоот уринш: Уринш нь ээлжлэн тариалах системийн нэг хэсэг бөгөөд хөрсний үржил шимийн бууралтыг багасгах, таримлын ургацыг дээшлүүлэхэд чухал ач холбогдолтой. Чийг дутагдалтай манай орны нөхцөлд хөрсөнд чийг хуримтлуулах, хог ургамалтай тэмцэх зорилгоор уринш бэлтгэж байна. Хөрсний физик бүтэц, үржил шимийг дээшлүүлэх зорилгоор ногоон бордуур ургамал, тэдгээр ургамлын иш, навчсыг талбайн хөрсөнд булж өгөх үйл ажиллагааг ногоон бордоо хэрэглэх гэнэ.
- ✓ Зурваслан тариалалт: Зурваслан тариалах аргыг хэрэглэснээр эргэлтийн талбайн 50-66 хувь нь хөрс салхинд элэгдэхгүй байх нөхцөлийг бүрдүүлдэг. Хөрсөнд агуулагдах физик шаврын агууламжийн хувиар зурвасын өргөнийг тогтоодог байна. Хөрсөнд физик шавар 20 хувиас ихгүй бол 100 метрээс өргөнгүй, 15-20 хувь бол 50 метр, 11-15 хувь бол зурвасын өргөнийг шууд 30 метр болгох ба 10 хувиас бага бол атаршуулж хадлан бэлчээрт ашиглах ёстой гэж үздэг.

Хүснэгт 112. Элэгдэл эвдрэлд орсон атаршсан талбай /га/

№	Сумын нэр	Нийт атаршсан талбай	Элэгдэл эвдрэлд орсон атаршсан талбай	Үүнээс	
				Салхины эвдрэл	Усны эвдрэл
1	Баян-Агт	1,637.9	1,274.0	990.2	283.7
2	Баяннуур	512.0	249.0	249.0	
3	Бугат	586.4	241.7	241.7	
4	Булган	5.3			
5	Бүрэгхангай	4,963.1	743.1	743.1	

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

6	Гурванбулаг	8,532.0	7,845.7	7,774.2	71.5
7	Дашинчилэн	293.8	264.0	264.0	
8	Могод	1,541.9	1,109.5	1,109.5	
9	Орхон	787.5	15.1	15.1	
10	Рашаант	23.1	15.7	15.7	
11	Сайхан	11,279.5	10,840.3	10,840.3	
12	Сэлэнгэ	1,252.3	1,181.6	1,181.6	
13	Тэшиг	141.1	22.9		22.9
14	Хангал	241.8			
15	Хишиг-Өндөр	446.4	125.4	125.4	
16	Хутаг-Өндөр	1,560.6	490.9	490.9	
НИЙТ		33,804.8	24,418.9	24,040.8	378.1

Аймгийн хэмжээнд нийт 33.8 мян.га атаршсан талбайгаас 24.4 мян.га нь элэгдэл эвдрэлд орсон бөгөөд үүний 24.0 мян.га талбай нь салхины эвдрэл орсон, 378.1 га нь усны эвдрэлд орсон байна.

Хүснэгт 113. Элэгдэл эвдрэлд орсон атаршсан талбай нөхөн сэргээх үе шат /га/

№	Сумын нэр	Элэгдэл эвдрэлд орсон атаршсан талбай	Нөхөн сэргээлт хийх атаршсан талбай	Үе шатаар		
				Ойрын хугацаа /2025 он/	Дунд хугацаа /2029 он/	Урт хугацаа /2034 он/
1	Баян-Агт	1,274.0	1,274.0	606.3	500.1	167.6
2	Баяннуур	249.0	249.0	105.0	143.9	
3	Бугат	241.7	241.7	241.7		
4	Булган					
5	Бүрэгхангай	743.1	743.1	300.5	442.7	
6	Гурванбулаг	7,845.7	7,588.5	1,078.3	1,845.5	4,664.6
7	Дашинчилэн	264.0	264.0	264.0		
8	Могод	1,109.5	1,109.5	254.7	854.8	
9	Орхон	15.1	15.1	15.1		
10	Рашаант	15.7	15.7	15.7		
11	Сайхан	10,840.3	10,840.3	3,761.0	7,079.3	
12	Сэлэнгэ	1,181.6	1,181.6	609.1	572.5	
13	Тэшиг	22.9	22.9	22.9		
14	Хангал					
15	Хишиг-Өндөр	125.4	125.4	125.4		
16	Хутаг-Өндөр	490.9	472.0	101.1	370.9	
НИЙТ		24,418.9	24,142.8	7,500.8	11,809.8	4,832.2

Элэгдэл эвдрэлд орсон 24.4 мян.га атаршсан талбайгаас 24.1 мян.га талбайг нөхөн сэргээлт хийж тариалангийн эргэлтэд оруулахаар үе шаттайгаар төлөвлөсөн. Төлөвлөлийн эхний үе шат болох ойрын хугацаанд 7.5 мян.га талбайд нөхөн сэргээлт хийх, 2-р үе шат болох дунд хугацаанд 11.8 мян.га талбайд нөхөн сэргээлт хийх, 3-р үе шат болох урт хугацаанд 4.8 мян.га га элэгдэл эвдрэлд орсон талбайд нөхөн сэргээлт хийхээр төлөвлөсөн.

Атаршсан талбайг хагалж боловсруулах: Атаршсан талбайг заавал анхны жилд хөрслүүртэй анжсаар хөмрүүлэн хагалж уриншлана. Атаршсан талбайг аль болохоор эрт хөрсийг чийгтэй байх үе буюу 5 дугаар сарын эхнээс 6 дугаар сарын 20-ны дотор багтаан хагалж дуусгавал зохино. Хагалах гүн нь хөрсний ялзмагт үеийн зузаанаас хамаарч 22-25 см байна.

Атаршсан талбайг хагалсны дараа хог ургамлын ургалт, хөрсний бутралтыг харгалзан намар болтол 2-3 удаа сэндчилэх буюу борнойдож, намар булдаж өвөлжүүлнэ.

Атаршсан талбайг хагалж боловсруулсны дараагаар хөрсний элэгдэл, эвдрэл, доройтлоос хамгаалах арга хэмжээний зөвлөмжийг дагаж мөрдөх шаардлагатай.

2.1.1.3. Тэжээлийн ургамал тариалах, бэлтгэх.

Эрдэнэ шишийг тэжээлд тариалах: Эрдэнэ шишийг тэжээлд тариалахад үржил шим сайтай, хөнгөн шавранцар, элсэнцэр, наранд ээвэр, хөрсний гүний ус ойр биш газрыг сонгоно. Хөрс сийрэг байх шаардлагатай. Голын татмын үржил шим сайтай хүрэн, цайвар

хүрэн хөрсөнд ч сайн ургана. Үр тариа, төмс, манжин болон нэг наст буурцагт ургамал сайн өмнөгч болно. Нэг талбайд 2-3 жил давтан тариалахад ногоон массын ургац буурдаггүй.

Эрдэнэ шишийг тэжээлд тариалахад хавар 5-р сарын эхээр хөрсийг 25-30 см гүн хагалж борнойдно. Үр суух гүний температур 12°C хэм болсон үед тариална. Эрдэнэ шишийг даршинд юм уу ногоон тэжээлд зориулан 25-30 кг/га үрийн нормоор хөрсөнд 6-8 см гүнд, мөр хооронд 60-70 см зайтай тариална. Талбайн хогтолтоос шалтгаалан гербицид антразин, симазин хэрэглэж болно. Дарш болон тэжээлд тариалсан эрдэнэ шишийг үрийг сүүн болцын сүүлч аарцан болцын эхээр даршны комбайнаар хураана, эсвэл тракторын хадуураар хадаж хятадын тэжээл хэрчигч машинаар хэрчиж даршилж малын тэжээлд бэлдэнэ. Ялангуяа сүүний чиглэлийн малд тохиромжтой.

Ногоон тэжээл тарих: Ногоон тэжээлийн ургамлыг бороо угтуулан хожуу (6 дугаар сарын сүүлээр) тариална. Ногоон тэжээлийн үндсэн таримал нь арвай, хошуу будаа, зусах ба өвөлжих хөх тариа, рапс, судан өвс зэрэг болно. Үрийн норм нь ургамлыг хүнсний үрийн зориулалтаар тарихаас 10-15 хувь ахиу бол ургац ахиу болно. Арвай, буудай, хошуу будааны нутагшсан сортуудыг ногоон тэжээлд зориулан тарьдаг. Өвөлжих хөх тарианы Удийнская-14, хошуу будааны Алтан бороо, Ялалт, Судан өвсны Одеская-25, Бродская-2 сортуудыг ногоон тэжээлд зориулан тариалж болно. Ер нь ногоон тэжээлд зориулан тариалж болохгүй үр тариа гэж бараг үгүй.

Арвай, хошуу будаагаар ногоон тэжээл бэлтгэхдээ таримлыг гол хатгах үеэс цэцэглэлтийн үед нь хураана. Хадаж мөрлүүлсэн ургацаа 18-20 хувийн чийгтэй болтол мөрөн дээр нь хатаагаад, дараа нь хамж нуруулдах юм уу эсвэл боож хадгална.

Хөх тариагаар ногоон тэжээл бэлдэх: Хөх тариа нь үржил шим муутай хөрсөнд ч боломжийн ургац өгч чаддаг, ган, хүйтнийг сайн тэсвэрлэдэг байгалийн учир аль ч бүс нутагт тариалахад тохиромжтой. Өвөлжих, зусах хөх тарианы алийг нь ч ногоон тэжээлд тариалж болно. Өвөлжих хөх тариаг ногоон тэжээлд зориулж өндөр уул, ойт хээрийн бүсэд 8-р сарын дундуур, хээрийн бүсэд 8-р сарын сүүлчээр тариална. Хэрэв бэлчээрийн зориулалтаар ашиглах бол 6-р сарын 20-25 өдрүүдэд тарих хэрэгтэй. Хураах арга нь арвай хошуу будаатай адил.

Судан өвсөөр ногоон тэжээл бэлтгэх: Судан өвсийг тэжээлд зориулан 5-р сарын сүүлч, 6-р сарын эхээр тарина. Суданыг усалгаатай нөхцөлд тариалахад 50-80 цн/га ургац авч болно. Говийн нөхцөлд 2 удаа хадаж ногоон тэжээл бэлтгэх боломжтой.

Рапсаар ногоон тэжээл бэлтгэх: Рапс нь шимт чанар сайтай, уураг, тослог, витаминаар баялаг тул сайн чанарын ногоон тэжээл болдог байна. Рапсийг ногоон тэжээлд зориулан 6-р сарын дунд үеэр тарина. Мөн нэг наст бусад үет ургамалтай хольж тарьж болно. Рапсыг голдуу хадаж мөрлүүлээд хатаасны дараа нуруулдаж хадгалдаг.

Вандуйг хошуу будаатай хольж тариалах нь хамгийн тохиромжтой. Ингэж вандуй, хошуу будааг хольж ногоон тэжээлд тарихад үрийн нормыг вандуй 1.5 сая ширхэг, хошуу будаа 2.0 сая ширхэг га байх нь тохиромжтой.

2.1.1.4. Жимс, жимсгэнийн аж ахуй

Жимст цэцэрлэг байгуулах талбай нь юуны өмнө услах бололцоогоор бүрэн хангагдсан байх шаардлагатай, бага зэргийн налуу баруун, зүүн, өмнө буюу урагшаа харсан энгэрдүү, нөмөрдүү газар эсвэл тэгш тал газар байвал зохино. Хэрэв эдгээр шаардлагыг хангахгүй тохиолдолд салхи хурж тогтохгүй, чөлөөтэй урсаж өнгөрөх бололцоотой уулын бэл буюу голын хөндийг сонгож болно. Жимс тариалах талбай нь ноёлох салхинаас хамгаалагдсан байгалийн хамгаалалттай, эсвэл ойн зурвас хамгаалалтын зурвас байгуулах боломжтойн дээр хөрсөн доорх гүний усны түвшин жимсний ургамалд 2-3 метр,

жимсгэнийн ургамалд 1.5 метрээс ойргүй байх шаардлагатай. Сонгож авсан талбайн хөрсний бүтэц нь хөнгөн элсэнцэр буюу шавранцар бүрэлдэхүүнтэй, үржил шимт давхарга нь 25-40 см зузаан хар хүрэн, цайвар хүрэн зэрэг хөрс тохиромжтой. Харин салхи нөөлөг хадгалагддаг хонхор газар, намагтай буюу намагжих төлөвтэй эсвэл хужир, шүү, марзтай, хүнд шаварлаг, шавранцар, хад чулуутай хөрстэй газар жимс жимсгэнэ тохиромж муутай байдаг.

Тарихын өмнөх хөрс элдэншүүлэхдээ талбайг мод чулуу, хог хаягдал зэргээс цэвэрлэж овор, товон, хонхор гүдгэрийг тэгшлэх хэрэгтэй. Цэвэрлэж тэгшилсний дараа 1 га талбайд ялзмагт бууц 40-60 тн, үрлэн суперфосфат 8-10 цн, калийн бордоо 2-3 цн-ийг үндсэн бордоо болгон жигд тараагаад аль болох гүн (40-50 см хүртэл) хагална. Хөрсөнд чийг шим тэжээлийн бодис их хэмжээгээр хуримтлуулах, хөрсийг салхины болон усны эвдрэлээс хамгаалах, хог ургамлыг устгах зорилгоор эх цэцэрлэг байгуулах талбайн хөрсийг жилийн өмнө уриншлан боловсруулна. Хөрс нь үржил шим сайтай, 40-50 см гүн хагалж боловсруулах боломжтой байвал зохино. Уриншлах талбайг хавар эрт 30-40 см дахин гүн хагална. Хагалагдсан талбайд зуны турш сийрүүлэлтийг 3 удаа (12-14 см, 10-12 см, 8-10 см-ийн гүнд) хийнэ. Хагалахын өмнө 1 га талбайд органик бордоо 30-40 тн, 2-3 цн калийн бордоо, 4-5 цн суперфосфатыг хийж өгнө.

Тарилтын өмнөх хөрс боловсруулалтын дараа талбайд чиг татаж хэсгүүд болгон хуваана. 1 хэсгийн хэмжээ 3-4 га, хэсгүүдийн хоорондох дотоод замын өргөн 6-8 метр байна. Талбайг хэсэгчлэн хуваасны дараа 0.7-1.0 метрийн голчтой 50-60 см гүн нүх ухаж бэлтгэнэ. Нүхийг гараар ухвал өнгөн хэсгийн шороог нэг талд нь, доод хэсгийн шороог нөгөө талд нь овоолно. Суулгацыг тарихын өмнө үндсийг шорооны зуурмагт дүрж түр хадгална. Суулгацыг тарихын өмнө үндсийг шорооны зуурмагт дүрж, жигд тарааж тарина. Ямар ч нөхцөлд үндсийг нь ил гаргаж нар үзүүлж болохгүй.

Тарих хугацааг жимс жимсгэнийн мод бутыг хавар эрт нахиа хөөхөөс өмнө 5 сарын эхний 10 хоногт ба намар 10 сарын 2-р 10 хоногт өсөлт зогссоны дараа тарилтыг явуулна.

Мод бутны амьдрах суулгацын чанараас ихээхэн хамаардаг. Тээвэрлэх замд үндэс нь хатвал 12-24 цаг ус шорооны зуурмагт байлгана. Үндэсний хаталт суулгацын амьдралыг эрс бууруулдаг. Иймээс зөөж тээвэрлэх үедээ үндсийг чийгтэй шороо, үртсээр сайн хучих хэрэгтэй. Тарихын өмнө суулгацын үндэсний гэмтсэн хэсгийг хутга буюу цэцэрлэгийн хайчаар эрүүл хэсэг хүртэл нь тайрна. Алимдын модны үндэсний хүзүү хөрсний гадаргуугаас 4-5 см өндөрт байх ёстой. Тарилтыг 2 хүн явуулдаг, нэг нь суулгацаа нүхэнд тэгш барьж, үндсийг жигд тарааж нөгөө нь нүхэнд шороо хийж булна. Суулгацаа суулгасны дараа шороог эргэн тойронд нь нягтруулж гишгэж өгнө. Тарьсны дараа усалгааг шууд хийж, хөрсөө сийрүүлж шороо, хүлэр, ялзмагаар хучна.

Хүснэгт 114. Тарих схем. Жимс, жимсгэнийн ургамлын тарих бүдүүвч

№	Ургамлын нэр	Зай, м		1 ургамалд оногдох тэжээлийн талбай, м.кв	1 га талбайд тарих ургамлын тоо, ширхэг
		Эгнээ хооронд	Ургамал хооронд		
1	Том алим	5	5	25	400
2	Бэсрэг, давжаа алим	5	3	15	666
3	Чавга	5	3	15	666
4	Ингоор	2	2	4	2500
5	Тэс	2	2	4	2500
6	Бөөрөлзгөнө	2.5	0.7	1.7	5800
7	Гүзээлзгэнэ	0.8	0.5	0.4	25000
8	Үхэр нүд	3	1	3	3333
9	Чацаргана	4	2	8	1250

Цочир хүйтрэлтээс хамгаалах: Манай оронд цочир хүйтрэлт хавар эцсийн жимс жимсгэнийн ургамлын цэцэглэлтийн үед (5-р сарын 20-оос 6-р сарын 15-ыг хүртэлх хугацаанд) ихэвчлэн тохиолддог. Хүйтрэлтээс хамгаалахын тулд услах ба сүрэл, хомоол, аргал, модны үртэс зэргийг жимс жимсгэнийн мод бутны хооронд овоолох буюу цувуулан тавьж асааж утаа тавина. Утааг шөнө агаарын температур 0оС хэмээс доош орох үед тавих хэрэгтэй.

Мод бутыг өвөлжүүлэх: Том алим, бөөрөлзгөнө, хар жимст интоорын мод бутыг 10 сарын 2-р 10 хоногт багтаан мод бут тус бүрд нь хулганын хор цацаж дээр нь сүлжмэл зэгс, таар зэргийг тавьж бүтээгээд 15-20 см зузаан шороогоор хучиж өвөлжүүлнэ.

Жимс жимсгэнийг бордох: Хөнгөн хөрсөнд жил өнжөөд, үржил шимтэй хар хөрсөнд 2-3 жил өнжөөд 1 удаа 30-40 тн/га нормоор бууц хийдэг. Модны тогоо, тогооны эргэн тойронд жил бүр 5-8 см зузаан бууцаар хучилт хийж өгнө. Ид жимслэлтийн үед бууц ба эрдэс бордооны 20-30 хувиар нэмэгдүүлнэ.

Хүснэгт 115. Жимст цэцэрлэгийн талбайг бордох тун

№	Бүсүүд	Залуу цэцэрлэгт тн/га			
		Бууц	Азот	Фосфор	Кали
1	Тариалангийн төв	30-40	1.8-2.7	06.5-р сар	1.2-1.8
2	Тэл хээрийн	40-60	03.2-р сар	05.4-р сар	2001.01.05
3	Говийн	30-40	2.2-3.5	3.7-4.9	0.8-1.4

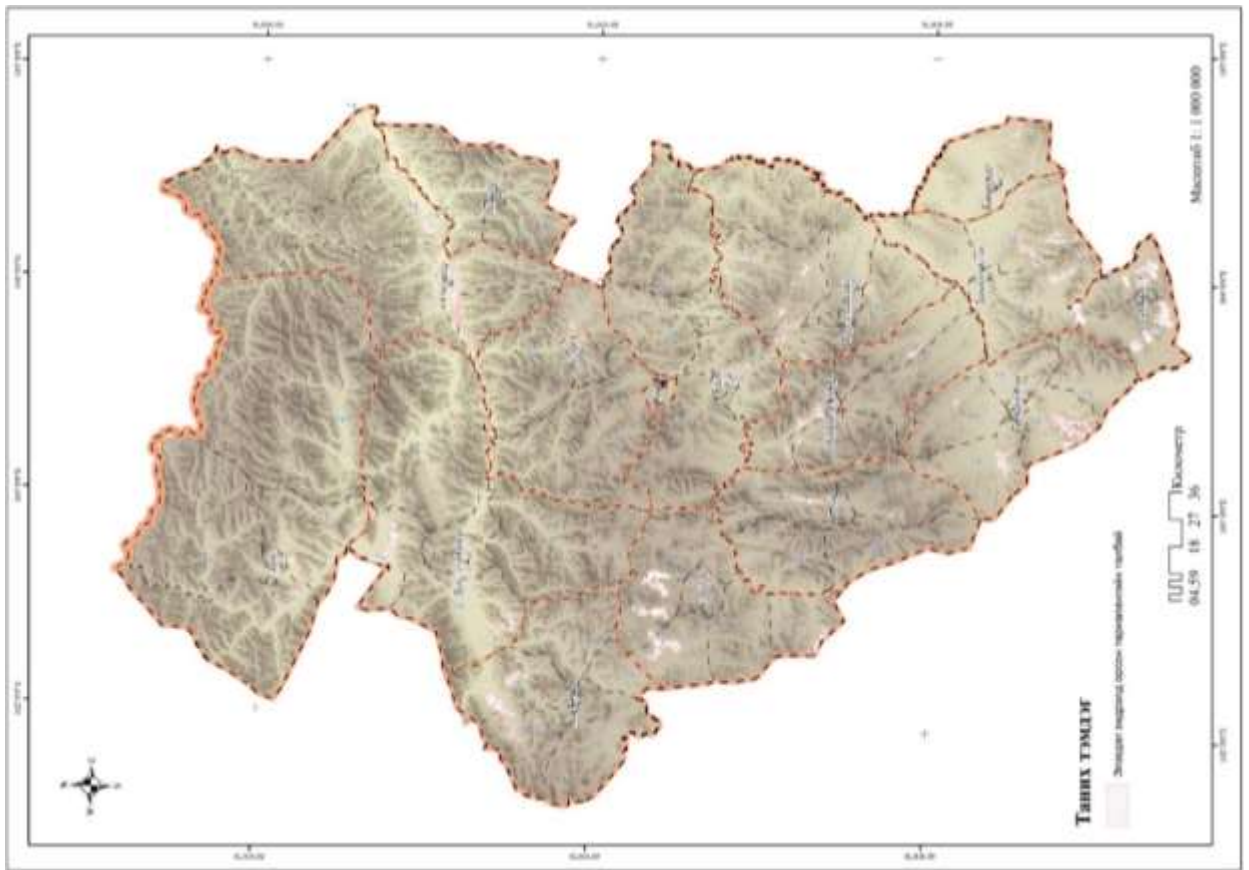
Усалгааны технологи: Жимслэлтийн үеийн усалгааг бордооны хамт хийж өгнө. Усалгааны дараа хөрсөө сийрүүлнэ.

Хүснэгт 116. Жимс, жимсгэнийн ургамлыг услах ерөнхий хэмжээ

№	Бүсүүд	Услах тоо			Нэг удаагийн услах хэмжээ, м ³ /га		
		Залуу цэцэрлэгт	Жимсэлж буй цэцэрлэгт	Жимсэнд	Залуу цэцэрлэгт	Жимсэлж буй цэцэрлэгт	Жимсгэнэд
1	Төв	06.5-р сар	08.6-р сар	09.7-р сар	400-500	600-800	350-450
2	Хээр	06.5-р сар	09.7-р сар	11.8-р сар	600-700	800-1000	400-550
3	Бүрд	07.6-р сар	10.8-р сар	12.10-р сар	900-1000	1200-1500	700-800

Чийг хуримтлуулах буюу цэнэг усалгааг ургамлын өсөлт зогсох үед (намар орой газар хөлдөхийн өмнө ба хавар нахиа хөөхөөс өмнө) явуулна. Ургалтын үеийн усалгааг 1 га талбайд 300-400 м³ нормоор усална.

Жимс жимсгэнийн ургамал нь сортоос хамаарч өөр өөр хугацаанд боловсордог. Манай орны нөхцөлд алим 8 дугаар сарын сүүлчээс 9 дүгээр сарын дунд хүртэл, үхрийн нүд 7-р сарын сүүлчээр, чацаргана 8-р сарын сүүлчээр боловсордог. Жимсийг паалантай сав, модон торх, шил, зэс, гуулин саванд хадгалах нь тохиромжтой. Чихэрлэж хадгалахад жимсний хадгалалт даах чадвар сайжирна. Ургац хураасны дараа талбайн цэнэг усалгааг сайн хийж өгөх нь дараа жилийн ургацад сайн нөлөөтэй.

Зураг 54. Элэгдэл эвдрэлд орсон талбайг нөхөн сэргээх төлөвлөгөө

2.1.1.5. Тариалангийн талбайд ойн зурвас байгуулах төлөвлөгөө

Ойн зурвас гэдэг нь тариалангийн талбайг тойруулан мод тарьж, ойжуулахыг хэлнэ. Ойн зурвас байгуулснаар тариалангийн талбайг хөрсний үржил шимийг салхи, усны борооны элэгдэл, эвдрэлээс хамгаалах чийг хуримтлуулах хөрсний бүтцийг тогтвортой сайжруулах боломж бүрдэнэ.

Тариалангийн талбай хамгаалах ойн зурвасын туузын өргөнийг ихэвчлэн 10-20метрийн хэмжээтэйгээр байгуулдаг. Агаарын урсгал буюу салхи ойн зурвасын тулж түүний хүч сарнин зарим хэсэг нь зурвасыг нэвтлэн хуучин чиглэлийнхээ дагуу өнгөрөхөд нөгөө хэсэг нь сарнин зурвасын дээд хэсэгт тодорхой хугацаанд хуйлрал үүсгэсний дараа анхныхаа чиглэлээр цааш үргэлжилнэ. Ойн зурвас тодорхой хэмжээний зайд салхины хүчийг өөрчлөн бууруулснаар хөрсний гадаргуу ба ургамлаас ууршин алдагдах чийгийг бууруулна. Үүнээс гадна ойн зурвас нь хөрсний гадаргуугаар цасыг харьцангуй жигд хуваарилж хунгарлуулах тул хөрсийг хөлдөлтөөс хамгаална.

Хүснэгт 117. Тариалангийн талбайн ойн зурвасын төлөвлөгөө

№	Сумын нэр	Хамгаалалтын зурвасын урт /км/	Хамгаалалтын зурвасын талбай /га/	1 үе шат Ойрын /2025 он/		2 үе шат Дунд /2029 он/		3 үе шат Урт /2034 он/	
				Зурвасын урт, км	Талбайн хэмжээ, га	Зурвасын урт, км	Талбайн хэмжээ, га	Зурвасын урт, км	Талбайн хэмжээ, га
1	Баян-Агт	44.0	44.2	30.4	30.5	7.4	7.4	6.2	6.3
2	Баяннуур	15.7	15.8	7.5	7.6	1.4	1.5	6.7	6.8
3	Бугат	55.6	55.8	10.9	10.8	31.2	31.3	13.6	13.6
4	Булган	-	-	-	-	-	-	-	-
5	Бүрэгхангай	103.2	103.5	25.1	25.2	8.7	8.8	69.3	69.6
6	Гурванбулаг	53.3	53.6	2.9	2.9	4.8	4.9	45.6	45.8
7	Дашинчилэн	60.2	60.3	35.8	35.9	18.2	18.2	6.2	6.2

8	Могод	39.5	39.7	11.5	11.5	12.9	12.9	15.2	15.3
9	Орхон	90.2	90.8	60.9	61.3	17.8	18.0	11.5	11.6
10	Рашаант	93.3	93.6	25.5	25.6	40.2	40.3	27.6	27.6
11	Сайхан	77.9	78.1	-	-	21.5	21.6	56.4	56.5
12	Сэлэнгэ	127.0	127.4	75.4	75.8	39.9	39.8	11.7	11.8
13	Тэшиг	104.9	104.8	42.6	42.8	28.9	29.1	33.4	32.9
14	Хангал	51.3	51.0	33.1	32.9	9.7	9.5	8.6	8.6
15	Хишиг-Өндөр	49.8	50.0	24.5	24.7	19.5	19.5	5.8	5.8
16	Хутаг-Өндөр	179.7	180.5	77.9	78.3	51.7	51.9	50.1	50.3
НИЙТ		1145.8	1149.0	464.0	465.7	313.9	314.8	367.9	368.4

Ойн зурвас нь зонхилох салхины хүчийг хааж байгаа талдаа өөрийн өндрийн 5 дахь зайд, эсрэг талдаа 30 дахь зайд бууруулна. Ойн зурвасаар хамгаалагдсан талбайд агаарын температур задгай газраас өдрийн цагт их, шөнийн цагт нэлээд доогуур байна. Зурвас хоорондын зайд талбайн хөрсний гадаргуу орчмын агаарын харьцангуй чийг зурвасаар хамгаалагдаагүй талбайгаас 3-5 хувь орчим их байна. Өдрийн цагт хуурай халуун салхитай үед агаарын харьцангуй чийг ойн зурвасын хамгаалалт бүсэд задгай газрынхаас 8-10 хувь их байна. Ойн зурвас нь газрын гадаргуу ба таримал ургамлаас уурших ууршилтыг задгай газрынхаас дунджаар 30 хувь орчим бууруулдаг.

Тариалангийн талбайд ойн зурвас байгуулах хэлбэрүүд:

- ✓ Талбай хамгаалах ойн зурвас: Хуурай халуун салхинаас тариалангийн талбайг хамгаалах, хөдөө аж ахуйн таримал ургамал ургах нөхцөлийг сайжруулах зорилгоор тариалангийн талбай, услалтын системд ойн зурвас байгуулна.
- ✓ Ус тохируулах ойн зурвасыг энгэр хажуу налуу газруудад газрын налуугийн хөндлөн чиглэлд байгуулдаг. Энэ зурвасын үндсэн зориулалт нь цас борооны усны урсах хөдөлгөөнийг сааруулж хөрсөнд аль болох ихээр шингээж хөрсийг угаан урсгаж эрэг ганга гарч эвдрэхээс хамгаалах явдал юм.
- ✓ Ганга, гуу жалгыг хамгаалах ойн зурвасыг нэгэнт бий болсон ганга жалгыг ихэсгэхгүй байж бэхжүүлэх зорилгоор эрэг гангын налуу хажуу ёроолд хөндлөн чиглэлтэй ойн зурвас байгуулна.

Тариалангийн талбай хамгаалах ойн зурвас байгуулахад тухайн районы хөрс, цаг уур, ургах орчин, сонгон авч байгаа мод сөөгийн биологийн онцлогийг сайтар уялдуулах хэрэгтэй. Ойн зурваст тарьж ашиглах мод сөөгийг өндрийнх нь болон биологийн нь онцлогоор 3 ангилна. Үүнд:

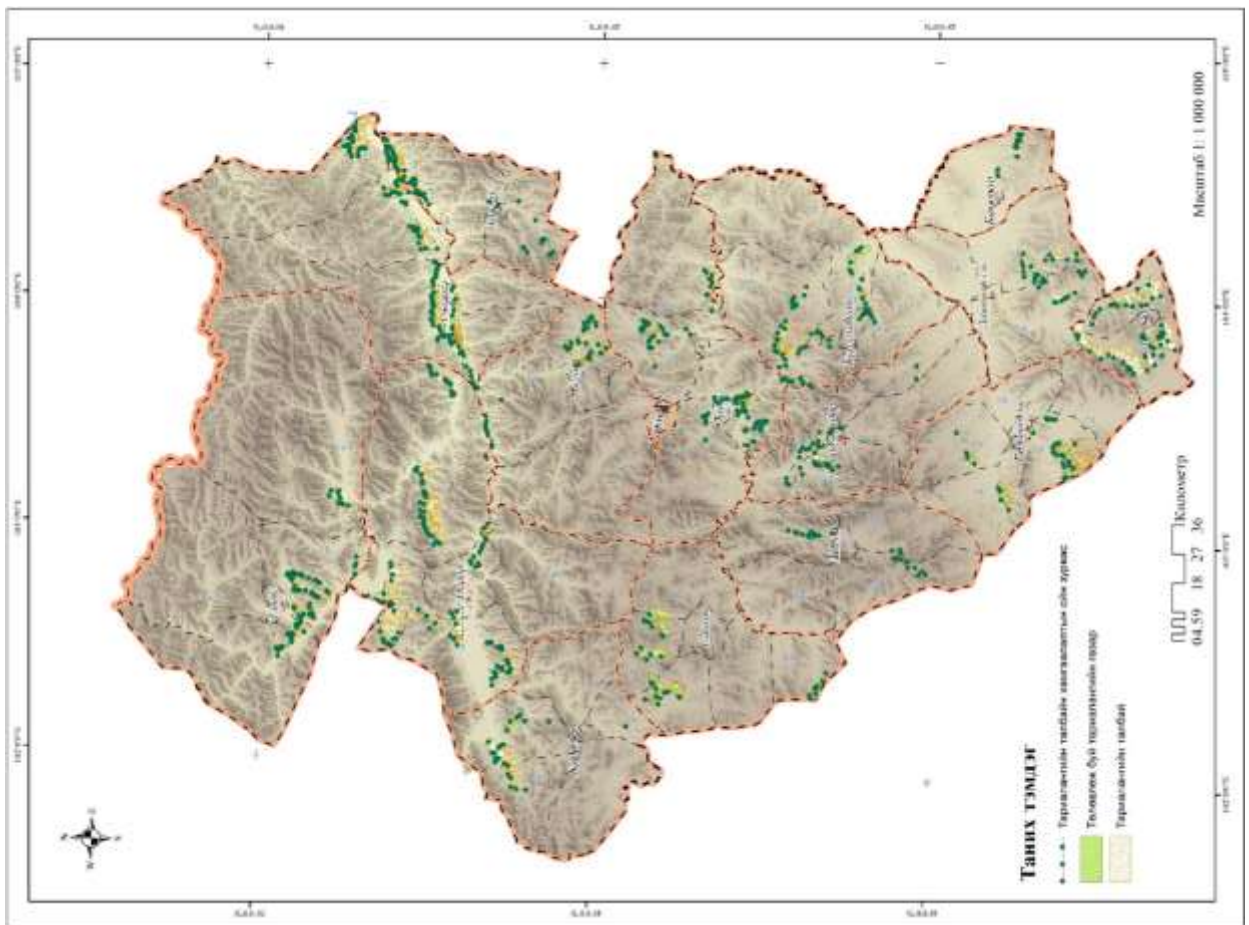
1. Голлох үүлдрийн мод: зурваст таригдах модны хамгийн өндөр бөгөөд ихэнхийг нь эзлэх модыг хэлнэ. Манай орны ойт хээрийн бүсэд энэ зориулалтаар шинэс, нарс, хус, улиас, хээрийн бүсэд шинэс, хус, улиас, говийн бүсэд хайлаас, улиас, тоорой зэрэг модыг ашиглаж болно.

2. Дагалдах үүлдрийн мод: голлох модны завсар зайгаар сүүдэрт нь ургаж хажуугаас нь сүүдэрлэн хөөж даган ургаж хөрсийг байнга сүүдэрлэн хог ургамал ургахаас хамгаалж байна. Дагалдах үүлдрээр манай орны нөхцөлд хайлаас, улиангар, заг, тоорой зэрэг модыг тариалж болох юм.

3. Бут сөөг: зурвасын доорх хөрсийг сүүдэрлэн хог ургамал ургахаас хамгаалахын хамт гадна талаар суулгаж голлох ба дагалдах модыг хамгаалан салхи нэвтрүүлдэггүй зурвасын доод ярусын хаалт болгон тарьдаг. Манай орны нөхцөлд ойт хээрийн бүсэд шар хуайс, чацаргана, өмхий ховол, үхрийн нүд, нохойн хошуу, хээрийн бүсэд шар хуайс, харгана, тошлой, сухай; говийн бүсэд харгана, тошлой, хармаг, шаваг, ортууз зэргийг ашиглаж болно. Гэхдээ тухайн талбайн хөрсний нөхцөлийг харгалзах хэрэгтэй. Хэрвээ

элсэрхэг ялгаа бүхий хөрстэй орчинд бол улиас, шавранцар ялгаа бүхий хөрсөнд хар мод, хус мэтийн модыг сонгоно. Хамгаалалтын ойн зурваст жимс, жимсгэнийн сөөг болон бургас техникийн болон аж ахуйн ач холбогдолтой сөөгүүдийг оролцуулна. Тариалангийн талбай хамгаалах ойн зурвасыг тариалангийн талбайн хилийг эмжин суулгана. Ойн зурвасыг байгуулахад тухайн орон нутгийн хөрсний гадаргын байдал, хор хөнөөлт салхины голлох чиглэл зэргийг харгалзан үзнэ. Талбай хамгаалах ойн зурвасыг дагуу, хөндлөн гэж хуваана. Дагуу ойн зурвасыг талбайн уртыг дагуулан голлох хүчтэй салхины эсрэг чиглэлд суулгана. Хэрэв хажуу налуу газарт бол хөрсний элэгдлээс хамгаалж хөндлөн чиглэлд байгуулна.

Хамгаалалтын гол зурвасын чигийг зонхилох салхины чиглэлээс 30 градус хүртэл зөрүүтэйгээр хийж болно. Дагуу зурвасыг зонхилох салхины чиглэлд эгц босоо чиглэлээр тэгшдүү районуудад 2 градус, нөөлөг ихтэй газруудад 3 градус орчим хэвгийг байгуулах ба туслах чанартай зурвасыг гол зурвастаа хөндлөн чиглэлээр байгуулна. Дагуу зурвас нь зурвасаар тусгаарлагдсан талбайнуудад салхины хүч ба түүнээс үзүүлэх хортой нөлөөлөл, хөндлөн зурвас нь дагуу зурвасын чиглэлд салхины хүчийг тус тус бууруулна. Талбай хамгаалах ойн зурвасын чигийг харгалзан талбай хоорондын зайнуудад ээлжлэн тариалах эргэлтийн хэсгүүдээ сонгон байрлуулна. Хөдөө аж ахуй таримлыг арчлахад хэрэглэх машин механизм, агротехникийн шаардлагыг харгалзан зурвас хоорондын зайг тохируулна.

Зураг 55. Тариалангийн талбайн ойн зурвасын төлөвлөгөө

2.1.2. БЭЛЧЭЭРИЙН МЕНЕЖМЕНТИЙН БҮСҮҮД, ТҮҮНИЙ НӨӨЦ, НӨХЦӨЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Сүүлийн жилүүдэд бэлчээрийн газар нь уур амьсгалын болон хүний үйл ажиллагаа болон малын өсөлтөөс шалтгаалж жилээс жилд хомстож байгаа бөгөөд цаашид бэлчээрийн газрыг нөхөн сэргээх, сайжруулах замаар байгалийн унаган нөхцөл нөөцийг хамгаалах, тогтвортой хэмжээнд байлгах боломжтой юм. Бэлчээрийн газрыг цаашид хамгаалж, малын тоог бэлчээрийн даацад тохируулах арга хэмжээг авч сүргийн бүтцийг экологийн зохистой уламжлалт харьцаа уруу нь аажмаар шилжүүлэх замаар бэлчээрт өвөлжиж, хаваржих малын тоо толгойн өсөлтийг хязгаарлан малчдын жилийн дундаж орлогыг өсгөх бодлого баримтлах шаардлагатай байна. Аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөгөөр бэлчээр ашиглалтыг төлөвлөлтийн үе шат болох 2025, 2029, 2034 оны төвшинд байх хүн амын мах, сүү, сүүн бүтээгдэхүүний хэрэгцээг хангах, зах зээлд нийлүүлэх хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хэмжээг харгалзан, сүргийн бүтцийг зохистой болгох, малын тоог тогтвортой барих замаар бэлчээрийн даацад малын тоо, толгойг тохируулах бодлого баримталсан болно.

2.1.2.1. Бэлчээрийн улирлын ашиглалтын төлөвлөгөө

Газрын тухай хуулийн 52 дугаар зүйлд “Сум, дүүргийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал тухайн нутгийн онцлог, бэлчээрийг ашиглаж ирсэн уламжлал, зохистой ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээх шаардлагыг харгалзан өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржаа, отрын нөөц нутаг гэсэн ерөнхий хуваарийн дагуу газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тусган батална.” гэж заасан байдаг.

Газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тухайн нутгийн онцлог, бэлчээрийг ашиглаж ирсэн ашиглаж ирсэн уламжлал, зохистой ашиглах, хамгаалах, нөхөн сэргээх шаардлагыг харгалзан өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржааны нутгуудад хуваарилан сум, багийн хурлаар хэлэлцүүлж ажиллах боломжтой тул бэлчээрийн газрыг улирлын ашиглалтаар нь хуваарилан төлөвлөгөөг аймгийн газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тусгалаа.

Бэлчээрийн улирлын ашиглалтыг тогтоохдоо газарзүйн байрлал, газрын гадаргын зүг зовхис, налуу, хэрчигдэл, ургамлын төрөл зүйл, байгаль цаг уурын онцлог зэрэгтэй уялдуулахаас гадна урьд нь уламжилж ирсэн нүүдлийн онцлог, өнөөгийн бэлчээрийн улирлын ашиглалт, цаашдын чиг хандлага зэрэг олон хүчин зүйлийг харгалзан улирлын ашиглалтын байршлыг тогтоож хуваариллаа. Мөн тохиромжтой байдлын үнэлгээний үр дүн, малчин иргэдийн санал, багийн ИНХ-ийн шийдвэрийг харгалзан тогтоосон. Бэлчээрийн улирлын ашиглалтыг дараах төрлүүдэд хуваана. Үүнд:

1. Өвлийн бэлчээр: Өвлийн улирал нь агаарын температур хамгийн хүйтэн, бэлчээрийн ургамлын шим муудаж, хагдарч унасан, цасанд дарагдсан, ил задгай усгүй болсон хамгийн ширүүн улирал юм. Иймд өвлийн бэлчээрээр салхи багатай нөмөр нөөлөгтэй, нимгэн цас унадаг, үетэн ургамал зонхилсон, уул толгодын өвөр энгэр ээвэр болон дэрс бутгай хотгор газрыг сонгосон.
2. Хаврын бэлчээр: Хаврын улирлын бэлчээр нь агаарын температур нэмэх градус тийш шилжиж дулаарах боловч огцом хүйтрэх, хүчтэй шуурга тавих зэрэг эрс тэс нөхцөл байнга тохиолдох ба хавар мал төллөж эхэлдэг. Иймд малчид гарсан төлийг бойжуулахад онцгой анхаардаг учраас хаврын улирлын бэлчээр нь малыг салхинаас нөмөрлөсөн, цас түрүүлж хайлдаг энгэр ээвэр, чийг сайтай, зөөлөн хөрстэй өвөлжөө, бууцнаасаа холгүй харьцангуй тэгш хотгор газрыг сонгоно.

3. Өвөл-хаврын бэлчээр: Өвөл, хаврын улиралд дараалан нутаглах боломжтой дээр дурдсан өвөл- хаврын бэлчээрийн төрх, нөхцөлийг хангасан газрыг сонгоно.
4. Зуны бэлчээр: Зуны улирал нь агаарын температур хамгийн дулаан, бэлчээрийн ургамал ургаж, цэцэглэж байгаа усан хангамж болон нэмэгдсэн хамгийн таатай улирал. Энэ улиралд малчид задгай устай тавиу төл малын бойжих тааламжтай газрыг сонгодог.
5. Намрын бэлчээр: Намрын улирал бэлчээр нь агаарын температур тогтоон байдаг хэдий ч бороо хур элбэгтэй энэ улиралд малчид малын тарга хүчийг тогтоох отор нүүдэл, хадлан тэжээл бэлтгэх их ажлын улирал. Иймд малчид малын тарга хүчийг тогтооход тааламжтай тавиу налгар тэгш газрыг сонгоно.
6. Зун-намрын бэлчээр: Зун, намрын улиралд дараалан нутаглах боломжтой зун, намрын бэлчээрийн бэлчээрийн төрх, нөхцөлийг хангасан газрыг сонгоно.
7. Дөрвөн улирал буюу эрчимжсэн мал аж ахуй хөгжүүлэх бэлчээр: Сүүлийн жилүүдэд төв суурин газар уруу шилжих хөдөлгөөн нэмэгдэж бэлчээрийн сэлгээ хийх нөөц хомстсон, нөгөөтгээгүүр малчид маань нэг газраа төвхнөж цөөн тооны ашиг шим өндөртэй малтай өрх нэмэгдсэн зэрэг шалтгаанаас болж нэг доороо жил тойрон нутаглах болсон. Иймд 4 улиралд ашиглах боломжтой нөхцөл бүрдсэн газрын сонгоно.
8. Отрын бэлчээр: Ган, зуд зэрэг байгаль цаг уурын нөхцөл хүндэрсэн үед ашиглах зорилгоор холбогдох шатны төрийн захиргааны байгууллагаас тусгайлан хил тогтоосон нөөц нутаг бэлчээрийг хэлнэ.

Булган аймгийн хэмжээнд бэлчээрийн улирлын ашиглалтын 7 хувилбар, мөн отор болон ашиглалтгүй бэлчээр гэсэн хэлбэрүүд хуваалаа. Энэхүү бэлчээрийн ашиглалтад улсын тусгай хамгаалалтад авсан газар нутгийн бэлчээрийг хамруулж тооцсон болно.

Хүснэгт 118. Улирлын бэлчээр ашиглалт аймгаар

№	Бэлчээрийн төрөл	Нийт газар		Бэлчээрийн газар	
		Нийт газар /га/	Эзлэх, %	Бэлчээрийн газар /га/	Эзлэх, %
1	Өвлийн бэлчээр	366,663.9	7.5	275,939.5	9.9
2	Хаврын бэлчээр	468,216.8	9.6	410,981.8	14.8
3	Өвөл, хаврын бэлчээр	2,734,114.7	56.1	1,399,945.6	50.3
4	Зуны бэлчээр	63,975.5	1.3	45,645.3	1.6
5	Намрын бэлчээр	4,263.7	0.1	3,973.7	0.1
6	Зун, намрын бэлчээр	677,798.1	13.9	535,109.8	19.2
7	Дөрвөн улирлын бэлчээр	35,319.9	0.7	17,711.0	0.6
8	Отрын бэлчээр	115,325.6	2.4	78,743.3	2.8
9	Ашиглалтгүй бэлчээр	407,301.5	8.4	12,778.9	0.5
НИЙТ		4,872,979.7	100.0	2,780,829.1	57.1

Аймгийн нийт газар нутгийн 57.1 хувь буюу 2780.8 мян.га нь бэлчээрийн газар байна. Нийт бэлчээрийн газрыг улирлын төлөвлөлтөөр нь авч үзвэл 0.1 хувь буюу 3973.7 га бэлчээр нь намрын, 0.5 хувь буюу 12.7 мян.га бэлчээр ашиглалтгүй, 0.6 хувь буюу 17.7 мян.га бэлчээр нь дөрвөн улирлын бэлчээр, 1.6 хувь буюу 45.6 мян.га бэлчээр нь зуны, 2.8 хувь буюу 78.7 мян.га бэлчээр нь отрын бэлчээр, 9.9 хувь буюу 275.9 мян.га бэлчээр нь өвлийн, 14.8 хувь буюу 410.9 мян.га бэлчээр хаврын, 19.2 хувь буюу 535.1 мян.га бэлчээр нь зун, намрын, 50.3 хувь буюу 1399.9 мян.га бэлчээр өвөл, хаврын улиралд ашиглахаар тусгалаа.

Хүснэгт 119. Сумдын улирлын бэлчээр ашиглалт /га/

№	Сумын нэр	Өвлийн	Хаврын	Өвөл, хаврын	Зуны	Намрын	Зун, намрын	Дөрвөн улирал	Отрын	Ашиглалтгүй бэлчээр
1	Баян-Агт	25,503.6	23,420.0	112,693.3	1,936.3		56,539.5			
2	Баяннуур	5,004.6	18,691.5	47,764.1			17,643.0		2,883.7	

3	Бугат			90,394.7	5,415.1		25,095.9		2,020.4	
4	Булган			3,118.7			4,058.0			
5	Бүрэгхангай		19,311.2	222,145.8		2,134.4	61,818.9		6,982.3	
6	Гурванбулаг	62,441.2	91,864.5	40,914.3	12,746.9		40,663.8		5,532.7	
7	Дашинчилэн	78,612.7	82,817.9				38,984.0		24,342.5	
8	Могод	25,609.1	45,436.6	117,572.5			50,689.9		10,519.7	
9	Орхон		48,310.3	202,032.8	16,243.1	1,839.3	36,307.0	4,698.5	2,856.6	
10	Рашаант	47,775.7	11,590.1				12,474.2		3,726.0	
11	Сайхан	5,422.3	61,759.6	125,309.7			56,575.2			
12	Сэлэнгэ	8,352.9	5,974.8	28,057.8	4,256.0		8,965.0	3,443.2	3,022.7	5,060.4
13	Тэшиг		698.4	71,191.2			30,908.7		439.4	7,718.6
14	Хангал			32,987.3			15,484.3		727.3	
15	Хишиг-Өндөр			155,191.7			37,142.1		12,610.0	
16	Хутаг-Өндөр	17,217.5	1,106.8	150,571.6	5,047.9		41,760.4	9,569.3	3,079.9	
	НИЙТ	275,939.5	410,981.8	1,399,945.6	45,645.3	3,973.7	535,109.8	17,711.0	78,743.3	12,778.9

Монгол орны нүүдлийн мал аж ахуйг хэвээр хадгалах үүднээс бэлчээрийг аль болох улирлын сэлгээтэйгээр ашиглах бэлчээрийн ачааллыг жигд хадгалах үүднээс дээрх улирлын төлөвлөгөөг хийсэн. Бэлчээрийн улирал хэрхэн тогтоосныг авч үзвэл:

- ✓ Өвлийн улиралд буюу дан өвөл ашиглаад нүүх 275.9 мян.га бэлчээрийг Баян-Агт, Баяннуур, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Рашаант, Сайхан, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр сумдад.
- ✓ Хаврын улиралд ашиглах 410.9 мян.га бэлчээрийг Баян-Агт, Баяннуур, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Орхон, Рашаант, Сайхан, Сэлэнгэ, Тэшиг, Хутаг-Өндөр сумдад.
- ✓ Өвөл, хаврын улиралд буюу өвөл хаврын хосолсон 1399.9 мян.га бэлчээрийг Баян-Агт, Баяннуур, Бугат, Булга, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Могод, Орхон, Сайхан, Сэлэнгэ, Тэшиг, Хишиг-Өндөр, Хутаг-Өндөр сумдад.
- ✓ Зуны улиралд зусаад нүүх 45.6 мян.га бэлчээрийг Баян-Агт, Бугат, Гурванбулаг, Орхон, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр сумдад.
- ✓ Намрын улиралд ашиглах намаржааны 3.9 мян.га бэлчээрийг Бүрэгхангай, Орхон сумдад.
- ✓ Зун, намрын хосолсон улиралд ашиглах 535.1 мян.га бэлчээрийг бэлчээртэй Булган аймгийн 15 суманд.
- ✓ Жилийн дөрвөн улиралд ашиглах 17.7 мян.га бэлчээрийг Орхон, Сэлэнгэ, Хутаг-Өндөр сумдад.
- ✓ Улирлын бэлчээр ашиглалтыг төлөвлөхөд Баяннуур, Бугат, Бүрэгхангай, Гурванбулаг, Дашинчилэн, Могод, Орхон, Рашаант, Сэлэнгэ, Тэшиг, Хангал, Хишиг-Өндөр, Хутаг-Өндөр суманд нийт 78.7 мян.га газрыг отрын бэлчээрээр ашиглахаар төлөвлөсөн.
- ✓ Алслагдсан бэлчээр буюу байгалийн саадаар алслагдсан хүн мал хүрэхэд хүндрэлтэй ашиглалтгүй 12.7 мян.га бэлчээр нь Сэлэнгэ, Тэшиг суманд байна.

Улсын Их Хурлын 2010 оны 23-р тогтоолоор баталсан "Монгол Мал" үндэсний хөтөлбөр нийт бэлчээрийн газрын 10-аас доошгүй хувийг улс, аймаг, сумын отрын бүс нутаг, нөөц бэлчээр болгон хамгаалалтад авч цаг хүндэрсэн үед ашиглахаар тусгасан бөгөөд аймгийн хэмжээнд цаг хүндэрсэн үед нийт бэлчээрийн газрын 2.8 хувийг буюу 78.7 мян.га бэлчээрийг отрын бэлчээрээр ашиглахаар орууллаа.

Сум дундын отрын бүс нутгийн бэлчээрт мал оруулахыг аймгийн засаг дарга, сумын отрын бүс нутгийн бэлчээрт мал оруулахыг сумын засаг дарга, байгаль, цаг уурын нөхцөл байдлыг харгалзан тус тус шийдвэрлэнэ.

Отрын бэлчээрт оруулах малын тоог сумаас тогтоосон тоо, хуваарьт тохируулан гаргана. Өвөл зуд болсон үед тухайн отрын бэлчээрийн даацад нь тохирсон малыг оруулах бөгөөд зун намарт ган болсон үед бэлчээрийн ургамалжилтыг сэргэх боломжийг харгалзан

алдагдуулахгүй байхаар намрын тарга хүч авхууллаа зорилгоор богино хугацаатай мал оруулна.

Аймгийн хэмжээнд дээрх бэлчээрийн улирлын төлөвлөлтийн дагаа улирлын бэлчээрийн заагийг мөрдлөг болгохгүй бол жилийн дөрвөн улиралд нүүдлэдэг уламжлалт нүүдлийн аж ахуй алдагдаж бэлчээрийн ашиглалт өвөл-хавар, зун-намар гэсэн 2 улирлын хуваариар ашиглагдах хандлага уруу шилжих хандлагатай байна. Иймд хуучин уламжлагдаж ирсэн улирлын сэлгээгээр ашиглах бэлчээрийг сэлгээн ашиглах шаардлагатай байна. Бэлчээр ашиглалтын хуваариар дулаан улиралд нийтээр ашиглагдах зун, намрын бэлчээрийг зааглан гаргаж өгснөөр тус бэлчээрт цаашид өвөлжөө, хаваржаа шинээр олгохгүй буюу нийтийн бэлчээрт ямар нэг эрх зүйн харилцаанд оруулахгүй хадгалан авч үлдэхгүй бол нүүдлийн мал аж ахуй бүр мөсөн алдагдах аюул тулгарч байна. Сүүлийн жилүүдэд малын тоо ихэссэн, малчин өрхүүд шинээр нэмэгдсэн, бэлчээрийн ургамлын гарц муудсан зэрэг олон шалтгаан байгаа хэдий ч цаашид бэлчээрийн улирлын хуваарийг хийхгүй зун, намрын бэлчээрийг хадгалан авч үлдэхгүй бол жилийн 4 улиралд суурин байдлаар мал аж ахуй эрхэлж бэлчээрийг сэлгээгүй ашиглаж байгаа нь бэлчээрийн сэргэх чадавх муудахад хүргэж байна.

Улирлын бэлчээрийн төлөвлөгөөний дагуу бэлчээр ашигласнаар аймаг, сумдын бэлчээрийн сэлгээ болон нүүдлийг албан ёсоор тогтоох боломж бүрдэнэ. Ингэснээр судалгаагаар гарсан бэлчээрийн талхагдал болон бэлчээрийн даац хэтрэлтийг зохистой хэмжээнд тохируулах боломжтой. Бэлчээрийн улирлын ашиглалтын тогтоосноор төлөвлөлтийн үе шатуудад тухайн улиралд бэлчээрлэж байгаа малын тоог тооцож бэлчээрийн багтаамж, даацыг тодорхойллоо.

Бэлчээрийн улирлын хуваарийг төлөвлөж тухайн улиралд багтах малын тоог хонин толгойгоор гаргасан бөгөөд тухайн улиралд бэлчээрлэх хонгийн тоог бэлчээрийн даац тооцох нэгдсэн аргачлалаас авсан. /Үндэсний статистикийн хорооны дарга, Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын сайдын 2019 оны 8-р сарын 5 өдрийн А/113, А-250, А/422 дугаар хамтарсан тушаалын хавсралт “Малын бэлчээрийн даац тооцох нэгдсэн аргачлал”/

Өвлийн улиралд 141 хоног, хаврын улиралд 57 хоног, өвөл, хаврын улирал 198 хоног, зуны улиралд 118 хоног, намрын улиралд 49 хоног, зун, намрын улиралд 167 хоног үргэлжлэхээр тооцсон. Малын өдөрт идэх өвсний хэмжээг зун, намрын улиралд нэг хонин толгой 1.8 кг өвс, өвөл, хаврын улиралд 1.5 кг өвс идэхээр тооцсон ба нэг га-ийн ургацыг өвөл хаврын улиралд 2.8 цн, зун намрын улиралд 4.5 цн байхаар тооцлоо.

Хүснэгт 120. Улирлын багтаамж

№	Улирлын бэлчээр	Талбай, га	Га-ийн ургац, цн	Тэжээлийн нөөц, цн	Хонь өдөрт идэх өвс, кг	Хонь жилд идэх өвс /цн/	Багтаамж, хонин толгой
1	Өвлийн бэлчээр	275,939.5	2.8	772,630.7	1.5	2.1	365,310
2	Хаврын бэлчээр	410,981.8	2.8	1,150,749.0	1.5	0.9	1,345,905
3	Өвөл, хаврын бэлчээр	1,399,945.6	2.8	3,919,847.8	1.5	3	1,319,814
4	Зуны бэлчээр	45,645.3	4.5	205,403.8	1.8	2.1	96,706
5	Намрын бэлчээр	3,973.7	4.5	17,881.6	1.8	0.9	20,274
6	Зун, намрын бэлчээр	535,109.8	4.5	2,407,994.3	1.8	3	801,063
7	Дөрвөн улирлын бэлчээр	17,711.0	3.6	63,759.5	1.8	6.2	10,276
8	Отрын бэлчээр	78,743.3	2.8	220,481.4	1.5	3	74,236
9	Ашиглалтгүй бэлчээр	12,778.9					
НИЙТ		2,780,829.1	3.5	9,837,182.8	1.7	2.6	3,724,971

Бэлчээрийн улирлын хуваарийг төлөвлөж тухайн улиралд багтах малын тоог хонин толгойгоор гаргахад аймгийн нийт өвлийн бэлчээрт нийт 365.3 мянган хонин толгой,

хаврын бэлчээрт 1345.9 мянган хонин толгой, өвөл, хаврын бэлчээрт 1331.8 мянган хонин толгой, зуны бэлчээрт 96.7 мянган хонин толгой, намрын бэлчээрт 20.2 мянга хонин толгой, зун, намрын бэлчээрт 801 мянган хонин толгой, дөрвөн улирлын бэлчээрт 10.2 мянган хонин толгой, отрын бэлчээрт 74 мянган хонин толгой мал багтах багтаамжтай байна. Улирлын бэлчээрийн багтаамжийг сум тус бүрээр тооцон гаргалаа.

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 121. Сумдын улирлын бэлчээрийн багтаамж

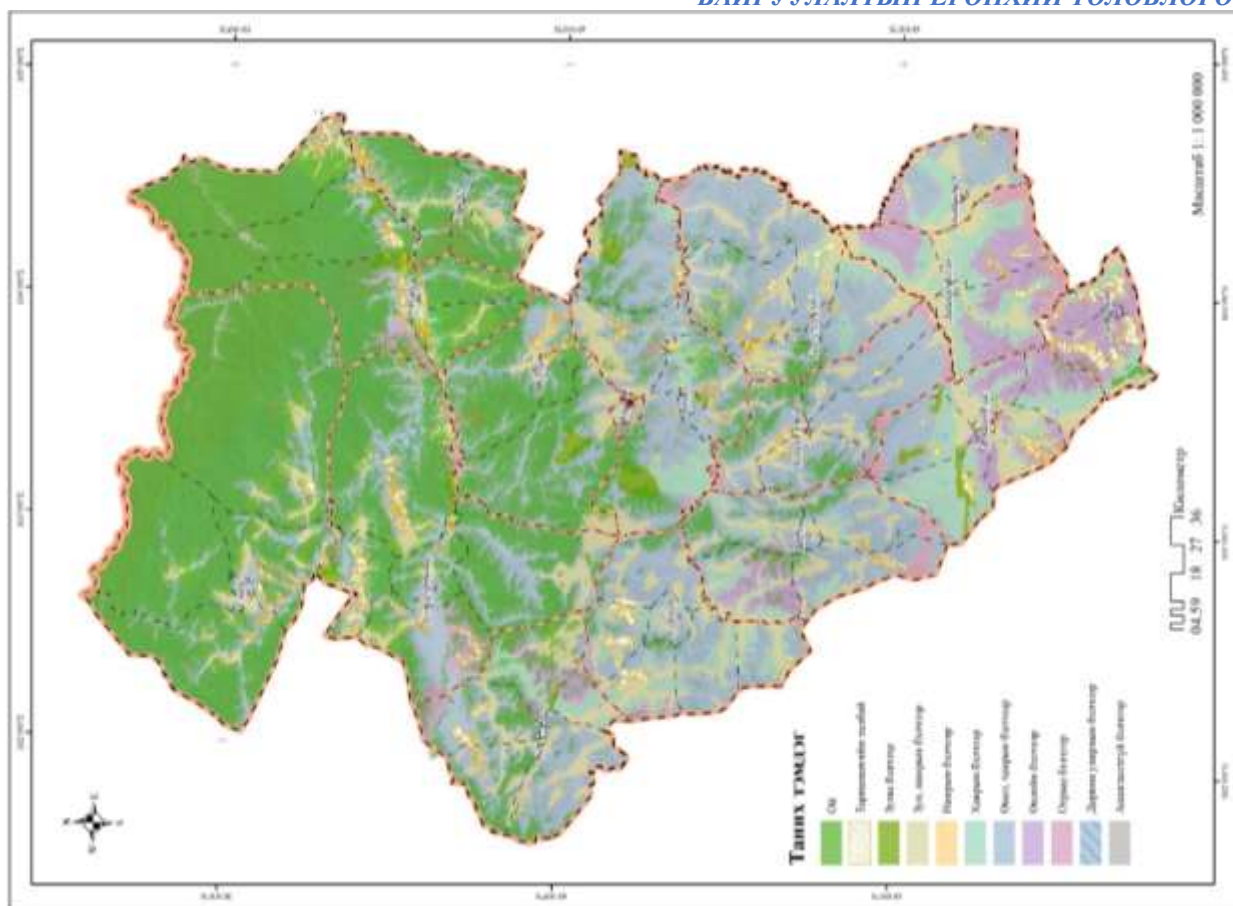
№	Сумын нэр	Бэлчээрийн төрөл	Талбай /га/	Га-ийн ургац, цн	Тэжээлийн нөөц, цн	Хонь өдөрт идэх өвс, кг	Хонь жилд идэх өвс /цн/	Багтаамж, хонин толгой
1	Баян-Агт	Өвлийн бэлчээр	25,503.6	3.1	79,061.2	1.6	2.2	35,295
		Хаврын бэлчээр	23,420.0	3.1	72,601.9	1.6	0.9	78,235
		Өвөл, хаврын бэлчээр	112,693.3	3.1	349,349.2	1.6	3.2	110,274
		Зуны бэлчээр	1,936.3	5.3	10,262.6	1.8	2.1	4,958
		Зун, намрын бэлчээр	56,539.5	5.3	299,659.3	1.8	3.0	99,687
		НИЙТ	220,092.7	4.2	924,389.3	1.7	2.3	405,008
2	Баяннуур	Өвлийн бэлчээр	5,004.6	2.5	12,511.4	1.4	2.0	6,338
		Хаврын бэлчээр	18,691.5	2.5	46,728.8	1.4	0.8	60,687
		Өвөл, хаврын бэлчээр	47,764.1	2.5	119,410.1	1.4	2.7	43,517
		Зун, намрын бэлчээр	17,643.0	3.8	67,043.5	1.6	3.0	22,039
		Отрын бэлчээр	2,883.7	2.5	7,209.3	1.4	2.7	2,627
		НИЙТ т	91,986.9	3.2	289,758.8	1.6	2.3	128,508
3	Бугат	Өвөл, хаврын бэлчээр	90,394.7	3.1	280,223.7	1.6	2.2	125,100
		Зуны бэлчээр	5,415.1	5.3	28,700.0	1.8	2.1	13,865
		Зун, намрын бэлчээр	25,095.9	5.3	133,008.4	1.8	3.0	44,248
		Отрын бэлчээр	2,020.4	3.1	6,263.3	1.6	3.2	1,977
		НИЙТ	122,926.2	4.2	516,290.0	1.7	2.6	196,982
		4	Булган	Өвөл, хаврын бэлчээр	3,118.7	3.1	9,668.1	1.6
Зун, намрын бэлчээр	4,058.0			5.2	21,101.5	1.8	3.0	7,020
НИЙТ	7,176.7			4.2	30,142.3	1.7	3.1	9,764
5	Бүрэгхангай	Хаврын бэлчээр	19,311.2	3.1	59,864.6	1.6	0.9	64,509
		Өвөл, хаврын бэлчээр	222,145.8	3.1	688,652.1	1.6	3.2	217,378
		Намрын бэлчээр	2,134.4	5.3	11,312.2	1.8	0.9	12,086
		Зун, намрын бэлчээр	61,818.9	5.3	327,640.0	1.8	3.0	108,995
		Отрын бэлчээр	6,982.3	3.1	21,645.1	1.6	3.2	6,832
		НИЙТ	312,392.5	4.2	1,312,048.6	1.7	2.2	585,422
6	Гурванбулаг	Өвлийн бэлчээр	62,441.2	2.5	156,103.0	1.4	2.0	79,080
		Хаврын бэлчээр	91,864.5	2.5	229,661.4	1.4	0.8	298,262
		Өвөл, хаврын бэлчээр	40,914.3	2.5	102,285.7	1.4	2.7	37,276
		Зуны бэлчээр	12,746.9	3.8	48,438.1	1.8	2.2	22,240
		Зун, намрын бэлчээр	40,663.8	3.8	154,522.3	1.8	3.0	50,796
		Отрын бэлчээр	5,532.7	2.5	13,831.8	1.4	2.7	5,041
НИЙТ	254,163.4	3.2	800,614.7	1.6	2.2	357,098		
7	Дашинчилэн	Өвлийн бэлчээр	78,612.7	2.5	196,531.8	1.4	2.0	99,560
		Хаврын бэлчээр	82,817.9	2.5	207,044.8	1.4	0.8	268,889
		Зун, намрын бэлчээр	38,984.0	3.8	148,139.1	1.8	3.0	48,698
		Отрын бэлчээр	24,342.5	2.5	60,856.3	1.4	2.7	22,178
		НИЙТ	224,757.1	3.2	707,985.0	1.6	2.1	331,998
8	Могод	Өвлийн бэлчээр	25,609.1	3.1	79,388.3	1.6	2.2	35,441

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

		Хаврын бэлчээр	45,436.6	3.1	140,853.4	1.6	0.9	151,782
		Өвөл, хаврын бэлчээр	117,572.5	5.3	623,134.3	1.6	3.2	196,696
		Зун, намрын бэлчээр	50,689.9	5.3	268,656.6	1.8	3.0	89,373
		Отрын бэлчээр	10,519.7	3.1	32,611.1	1.6	3.2	10,294
		НИЙТ	249,827.8	4.2	1,049,276.9	1.7	2.5	419,375
9	Орхон	Хаврын бэлчээр	48,310.3	3.1	149,761.9	1.6	0.9	161,381
		Өвөл, хаврын бэлчээр	202,032.8	3.1	626,301.6	1.6	3.2	197,696
		Зуны бэлчээр	16,243.1	5.3	86,088.3	1.8	2.1	41,589
		Намрын бэлчээр	1,839.3	5.3	9,748.4	1.8	0.9	10,415
		Зун, намрын бэлчээр	36,307.0	5.3	192,427.3	1.8	3.0	64,014
		Дөрвөн улирлын бэлчээр	4,698.5	4.2	19,733.9	1.7	6.2	3,180
		Отрын бэлчээр	2,856.6	3.1	8,855.5	1.6	3.2	2,795
		НИЙТ	312,287.7	4.2	1,311,608.1	1.7	2.8	471,293
10	Рашаант	Өвлийн бэлчээр	47,775.7	2.5	119,439.2	1.4	2.0	60,506
		Хаврын бэлчээр	11,590.1	2.5	28,975.3	1.4	0.8	37,630
		Зун, намрын бэлчээр	12,474.2	3.8	47,402.0	1.8	3.0	15,583
		Отрын бэлчээр	3,726.0	2.5	9,314.9	1.4	2.7	3,395
		НИЙТ	75,566.0	3.2	238,032.8	1.6	2.1	111,621
11	Сайхан	Өвлийн бэлчээр	5,422.3	3.1	16,809.0	1.6	2.2	7,504
		Хаврын бэлчээр	61,759.6	3.1	191,454.7	1.6	0.9	206,309
		Өвөл, хаврын бэлчээр	125,309.7	3.1	388,460.1	1.6	3.2	122,620
		Зун, намрын бэлчээр	56,575.2	5.3	299,848.6	1.8	3.0	99,750
		НИЙТ	249,066.8	4.2	1,046,080.5	1.7	2.3	447,904
12	Сэлэнгэ	Өвлийн бэлчээр	8,352.9	3.1	25,893.9	1.6	2.2	11,560
		Хаврын бэлчээр	5,974.8	3.1	18,522.0	1.6	0.9	19,959
		Өвөл, хаврын бэлчээр	33,118.2	3.1	102,666.5	1.6	3.2	32,407
		Зуны бэлчээр	4,256.0	5.3	22,556.8	1.8	2.1	10,897
		Зун, намрын бэлчээр	8,965.0	5.3	47,514.3	1.8	3.0	15,806
		Дөрвөн улирлын бэлчээр	3,443.2	4.2	14,461.2	1.7	6.2	2,331
		Отрын бэлчээр	3,022.7	3.1	9,370.3	1.6	3.2	2,958
		НИЙТ	67,132.7	4.2	281,957.5	1.7	3.0	94,958
13	Тэшиг	Хаврын бэлчээр	698.4	3.1	2,165.2	1.6	0.9	2,333
		Өвөл, хаврын бэлчээр	78,909.8	3.1	244,620.3	1.6	3.2	77,216
		Зун, намрын бэлчээр	30,908.7	5.3	163,816.2	1.8	3.0	54,496
		Отрын бэлчээр	439.4	3.1	1,362.2	1.6	3.2	430
		НИЙТ	110,956.3	4.2	466,016.7	1.7	2.6	181,506
14	Хангал	Өвөл, хаврын бэлчээр	32,987.3	3.1	102,260.8	1.6	3.2	32,279
		Зун, намрын бэлчээр	15,484.3	5.3	82,066.5	1.8	3.0	27,301
		Отрын бэлчээр	727.3	3.1	2,254.6	1.6	3.2	712
		НИЙТ	49,198.9	4.2	206,635.3	1.7	3.1	66,357
15	Хишиг-Өндөр	Өвөл, хаврын бэлчээр	155,191.7	3.1	481,094.3	1.6	3.2	151,861
		Зун, намрын бэлчээр	37,142.1	5.3	196,853.2	1.8	3.0	65,487
		Отрын бэлчээр	12,610.0	3.1	39,091.1	1.6	3.2	12,339

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

		НИЙТ	204,943.8	4.2	860,764.1	1.7	3.1	276,417
16	Хутаг-Өндөр	Өвлийн бэлчээр	17,217.5	3.1	53,374.3	1.6	2.2	23,828
		Хаврын бэлчээр	1,106.8	3.1	3,431.2	1.6	0.9	3,697
		Өвөл, хаврын бэлчээр	150,571.6	3.1	466,771.8	1.6	3.2	147,340
		Зуны бэлчээр	5,047.9	5.3	26,753.9	1.8	2.1	12,925
		Зун, намрын бэлчээр	41,760.4	5.3	221,330.2	1.8	3.0	73,629
		Дөрвөн улирлын бэлчээр	9,569.3	4.2	40,190.9	1.7	6.2	6,477
		Отрын бэлчээр	3,079.9	3.1	9,547.8	1.6	3.2	3,014
		НИЙТ	228,353.4	4.2	959,084.5	1.7	3.0	323,002

Зураг 56. Аймгийн улирлын бэлчээрийн төлөвлөгөө

2.1.2.2. Бэлчээр усжуулалтын төлөвлөгөө

Булган аймгийн төдийгүй Монгол орны гол салбарын нэг нь уламжлалт мал аж ахуй салбар юм. Энэ салбарыг хөгжүүлж бэхжүүлэхэд бэлчээрийн усан хангамжийн асуудал чухал байр суурийг эзэлсээр ирсэн билээ.

Байгалийн бэлчээрийн нөөц баялгийг түшиглэсэн мал аж ахуйтай манай орны нөхцөлд бэлчээр усжуулах, усан хангамжаар хангах арга хэмжээ маш чухал ач холбогдолтой. Бэлчээрийг усаар хангах гэдэг нь усжуулах нутаг дэвсгэр дээр оршиж байгаа ба цаашид шинээр бий болох бүх хэрэглэгчдийг ахуй, ундны болон үйлдвэрлэлийн хэрэгцээт усаар хангах усны аж ахуйн цогцолбор арга хэмжээ юм. Бэлчээрийг усжуулахдаа усаар хангах бэлчээрт шинэ уст цэгүүдийг хэрэглэгчдийн аль их шаардлагатай газраас эхлэн байгуулж, түүнийг үр өгөөжтэй ашиглах чиглэлийг барих шаардлагатай. Ингэж бүрэн усжуулснаар мал сүргийг өсгөх, түүний ашиг шимийг дээшлүүлэх чухал нөхцөлийг бүрэн бий болгож өгнө.

2020 оны гадаргын усны судалгааны дүнгээр Булган аймгийн хэмжээнд уст цэгийн тоо хангамжийн хувьд 905 инженерийн хийцтэй худаг, 569 гар худаг, 762 булаг, 36 шанд, 296 гол, горхи /давхардсан тоогоор/, 111 нуур, тойром давхардсан тоогоор, 73 эвдэрсэн худаг, уст цэг, 1 усан сан бүртгэгдсэн байна.

Хүснэгт 122. Бэлчээр дэх уст цэгийн тоо

№	Сумын нэр	Нийт	Гар худаг	Инженерийн худаг	Булаг	Шанд	Гол	Горхи	Нуур	Эвдэрсэн худаг	Усан сан
1	Баян-Агт	290	79	59	91	6	19		18	18	
2	Баяннуур	132	64	49	5		7		7		
3	Бугат	161	19	64	46	1	30		1		
4	Булган	126	18	89	17	2					
5	Бүрэгхангай	193	26	60	60	2	37		4	4	

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

6	Гурванбулаг	150	30	50	45		9		15	1	
7	Дашинчилэн	136	24	67	19		9		15	2	
8	Могод	265	41	56	124	6	17		7	14	
9	Орхон	216	27	78	83		21		7		
10	Рашаант	102	6	61	16		5		5	8	1
11	Сайхан	193	32	38	58	9	16		21	19	
12	Сэлэнгэ	196	142	9	18	5	22				
13	Тэшиг	84	5	32	15		28		4		
14	Хангал	127	14	68	27		18				
15	Хишиг-Өндөр	167	17	54	71	5	16	1	3		
16	Хутаг-Өндөр	213	25	69	67		35	6	4	7	
НИЙТ		2751	569	903	762	36	289	7	111	73	1

Бэлчээрийн газрыг усжуулах төлөвлөгөөг сум болон малчдын санал дээр үндэслэн гаргасан бөгөөд бэлчээрийн газрын усжуулагдсан талбайг тооцоходоо “Усжуулагдсан бэлчээрийн талбайг тодорхойлох аргачлал”-ын дагуу хийж гүйцэтгэлээ.

Хүснэгт 123. Усжуулагдсан бэлчээрийн газар /га/

№	Сумын нэр	Сумын нийт талбай	Өвөл-хаврын улирлын бэлчээр		Зун-намрын улирлын бэлчээр	
			Усжуулагдсан	Усжуулагдаагүй	Усжуулагдсан	Усжуулагдаагүй
1	Баян-Агт	307,584.3	163,414.2	56,677.2	168,712.3	51,379.8
2	Баяннуур	100,514.7	68,616.5	28,327.9	60,951.7	35,992.2
3	Бугат	320,658.1	54,376.8	68,548.3	94,255.6	28,669.5
4	Булган	8,920.3		8,218.5	5,744.9	2,473.6
5	Бүрэгхангай	349,284.9	156,453.9	155,938.3	163,024.5	149,367.4
6	Гурванбулаг	268,507.5	137,232.4	116,931.0	133,809.7	120,353.8
7	Дашинчилэн	231,210.5	143,783.1	80,974.2	101,964.6	122,792.8
8	Могод	283,042.0	125,604.3	124,223.2	159,289.0	90,538.9
9	Орхон	399,651.1	195,772.7	157,461.3	207,332.5	104,955.5
10	Рашаант	98,333.5	56,211.1	19,355.1	45,069.4	30,496.6
11	Сайхан	276,636.7	149,734.8	99,333.1	136,745.8	112,321.3
12	Сэлэнгэ	484,759.6	33,308.6	33,823.9	52,517.8	14,614.7
13	Тэшиг	773,958.4	29,920.6	81,036.1	87,466.6	23,490.1
14	Хангал	163,353.7	34,600.5	14,598.4	43,078.4	6,120.6
15	Хишиг-Өндөр	243,720.7	127,243.3	77,700.8	123,766.8	81,177.4
16	Хутаг-Өндөр	562,843.8	67,839.8	160,513.6	165,985.5	62,368.2
НИЙТ		4,872,979.7	1,544,112.5	1,283,660.8	1,749,715.0	1,037,112.4

Гадаргын усны судалгаа нь 2020 оны байдлаар Булган аймгийн 16 сумын хэмжээнд нийт бэлчээрийн газрын 62.7 хувь буюу 1749.7 мян.га бэлчээр зун, намрын бэлчээрийн богино хөлийн мал болох бог малын хөлөөр тооцоход усжуулагдсан бол өвөл, хаврын улиралд 1544.1 мян.га бэлчээр усжуулагдсан байна. Бэлчээр дэх уст цэгээс усжуулалтын радиусын хэмжээ янз бүр бөгөөд энэ нь тус бэлчээрийн ургацаас хамаарна. Усжуулалтын радиусыг тооцоходоо бэлчээр дэх уст цэгээс радиус татаж бодсон бөгөөд өвлийн улиралд байнгын услалттай инженерийн хийцтэй худгаас 3 км, зуны улиралд гол, горхи, нуур булаг, худгаас 2 км радиусаар тооцсон болно.

Бороо хур элбэгтэй зун, намрын улиралд зарим жилд Булган аймагт аймагт нуур тойром, голын усны хэмжээ олноор бий болж мал сүрэг услах боломжийг бий болгодог ч томоохон нууруудыг зуны улиралд бэлчээр усжуулалтад тооцсон.

Манай орны хувьд 1953 оноос хойш энгийн уурхайн Кашка-25 маркийн худгийг гаргаж бэлчээрийн усан хангамжийг нэмэгдүүлж байсан бөгөөд бэлчээрийн мал аж ахуйг усаар хангаж байгаа гол барилгын нэг юм. Тус энгийн уурхайн худгууд нь олон жилийн үйл ажиллагаанаас болж ихээхэн сүйдсэн. Цаашид аймгийн бэлчээрийн усан хангамжийг сайжруулахын эвдэрсэн 73 худгийг засварлах эсвэл түүний ойр орчимд шинээр гаргаж бэлчээрийг байнгын усжуулалттай болгох хэрэгцээтэй байна.

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 124. Бэлчээр усжуулалтын төлөвлөгөө /га/

№	Сумын нэр	1-р үе шат ойрын хугацаа		2-р үе шат дунд хугацаа		3-р үе шат урт хугацаа	
		Нийт газар	Бэлчээрийн газар	Нийт газар	Бэлчээрийн газар	Нийт газар	Бэлчээрийн газар
1	Баян-Агт	6,294.8	6,260.7	9,575.9	8,660.3	6,911.4	5,462.5
2	Баяннуур	5,707.1	4,926.9	3,321.8	3,321.8	1,362.7	1,362.7
3	Бугат	4,986.4	4,268.9	3,820.7	1,201.2	7,390.2	6,259.3
4	Бүрэгхангай	13,196.5	13,109.5	9,163.5	8,814.5	3,362.9	2,945.0
5	Гурванбулаг	12,538.9	11,965.4	3,249.1	3,241.8	14,288.7	10,433.8
6	Дашинчилэн	4,031.9	4,031.9	9,507.8	9,507.8	24,191.3	21,422.8
7	Могод	1,386.1	1,385.3	2,141.0	2,055.9	3,531.8	3,472.1
8	Орхон	14,169.9	12,526.1	31,574.1	28,052.9	27,812.3	24,158.9
9	Рашаант	3,477.7	3,477.4	1,829.5	1,829.5		
10	Сайхан	16,534.8	15,098.0	4,624.0	4,620.3	3,467.1	3,466.1
11	Тэшиг	7,000.4	3,540.0	5,857.4	3,405.1	9,530.5	2,275.8
12	Хангал	11,732.5	8,842.7	3,517.1	1,966.0	7,263.1	3,223.6
13	Хишиг-Өндөр	15,919.9	14,887.5	44,878.6	42,915.0	12,551.9	12,526.1
14	Хутаг-Өндөр	10,309.5	7,990.2	14,842.9	10,492.8	12,986.4	5,377.0
НИЙТ		127,286.3	112,310.4	147,903.2	130,085.0	134,650.5	102,385.9

Төлөвлөлтийн хугацаанд усжуулагдах нийт газар болон усжуулах бэлчээрийн гаргаж төлөвлөсөн. Тухайн төлөвлөлийн хугацаанд усан хангамжийг шинээр гаргаснаар 2025 онд буюу төлөвлөлийн эхний үе шат болох ойрын хугацаанд 127.2 мян.га газар буюу 112.3 мян.га бэлчээр усаар хангагдах бөгөөд энэ нь төлөвлөлийн суурь оноос 7 хувиар нэмэгдэхээр.

Төлөвлөлтийн 2 дахь үе шат дунд хугацаанд нийт 147.9 мян.га газар буюу 130.0 мян.га бэлчээр усжуулснаар бэлчээрийн усан хангамж төлөвлөлтийн эхний үе шатнаас 7.8 хувиар нэмэгдэхээр.

Төлөвлөлтийн 3 дахь үе шат урт хугацаанд нийт 134.6 мян.га газар буюу 102.3 мян.га бэлчээр усжуулснаар бэлчээрийн усан хангамж төлөвлөлтийн эхний дунд шатнаас 5.8 хувиар тус тус нэмэгдэхээр төлөвлөсөн.

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 125. Бэлчээр усжуулалтын төлөвлөгөө байрилаар /га/

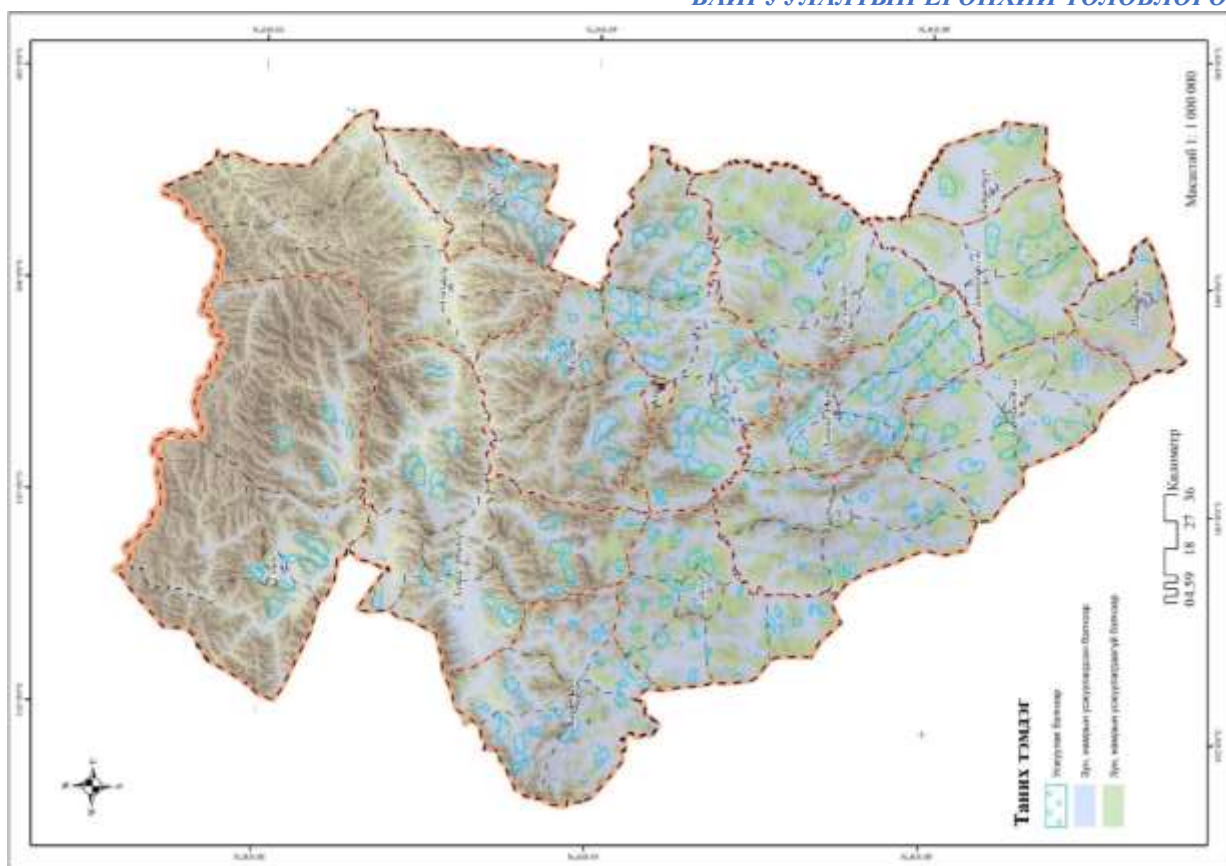
Сумын нэр	1-р үе шат		2-р үе шат		3-р үе шат	
	Газрын нэр	Талбай	Газрын нэр	Талбай	Газрын нэр	Талбай
Баян-Агт	Хэцийн ам	571.4	Зүрх толгой, Бор булаг	684.1	Цагаан толгой	688.4
	Бумбагарын өвөр, Улаан даваа	614.5	Бөөрөгийн хоолой	918.6	Нарийн хөндий	278.5
	Өндөр хүрэм, гүвээ	2,079.0	Ар булаг	342.0	Сонгино	129.1
	Бүдүүн овоот, Хүйс, Хэдмэг	968.4	Шар гуа, Өлийн шил, Хөвийн х	2,155.2	Зос	1,820.5
	Бор үзүүр	1,818.1	Бага булаг	511.1	Бүрд, Тэрэгт	1,136.9
	Цагаан овооны өвөр	243.3	Их булаг	307.7	Төхөм	1,583.6
			Бригад, цац толгой	738.3	Саварчин	345.7
			Шар даавуу	1,596.5	Мэнгэт	419.1
		Хар модон дөрөлж, Наран, Шар	2,322.4	Дэлэн	509.8	
Баяннуур	Молцог элс, Шар тал	5,707.1	Бүдүүн ухаа	3,321.8	Салхитын өвөр	1,362.7
Бугат	Бөөрөлжүүг	3,602.4	Хүрэн чулуу	2,029.8	Зүүн түрүү	979.1
	Хайлааст	628.1	Өвөр нарийн ам	1,480.0	Тарвагатай	614.4
	Тахилтын хөндий	200.0	Хөндлөн	310.9	Овоот	1,194.5
	Цагаан хустын хөндий	152.5			Бугатын эхэн	970.5
	Залуугийн хоолой	403.3			Мааньт	584.3
					Гүент	3,047.4
Бүрэгхангай	Мэнгийн тал	5,145.6	Тамнан	1,452.3	Гөнгөөгийн өвөр	349.2
	Шандын гозгор	1,819.0	Цагаан толгой, Бага цахиурт	2,013.8	Гангын ус	383.4
	Холчийн хөндий	6,158.0	Хөшөөгийн жалга	3,014.0	Баянхангай	2,630.3
	Бага алтан	73.9	Зайсан	2,683.4		
Гурванбулаг	Цохионы хоолой	1,531.1	Бага Агьт	624.7	Мойлтын хөндий	1,152.4
	Хустын хоолой	2,473.8	Жаал цагаан толгой	1,553.1	Бага билчир	7,339.3
	Өлийн ам	3,220.0	Маанийн адаг	151.2	Хурлын булаг	449.5
	Цагаан толгой, Хүрэм	3,237.9	Агуйтын ам	920.1	Их өл	2,677.9
	Гуя бууц	2,075.9			Өнгөт	843.9
					Зүүн урт	838.1
					Хөх асга	417.1
				Ухаа хошуу	570.4	
Дашинчилэн	Сүүжийн зүүн гүдэн	4,031.9	Өвөр хоолой	9,507.8	Бүдүүн хөндий	24,191.3
Могод	Их хужирт	623.3	Эхэн асга	285.4	Хуурай	1,246.7
	Бөхөн	450.0	Харанхуй уул	191.1	Тээтийн дээд үзүүр	442.3
	Онгоцот	65.3	Замтын шанд	433.7	Өвөр тэрэгт	188.8
	Ар Булаг	247.6	Өндөр толгой	440.9	Баянгол	96.9
			Тариат	520.6	Зайдан ам	116.3
			Таширын доод бэл	269.3	Ар тэрэгт	144.5
					Нарангын эх	180.7
					Зайдангийн ар	173.4
					Ороох	942.1
Орхон	Зүрхийн могой, Бага булаг	671.9	Шандны сайр	1,498.3	Баруун могой, Ар булгийн да	347.5

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

	Ар шивэрт	3,625.7	Хайлааст	2,111.1	Зүүн булгийн адаг	588.6
	Халзан хөлийн сайр	2,040.2	Нарийн хайлааст	2,269.6	Зөөхийн гол	807.9
	Нарийн Хайлааст	6,726.6	Ар булаг	2,689.5	Бургаастын адаг	368.1
	Өрмийн ар булаг	1,105.6	Дөрөлжит толгой	2,097.4	Хөшөөтийн гол	457.9
			Халиуны дөрөлж	1,403.9	Өвөл шиврийн гол	803.5
			Аргалын хонхор	2,903.0	Өлийн даваа	141.6
			Жийгийн хөтөл	3,236.8	Улиасан тохой	2,213.3
			Улаан толгойн хоолой	1,365.2	Хар модот	4,969.8
			Хүйс толгой	1,994.2	Сүүдрийн хөндий	3,944.7
			Ямаат	2,848.5	Өндөр улаан овоо	1,355.3
			Хайртын хоолой	7,156.8	Хайлаастын гол	5,591.6
					Дундаг	2,896.6
					Ар даваат	3,325.8
Рашаант	Халзан хоолой	3,477.7	Шар хоолой	1,829.5		
	Шивээт хоолой	245.6	Мээрэнтийн ам	458.2	Урт жалга	233.9
	Хүрэмтийн хөндий	2,346.5	Бүрдний адаг	374.5	Нарийн хоолой	844.8
	Шаалын хөндий	1,914.3	Хар Гангын хоолой	1,471.2	Модот даваа, Цагаан бухт	987.8
	Адуун чулуу	1,277.4	Хиргисийн хөндий	745.1	Хонхор шанд	310.1
	Бөөрийн хөндий	3,033.5	Агуйтын эх	832.8	Сүүл толгойн ар	280.8
	Цагаан толгой	2,232.7	Сөгнөгөр	408.2	Цөнгөрөг	339.2
	Дунд даваа	344.6	Ороох	31.0	Долоогийн давааны хойно	380.5
	Хагийн баруун хоолой	432.0	Худагт	303.0	Хэрэлтийн ам	89.9
	Хуримтын өвөр	3,520.6				
	Мануултын ар	648.0				
	Хунтын дээд хөндий	539.6				
Тэшиг	Улаан эрэг	2,071.1	Нарангийн бэл	2,010.8	Тусгалт	839.0
	Нарийн хөндий	3,538.5	Бөөгийн улаан гозгор	2,621.7	Их хөндий	2,319.7
	Баруун булан, Худагт	1,390.7	Тэшигийн голын эх	1,224.9	Хуурай ам, Хярын даваа	1,751.2
					Өлийн өндөр	1,175.3
					Хужирт эх	3,445.2
Хангал	Хуурай	2,753.5	Урт	2,828.3	Бөхөн	2,502.5
	Чулуут, Зөөхий	8,782.1	Шивэртийн гол	688.7	Цуврай	2,104.0
	Тариат	196.9			Сэвсүүл	1,880.1
					Дордоом	776.5
Хишиг-Өндөр	Омтын хөдий, Шанаган голын	6,938.2	Босгын хөндий	1,549.9	Үйзэн уул орчим	2,488.0
	Залаатын ам	2,142.0	Нартын баруун зүүн хоолой	21,143.2	Хөндлөнгийн голын эх	1,169.4
	Шар Чулуутын хөндий	2,052.8	Тогоогийн хөндий	10,945.8	Уриалгын толгод	2,214.0
	Зөөхийн ам	2,383.1	Шивэрт	2,220.5	Өлийн давааны өвөр	1,340.8
	Ороохын хоолой	2,403.8	Зайсан	2,391.3	Өлийн давааны ар	1,911.9
			Цамын ам, Улаан үзүүр, Дураа	6,628.0	Сэрвүүний ам, Мааньт гол	3,427.8
Хутаг-Өндөр	Хоод	1,177.5	Өрөмийн хөндий	3,524.5	Цагаан даваа	999.3
	Мэргэн	1,844.7	Зүүн тэрэмийн хөндий	1,324.3	Их давааны ам	2,108.3
	Цагаан хөтөл	2,615.6	Хавчиранга	3,328.1	Зүүн тэрэм	967.6

*БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ*

	Шар нохойтын ам	1,700.5	Бөөрөг	2,219.2	Хоцон	3,557.4
	Зүүн бэл	2,971.3	Уртын ам	2,430.1	Хуурай бэлсэг	1,808.4
			Толгойн булаг	2,016.7	Далт	2,239.3
					Шар мэргэний хөндий	1,306.2
НИЙТ		127,286.3		147,903.2		134,650.5

Зураг 57. Бэлчээр усжуулалтын төлөвлөгөө

2.1.2.3. Бэлчээрийн сайжруулах, хамгаалах арга хэмжээ

Булган аймгийн Рашаант, Баяннуур, Дашинчилэн, Гурванбулаг сумд нь хээрийн бүсэд, хойд талын сумд нь ойт хээрийн бүсэд хамрагдах бөгөөд бэлчээрийн хэв шинжийн хувьд ойт хээрийн болон хээрийн бүсийн хэв шинжийн бэлчээр зонхилдог. Бэлчээрийн мал аж ахуйг өнө удаан хугацаанд тогтвортой ашиглахын тулд улирлын сэлгээ хийх, бэлчээрийн даац багтаамжид тааруулж ашиглах, хамгаалах, тордох, гэрээгээр ашиглуулах /эзэнтэй болгох/, нөхөн сэргээдэг байх нь ганц малчин өрх төдийгүй бэлчээр нутаг нэгтэй малчдын авч хэрэгжүүлэх ажил юм. Иймд бэлчээр нутаг нэгтэй малчид хамтаар бүлэг хэсгийн зохион байгуулалтад орж өөрийн бэлчээр нутгаа хамгаалах тордон сайжруулах нь зүйтэй.

Газрын тухай хуулийн 52.2-т “Өвөлжөө, хаваржааны тодорхой нутаг бэлчээрийг талхлагдахаас хамгаалах, нөхөн сэргээх зорилгоор тухайн бүс нутгийн онцлог, бэлчээр ашиглаж ирсэн уламжлал, газрын даац, чадавхыг харгалзан, багийн иргэдийн Нийтийн хурлын саналыг үндэслэн сумын Засаг дарга малчдад болзол, гэрээний дагуу хэсэг бүлгээр ашиглуулж болно” гэсэн заалтын дагуу бэлчээрийг малчин өрхөд нөхцөл болзол гэрээний дагуу ашиглуулах ажлыг хийх хэрэгтэй байна.

Бэлчээр ашиглалтын хэсэг нь жил бүр бэлчээр ашиглалтын төлөвлөгөөндөө дөрвөн улирлын бэлчээр ашиглах хуваарь, зун, намрын бэлчээрийг сар, улирлаар сэлгэж ашиглах, өнжөөж амрах, доройтсон бэлчээрийн хил заагийг зураглан тогтоож, сайжруулах арга хэмжээг авах, отор нүүдэл хийх, худаг ус гаргах засварлах, бэлчээрийн хортон мэрэгчидтэй тэмцэх зэрэг арга хэмжээг тусгах шаардлагатай байна.

Бэлчээрийг улирлын хуваарьтай ашиглах, амрах, өнжөөх, нөхөн сэргээх, талхлагдахаас хамгаалах, даацад тохируулах нь чухал арга юм.

Бэлчээрийн даацыг хэвийн хэмжээнээс хэтрүүлсэн нөхцөлд бэлчээр ашиглах арга ажиллагааг яаж ч сайжруулаад олигтой үр дүнд хүрэхгүй, бэлчээр муудан, муудсаар

доройтолд л орно. Тухайн жилийн хур тунадас, дулаан, хүйтнээс хамаарч ургац тогтворгүй байдаг. Гэвч ямар ч үед тодорхой тооны малыг тэжээх чадавхтай байх тул энэ чадавх буюу бэлчээрийн даацыг жил бүр тогтоож, бэлчээрийн даацдаа тохируулан ашиглах нь бэлчээр ашиглалтын бүлэг, хэсгийн тухайн жилийн төлөвлөө гаргаж ачаалал өндөр талхлагдсан бэлчээр нутагт өнжөөх, сэлгэх, оторлох зэрэг байгалийн нөхцөлийг дэмжсэн, өртөг бага шаардлага арга хэмжээ авах боломжтой.

Цаг хүндэрсэн үед ашиглах нөөц нутаг, отрын бэлчээр бий болгох хэрэгцээ байна. Малчдын бүлэг, баг, сумын хэмжээнд ган, зудын үед ашиглах аюулаас хамгаалах нөөц нутагтай байх нь бэлчээрийн зөв менежментийг хэрэгжүүлэх нэг чухал арга хэмжээ юм. Хэрэв өөрийн сумын нутагт нөөц нутаг гаргах боломжгүй бол аймгийн ИТХ-д санал оруулж сум дундын отрын нутгаас газар тогтоолгож авах боломж бий.

Булган аймгийн бэлчээр сайжруулах төлөвлөгөөг төлөвлөлтийн ойрын болон дунд хугацаанд сэргээхээр төлөвлөсөн. Нийт 93.9 мян.га бэлчээр дунд зэрэг талхлагдсан байгаа тул тус бэлчээрийг улирлын бэлгээ болон бэлчээр хоорондын сэлгээ хийж сайжруулахаар төлөвлөж байгаа бөгөөд нийт дунд зэрэг талхлагдсан бэлчээрийн 80 хувь буюу 75.1 мян.га бэлчээрийг төлөвлөлтийн эхний үе шат буюу 2022-2025 онд, үлдсэн 20 хувь буюу 18.8 мян.га бэлчээрийг төлөвлөлтийн хоёрдугаар үе шат буюу 2026-2029 онд сайруулахаар төлөвлөсөн.

Аймгийн хэмжээнд нийт 360.0 мян.га бэлчээр хүчтэй талхлагдсан байгаа тул тус бэлчээрийг өнжөөж амрахаар төлөвлөж байгаа бөгөөд нийт хүчтэй талхлагдсан бэлчээрийн 47 хувь буюу 171.4 мян.га бэлчээрийг төлөвлөлтийн эхний үе шат буюу 2022-2025 онд, үлдсэн 53 хувь буюу 188.5 мян.га бэлчээрийг төлөвлөлтийн хоёрдугаар үе шат буюу 2026-2029 онд сайруулахаар төлөвлөсөн.

98.8 мян. га бэлчээрт хортон мэрэгчидтэй тэмцэхээр төлөвлөсөн бөгөөд үүний 67.0 хувь буюу 66.2 мян.га бэлчээрийг төлөвлөлтийн эхний үе шат буюу 2022-2025 онд, үлдсэн 33 хувь буюу 32.5 мян.га бэлчээрийг төлөвлөлтийн хоёрдугаар үе шат буюу 2026-2029 онд хортон мэрэгчтэй тэмцэхээр төлөвлөсөн.

Харин техникийн нөхөн сэргээлт хийх болон бохирдсон газрыг төлөвлөлийн эхний үе шатад сэргээхээр төлөвлөсөн.

Хүснэгт 126. Бэлчээр сайжруулах төлөвлөгөө /га/

№	Сумын нэр	Сэлгээх бэлчээр		Өнжөөх бэлчээр		Хортон мэрэгч устгах бэлчээр		Бохирдсон газар	Техникийн нөхөн сэргээлт хийх
		2022-2025	2026-2029	2022-2025	2026-2029	2022-2025	2026-2029		
1	Баян-Агт			4,700.1	28,164.0	480.0		9.3	
2	Баяннуур	7,999.6		9,338.1	3,768.2			6.0	28.8
3	Бугат	1,834.9		12,016.6	5,561.3			9.7	42.6
4	Булган	170.5		2,424.5				10.1	
5	Бүрэгхангай	3,731.3		16,032.3	16,172.5	8,269.4		9.0	1,534.7
6	Гурванбулаг	6,783.8	9,497.2	10,969.6	26,663.3	6,862.4		9.1	49.4
7	Дашинчилэн	21,102.2	696.2	20,072.0	14,340.5	20,435.5	25,149.1	10.0	22.8
8	Могод	7,487.7		6,462.5	22,460.6	3,386.1		10.1	9.4
9	Орхон	2,999.3		15,365.6	5,030.8			9.7	912.5
10	Рашаант	10,164.2	6,991.3	4,683.8	5,060.7	26,838.9	7,392.4		21.6
11	Сайхан	1,961.5		21,762.1	22,112.3			10.1	21.3
12	Сэлэнгэ	764.4		9,285.8	263.4			9.3	2.4
13	Тэшиг			7,487.2	2,870.7			6.9	21.8
14	Хангал	1,554.5		3,733.9	4,873.8			6.0	12.0
15	Хшиг-Өндөр	6,405.5	1,208.0	12,216.1	12,024.3				8.2
16	Хутаг-Өндөр	2,195.8	416.4	14,862.8	19,226.1			10.1	438.6
	НИЙТ	75,155.2	18,809.1	171,412.8	188,592.7	66,272.3	32,541.5	125.6	3,126.1

Бэлчээрийг өнжөөх: Ургамлын бүрэлдэхүүн, гарц тодорхой хэмжээгээр тогтвортой байгаа бэлчээрийг улирлын байдалд тохируулан сэлгэж ашигласнаар ургамлын нөхөн сэргэлтэд сайнаар нөлөөлөх боломж бүрдэнэ. Мал бэлчээлгүй өнжөөх /сэлгэж ашиглах/ талбайн хил хязгаарыг бэлчээрийн ургамалжилтын судалгаан дээр үндэслэн жил бүр шинэчлэн тодорхойлох шаардлагатай. Бэлчээрийн талхагдлаас үүдэн ургамал доройтож байгаа бэлчээрийн хувьд удаан хугацаагаар тухайн бэлчээрт мал бэлчээхгүйгээр ургамлын нөхөн сэргэх боломжийг бүрдүүлэх шаардлагатай.

Мал бэлчээхгүйгээр бэлчээрийг сэлгэж хамгаалах тохиолдолд тухайн бэлчээртээ тодорхой хугацаанд ямар ч мал оруулахгүй байлгана. Ингэхийн тулд тухайн бэлчээрт мал оруулахгүй байлгахыг малчдын бүлэг, хэсэг, малчид бүрийн оролцоотойгоор хянах хэрэгтэй. Малчдын оролцоотойгоор бүлэг дотроо сэлгэн ашиглаж байгаа бэлчээрийн хил хязгаарыг тогтоож, малчид, иргэдэд сайтар ойлголцож, мал бэлчээхгүй байхаар тохиролцох нь менежментийн төлөвлөгөө зөв болж цаашид хэрэгжих нөхцөл бүрдэнэ.

Өнжөөх бэлчээрийг ургамлын нөхөн сэргэлт болон талхагдлын зэргээс шалтгаалан мал бэлчээхгүй байх хугацааг тогтооно. Ингэхдээ бэлчээрийг улирлаар эсвэл тогтмол хугацаанд өнжөөнө.

1. Тогтмол хугацаанд өнжөөх: Малыг бэлчээрийн зонхилох ургамлын өсөлт хөгжилт, сэргэн ургах онцлогт нь тохируулан бэлчээх бөгөөд ургамал цухуйж ургаснаас хойш 2 долоо хоногийн хооронд мал бэлчээхгүй байх /малд идүүлэхгүй байх/ Хавар бороо орж, өвсний гарц сайжрах ба дөнгөж ургаж байгаа үед нь малд идүүлчихвэл ургалт зогсож, бэлчээрийн ургамал дахин сэргэхэд бэрхшээлтэй болно.
2. Ургамлын үр боловсролтын үе шатанд бэлчээрийг ашиглахгүй байх: Намар өвсний үрээ цацах үед бэлчээрийг ашиглалгүйгээр өвсний үр газарт унаж ургахыг хүлээнэ. Иймд бэлчээрийн ургамлын үр боловсорч гүйцтэл бэлчээрт ашиглахаас татгалзах Бэлчээрийн ургамлын ургалт, боловсролтын байдлыг тодорхойлж, бэлчээрийг сэлгэж, өнжөөж ашиглах (эсвэл бэлчээрлэх малын тоо толгойг хязгаарлах) хугацааг тодорхойлох үндэслэл болно.
3. Урт хугацаагаар өнжөөх: Бэлчээрийн талхагдлаас үүдэн ургамал доройтож байгаа бэлчээрийг нэг ба хэд хэдэн жилээр өнжөөх аргуудыг ашиглана.

Хэт доройтсон бэлчээрийн хувьд нэг жил, түүнээс дээш хугацаагаар бэлчээрлэхийг хориглон, ургамлын нөхөн сэргэх хугацааг тавьж өгөх шаардлагатай. Үүнийг хэдэн жилээр үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлэхэд ургамлын гарц сайжирч, удаан хугацаанд тогтвортой ашиглах боломж бүрдэх юм.

Бэлчээрийн хортон мэрэгчидтэй тэмцэх: Бэлчээрийг хортон мэрэгчдийн хөнөөлөөс хамгаалах ажлыг жил бүрийн бэлчээрийн менежментийн төлөвлөгөөнд тусган хэрэгжүүлж байх шаардлагатай бөгөөд бэлчээрийг хөнөөлөөс хамгаалах асуудлын нэг нь бэлчээр дэх мэрэгчдийн тоог хэт олшруулахгүй байх, мэрэгчдийн тоо олширч буй шалтгааныг цаг алдалгүй зөв тогтоож тэмцэх аргыг зөв сонгон хэрэглэх явдал юм. Бэлчээрийн хортон мэрэгчдийн тархах, өсөн үржих таатай нөхцөл нь талхлагдсан, сийрэг, тачир ургамалтай бэлчээр байдаг. Иймд бэлчээрийг олон жилээр давтан ашиглах нь хортон мэрэгчид болох үлийн цагаан оготнын үржих таатай нөхцөлийг бүрдүүлдэг. Бэлчээрийн мэрэгчидтэй тэмцэх хамгийн шалгарсан арга бол бэлчээрийг талхлахгүй байлгах явдал юм.

Бэлчээрийн хортон мэрэгч болох үлийн цагаан оготнотой тэмцэх хэд хэдэн арга байх бөгөөд түүнийг ерөнхийд нь хими, энгийн механик, биологийн гэж ангилдаг бөгөөд тус аргуудаас аль аргыг хэрэглэх нь тухайн бэлчээрийн онцлог, хэмжээ, хотон мэрэгчдийн

тархалт зэргээс хамаарч сум, багийн удирдлага, малчдын бүлэг, хэсэг, малчин өрхийн төлөвлөгөөнөөс хамаарна. Хортон мэрэгчид болох үлийн цагаан оготныг байгаль орчинд халгүй аргаар жилийн дөрвөн улиралд тэмцэж болно. Үүнээс эрчимтэй тэмцэх үе нь оготно ичээнээс гарч, үржиж олшроогүй бөөндүү, бага газар эзэлж байгаа үе хавар 2-3 дугаар сараас 5-6 сар.

Хавар: Мэрэгчдийг 2-р сараас ичээнээс гарах үед нь нүх утах, ус хийх, нүх цооноглох, бортого, конус, амьд баригч тавих, ан амьтан, махчин шувууд байршуулж шон овоо босгох зэрэг аргуудыг хэрэглэж болно.

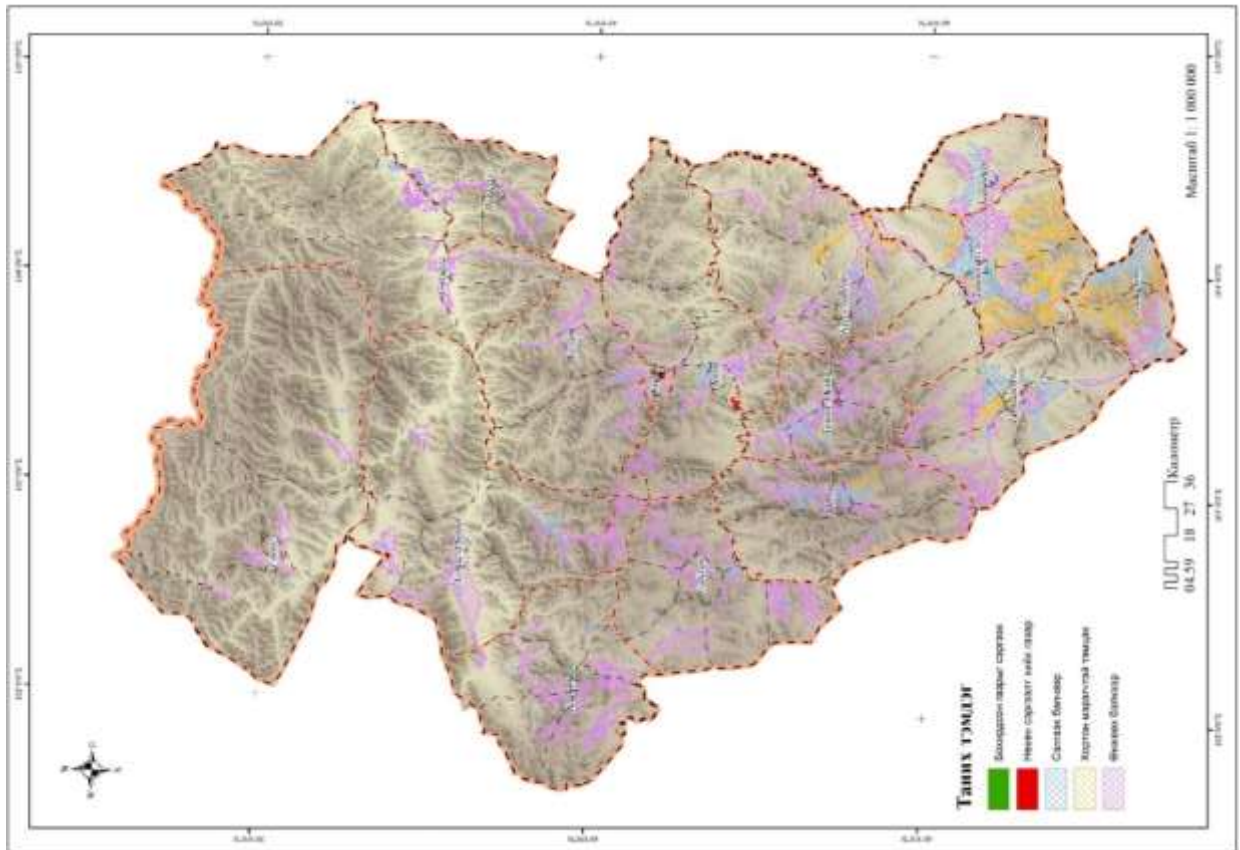
Зун: Булаг шанд, худаг ус орчимд оготнын дусаал ба зусаал үлийг сонгож эзэнтэй үед нь ус хийж устгал явуулна. Мөн чавх, сааль, бортого, конус хэрэглэн устгана.

Намар, өвөлд: Нүх үлийг цооноглох, хүйтэн жавар оруулах, хөөө хэвтрийг нь авах, үлийнд ус хийж хөлдөөх, үлийг утах, бортогод унагаж авлах арга байдаг. Үүнд:

- *Химийн арга:* Энэ арга нь хор цацах арга бөгөөд тус аргийг хэрэглэх тохиолдолд л тухайн бэлчээр дэх малчид, бэлчээр ашиглалтын хэсэг, бүлэг нь хор цацах хугацаанд тухайн бэлчээрийг малын хөлөөс чөлөөлөх шаардлагатай.
- *Биологийн арга:* Аливаа хөнөөлт амьтныг бусад амьтны туслалцаатайгаар авлахыг биологийн арга гэнэ. Хөнөөлт мэрэгчдээр хооллогч махчин амьтад, үнэг, хярс, өмхий хүрэн, үен болон махчин шувуудын тусламжтайгаар оготныг цөөрүүлэх үйл ажиллагаа орно. Үлийн цагаан оготно ихтэй голомт нутгуудад байрлах махчин амьтдыг үргээж айлгахгүй байршуулан өсгөж үржүүлэх, тухайн аймаг, сумдын захиргаа оготноор хооллогч махчин амьтныг агнахыг хориглосон захирамж гарган ажиллах шаардлагатай байдаг. Үлийн оготноор хооллох махчин шувууд суух шон, овоо босгох зэрэг аргууд хэрэглэнэ.
- *Энгийн механик арга:* Хөнөөлт мэрэгчидтэй ямар нэгэн багаж төхөөрөмжийн тусламжтайгаар тэмцэхийг механик арга гэнэ. Үүнд: оготнын үлийнд ус цутган хөлдөөх, нүх үлийг эвдэх, цооноглох, утах, цохиж авлах, хавх занга, урхи, сааль тавих, цилиндр, конус хэрэглэх, хөөө авах зэрэг олон хэлбэрийн арга ажиллагаанууд орно. Хүн, мал их суурьшсан аймаг, сум, баг, ферм, өвөлжөө, хаваржаа, зуслан, намаржаа, худаг ус, булаг шанд, гол горхины ойролцоо талхлагдсан газрын оготныг устгахад илүү тохиромжтой юм.
- *Ус цутгах арга:* Намар, өвлийн улиралд нүх, үлийнд ус цутгах нь цаг хугацаа, хөрөнгө хүч бага зарцуулдаг маш үр дүнтэй арга юм. Учир нь намар, өвлийн улиралд нүхний амсар цөөн байх ба үлийндээ бүлээрээ цугласан байдаг. Энэ үед эзэнтэй нүхний амсарт 10-20 л ус цутгасан тохиолдолд тухайн үлийн хэвтэр хөөө, ноохойд хүрч хөлддөг учир нүхний температур алдагдаж өсгөж үхдэг. Ус цутгах аргыг ихэвчлэн гол горхи, худаг ус, булаг шанд зэрэг ус элбэг газрын ойролцоо зохион байгуулах нь илүү үр дүнтэй байдаг. Ус цутгах аргыг үр дүнтэй сайн хийж чадвал хөрсний гүний усалгаа болж бэлчээр сэргэх чухал ач холбогдолтой юм.
- *Хөөө авах арга:* Хөөө авах аргыг намрын улиралд хийх нь илүү үр дүнтэй болдог. Хөөө голдуу үлийн төв, олон амсар бүхий нүхний огтлолцол хэсэгт байрладаг. Хөөө авах үед хүрз, жоотуу, лоом, шороо авах хутгуур, хөөө, хэвтрийн өвс авах хямсаа, таар шуудай зэрэг хэрэгсэл шаардлагатай. Хөөөнөөс авсан тэжээлийн өвс, ургамлыг 1-2 өдөр салхинд тавьж татаж сэврээсний дараа шуудайлан төл мал болон тэжээвэр малыг тэжээхэд тохиромжтой. Үлийнээс авсан хөөөнд мэрэгчдийн эктопаразит /бөөс, бүүрэг,

хачиг/ их хэмжээгээр байдаг учир мал болон хүнд халдварлах аюултайг анхаарах хэрэгтэй.

- *Цилиндр, конус хэрэглэх арга:* Цилиндр нь 30-40 см өндөртэй 10-15 см диаметртэй яндан хэлбэртэй сав юм. Үүнийг нимгэн төмөр буюу гарын доорх материалаар хийнэ. Мөн хуучин яндан, бетон сав, төмөр лааз, ундааны хуванцар сав зэргийг ашиглаж болно. Конус нь бронк хэлбэрийн 40-50 см өндөртэй амсар нь 15-20 см диаметртэй савыг нимгэн төмрөөр хийж оготно барихад ашиглана. Эдгээр савнуудыг оготно элбэг газар нүхний амсар, жим гүйдэл хэсгүүдэд газар ухах хөрстэй нэг түвшинд суулгана. Тавьсан багаж төхөөрөмжөө ойр ойрхон эргэж, оготно орсон тухай бүрд авч устган, сэргээн засаж байх шаардлагатай. Уг аргыг малчид гэр, байшин, хашаа, саравч орчмынхоо оготныг устгахад ашиглаж болно.
- *Утах арга:* Нүх үлийг машин, трактор, мотоцикл зэргийг ашиглан яндан резинэн залгаж үзүүрийг нь оготны нүхэнд оруулж утна. Утах үед тухайн амсар нүхтэй холбоотой бүх нүхнээс утаа гарах ба утаа гарч буй бүх нүхийг сайтар булаах шаардлагатай. Бүх нүхийг бөглөсний дараа 1-2 минут сайн утаад хамгийн сүүлд анх утсан нүхээ сайтар бөглөөд нэг хоногийн дараа уталт хийсэн талбайгаа дахин шалгаж бөглөсөн нүх онгойгоогүй байвал уталт үр дүнтэйд тооцогдоно. Утах аргыг хавар, намрын хүйтэн сэрүүнд өглөө, орой, зун, намрын дулаан үед бол өдөр дунд оготно нүхэндээ байгаа үед утах нь илүү үр дүнтэй байдаг.
- *Зангадах, урхи, сааль, чавх хэрэглэх арга:* Урхи, сааль, чавх, зангыг дулааны улиралд хүн, малын хөдөлгөөн багатай оготно элбэг газар ашиглана. Оготно барихад зориулсан төмөр болон модон занганы өгөөш тавих дэгээнд оготнын идэх дуртай самрын тос шингээсэн талх, боов болон тос шингээсэн порлон зэрэг өгөөш бэлтгэж тавьдаг. Урхийг нийлэг мяндсан ба маш нарын төмөр утсаар бэлтгэж нүхний амсар болон цооног гаргаж тавина. Урхины гогцоо нүхний амсарт таарсан байх шаардлагатай. Түүний үзүүрийг богино гаргаж жижиг гадсанд бэхэлнэ. Урхи, зангыг үлийн амсар болон оготно их гарч ирдэг гүйдэл, зөрөг, жим, хэсгүүдэд 1-2м зайтай цувуулан тавьж болно. Тавьсан урхи, зангаа цаг тутам эргэж орсон мэрэгчдийг авч дахин сэргээн тавина. Мөн сааль, чавх хэрэглэж оготно агнаж болно.
- *Оготнын нүх үлий эвдэж цөмлөх, цооноглох:* Үлийн хэвтэр, хөөстэй хэсгийг олохдоо үлийн хөрсөн дээр лоом, жоотуугаар тогшиж үзэхэд хөө байгаа газар хөндий юм шиг дуу мэдэгдэх ба хүчтэй цохиход хялбархан цоорно. Нүх үлий цооноглох ажлыг намар, өвөл, хаврын хүйтэн сэрүүнд хийх нь зохимжтой. Зуны улиралд үлийнд цооног гаргаад орхивол бороо, хурын ус орж үлий эвдэрч дахин ашиглахгүй болно. Хэвтэр, хөө голдуу үлийн төв, олон амсар бүхий нүхний огтлолцол хэсэгт байрладаг. Хөө ноохой, хэвтэр зэргийг цөмлөн цоолсноор нүхний дотоод температур алдагдаж осгож үхдэг байна. Үлийг цоолох, цөмлөхөд хурц лоом, жоотуу, жижиг хүрз, зэрэг багаж хэрэгсэл шаардлагатай.

Зураг 58. Бэлчээр сайжруулах арга хэмжээ

2.1.3. ХАДЛАНГИЙН ГАЗРЫН НӨӨЦ, НӨХЦӨЛИЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Монгол орны эрдэмтдийн судалгаагаар мал бэлчээрлэлтийн ачаалал илүү нэмэгдэх тусам олон наст үетэн ургамлын бүрхэц шатлалтайгаар буурч байгааг тогтоосон байдаг. Мөн хөрсний үржил шим, талхагдлын судалгаагаар өвөлжөө, хаваржаа болон суурин газар орчимд нөлөөлөл ихтэй болж, өвөлжөө хаваржаа, суурин газраас алслагдах тусам хөрсний үржил шим сайжирч, талхагдал буурдаг болохыг тогтоосон.

Эрдэмтдийн судалгаагаар бэлчээрийн газар нь малын хөлөөр жил ирэх тусам бага багаар буурах хандлагатай байна. Иймд бэлчээрийн газрыг сэлгэн ашиглан малын тоо толгойн өсөлтийг тогтворжуулах нь бэлчээр болон түүнээс хамааралтай нүүдлийн мал аж ахуйг хадгалан үлдэхэд чухал үүрэгтэй бөгөөд нэмэлт өвс, тэжээлийг бэлтгэх шаардлагатай.

Малын нэмэгдэл тэжээлийн хэрэгцээг тооцсоноор хадлангийн газрын хүрэлцээ хангамжийг тооцох үндэс болно. Нэмэгдэл тэжээлийн хэрэгцээг тооцохдоо малын тарга хүчийг аль болох бууруулахгүй байх, турж доройтсон малыг онд бүрэн оруулах зорилтыг гол болгоно.

Бэлчээрийн бүс бүслүүрээр жилийн дундаж ургацыг сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөний арга зүйн дагуу нэг хонины бэлчээрээс өдөрт идэх өвсний хэмжээг өвөл-хаврын улиралд уулын ойт хээрийн бүсэд 1.6 кг, хээрийн бүсэд 1.4 кг, зун-намрын улиралд уулын ойт хээрийн бүсэд 1.6 кг, хээрийн бүсэд 1.4 кг-аар байхаар тооцож бэлчээрийн багтаамжийг гаргасан.

Нийт 2780.8 мян.га талбайг бэлчээрээр багтаамжийг тооцоход 12.8 сая.цн тэжээлийн нөөцтэй бөгөөд үүнд 2108084 хонин толгой багтаахаар байна.

Хүснэгт 127. Бэлчээрийн багтаамж

№	Сумын нэр	Нийт бэлчээр /га/	1 га талбайн ургац /цн/	Тэжээлийн нөөц /цн/	Хонь жилд идэх өвс /цн/	Багтаамж /хонин толгой/
1	Баян-Агт	220,092.7	4.6	1,019,762.8	6.2	165,171
2	Баяннуур	91,986.9	1.4	128,781.7	5.6	23,021
3	Бугат	122,926.2	6.2	758,044.8	6.2	122,780
4	Булган	7,176.7	5.1	36,601.3	6.2	5,928
5	Бүрэгхангай	312,392.5	4.7	1,468,244.9	6.2	237,811
6	Гурванбулаг	254,163.4	2.1	533,743.1	5.6	95,414
7	Дашинчилэн	224,757.1	2.5	550,655.0	5.6	98,437
8	Могод	249,827.8	4.3	1,074,259.7	6.2	173,997
9	Орхон	312,287.7	4.9	1,530,209.5	6.2	247,847
10	Рашаант	75,566.0	1.9	139,797.0	5.6	24,991
11	Сайхан	249,066.8	4.0	1,000,418.2	6.2	162,037
12	Сэлэнгэ	67,132.7	6.1	410,852.4	6.2	66,546
13	Тэшиг	110,956.3	10.5	1,169,479.9	6.2	189,420
14	Хангал	49,198.9	2.0	100,037.7	6.2	16,203
15	Хишиг-Өндөр	204,943.8	6.1	1,246,058.5	6.2	201,824
16	Хутаг-Өндөр	228,353.4	7.5	1,708,083.7	6.2	276,658
НИЙТ		2,780,829.1	4.6	12,875,030.0		2,108,084

Нийт 2780.8 мян.га талбайг бэлчээрт 210.8 мянган хонин толгой багтаамжтай гэж үзэхэд үүнээс адуу 168781 хонин толгой, үхэр 201441 хонин толгой, 1073747 хонин толгой, ямаа 662032 хонин толгой байна.

Хүснэгт 128. Багтаамжид тохирсон малын тоо /хонин толгой/

№	Багийн нэр	Талбай, га	Багтаамж	Нэгж	Малын тоо			
					Адуу /7/	Үхэр /7/	Хонь /53/	Ямаа /33/
1	Баян-Агт	220,092.7	165,171	Эзлэх %	Адуу /7/	Үхэр /7/	Хонь /53/	Ямаа /33/
				Хонин.толгой	11,562	11,562	87,540	54,506
2	Баяннуур	91,986.9	23,021	Эзлэх %	Адуу /6/	Үхэр /8/	Хонь /50/	Ямаа /33/
				Хонин.толгой	1,381	1,842	11,511	7,597
3	Бугат	122,926.2	122,780	Эзлэх %	Адуу /9/	Үхэр /15/	Хонь /45/	Ямаа /31/
				Хонин.толгой	11,050	18,417	55,251	38,062

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

4	Булган	7,176.7	5,928	Эзлэх %	Адуу /8/	Үхэр /10/	Хонь /43/	Ямаа /30/
				Хонин.толгой	474	593	2,549	1,778
5	Бүрэгхангай	312,392.5	237,811	Эзлэх %	Адуу /6/	Үхэр /7/	Хонь /53/	Ямаа /34/
				Хонин.толгой	14,269	16,647	126,040	80,856
6	Гурванбулаг	254,163.4	95,414	Эзлэх %	Адуу /6/	Үхэр /4/	Хонь /56/	Ямаа /34/
				Хонин.толгой	5,725	3,817	53,432	32,441
7	Дашинчилэн	224,757.1	98,437	Эзлэх %	Адуу /7/	Үхэр /6/	Хонь /55/	Ямаа /32/
				Хонин.толгой	6,891	5,906	54,140	31,500
8	Могод	249,827.8	173,997	Эзлэх %	Адуу /9/	Үхэр /6/	Хонь /61/	Ямаа /24/
				Хонин.толгой	15,660	10,440	106,138	41,759
9	Орхон	312,287.7	247,847	Эзлэх %	Адуу /9/	Үхэр /8/	Хонь /47/	Ямаа /35/
				Хонин.толгой	22,306	19,828	116,488	86,747
10	Рашаант	75,566.0	24,991	Эзлэх %	Адуу /7/	Үхэр /4/	Хонь /53/	Ямаа /36/
				Хонин.толгой	1,749	1,000	13,245	8,997
11	Сайхан	249,066.8	162,037	Эзлэх %	Адуу /12/	Үхэр /6/	Хонь /60/	Ямаа /23/
				Хонин.толгой	19,444	9,722	97,222	37,269
12	Сэлэнгэ	67,132.7	66,546	Эзлэх %	Адуу /8/	Үхэр /19/	Хонь /43/	Ямаа /30/
				Хонин.толгой	5,324	12,644	28,615	19,964
13	Тэшиг	110,956.3	189,420	Эзлэх %	Адуу /9/	Үхэр /23/	Хонь /38/	Ямаа /30/
				Хонин.толгой	17,048	43,567	71,980	56,826
14	Хангал	49,198.9	16,203	Эзлэх %	Адуу /7/	Үхэр /18/	Хонь /39/	Ямаа /36/
				Хонин.толгой	1,134	2,917	6,319	5,833
15	Хишиг-Өндөр	204,943.8	201,824	Эзлэх %	Адуу /9/	Үхэр /6/	Хонь /52/	Ямаа /33/
				Хонин.толгой	18,164	12,109	104,948	66,602
16	Хутаг-Өндөр	228,353.4	276,658	Эзлэх %	Адуу /6/	Үхэр /11/	Хонь /50/	Ямаа /33/
				Хонин.толгой	16,599	30,432	138,329	91,297
НИЙТ		2,780,829.1	2,108,084	Хонин толгой	168,781	201,441	1,073,747	662,032

Бэлчээрийн багтаамжид тохирсон хонин толгойг малын төрөлд нь харьцуулахад нийт 1867024 толгой мал багтахаар байна. Хонин толгойг мал толгой руу шилжүүлэхэд адуу -7, үхэр -6, ямаа -0.9 байхаар тус тус тооцож гаргасан /хүснэгт 22/.

Хүснэгт 129. Багтаамжид тохирсон малын тоо төрлөөр

№	Багийн нэр	Талбай, га	Нийт	Үүнээс			
				Адуу	Үхэр	Хонь	Ямаа
1	Баян-Агт	220,092.7	151,682	1,652	1,927	87,540	60,563
2	Баяннуур	91,986.9	20,456	197	307	11,511	8,441
3	Бугат	122,926.2	102,190	1,579	3,070	55,251	42,291
4	Булган	7,176.7	4,692	68	99	2,549	1,976
5	Бүрэгхангай	312,392.5	220,692	2,038	2,774	126,040	89,840
6	Гурванбулаг	254,163.4	90,931	818	636	53,432	36,045
7	Дашинчилэн	224,757.1	91,109	984	984	54,140	35,000
8	Могод	249,827.8	156,515	2,237	1,740	106,138	46,399
9	Орхон	312,287.7	219,365	3,187	3,305	116,488	96,385
10	Рашаант	75,566.0	23,658	250	167	13,245	9,996
11	Сайхан	249,066.8	143,030	2,778	1,620	97,222	41,410
12	Сэлэнгэ	67,132.7	53,664	761	2,107	28,615	22,182
13	Тэшиг	110,956.3	144,816	2,435	7,261	71,980	63,140
14	Хангал	49,198.9	13,449	162	486	6,319	6,481
15	Хишиг-Өндөр	204,943.8	183,563	2,595	2,018	104,948	74,002
16	Хутаг-Өндөр	228,353.4	247,213	2,371	5,072	138,329	101,441
НИЙТ		2,780,829.1	1,867,024	24,112	33,574	1,073,747	735,592

Бэлчээрийг маллагааны нөхцөлд малыг жил бүрийн арван хоёрдугаар сараас тавдугаар сар хүртэл говийн бүсэд 60, тал хээрт 90, ойт хээрт 120 хоногоор тооцож тэжээлийн нөөц буюу өвс хадлан бэлтгэсэн байх шаардлагатай. Иймээс дээрх бүсийн ялгаагаар сумдын тэжээлийн нөөц бэлтгэх малын тоог тооцохдоо хонь, ямаа, үхрийн 50 хувь, адууны 4 хувийг нэмэгдэл тэжээлд хамруулахаар тооцож дараах хүснэгтээр үзүүлэв.

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

Хүснэгт 130. Нэмэгдэл тэжээл өгөх малын тоо төрлөөр

№	Багийн нэр	Тэжээх мал	Малын тоо			
			Адуу /4%/	Үхэр /50%/	Хонь /50%/	Ямаа /50/
1	Баян-Агт	Биет толгой	66	963	43,770	30,281
		Хонин толгой	462	5,781	43,770	27,253
2	Баяннуур	Биет толгой	8	153	5,755	4,221
		Хонин толгой	55	921	5,755	3,799
3	Бугат	Биет толгой	63	1,535	27,626	21,145
		Хонин толгой	442	9,209	27,626	19,031
4	Булган	Биет толгой	3	49	1,275	988
		Хонин толгой	19	296	1,275	889
5	Бүрэгхангай	Биет толгой	82	1,387	63,020	44,920
		Хонин толгой	571	8,323	63,020	40,428
6	Гурванбулаг	Биет толгой	33	318	26,716	18,023
		Хонин толгой	229	1,908	26,716	16,220
7	Дашинчилэн	Биет толгой	39	492	27,070	17,500
		Хонин толгой	276	2,953	27,070	15,750
8	Могод	Биет толгой	89	870	53,069	23,200
		Хонин толгой	626	5,220	53,069	20,880
9	Орхон	Биет толгой	127	1,652	58,244	48,193
		Хонин толгой	892	9,914	58,244	43,373
10	Рашаант	Биет толгой	10	83	6,622	4,998
		Хонин толгой	70	500	6,622	4,498
11	Сайхан	Биет толгой	111	810	48,611	20,705
		Хонин толгой	778	4,861	48,611	18,634
12	Сэлэнгэ	Биет толгой	30	1,054	14,307	11,091
		Хонин толгой	213	6,322	14,307	9,982
13	Тэшиг	Биет толгой	97	3,631	35,990	31,570
		Хонин толгой	682	21,783	35,990	28,413
14	Хангал	Биет толгой	6	243	3,160	3,241
		Хонин толгой	45	1,458	3,160	2,917
15	Хишиг-Өндөр	Биет толгой	104	1,009	52,474	37,001
		Хонин толгой	727	6,055	52,474	33,301
16	Хутаг-Өндөр	Биет толгой	95	2,536	69,164	50,721
		Хонин толгой	664	15,216	69,164	45,648
НИЙТ		Хонин толгой	6,751	100,721	536,874	331,016

Өвөл-хаврын улиралд хоногт бэлчээрийн маллагааны нөхцөлд 1 хонин толгойд 5.5 МДж солилцлын энергитэй ерөнхий шимт чанартай тэжээлийг өгөх шаардлагатай. 1 кг өвсөнд агуулагдах дундаж СоЭ хэмжээ буюу 4.95 МДж-д харьцуулан өвсний хэмжээг тооцсон.

Хүснэгт 131. Шаардлагатай малын тэжээлийн хэрэгцээ

№	Багийн нэр	Малын тоо /хонин толгой/	Өдөрт идэх тэжээл	Нийт малын өдөрт идэх тэжээл	Тэжээх хоног	Нийт идэх тэжээл	1 кг өвсөнд агуулагдах тэжээлийн хэмжээ	Шаардагдах өвсний хэмжээ	
								кг	тн
1	Баян-Агт	77,267	5.5	424,967	120	50,996,070	4.95	10,302,236	10,302
2	Баяннуур	10,530	5.5	57,915	90	5,212,342	4.95	1,052,998	1,053
3	Бугат	56,307	5.5	309,688	120	37,162,612	4.95	7,507,598	7,508
4	Булган	2,479	5.5	13,636	120	1,636,282	4.95	330,562	331
5	Бүрэгхангай	112,342	5.5	617,880	120	74,145,655	4.95	14,978,920	14,979
6	Гурванбулаг	45,073	5.5	247,903	90	22,311,302	4.95	4,507,334	4,507
7	Дашинчилэн	46,049	5.5	253,268	90	22,794,104	4.95	4,604,869	4,605
8	Могод	79,795	5.5	438,874	120	52,664,824	4.95	10,639,358	10,639
9	Орхон	112,424	5.5	618,330	120	74,199,547	4.95	14,989,807	14,990
10	Рашаант	11,691	5.5	64,298	90	5,786,833	4.95	1,169,057	1,169
11	Сайхан	72,884	5.5	400,864	120	48,103,685	4.95	9,717,916	9,718
12	Сэлэнгэ	30,824	5.5	169,532	120	20,343,781	4.95	4,109,855	4,110
13	Тэшиг	86,868	5.5	477,774	120	57,332,928	4.95	11,582,410	11,582
14	Хангал	7,580	5.5	41,689	120	5,002,664	4.95	1,010,639	1,011
15	Хишиг-Өндөр	92,556	5.5	509,059	120	61,087,139	4.95	12,340,836	12,341
16	Хутаг-Өндөр	130,693	5.5	718,812	120	86,257,399	4.95	17,425,737	17,426
НИЙТ		975,362	5.5	5,364,489	113	603,505,026	4.95	121,920,207	121,920

Аймгийн тэжээлийн фондод хэрэгцээт тэжээлийн хэмжээг тооцохдоо нийт малыг цаг хүндэрсэн үед буюу өвөл хавар зуд болсон үед 3 хоног тэжээх хэмжээний бүдүүн тэжээл буюу байгалийн хадланг нөөцөлж авна.

Аймгийн хэмжээнд цаг хүндэрсэн үед шаардлагатай тэжээлийн хэмжээ 3251 тн байна.

Хүснэгт 132. Цаг хүндэрсэн үед шаардагдах тэжээлийн хэрэгцээ

№	Багийн нэр	Малын тоо /хонин толгой/	Өдөрт идэх тэжээл	Нийт малын өдөрт идэх тэжээл	Тэжээх хоног	Нийт идэх тэжээл	1 кг өвсөнд агуулагдах тэжээлийн хэмжээ	Шаардагдах өвсний хэмжээ	
								кг	тн
1	Баян-Агт	77,267	5.5	424,967	3	1,274,902	4.95	257,556	258
2	Баяннуур	10,530	5.5	57,915	3	173,745	4.95	35,100	35
3	Бугат	56,307	5.5	309,688	3	929,065	4.95	187,690	188
4	Булган	2,479	5.5	13,636	3	40,907	4.95	8,264	8
5	Бүрэгхангай	112,342	5.5	617,880	3	1,853,641	4.95	374,473	374
6	Гурванбулаг	45,073	5.5	247,903	3	743,710	4.95	150,244	150
7	Дашинчилэн	46,049	5.5	253,268	3	759,803	4.95	153,496	153
8	Могод	79,795	5.5	438,874	3	1,316,621	4.95	265,984	266
9	Орхон	112,424	5.5	618,330	3	1,854,989	4.95	374,745	375
10	Рашаант	11,691	5.5	64,298	3	192,894	4.95	38,969	39
11	Сайхан	72,884	5.5	400,864	3	1,202,592	4.95	242,948	243

*БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ*

12	Сэлэнгэ	30,824	5.5	169,532	3	508,595	4.95	102,746	103
13	Тэшиг	86,868	5.5	477,774	3	1,433,323	4.95	289,560	290
14	Хангал	7,580	5.5	41,689	3	125,067	4.95	25,266	25
15	Хишиг-Өндөр	92,556	5.5	509,059	3	1,527,178	4.95	308,521	309
16	Хутаг-Өндөр	130,693	5.5	718,812	3	2,156,435	4.95	435,643	436
НИЙТ		975,362	5.5	5,364,489	3	16,093,467	4.95	3,251,206	3251

Аймгийн хэмжээнд цаг хүндэрсэн үед шаардлагатай тэжээлийн хэмжээ 125,171 тн байна. Аймгийн хадлангийн дундаж ургацыг сүүлийн 10 жилийн дунджаар авахад 4.6 цн бөгөөд аймгийн хэмжээнд нийт 29.1 мян.га хадлангийн талбай шаардлагатай байна.

Хүснэгт 133. Аймгийн нийт тэжээлийн хэрэгцээ

№	Багийн нэр	Тэжээлийн өвсний хэмжээ /тн/	Цаг хүндэрсэн үед шаардагдах тэжээл /тн/	Нийт тэжээлийн хэмжээ /тн/	Хадлангийн ургац /цн/	Шаардлагатай хадлангийн талбай /га/
1	Баян-Агт	10,302	258	10,560	4.7	2,246.8
2	Баяннуур	1,053	35	1,088	2.2	500.8
3	Бугат	7,508	188	7,695	5.5	1,393.8
4	Булган	331	8	339	4	85.5
5	Бүрэгхангай	14,979	374	15,353	4.7	3,286.8
6	Гурванбулаг	4,507	150	4,658	2.7	1,718.3
7	Дашинчилэн	4,605	153	4,758	2.6	1,838.2
8	Могод	10,639	266	10,905	3.6	3,038.5
9	Орхон	14,990	375	15,365	3.8	4,067.1
10	Рашаант	1,169	39	1,208	2.8	424.3
11	Сайхан	9,718	243	9,961	3.4	2,927.1
12	Сэлэнгэ	4,110	103	4,213	7.7	543.9
13	Тэшиг	11,582	290	11,872	9.6	1,239.7
14	Хангал	1,011	25	1,036	4	259.8
15	Хишиг-Өндөр	12,341	309	12,649	4.5	2,839.7
16	Хутаг-Өндөр	17,426	436	17,861	6.5	2,754.1
НИЙТ		121,920	3,251	125,171	4.6	29,164.2

Аймгийн хэмжээнд шинээр хадлан эрхлэхэд боломжтой хөрс, ургамлын нөмрөг бүхий газрууд сумын нутаг дэвсгэрийн төлөвлөгөөний судалгаа, тохиромжтой байдлын үнэлгээ, мэдээллийн боловсруулалтын үр дүнгээр тодорхойлогдсон. Мөн хээрийн хэмжилт судалгаа, иргэдийн санал, орон нутгийн мэргэжилтэн удирдлагуудын санал хэлэлцүүлгийг үндэслэн 141 байршилд нийт 38.1 мян.га хадлангийн газрыг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 134. Аймгийн нийт төлөвлөсөн хадлангийн талбай

№	Сумын нэр	Төлөвлөсөн хадлангийн талбай /га/	Шаардлагатай хадлангийн талбай /га/	Хангагдсан байдал эзлэх, %
1	Баян-Агт	2,555.0	2,279.1	112.1
2	Баяннуур	4,919.3	777.2	632.9
3	Бугат	544.7	1,247.9	43.6
4	Булган		66.4	0.0
5	Бүрэгхангай	3,920.5	3,266.7	120.0
6	Гурванбулаг		2,217.9	0.0
7	Дашинчилэн	2,737.7	1,942.2	141.0
8	Могод	5,854.4	2,536.1	230.8
9	Орхон	5,377.9	3,135.6	171.5
10	Рашаант		653.0	0.0
11	Сайхан	1,035.8	2,479.9	41.8
12	Сэлэнгэ	3,801.0	688.3	552.2
13	Тэшиг	911.1	1,126.4	80.9
14	Хангал	284.6	509.5	55.9
15	Хишиг-Өндөр	2,892.2	2,080.5	139.0
16	Хутаг-Өндөр	3,300.7	2,387.9	138.2
НИЙТ		38,134.8	27,394.5	139.2

Газрын тухай хуулийн 53 дугаар зүйлд заасны дагуу зохистой ашиглаж хамгаалах ёстой байдаг. Тус хуулийн 53.3-т “Газрын нэгдмэл сангийн ангилалд бүртгэгдсэн хадлангийн талбайд 5 дугаар сарын 15-ны өдрөөс эхлэн хадлан авч дуустал мал бэлчээхийг хориглоно.” хэмээн заасан байдаг.

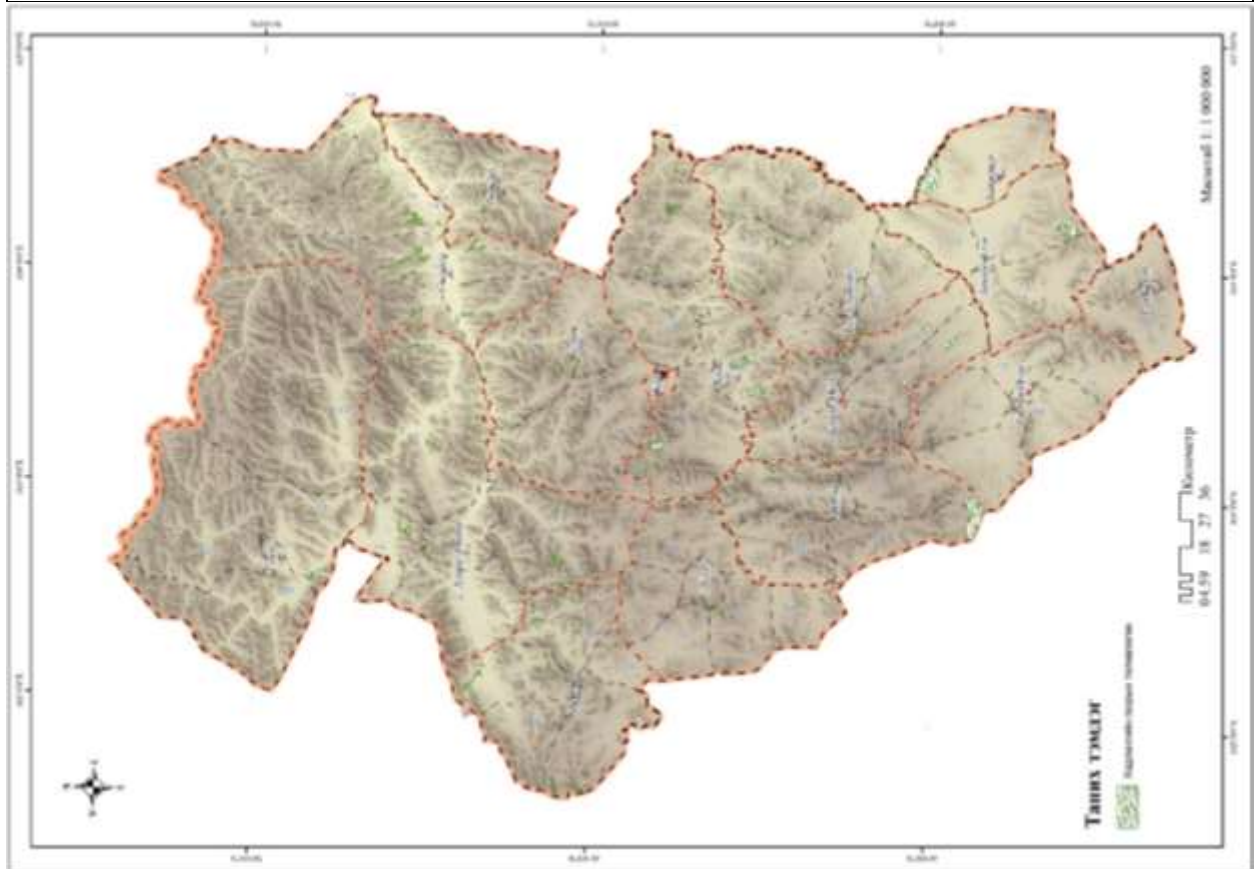
Хүснэгт 135. Хадлангийн талбайн байршил

№	Сумын нэр	Газрын нэр	Талбай, га	№	Сумын нэр	Газрын нэр	Талбай, га
1	Баян-Агт	Ар булаг	4.3	71	Сайхан	Асгат	133.8
2		Ар булгийн хадлан	235.5	72		Баян-Овооны ар	18.0

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

3		Аралууд	424.7	73		Бүрдний эх	91.0
4		Балигийн эх /Тусгалт/	26.9	74		Дух уулын ар	84.0
5		Бороохой	47.9	75		Дэрстийн голын адаг	97.8
6		Далтын хормой, Саадагт толгой	135.1	76		Өргөөт мэргэн	143.2
7		Зуун Модны эх, Луу ширвэдэг	223.3	77		Хар модот ам, Шар чулуу	127.4
8		Мандал	30.4	78		Хөндлөн эх	179.5
9		Мараа	73.5	79		Цохио хавтгай	161.1
10		Мод толгой	94.3	80		Бага улаан сайр	48.4
11		Нарийн хөндийн эх	6.5	81		Балчигийн ам	37.1
12		Нарийн энгэр	29.1	82		Баруун хайлантай	58.3
13		Натуу	10.3	83		Баруун цүүц гол	68.1
14		Номт	53.1	84		Бухын гол	166.9
15		Согтуу, Балдир	102.4	85		Бэрхийн гол	46.8
16		Согтуугын хадлан	153.8	86		Галсан толгой	247.0
17		Суваргана	14.2	87		Зүүн Хайлантай	280.8
18		Сүүжийн хадлан	264.7	88		Ингэт гол	294.3
19		Тал ус	210.8	89		Моност ам	45.7
20		Тасархай	10.3	90		Мэнэгийн тал	159.0
21		Хайлааст	167.1	91		Наран	17.0
22		Халиуны энгэр	95.5	92		Таван толгой	195.7
23		Цуурайн ам	46.7	93		Тарималын ам	343.5
24		Чамруутын даваа, Залаат уул	71.5	94		Тарималын гол	106.4
25		Чачирт	23.0	95		Хайлантайн ам	29.5
26	Баяннуур	Бор булан	4919.3	96		Халиартай ам	136.7
27		Амгаан бугат ам	24.6	97		Харлагын гол	369.7
28		Арцат, Мухарын нуга	172.1	98		Харцайн ам	843.2
29		Баян булаг	82.3	99		Хуурай хөндий	222.8
30		Өлөнгийн хөндий	84.7	100		Цагаан уст гол	84.0
31		Хуурайн горхи	181.1	101		Тархийн адаг	515.7
32		Ар, өвөр хуурай, Шаазгайт	746.2	102	Тэшиг	Хавчуугийн гол, Овоон толго	395.3
33		Арцатын эх	198.7	103		Бургалтай	77.4
34		Баарай ам	35.8	104		Доод эвэрт	36.2
35		Баян төгс	41.4	105		Хавчуу	31.9
36		Даадай	17.1	106		Хандгайт	104.0
37		Сэрүүний ам	14.3	107		Хөшөөт	35.2
38		Тойлбын нуруу, хөндий	444.9	108		Ар ангархайн ам	24.0
39		Халзангий ам	141.0	109		Ар булагийн амны эх	21.1
40		Хар бухын гол	1386.3	110		Баарангийн хөтөл, Зөөхий	191.6
41		Харцав	276.9	111		Бага ам	43.1
42		Хужирт	332.6	112		Бумбаны ам	24.4
43		Хужиртын гол	94.9	113		Бургаст ам	32.2
44		Хуурайн эх	139.6	114		Доод зайдангийн ам	238.9
45		Цагдуултын ар	50.9	115		Жаргалантын амны эх	68.2
46	Даш инчи лэн	Нарийн ухаа	2131.5	116		Их ам	37.4
47		Хар бухын гол	606.1	117		Могойн голын эх	48.6
48		Байшинт	161.2	118		Нарийн ам	42.5
49		Зайдангийн ар	187.2	119		Нартын зүүн хөндий	1007.5
50		Мааньт толгой	155.4	120		Ороохын хоолой	190.0
51		Үнэгтийн хөндий	5245.2	121		Сантын ам	19.7
52		Ханчуин хяр	105.3	122		Тогтоогийн хөндий	468.1
53		Баруун Могоун гол	273.3	123		Урд гозгор	237.4
54		Бийрийн эх	1165.0	124		Хавчиргаа ам	43.1
55		Зөөхий	56.8	125		Хужиртын голын эх	11.7
56		Зүйлийн хөндий	605.2	126		Хэц давааны ам	39.5
57		Зүрхийн Могойн гол, сумын х	51.5	127		Хэцүүгийн ам	73.9
58		Мөнх толгой	19.8	128		Шивэртийн эх	29.2
59		Оорцогийн өвөр	457.6	129		Авдрант ам	213.1
60		Өвөр даваат горхи	122.4	130		Ар Могойн ам	223.7
61		Өвөр шивжийн гол	188.8	131		Ар цагаан	388.0
62		Салхит	29.3	132	Хутаг-Өндөр	Баян голын хуурай	317.7

63		Сүүл өндөр	157.9	133		Бичигт биржин	121.2
64		Халзангийн даваа	78.9	134		Даваатын ам	463.6
65		Хангилахын гол	209.3	135		Их давааны амны эх	53.2
66		Хуурай хөндий	178.8	136		Нарийн төлбөр	206.0
67		Царам	491.3	137		Нарийн төлбөрийн голын эх	450.9
68		Шийт толгой	266.1	138		Өлөнтийн ам	49.0
69		Шувуут гол	931.2	139		Сангуу уулын ар	94.9
70		Янжив даваа	94.6	140		Цагаан бургасын эх	350.8
				141		Шинэ булаг	368.6

Зураг 59. Хадлангийн газрын төлөвлөгөө

2.1.4. ЭРЧИМЖСЭН МАЛ АЖ АХУЙН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Сүүлийн жилүүдэд мал аж ахуйн үйлдвэрлэлийг тодорхой түвшинд эрчимжүүлж, мал аж ахуйгаас авах үр ашгийг нь нэмэгдүүлэн, хот, суурин, аймаг сумын төвийн төвлөрсөн хүн амын хүнсний хангамж, аюулгүй байдлыг сайжруулах, малын гаралтай хүнсний бүтээгдэхүүнийг чанаржуулах шаардлага тулгарч байна.

Эрчимжсэн мал аж ахуй буюу фермерийн аж ахуйг хөгжүүлснээр малын үүлдэр угсаа сайжирч экологийн цэвэр, баталгаат бүтээгдэхүүнээр хүн амын хүнсний хэрэгцээ хангагдахын зэрэгцээ, мал аж ахуйн үйлдвэрлэлд шинжлэх ухааны ололт дэвшилтэт технологи нэвтрүүлэх замаар малын үүлдэрлэг байдал сайжирч арвин ашиг шим бүхий мал сүргийг мал аж ахуй эрхлэлт нэмэгдэнэ. Мөн байгалийн эрсдэлээс хараат байдлыг багасгаж, малчдын орлогыг тогтвортой нэмэгдүүлэх нэг арга зам болно.

Уур амьсгалын өөрчлөлтийг хохирол багатай давах эрсдэлийн менежментийн чадавхыг сайжруулах, байгаль, экологийн нөхцөлд зохицох чадвартай бэлчээрийн Монгол малтай байх, түүнийг тоог хэт өсгөхгүйгээр бэлчээрийн даацад тохируулах барих, экологийн хувьд цэвэр, бэлчээрийн малын мах сүү, бусад түүхий эдээр сум, аймаг бүс нутгийг хангахын зэрэгцээ гадаад зах зээлд нийлүүлэх явдал юм.

Эрчимжсэн мал аж ахуй нь бага газар эзэмшиж хагас суурин хэлбэрээр бүтээмж ихтэй цөөн мал үржүүлж хэрэгцээгээ хангах явдал юм. Энд сүүний үхрийн төрөлжсөн фермерийн аж ахуй, сүү хөргөх, боловсруулах жижиг, дунд үйлдвэрүүд, өсвөр үхэр, хонь, адуу бордох жижиг, дунд хэмжээтэй талбай байгуулах, гахай, шувууны үйлдвэржсэн технологитой аж ахуй, төмс, хүнсний ногооны хүлэмжийн аж ахуй хөгжүүлэх асуудал цөм багтана.

Манай оронд мал аж ахуйг эрчимжүүлэхдээ дараах 3 чиглэлийг баримтлан шаардлагатай. Үүнд:

1. Бэлчээрийн мал аж ахуйн хувьд.
 - Монгол малын бэлчээр, нэмэгдэл тэжээл, усны хангалтыг сайжруулж ган, зудын эрсдэл давах нөхцөл бүрдүүлэх;
 - Монгол үүлдрийн малыг цэврээс үржүүлэх;
 - Үржил, үржүүлгийн ажлыг шинжлэх ухааны үндэстэй зохион байгуулах;
 - Сүргийн зохистой бүтэц бий болох;
 - Монгол малын тэсвэрт чанар, уур амьсгалын өөрчлөлтөд зохицох чадамжийг дээшлүүлэх;
2. Хагас эрчимжсэн мал аж ахуйг эрхлэхдээ
 - Ашиг шимийг тодорхой чиглэлээр төрөлжсөн /сүүний, махны, ноосны гэх мэт/ арвин ашиг шимтэй үүлдрүүдийг үржүүлдэг байх;
 - Үүлдрийн онцлогт тохирсон байр, тэжээл усаар хангасан байх;
 - Хагас байран болон бэлчээр хосолсон, үйлдвэрлэлийн технологи ажиллагаа бүрэн механикжаагүй нөхцөлд маллах;
3. Эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэхдээ арвин ашиг шимтэй, сүүний үхэр, гахай, шувууг жилийн турш байран маллах, тэжээл бэлтгэх, түгээх услах ялгадсыг гадагш гаргах, бүтээгдэхүүн авах ажлыг механикжуулсан үйлдвэржсэн орчинд маллах.

Аймгийн төв болон сум бүр эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэх нутгийг нарийвчлан тогтоож, сүү, махны чиглэлийн төрөлжсөн мал болон гахай, шувууны фермерийн аж ахуй байгуулах төслийг сонгон шалгаруулж, тэргүүн ээлжид дэмжлэг үзүүлэх талаар улс, аймгийн бодлогод тусгасан байна. Сүүлийн жилүүдэд мал сүргийн бүтцийг сайжруулах

чиглэлээр ахиц дэвшилттэй байгаа бөгөөд малчид маань малын тооны төлөө биш чанарт анхаарах болсон байна.

Хүснэгт 136. Цэвэр болон эрлийз үүлдрийн малын тоо

Үзүүлэлт	Төрөл	2014	2015	2017	2018	2019	2020	Дундаж
Цэвэр үүлдрийн малын тоо	Үхэр	2,712	10,893	14,716	14,577	12,353	12,233	11,247
	Хонь	5,987	2,210	2,167	1,426	407	661	2,143
	Ямаа	847	220	997	449	120	173	468
	Адуу	698	335	584	839	18	39	419
	НИЙТ	10,244	13,658	18,464	17,291	12,898	13,106	14,277
Эрлийз малын тоо	Үхэр	2,328	4,400	5,454	6,377	6,993	8,761	5,719
	Хонь	4,085	4,472	1,616	1,998	391	369	2,155
	Ямаа	391	1,381	471	720	218	152	556
	Адуу					66	77	24
	НИЙТ	6,804	10,253	7,541	9,095	7,668	9,359	8,453
Нутгийн сайжруулсан үүлдрийн малын тоо	Үхэр	6,107	505	253	468	581	2,349	1,711
	Хонь				856	577	1,083	419
	Ямаа				517	74	283	146
	Адуу			8	32	136	46	37
	НИЙТ	6,107	505	261	1,873	1,368	3,761	2,313
Нийт цэвэр, эрлийз, сайжруулсан малын тоо	Бүгд	23,155	24,416	26,266	28,259	21,934	26,226	25,043
	Өсөлт хувь		5.4	7.6	7.6	-22.4	19.6	3.6

Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд нийт 16 сумын 91 байршилд эрчимжсэн мал аж ахуйг хөгжүүлэхээр төлөвлөсөн бөгөөд үүнийг хээрийн судалгааны үед тодруулсан.

Хүснэгт 137. Эрчимжсэн суурин МАА-н бүс газрын төлөвлөгөө /УГЗБЕТ/

№	Сумын нэр	Газрын нэр	№	Сумын нэр	Газрын нэр
1	Булган	Гахайн байр	9	Орхон	Сээрийн гол
		Ногооны талбай			Сээрийн гол, Дөш толгой
		Ногооны талбай			Сумын төв Орхон голын урд
		Жаргалантын гол			Бага уушиг
2	Баян-Агт	Балигын гол			Залаагийн гол
		Хавцгайтын хөндий, Цахиуртын ам			Сээрийн бригад
3	Баяннуур	Ногоон ханан	10	Рашаант	Зүйлийн гол
		Далын гол			Залуугийн хөндий
		Далын гол			Рашаант сум
		Молцог элс			Бүрдийн хөндий
4	Бугат	Сумын төвөөс хойш туул гол хүртэл	11	Сайхан	Улаан толгойн хөндий
		Мааньт, Тосонгийн хөндий			Их хүрэмтийн гол
		Арцатын гол			Хагийн хөндий, Хүрэм хоолой
		Даршиг			Могойн гол
5	Бүрэгхангай	Өлзийт бүрэн	12	Сэлэнгэ	Сэлэнгэ гол дагуу
		Сүүл толгой, Элст толгой			Эмгийн гарам
		Овоот уулын ар			Нарангийн бэлчир
		Цац толгой орчим			Нарангийн бэлчир
6	Гурванбулаг	Талын толгой, Ханхарын ам	13	Тэшиг	Эгийн гол дагуу
		Сумын төв			Сумын төв
		Бүргэдийн хөндий, Жажийн хөндий			Хуурай
		Өндөр толгойн хоолой			Тэрэгт
		Өвөр тамсагийн хоолой			Тэрэгт
		Өвөр тамсагийн хоолой			Дэлэн
		Ангирт хөндий, Ар хөөврийн хөндий			Цуурай
		Оорцог өвөр			Барчин
		Тойлбын хөндий			Урт
		Хайлстын гол			Сүүл толгой
7	Дашинчилэн	Орхон гол	14	Хангал	Чулуут
		Сумын төв			Урт
		Их бэрхийн хөндий, Үүлэнгийн хужирт			Чулуут
		Бүрдийн хөндий			Сумын төв
8	Дашинчилэн	Мялангийн гол			Зөөхий
		Сумын төв			Цагаан арал
		Бүрдийн дэнж			Цулхар
		Хар бухын гол			Сэлэнгэ шол дагуу

8	Могод	Цагаан нуур	15	Хишиг-Өндөр	Босгын хөндий, Хөх худгийн ам
		Шандан толгой, Бүрд нуур			Тогтоогийн хөндий
		Дэрст хонгор, Сүүжийн ус			Банзарын хоолой
		Бага хужирт			Холбоо толгой
		Сумын төв			Тасархай
		Хулжийн эх	Мааньтын хөндий		
		Намын давааны өвөр	16	Хутаг-Өндөр	Хатгайтын хөндий, Эгийн гол
		Зайдангийн хөндий			Эмтийн гарам
		Зайдангийн хөндий			Айраг нуур, Тээлийн хөндий
		Хулжийн гол			

Цаашид Булган аймгийн хэмжээнд эрчимжсэн мал аж ахуй эрхлэх боломжтой нийт 116 байршлыг төлөвлөсөн бөгөөд үүнийг төрлөөр нь авч үзвэл загас үржүүлгийн 8 байршил, зөгийн аж ахуй эрчимжүүлэх 22 байршил, эрчимжсэн суурин МАА-н бүсээр хөгжүүлэх 86 газрын төлөвлөсөн. Эдгээрийн хэрэгцээ шаардлагад нийцсэн аж ахуйн газрыг сонгохоос гадна цаашид энэ чиглэлээр бизнес хийх сонирхолтой иргэн, хуулийг этгээдийг дэмжих хэрэгтэй.

Хүснэгт 138. Эрчимжсэн мал аж ахуйн төлөвлөгөө

№	Сумын нэр	Газрын нэр	Төрөл	Солбицол		Талбайн хэмжээ /га/
				Уртраг	Өргөрөг	
1	Баян агт	Үтрэм	Эрчимжсэн аж ахуй	102°02'04.71"	49°14'12.34"	1.5
2	Баяннуур	Сумын төв	Эрчимжсэн аж ахуй	104°26'34.39"	47°50'49.78"	29.8
3		Талын хаялга		104°27'57.01"	47°52'56.65"	4.4
4		Ухаа		104°23'52.96"	47°54'29.78"	26.5
5		Нуурын сүлжээ		104°20'51.73"	47°59'23.32"	7.9
6		Мааньтын гол		103°44'34.34"	49°01'45.75"	1.5
7	Бугат	Хужирын ам	Зөгийн аж ахуй	103°42'42.91"	49°06'30.45"	1.5
8		Бухын даваа		103°56'16.86"	49°06'31.51"	1.5
9		Гангат		103°23'38.81"	48°54'18.09"	1.5
10		Зүүн түрүү		103°32'38.01"	48°54'24.79"	1.5
11		Дундаг		103°40'03.64"	48°55'41.75"	1.5
12		Хүрэн булаг		103°09'18.77"	48°57'28.65"	1.5
13		Цохионы өвөр		103°53'41.21"	49°01'32.04"	1.5
14		Дэлийн үзүүр		103°51'56.99"	49°01'37.11"	1.5
15		Цохион толгой		103°53'02.58"	49°01'58.15"	1.5
16		Тосонгийн хөндий		103°52'27.41"	49°02'14.67"	80.9
17		Хүрэн шанд		103°51'46.42"	49°03'43.44"	1.5
18		Хөрөө рам		103°51'20.46"	49°04'03.17"	11.9
19		Хужир		103°43'54.98"	49°05'18.28"	1.5
20		Шар хошуу		103°14'28.47"	49°08'05.36"	1.5
21	Булган	Домын дэвсгэгийн урд	Эрчимжсэн аж ахуй	103°33'31.25"	48°47'21.31"	25.2
22	Бүрэгхангай	Зурхийн ам	Эрчимжсэн аж ахуй	103°47'05.90"	48°14'20.99"	1.5
23		Туулын гүүр		104°18'47.60"	48°14'03.30"	1.5
24		Хуучин малчин хорооло		103°54'03.20"	48°14'59.85"	1.5
25		Цагаан давааны ар		103°54'37.67"	48°16'35.63"	1.5
26		Их загсаг өвөр		104°12'13.83"	48°16'50.39"	1.5
27		Үтрэм - Суурьшлын бүс		103°49'32.61"	48°27'10.32"	1.5
28		Орхон голын хөвөө		104°04'54.75"	48°38'37.30"	1.5
29		Сант		103°47'22.30"	48°11'57.52"	70.9
30		Шар хадны нурууны ар		104°26'13.41"	48°43'43.68"	137.1
31		Гурванбулаг		Сумын төв	Эрчимжсэн аж ахуй	103°31'06.87"
32	Дашинчилэн	Цагаан тохой	Эрчимжсэн аж ахуй	104°07'59.33"	47°53'39.26"	1.5
33		Хаяа		104°00'00.55"	47°55'11.83"	6
34	Могод	Цахиурт нуга	Загас үржүүлэг	103°06'57.00"	48°35'28.36"	1.5
35		Номгоны нуруу	Зөгийн аж ахуй	102°56'48.26"	48°18'32.51"	314.2
36		Цахиурт нуга		103°06'38.25"	48°36'40.39"	1.5
37		Асгатын баруун сайр	Эрчимжсэн аж ахуй	102°58'04.12"	48°02'01.24"	6
38		Таширын энгэр		103°02'27.64"	48°14'57.80"	6
39		Хүйс толгой		103°08'09.39"	48°15'29.55"	6
40		Нохой ам		102°51'05.58"	48°21'27.54"	6
41		Орхон	Бийрийн хошуу	Загас үржүүлэг	103°14'01.55"	48°33'08.17"
42	Адаг нуга		103°15'23.23"	48°34'43.49"	1.5	
43	Майхан толгой		Зөгийн аж ахуй	103°30'14.20"	48°30'32.59"	1.5
44	Ивээлт			104°04'04.43"	48°53'38.94"	1.5
45	Дөшийн бэл		Эрчимжсэн аж ахуй	103°34'05.73"	48°40'25.69"	396.1
46	Өлийн даваа			103°27'51.43"	48°46'39.78"	197
47	Байшинт горхи			103°26'07.80"	48°49'16.16"	90.4
48	Ивээлт			104°04'39.43"	48°53'38.28"	1.5

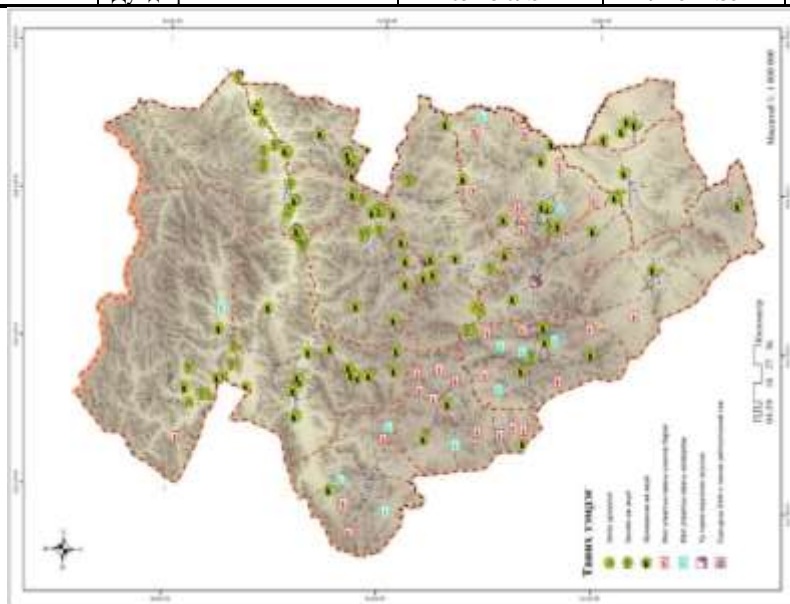
**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

		Чандагатаас Залаа хүртэл				
49		Гэсгүй мааньт		103°51'08.55"	48°58'01.73"	1697.9
50	Рашаант	Сумын төв /Малчны хороолол/	Эрчимжсэн аж ахуй	103°56'05.61"	47°21'42.78"	69.6
51		Бүрдний эх		102°23'05.22"	48°20'24.68"	1.5
52	Сайхан	Шар чулуу	Эрчимжсэн аж ахуй	102°37'25.24"	48°41'44.61"	1.5
53		Сайхан-Овоо багийн төв		102°23'26.31"	48°48'12.73"	1.5
54		Данжин сайрын нуга	Загас үржүүлэг	103°50'34.21"	49°27'47.60"	1.5
55		Дух нарст		104°26'52.06"	49°34'50.43"	1.5
56		Эг-Сэлэнгийн бэлчир		103°37'39.48"	49°23'04.87"	1.5
57		Цагаан тохой		103°42'04.71"	49°24'15.05"	1.5
58		Цагаан тохой		103°44'34.18"	49°24'55.01"	1.5
59		Хараатын ар		104°02'24.06"	49°26'47.62"	1.5
60		Ихгийн адагийн тал	Зөгийн аж ахуй	103°52'18.92"	49°27'00.55"	1.5
61		Дүгрээгийн нуга		104°14'53.61"	49°27'39.08"	1.5
62		Их арал		104°17'43.29"	49°31'22.63"	1.5
63		Шаварын гол		104°09'27.70"	49°34'27.20"	1.5
64	Сэлэнгэ	Дунд хайлантай		104°15'35.19"	49°34'27.88"	1.5
65		Хужирт нуга		104°44'06.93"	49°41'40.23"	1.5
66		Бухын гол		103°58'22.66"	49°09'29.73"	1.5
67		Цагаан тохой	Эрчимжсэн аж ахуй	103°40'19.09"	49°23'33.75"	1.6
68		Цагаан тохой		103°41'00.79"	49°23'42.23"	1.6
69		Цагаан тохой		103°43'09.09"	49°24'56.12"	1.6
70		Цагаан тохой		103°44'05.45"	49°24'58.63"	1.6
71		Цагаан тохой		103°43'47.72"	49°25'02.59"	1.6
72		Таримал ам		103°56'05.11"	49°25'23.65"	1.6
73		Тарималын ам		103°55'52.41"	49°25'39.49"	1.6
74		Таримал ам		103°55'36.59"	49°25'46.72"	63.9
75		Дүгрээ нуга		104°15'11.72"	49°28'34.08"	1.5
76		Ишгэн толгой	Загас үржүүлэг	102°45'04.25"	49°44'59.25"	1.5
77		Хөндийн адаг		102°38'05.59"	49°49'16.51"	1.5
78		Ямаат		102°34'45.20"	49°54'10.19"	1.5
79		Харлагийн адаг	Зөгийн аж ахуй	102°57'35.19"	49°41'52.59"	1.5
80	Тэшиг	Бүтээлийн уул		102°50'31.40"	49°42'25.93"	1.5
81		Алтан уул		102°38'21.86"	49°50'33.92"	1.5
82		Ар булаг		102°48'28.20"	49°54'25.03"	1.5
83		Хужирын адаг		103°04'22.90"	49°46'16.16"	1.5
84		Шүүрэн	Эрчимжсэн аж ахуй	102°44'44.29"	49°46'26.72"	3.7
85		Овоотын өвөр		102°40'31.31"	49°55'27.64"	19.8
86		Хуурай ам		104°15'50.85"	49°05'15.80"	4.8
87		Дэлэн		104°11'36.45"	49°09'25.057"	1.2
88		Бөхөн		104°05'36.07"	49°09'37.57"	51.1
89		Цуурай		104°12'01.57"	49°10'39.01"	56.8
90		Барчин	Эрчимжсэн аж ахуй	104°15'03.00"	49°11'01.04"	0.6
91	Хангал	Барчин		104°15'13.29"	49°11'02.84"	1.9
92		Барчин		104°14'47.16"	49°11'03.45"	1.8
93		Барчин		104°14'15.77"	49°11'04.79"	0.6
94		Сумын төв		104°22'16.11"	49°18'49.52"	1.1
95		Дээд эвэрт		104°33'12.57"	49°36'04.63"	53.4
96		Дээд эвэртэй		104°31'21.37"	49°36'51.63"	1.8
97		Харбухын гол	Эрчимжсэн аж ахуй	103°58'33.74"	47°56'11.27"	7.7
98	Хишиг-Өндөр	Өндөр худаг		103°45'39.63"	48°02'13.29"	2.1
99		Тээг		103°18'48.64"	48°24'15.13"	2.9
100		Огил		103°35'37.00"	48°26'38.42"	5.9
101		Сүүжийн даваа		102°57'24.92"	48°56'29.11"	1.5
102		Ундрага		102°49'29.27"	48°57'02.82"	1.5
103		Ар хөндий		102°47'27.79"	49°03'59.37"	1.5
104		Салхит уул		102°46'41.54"	49°07'06.48"	1.5
105		Уньт баг		102°48'02.47"	49°08'22.97"	1.5
106		Уньт бригад		102°47'26.72"	49°09'00.91"	1.5
107		Их төлбөрийн гол		102°50'22.33"	49°09'45.60"	1.5
108		Ачаа толгой		102°57'41.38"	49°15'00.31"	1.5
109	Хутаг-Өндөр	Цагаан булан	Эрчимжсэн аж ахуй	102°55'47.78"	49°21'05.72"	53.7
110		Цагаан бургасын адаг		102°44'37.52"	49°23'13.93"	109.5
111		Баяннуур		102°30'51.05"	49°23'56.05"	102
112		Цагаан чулуутын өвөр		102°45'55.73"	49°23'58.66"	15.5
113		Баян нуур төв		102°30'17.14"	49°24'29.24"	11.3
114		Хавчир-Анга		102°40'32.22"	49°25'02.76"	1.5
115		Дамирангийн энгэр		103°13'08.49"	49°32'35.37"	110
116		Хонгор баг		102°41'19.09"	49°38'15.62"	1.5

Мал аж ахуйн эрүүл өсгөх шилмэл омгийн малаар үүлдэр угсаагаар сайжруулах болон малын эрүүл мэндэд онцгой анхаарах шаардлагатай. Иймд мал угаалгын ванн барих газрыг зөв оновчтой тогтоон 8 сумын 41 байршилд төлөвлөсөн болно.

Хүснэгт 139. Шинээр төлөвлөсөн мал угаалгын газар

№	Сумын нэр	Газрын нэр	Уртраг	Өргөрөг	Төрөл
1	Баян-Агт	Зуун мод	101°45'40.34"	49°08'13.00"	Шинээр барих
2		Бөөрөг	102°22'58.40"	48°59'17.53"	
3		Баянзүрх багийн төв	101°57'07.34"	49°09'55.27"	
4		Сангийн далай	102°27'41.09"	48°58'02.54"	Засварлах
5		Багийн төв	101°54'51.67"	48°58'11.54"	
6		Тариа	102°06'13.35"	49°11'04.46"	
7	Бүрэгхангай	Жаж	104°11'10.76"	48°11'43.76"	Шинээр барих
8		Цагаан уул	103°57'24.16"	48°02'06.56"	
9		Өвөр тээл	104°22'56.42"	48°21'29.67"	
10		Хахач	103°49'06.46"	48°21'51.09"	
11		Холбоо толгой	103°45'46.22"	48°22'08.93"	
12		Ухаа овоот	103°54'19.75"	48°23'11.40"	
13		Гиваант	104°29'13.49"	48°24'29.17"	
14		Ар тээл	104°23'43.97"	48°35'28.93"	
15		Хужирт	104°00'59.16"	48°35'34.00"	
16		Жаргалант	103°54'02.37"	48°11'19.37"	Засварлах
17		Их Залант	104°29'35.19"	48°33'20.45"	
18	Сайхан	Шаалын хөндий	102°46'44.58"	48°39'40.09"	Шинээр барих
19		Сүүл толгой	102°21'44.37"	48°39'10.44"	Засварлах
20	Гурванбулаг	Хөрмийн худгийн адагт	103°13'25.75"	47°50'10.66"	Шинээр барих
21	Рашаант	Хуягтын сайр	104°06'14.12"	47°24'34.52"	Шинээр барих
22	Сайхан	Багийн төв	102°27'08.92"	48°33'07.04"	Шинээр барих
23		Гангын хоолой	102°26'17.71"	48°26'57.09"	
24		Мануулт багийн төв	102°29'10.83"	48°23'11.45"	
25		Бүрд	102°28'23.35"	48°20'14.74"	
26		Хүрэм	102°35'17.69"	48°42'00.66"	
27		Худгийн хоолой	102°50'51.67"	48°44'14.71"	
28		Бөөрийн адаг	102°39'19.45"	48°45'39.50"	
29		Хөх цооногийн ар	102°42'19.54"	48°49'34.30"	
30		Улаан модны ам	102°48'59.14"	48°50'24.43"	
31		Могод	Баянгол	103°06'48.14"	
32	Бага зэндмэнэ		103°08'00.34"	48°02'33.40"	
33	Сүүжийн хөндий		102°47'52.68"	48°11'03.76"	
34	Ар Булаг		103°05'33.27"	48°31'03.50"	
35	Хөөврийн гол		102°49'03.87"	48°31'33.44"	Засварлах
36	Тариат		103°03'16.65"	48°12'12.08"	
37	Их Булаг		102°58'35.87"	48°21'11.06"	
38	Харзан толгой		103°00'41.61"	48°27'14.16"	
39	Овооны хөндий		102°43'48.20"	48°27'36.10"	
40	Тэшиг	Эмт	102°20'53.77"	49°57'33.82"	Шинээр барих
41		Дунд гүвээ	103°13'09.52"	49°45'42.35"	Засварлах

Зураг 60. Эрчимжсэн аж ахуйн газрын төлөвлөгөө

2.1.5. МАЛ ТУУВРЫН ЗАМЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

Малыг орон нутгаас мал үйлдвэрлэлийн зорилгоор болон цаг хүндэрсэн үед отор нүүдэл хийх зорилгоор туувар хийх, отор хийх хэрэгцээ шаардлага гардаг. Булган аймгаар мал тууврын 3 том чиглэл дайран өнгөрдөг бөгөөд тус мал тууврын замыг тодорхой нэг чиглэлээр гаргах мөн тус чиглэлд малын амьтны эрүүл мэндийн үзлэг шинжилгээ хорио цээрийн шаардлага хангуулах түр цэгийг тогтоох шаардлагатай байна.

Хүснэгт 140. Мал тууврын замын чиглэл

№	Сумын нэр	Төрөл	Чиглэл
1	Баяннуур	Баяннуур - Өвөрхангай	Зайсангийн элсний баруун талаар Далын гол Далын хавтгай сумын төв
2	Дашинчилэн	Архангай - Улаанбаатар	Төв зам дагуу Цагаан нуур Боригчин талаас Хар бухын гүүр
3	Могод	Архангай - Улаанбаатар	Төв зам дагуу Жаал цагаан толгой Цагаан хөтөл
4	Гурванбулаг	Архангай - Улаанбаатар	Төв зам дагуу Долоон булаг Жаал цагаан толгой
5	Баяннуур	Архангай - Улаанбаатар	Төв зам дагуу Салхитын нурууны үзүүрээс Цагаан нуур Боригчин тал
6	Хишиг-Өндөр	Архангай - Улаанбаатар	Төв зам дагуу Хар бухын гүүрнээс Долоон булаг
7	Гурванбулаг	Өвөрхангай - Булган - Эрдэнэт	Бэрхийн даваагаар Их өлийг даваа
8	Орхон	Өвөрхангай - Булган - Эрдэнэт	Баруун могой голоор Булган аймаг
9	Хишиг-Өндөр	Өвөрхангай - Булган - Эрдэнэт	Их өлийн даваагаар Баруун Могой
10	Рашаант	Өвөрхангай - Улаанбаатар	Төв зам дагуу Гарнын гол Борын булаг
11	Хутаг-Өндөр	Хөвсгөл - Булган - Эрдэнэт - Улаанбаатар	Төв зам дагуу Намнангийн араар Дондогын булаг
12	Орхон	Хөвсгөл - Булган - Эрдэнэт - Улаанбаатар	Зоон даваагаар Эрдэнэт
13	Бугат	Хөвсгөл - Булган - Эрдэнэт - Улаанбаатар	Төв зам дагуу Дондогын булаг Булган аймаг Эрдэнэт

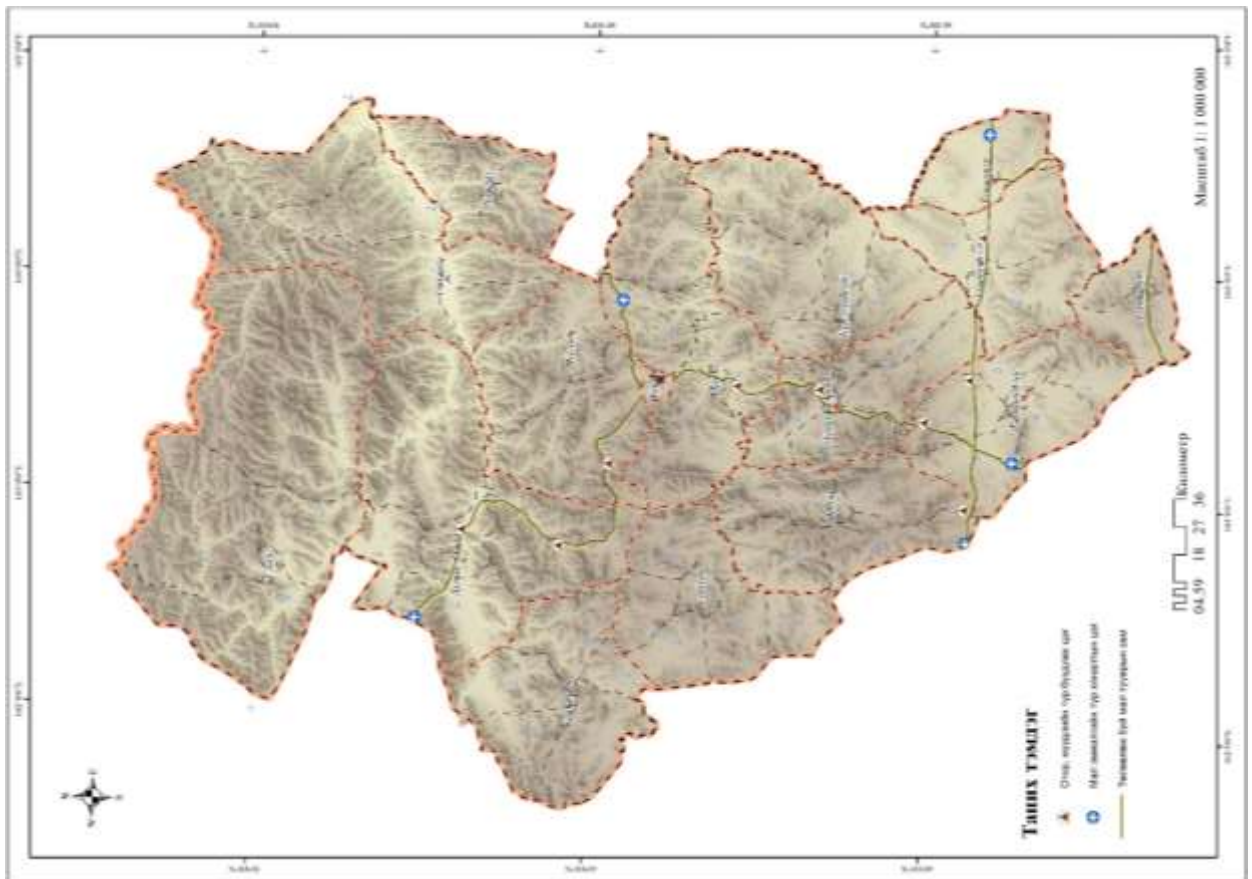
Булган аймагт хэвтээ чиглэлд 3 мал тууврын маршрут босоо чиглэлд 2 мал тууврын маршрут, Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэг 5 байршил, Отор, нүүдлийн түр буудаллах цэг 9 байршилд төлөвлөсөн. Хэвтээ чиглэл:

1. Өвөрхангай – Улаанбаатар чиглэлд 45 км төв замаар төлөвлөсөн.
2. Архангай - Улаанбаатар чиглэлд 142 км Могод, Гурванбулаг, Хишиг-Өндөр, Дашинчилэн, Баяннуур сумын нутгийг дайран өнгөрөх бөгөөд тус чиглэлийг төв замаар төлөвлөсөн. Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэгийг Могод сумын Цагаан хөтөл, Баян нуур сумын Агьт хонхор хяналтын цэг, Отор, нүүдлийн түр буудаллах цэгийг Могод сумын Үнэгтийн үзүүр, Гурванбулаг сумын Долон худаг, Дашинчилэн суманд Гүдэнд байгуулахаар төлөвлөсөн ингэхдээ бог малын өдөрт туулах замаар буюу 40-45 км тооцон төлөвлөсөн.
3. Хөвсгөл - Булган - Эрдэнэт - Улаанбаатар чиглэлд 200 км Хутаг-Өндөр, Бугат, Булган, Орхон сумын нутгийг дайран өнгөрөх бөгөөд тус чиглэлийг төв замаар төлөвлөсөн. Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэгийг Хутаг-Өндөр сумын Намнангийн ар, Орхон сумын Залуугийн гүүрэнд хяналтын цэг, Отор, нүүдлийн түр буудаллах цэгийг Хутаг-Өндөр сумын Бор үзүүр болон Далхын тохойд Бугат сумын Тоглоотын ард байгуулахаар төлөвлөсөн ингэхдээ бог малын өдөрт туулах замаар буюу 40-45 км тооцон төлөвлөсөн.
4. Баяннуур – Өвөрхангай чиглэл 22 км Зайсангийн элсний баруун талаар Далын гол Далын хавтгай сумын төв түүнээс төв зам дагуу
5. Өвөрхангай - Булган – Эрдэнэт чиглэлд 137 км Гурванбулаг, Орхон сумын нутгийг дайран өнгөрөх бөгөөд тус чиглэлийг Гурванбулаг сумын урдаас Бэрхийн даваагаар - Их өлийг даваа- Баруун Могой –Булган аймаг чиглэлээр, Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэгийг Гурванбулаг суманд Булгийн дэнжид хяналтын цэг, Отор,

нүүдлийн түр буудаллах цэгийг Гурванбулаг суманд Холбоогийн ар, Хишиг-Өндөр сумын Цагаан хашаат, Орхон сумын Баруун Могойн адагт байгуулахаар төлөвлөсөн ингэхдээ бог малын өдөрт туулах замаар буюу 40-45 км тооцон төлөвлөсөн.

Хүснэгт 141. Мал эмнэлгийн хяналын болон малчдын түр буудаллах цэг

№	Сумын нэр	Газрын нэр	Солбицол		Төрөл
			Уртраг	Өргөрөг	
1	Гурванбулаг	Булгийн дэнж	103°11'48.7"	47°45'38.36"	Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэг
2	Баяннуур	Агьт хонхор	104°37'47.9"	47°50'19.68"	Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэг
3	Могод	Цагаан хөтөл	102°50'21.2"	47°53'37.35"	Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэг
4	Орхон	Залуугийн гүр	103°53'09.1"	48°55'31.27"	Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэг
5	Хутаг-Өндөр	Намнангийн ар	102°26'25.0"	49°31'33.21"	Мал эмнэлгийн түр хяналтын цэг
6	Дашинчилэн	Гүдэн	104°10'36.5"	47°51'16.95"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг
7	Гурванбулаг	Долон худгийн энгэр	103°33'10.9"	47°53'25.94"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг
8	Могод	Үнэгтийн үзүүр	102°59'03.8"	47°54'01.13"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг
9	Гурванбулаг	Холбоогийн ар	103°21'50.9"	48°01' 25.55"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг
10	Хишиг-Өндөр	Цагаан хашаат	103°30'04.4"	48°20'06.66"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг
11	Орхон	Баруун Могойн адаг	103°30'35.3"	48°34'53.27"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг
12	Бугат	Тоглоотын ар	103°09'10.8"	48°57'37.33"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг
13	Хутаг-Өндөр	Бор үзүүр	102°46'52.9"	49°06'11.67"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг
14	Хутаг-Өндөр	Далхын тохой	102°50'32.9"	49°23'34.90"	Отор, нүүдлийн малчдын түр цэг

Зураг 61. Мал тууврын замын төлөвлөгөө

2.2. ХОТ ТОСГОН БУСАД СУУРИНЫ ГАЗРЫН ТӨЛӨВЛӨЛТ

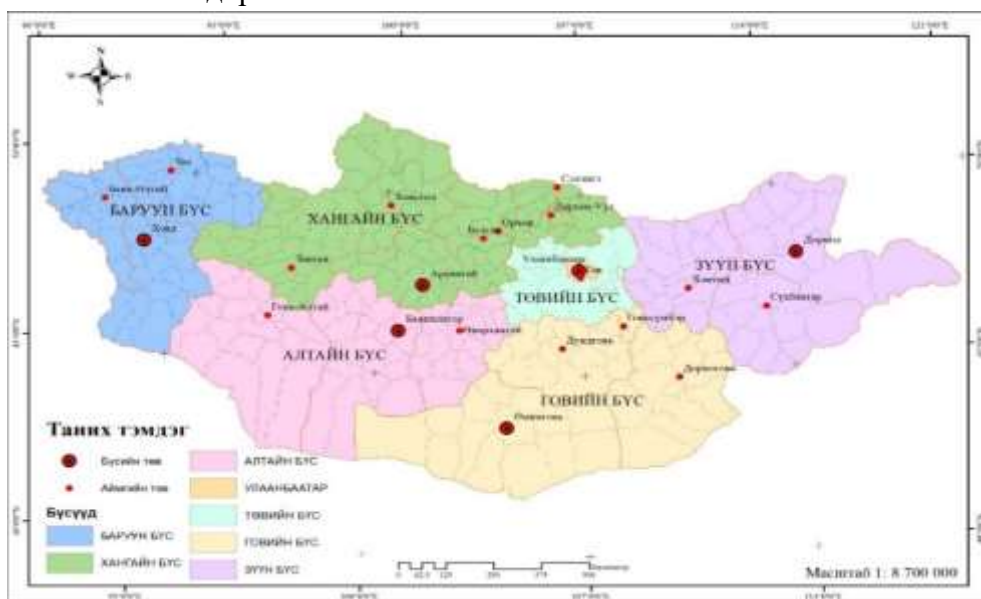
2.2.1. БҮЛЭГ СУУРИНЫ ТОГТОЛЦОО

Монгол улс 1930-аад оноос эхлэн аж үйлдвэр, газар тариалангийн салбарыг хөгжүүлэн, нийт хүн амд үйлчлэх зориулалттай зам харилцаа, сургууль, эмнэлэг, соёлын газар бүхий хот, тосгоныг байгуулах болсон нь Улаанбаатар, Дархан, Эрдэнэт хот, аймгийн бусад сум суурингууд юм.

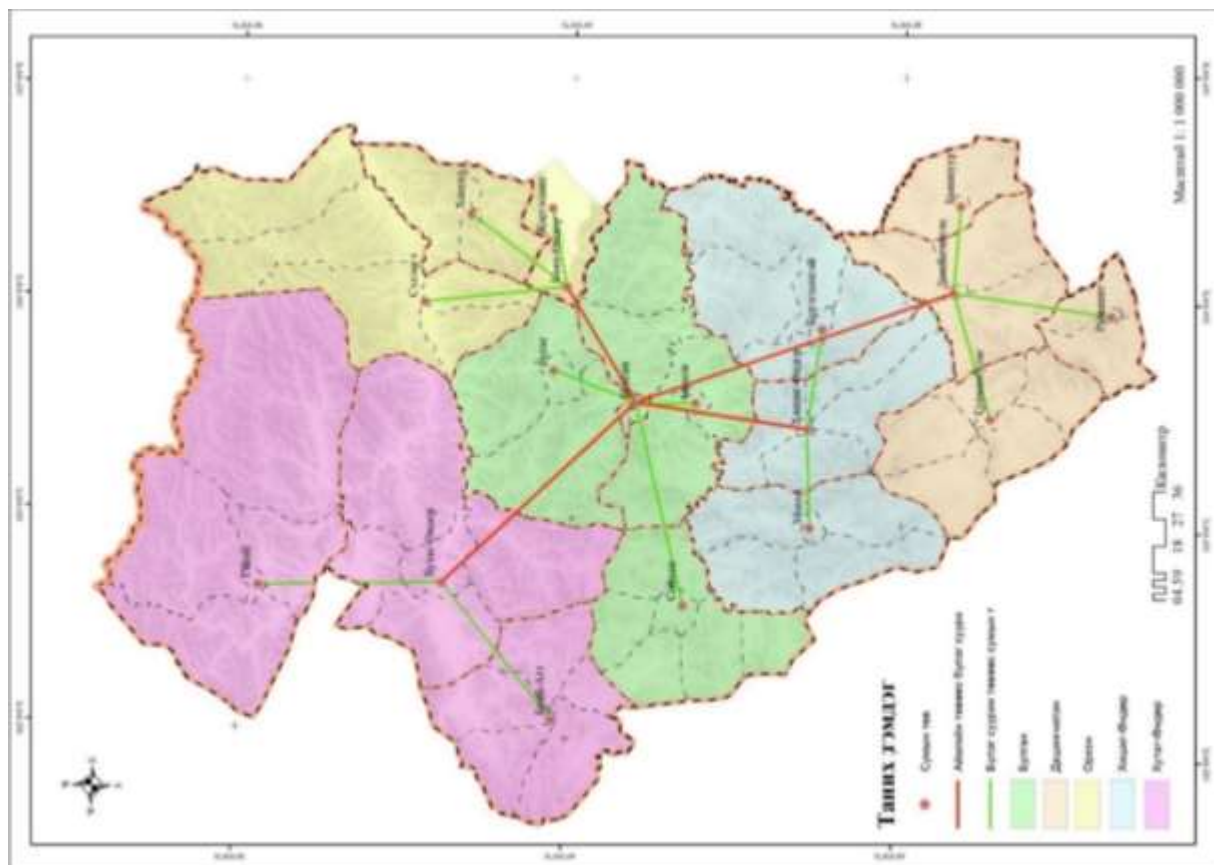
Хот, аймаг, сумдын бие даасан байдал, тэдгээрийн дотоодын нөөцөөр хангах бололцоогүй бөгөөд улсын хөрөнгийг засаг захиргааны олон жижиг нэгжид тарааж хуваарилах нь үр ашиг байдал үүссэн. Иймд Монгол улсын засгийн газар 2001 онд Монгол Улсын Үндсэн хуулийн "Төр нь үндэсний аюулгүй байдал, аж ахуйн бүх хэвшлийн болон хүн амын нийгмийн хөгжлийг хангах зорилгод нийцүүлэн эдийн засгийг зохицуулна" гэсэн заалтыг үндэслэл болгон боловсруулсан "Монгол Улсын Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал"-д Монгол Улсыг бүсчлэн хөгжүүлэх /цаашид "бүсчилсэн хөгжил" гэх/ арга замыг боловсруулж, бүсчлэлээр дамжуулан нутаг дэвсгэрийн хөгжлийн тэнцвэрийг хангах, газар, түүний баялаг, газар тариалан, мал аж ахуйн гаралтай түүхий эдийн нөөц, оюуны чадавхыг байгаль орчны даацад зохицуулан оновчтой ашиглах үндсэн дээр хүн ам, үйлдвэрлэлийн өнөөгийн зохисгүй бөөгнөрлийг задалж, хот, хөдөөгийн хөгжлийн ялгаа, аймаг, бүс нутаг хоорондын тэгш бус, тэнцвэргүй байдлыг багасгаж хөгжлийн түвшин ойртуулах, үндэсний эдийн засаг, нийгмийн дэвшлийг түргэтгэх зорилготой.

Бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалын зорилго, зорилтыг хангах үндсэн арга зам нь Монгол Улсад эдийн засгийн бүсчлэл тогтоож, түүгээр дамжуулан бүс нутаг, хот, хөдөөгийн хөгжлийн нэгдмэл болон харьцангуй бие даасан тогтолцоонд суурилсан бүс нутгийн эдийн засаг, нийгмийн цогцолборуудыг бүрдүүлэх явдал мөн. (Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал)

Монгол улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалаар эдийн засгийн 5 бүсээр хөгжүүлэхээр /Баруун, Хангайн, Төвийн, Зүүн гэсэн дөрвөн бүсийг тогтоож, Улаанбаатар хотыг бие даасан бүсийн жишгээр хөгжүүлнэ/ гэж төлөвлөж байсан бол тус Монгол улсын засгийн газрын баталсан “АЛСЫН ХАРАА 2050” Монгол улсын урт хугацааны хөгжлийн бодлогод бүсчилсэн хөгжлийг Монгол улсын эдийн засгийн Баруун бүс, Алтайн бүс, Хангайн бүс, Төвийн бүс, Говийн бүс, Зүүн бүс гэсэн 6 макро бүс түүний таталцлын 83 микро бүсийн төвийг тодорхойлсон байна.

Зураг 62. Монгол улсын бүсчилсэн хөгжил

Зураг 64. Булган аймгийн бүлэг суурины тогтолцоо

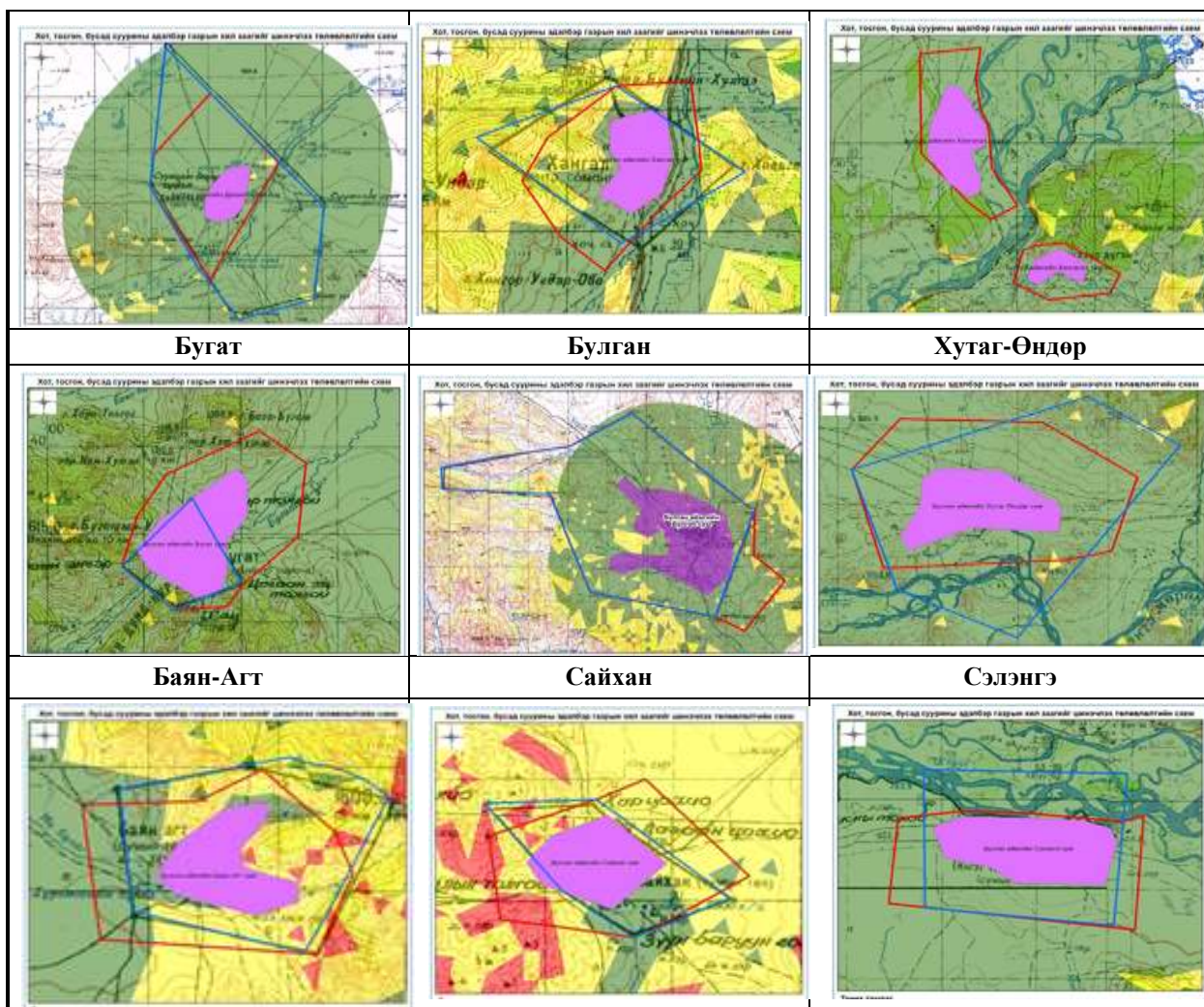
2.2.1.1. Хот, суурины эдэлбэр газрыг тэлэх төлөвлөгөө

Сумын төвийн одоогийн газар ашиглалт, газар нутгийн гадаргуугийн хэвгий, байгаль, экологийн хүчин зүйлс болох үер усны гамшиг, хүн амын суурьшил болон хүн амын хэтийн өсөлтийн төлөв, иргэнд өмчлүүлэх газрын хэрэгцээ шаардлага харгалзсан сумын төвүүдийн тэг гортигийг тэлсэн. Мөн түүнчлэн сумдын төвүүдэд нийгмийн үйлчилгээний барилга, байгууламж, дэд бүтэц барих зэрэг бүтээн байгуулалттай холбогдуулан хот, суурины эдэлбэр газрыг тэлэхээр төлөвлөж гаргасан.

Улсын газар зохион байгуулалтын ерөнхий төлөвлөгөөнд тус аймгийн 12 сумдын суурьшлын бүсийн тэг гортигийг тэлэхээр тусгасан байна /Хүснэгт 142/.

Хүснэгт 142. Хот суурины эдэлбэр газрын төлөвлөгөөний схем (УГЗБЕТ)

Дээрх УГЗБЕТ-ний хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөлтийн схемийг орон нутгийн удирдлага болон холбогдох мэргэжилтэн, нутгийн иргэдэд танилцуулан зохих саналын тусган өөрчлөлтийг хийсэн. Төлөвлөлтөд хүн амын өсөлтийн хэтийн төлөв, газар ашиглалтын тохиромжтой байдлын үнэлгээ, хэрэгцээт байдлын үнэлгээ, хот суурины эдэлбэр газрын ашиглалтын байдлыг харгалзан хот суурин газрын хил заагийг дараах байдлаар төлөвлөсөн /Хүснэгт 143, Зураг 65/.

Хүснэгт 143. Шинэчлэн тогтоосон хот суурины эдэлбэр газрын хил заагийн эргэлтийн цэгийн солбицол, талбайн хэмжээ

№	Сумын нэр	Эргэлтийн цэгийн дугаар	Эргэлтийн цэгийн солбицол		Талбайн хэмжээ /га/		Нэмэгдсэн талбай, га
			Өргөрөг	Уртраг	Хуучин тэг гортиг	Шинэчилсэн тэг гортиг	
1	Баян-Агт	1	49°03'06.50"	102°03'56.87"	912.0	1202.6	290
		2	49°03'22.70"	102°05'35.87"			
		3	49°03'07.22"	102°07'24.59"			
		4	49°01'45.86"	102°06'34.55"			
		5	49°02'00.98"	102°04'14.51"			
2	Баяннуур	1	47°50'46.88"	104°25'40.41"	711.5	2370.8	1659.3
		2	47°50'45.85"	104°27'40.21"			
		3	47°49'15.24"	104°27'36.38"			
		4	47°49'13.48"	104°25'35.16"			
3	Бугат	1	49°05'11.34"	103°41'40.69"	909.0	1744.6	835.7
		2	49°03'32.25"	103°42'37.58"			
		3	49°03'08.17"	103°40'05.16"			
		4	49°04'01.62"	103°39'04.86"			
4	Булган	1	48°52'31.30"	103°29'24.70"	8920.3	10025.4	1105.1
		2	48°49'27.20"	103°34'34.90"			

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

		3	48°46'10.70"	103°33'04.90"			
		4	48°46'51.70"	103°27'54.70"			
		5	48°49'51.30"	103°26'10.80"			
		6	48°50'04.10"	103°21'43.70"			
		7	48°51'02.20"	103°23'51.10"			
		8	48°51'26.90"	103°26'53.10"			
5	Бүрэгхангай	1	48°16'02.66"	103°51'55.79"	906.9	953	46.1
		2	48°15'34.58"	103°53'41.27"			
		3	48°14'03.86"	103°53'56.03"			
		4	48°14'24.79"	103°52'41.48"			
		5	48°14'44.90"	103°51'29.87"			
		6	48°15'33.50"	103°50'19.67"			
		7	48°15'48.62"	103°51'03.23"			
6	Гурванбулаг	1	47°46'47.43"	103°26'29.77"	1932.6	3955.1	2022.4
		2	47°46'48.44"	103°26'32.70"			
		3	47°47'16.38"	103°27'41.74"			
		4	47°47'16.02"	103°27'42.25"			
		5	47°44'03.14"	103°30'25.96"			
		6	47°43'17.04"	103°26'23.97"			
		7	47°45'48.24"	103°27'12.05"			
		8	47°46'46.78"	103°26'30.02"			
7	Дашинчилэн	1	47°51'45.54"	104°02'16.64"	374.0	1702.5	1328.5
		2	47°51'36.24"	104°03'43.38"			
		3	47°50'22.68"	104°03'08.80"			
		4	47°50'27.29"	104°02'06.12"			
8	Могод	1	48°17'05.20"	102°58'33.52"	439.4	564.9	125.4
		2	48°17'05.69"	102°58'38.59"			
		3	48°17'12.56"	102°59'29.25"			
		4	48°17'02.83"	103°00'09.92"			
		5	48°16'37.47"	103°00'06.36"			
		6	48°16'02.45"	102°58'59.70"			
		7	48°15'44.55"	102°58'10.95"			
		8	48°16'18.66"	102°57'57.15"			
9	Орхон	1	48°39'11.05"	103°32'29.07"	684.7	2370.0	1685.3
		2	48°38'38.50"	103°33'35.69"			
		3	48°38'40.20"	103°33'38.24"			
		4	48°37'25.33"	103°33'38.77"			
		5	48°36'44.73"	103°32'10.22"			
		6	48°37'16.14"	103°31'37.62"			
		7	48°38'32.01"	103°32'14.67"			
		8	48°39'05.64"	103°32'14.55"			
10	Рашаант	1	47°23'21.81"	103°56'19.24"	403.7	979.4	575.7
		2	47°23'09.78"	103°57'25.24"			
		3	47°22'10.34"	103°57'44.71"			
		4	47°21'58.22"	103°56'01.69"			
		5	47°23'02.57"	103°56'10.63"			
11	Сайхан	1	48°40'08.45"	102°36'15.44"	279.8	928.9	649.1
		2	48°40'10.43"	102°37'15.64"			
		3	48°39'53.70"	102°37'47.23"			
		4	48°39'37.32"	102°38'20.05"			
		5	48°39'12.94"	102°37'30.89"			
		6	48°39'23.67"	102°36'36.70"			
12	Сэлэнгэ	1	49°27'59.33"	103°56'58.27"	636.5	1175.2	538.8
		2	49°27'59.94"	103°57'12.50"			
		3	49°27'50.28"	103°59'41.29"			
		4	49°27'50.11"	103°59'41.03"			
		5	49°27'32.62"	103°59'58.20"			
		6	49°26'58.21"	104°00'02.90"			
		7	49°26'50.29"	103°58'51.26"			
		8	49°26'51.99"	103°57'48.21"			
		9	49°27'23.58"	103°57'02.62"			
		10	49°27'38.75"	103°56'50.18"			
13	Тэшиг	1	49°57'41.52"	102°39'57.42"	775.2	5084.4	4309.2
		2	49°57'21.87"	102°41'12.26"			
		3	49°56'03.11"	102°41'24.47"			

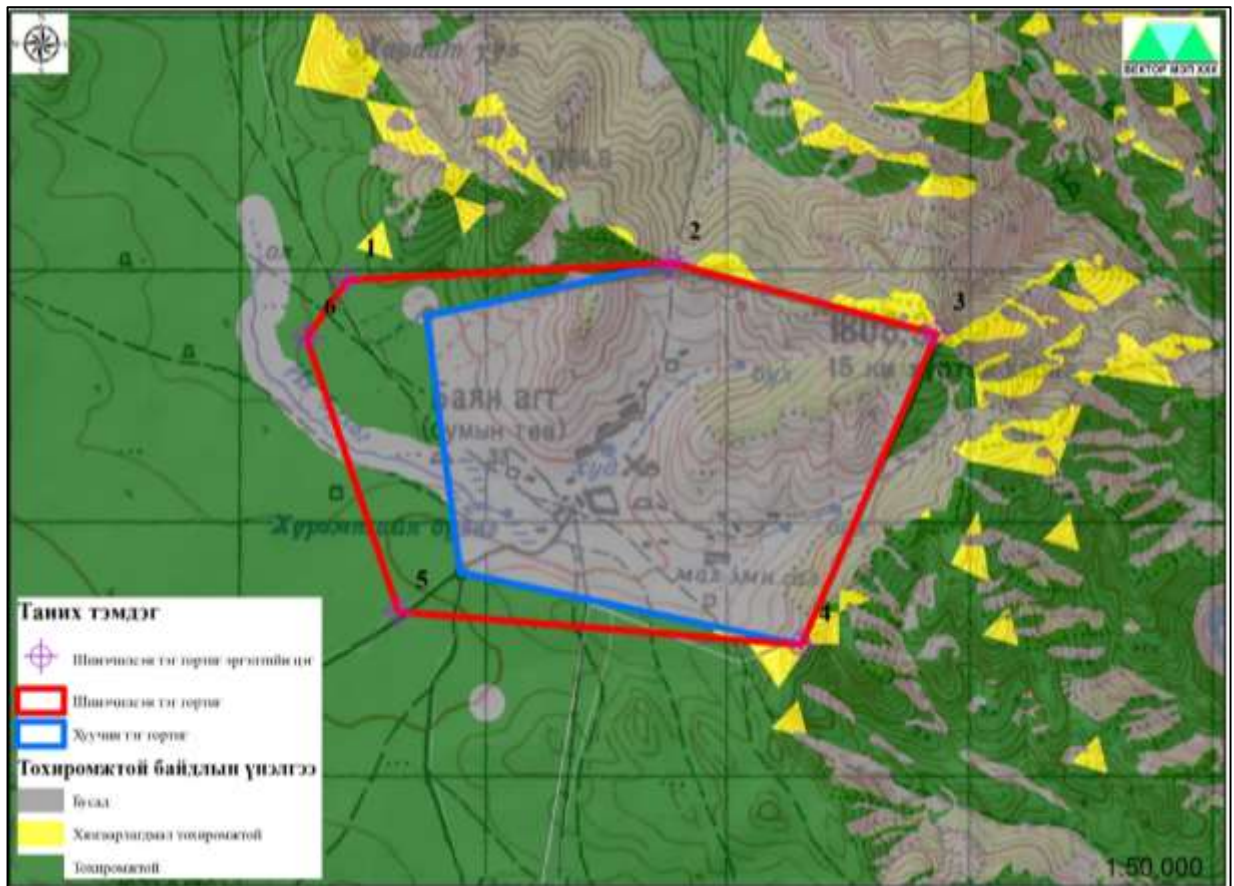
14	Хангал	4	49°56'04.34"	102°39'30.33"	523.2	1452.4	929.2
		5	49°56'42.52"	102°38'14.62"			
		1	49°19'44.78"	104°22'31.79"			
		2	49°18'57.98"	104°24'07.55"			
		3	49°18'13.34"	104°22'58.07"			
15	Хишиг-Өндөр	1	48°18'18.29"	103°23'43.63"	967.5	2760.3	1792.7
		2	48°18'54.54"	103°26'01.56"			
		3	48°18'59.71"	103°27'04.30"			
		4	48°17'52.81"	103°27'30.68"			
		5	48°17'07.53"	103°26'13.91"			
		6	48°17'02.00"	103°26'04.56"			
		7	48°16'59.76"	103°26'00.75"			
16	Хутаг-Өндөр	1	49°24'13.52"	102°40'36.68"	652.4	1968	1315.6
		2	49°24'10.17"	102°42'10.74"			
		3	49°23'32.54"	102°43'51.82"			
		4	49°23'09.19"	102°43'35.49"			
		5	49°23'07.66"	102°43'09.49"			
		6	49°22'54.39"	102°40'58.95"			
		7	49°22'54.79"	102°40'47.26"			
		8	49°23'33.49"	102°40'23.15"			

Булган аймгийн төв болох Булган сум нь нийт 8920 га газартай бөгөөд сүүлийн жилүүдэд аймгийн төвийн хүн ам өсөж байгаа бөгөөд 2010 онд 11294 хүн амтай байсан бол 2015 онд 12086 хүн амтай болж өссөн, 2020 онд 12581 амтай болж нэмэгдсэн байна. Булган аймгийн төвийн газар нутаг хүрэлцэхгүй болж хил залгаа Орхон сумын нутаг дэвсгэрт аймгийн хогийн цэг, Цэвэрлэх байгууламж, Цахилгааны дэд станц зэрэг нь үйлдвэржилтийн бүсийн олголт хийгдсэн байна. Цаашид тус аймгийн нийгэм, эдийн засгийн өсөлт нэмэгдэж хот байгуулалт, зам харилцаа, аж үйлдвэрийн салбарын бүтээн байгуулалт эрчимжих хандлагатай байгаа тул Булган хотын эдэлбэр газрыг тэлэх зайлшгүй шаардлагатай юм.

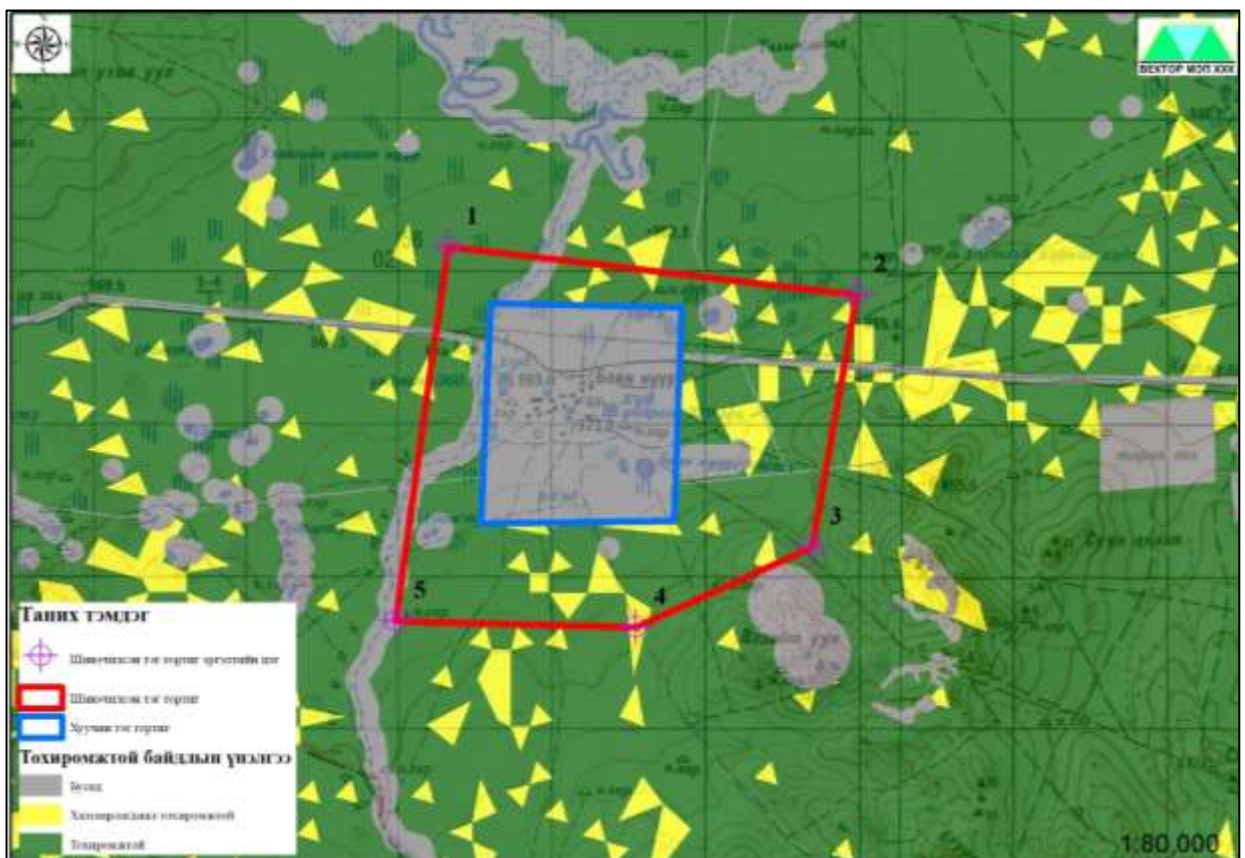
Иймээс аймгийн газар зохион байгуулалтын төлөвлөлтийн үе шатанд Булган хотыг Улсын газар зохион байгуулалтын төлөвлөлтөд тусгасныг үндэслэн 1105.1 га газраар нэмэгдүүлэн төлөвлөсөн.

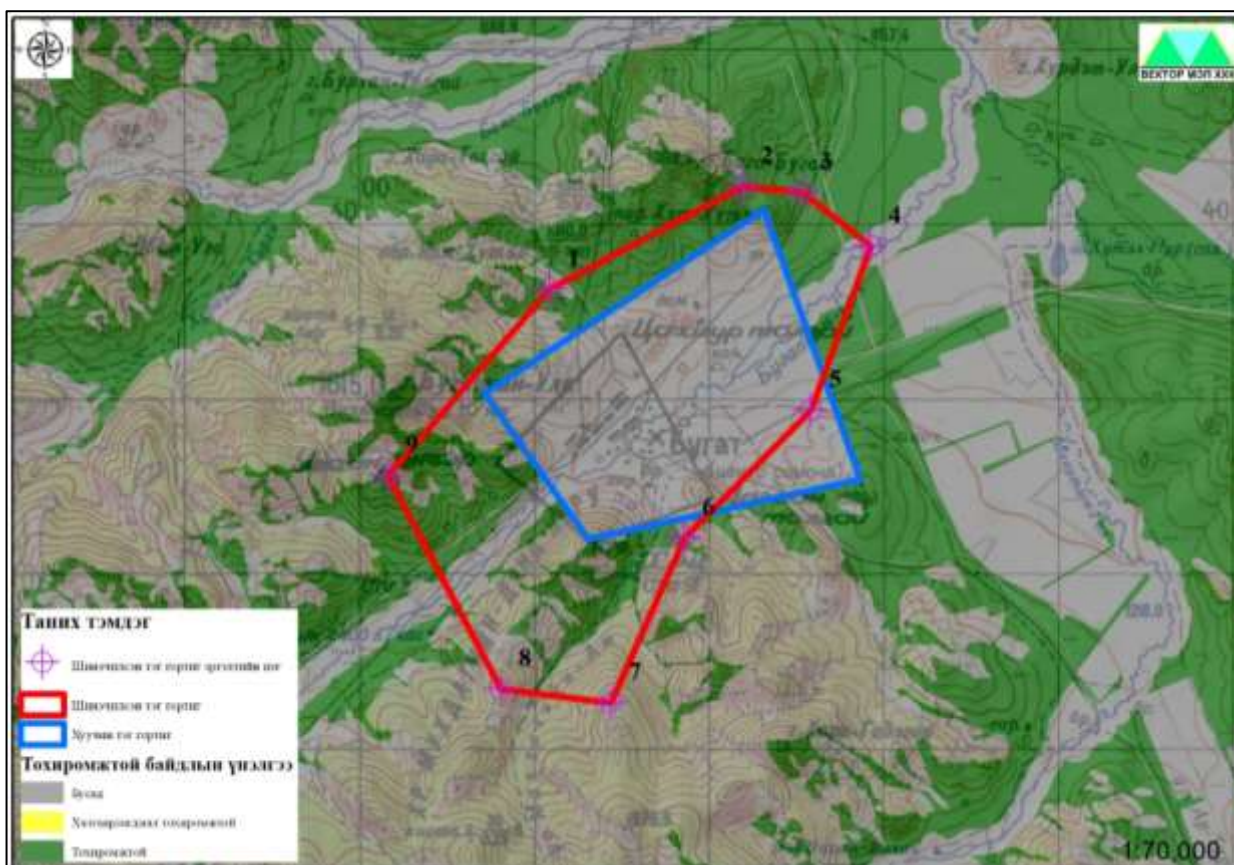
Зураг 65. Булган сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

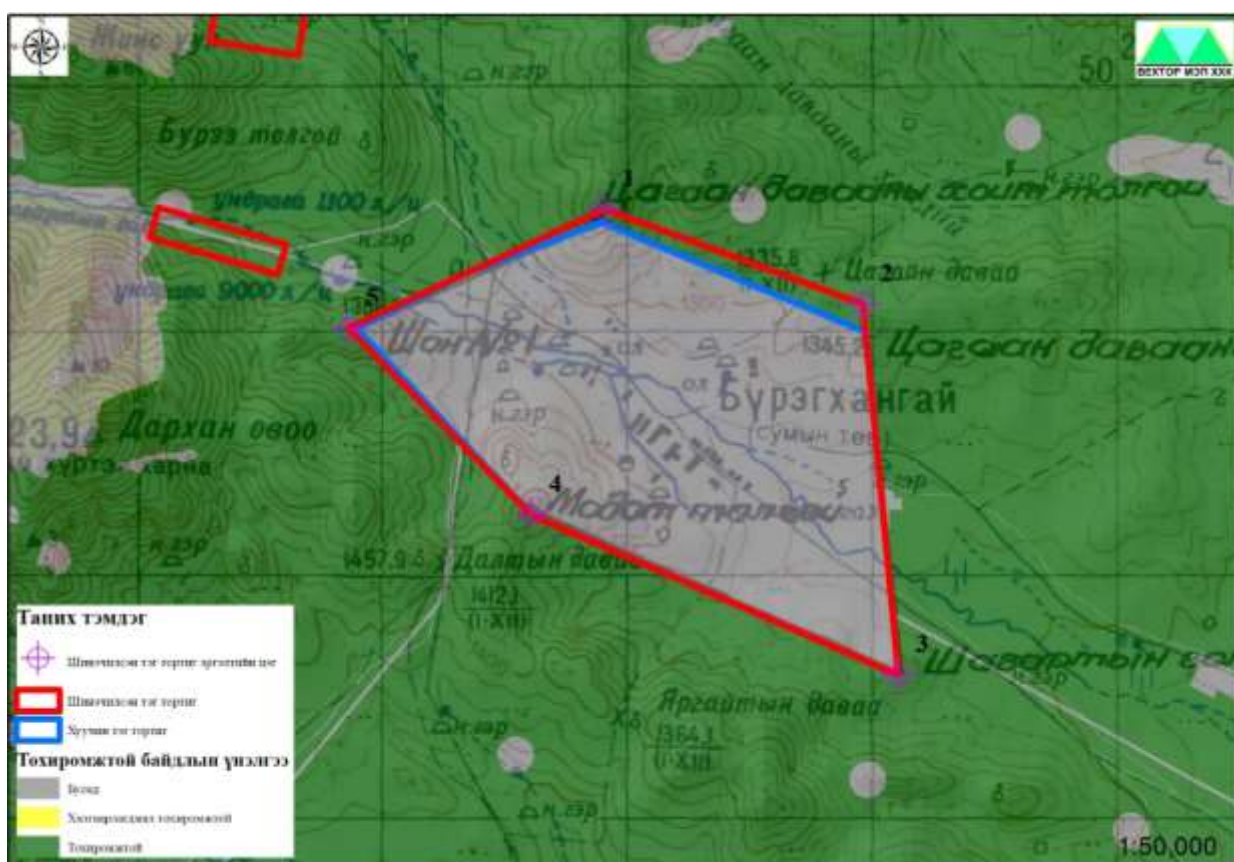
Зураг 66. Баян-Агт сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

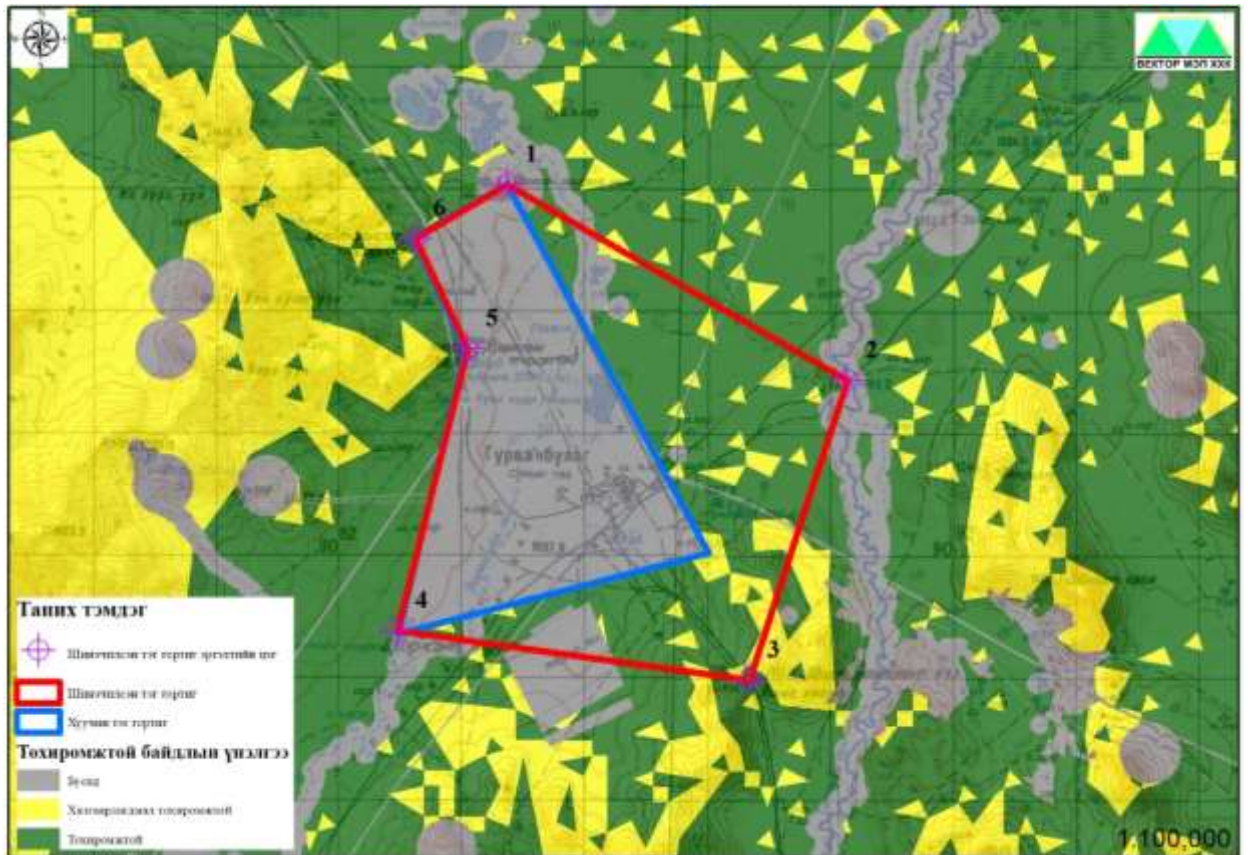
Зураг 67. Баяннуур сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

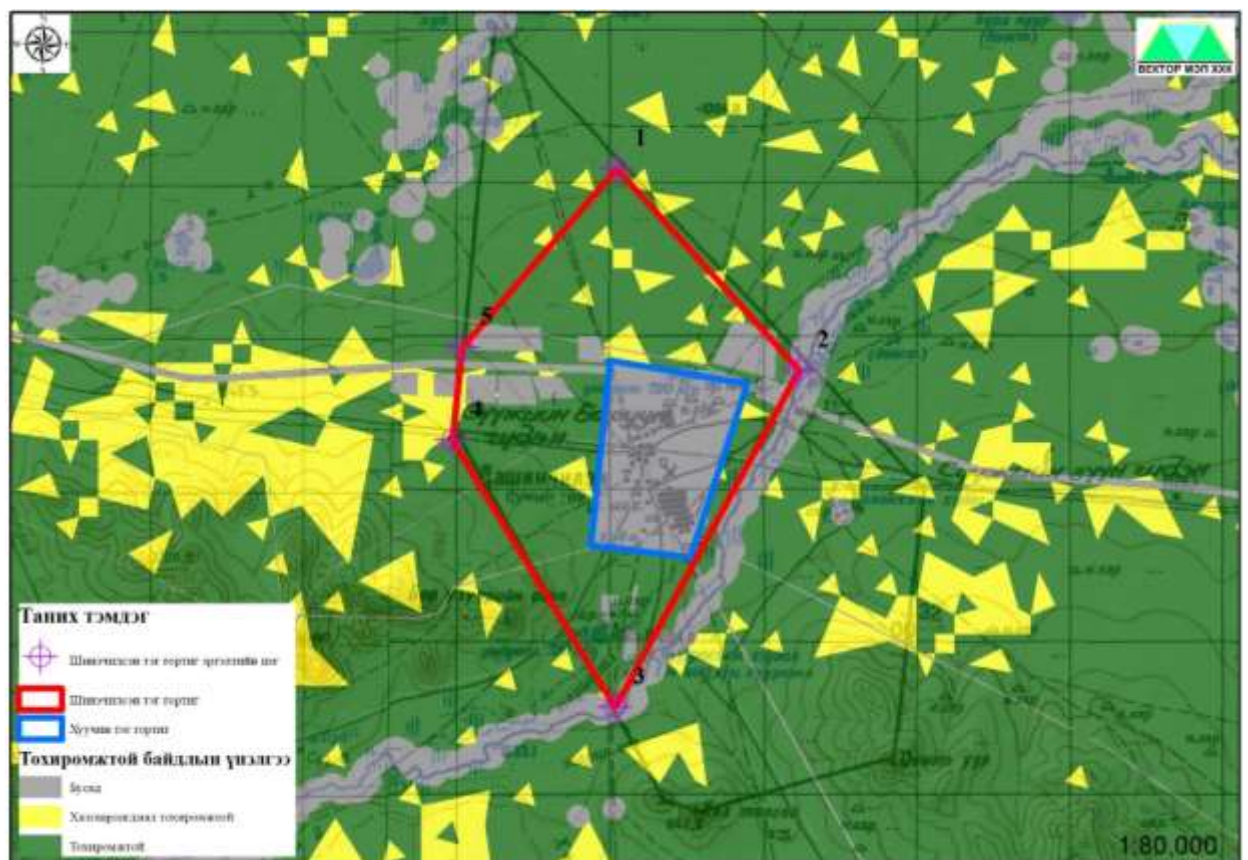
Зураг 68. Бугат сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гуртигийн төлөвлөгөө

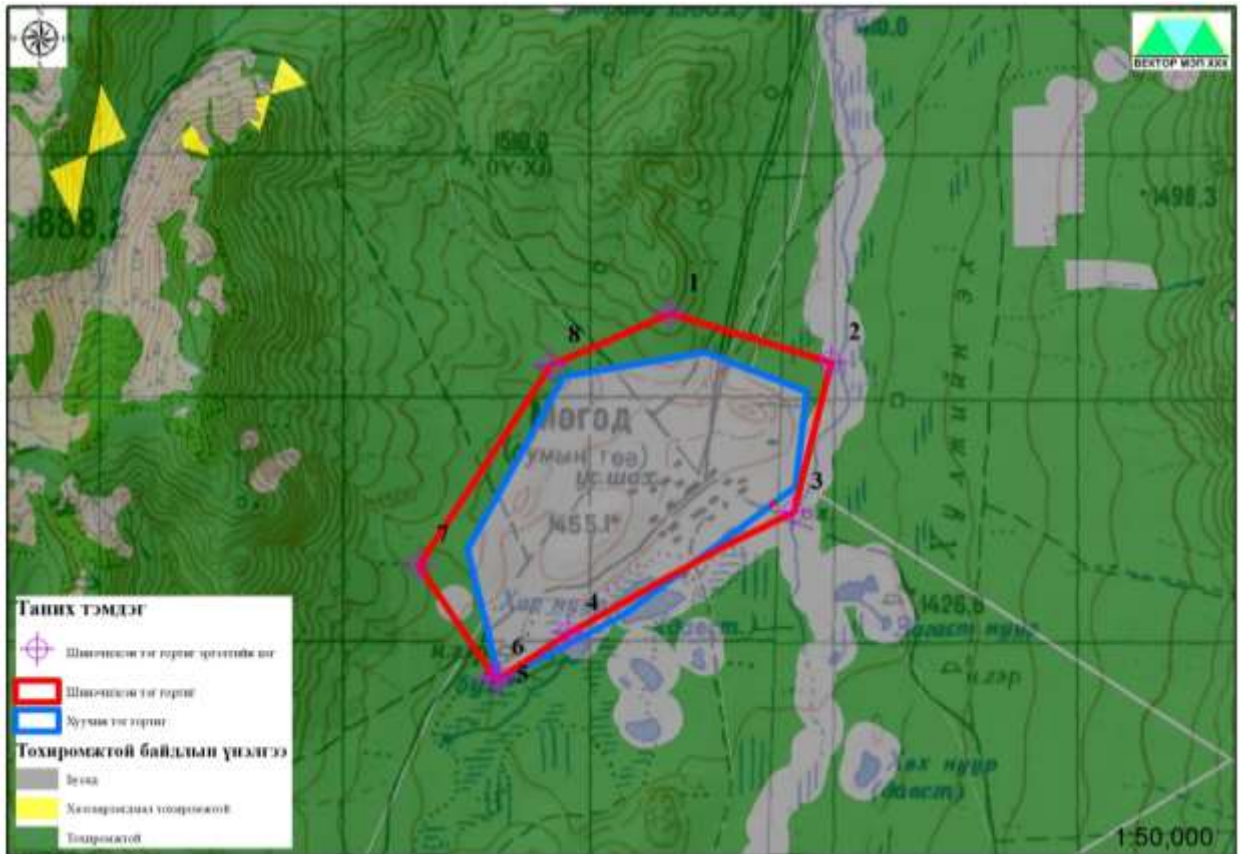
Зураг 69. Бүрэгхангай сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гуртигийн төлөвлөгөө

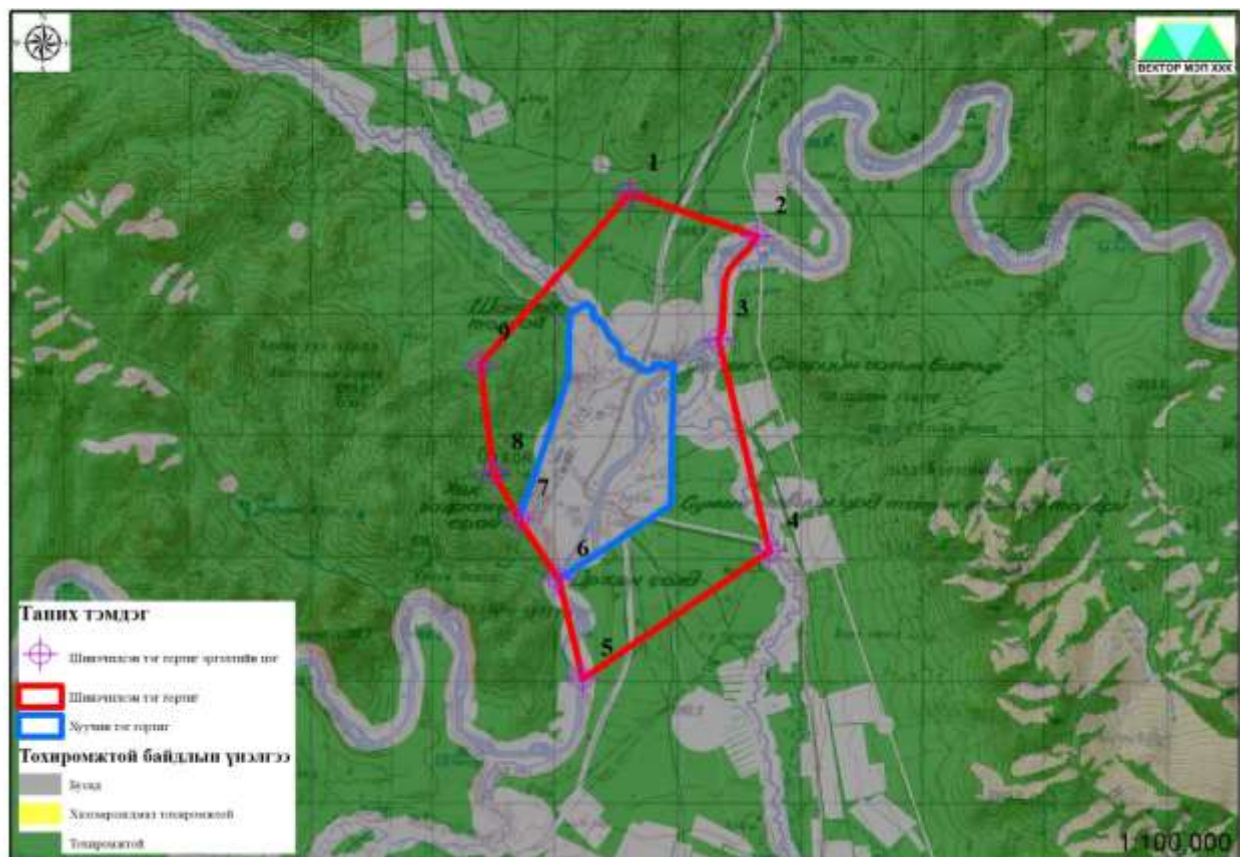
Зураг 70. Гурванбулаг сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

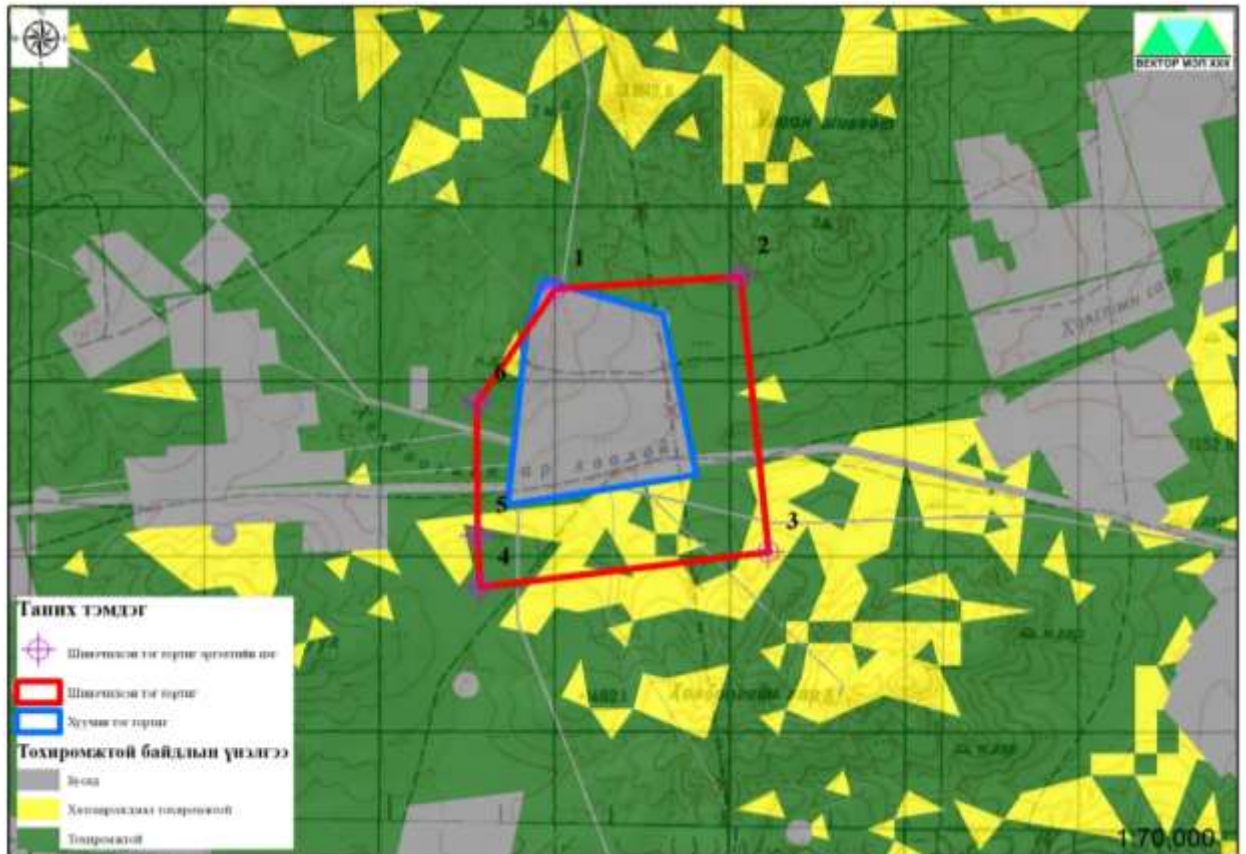
Зураг 71. Дашинчилэн сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

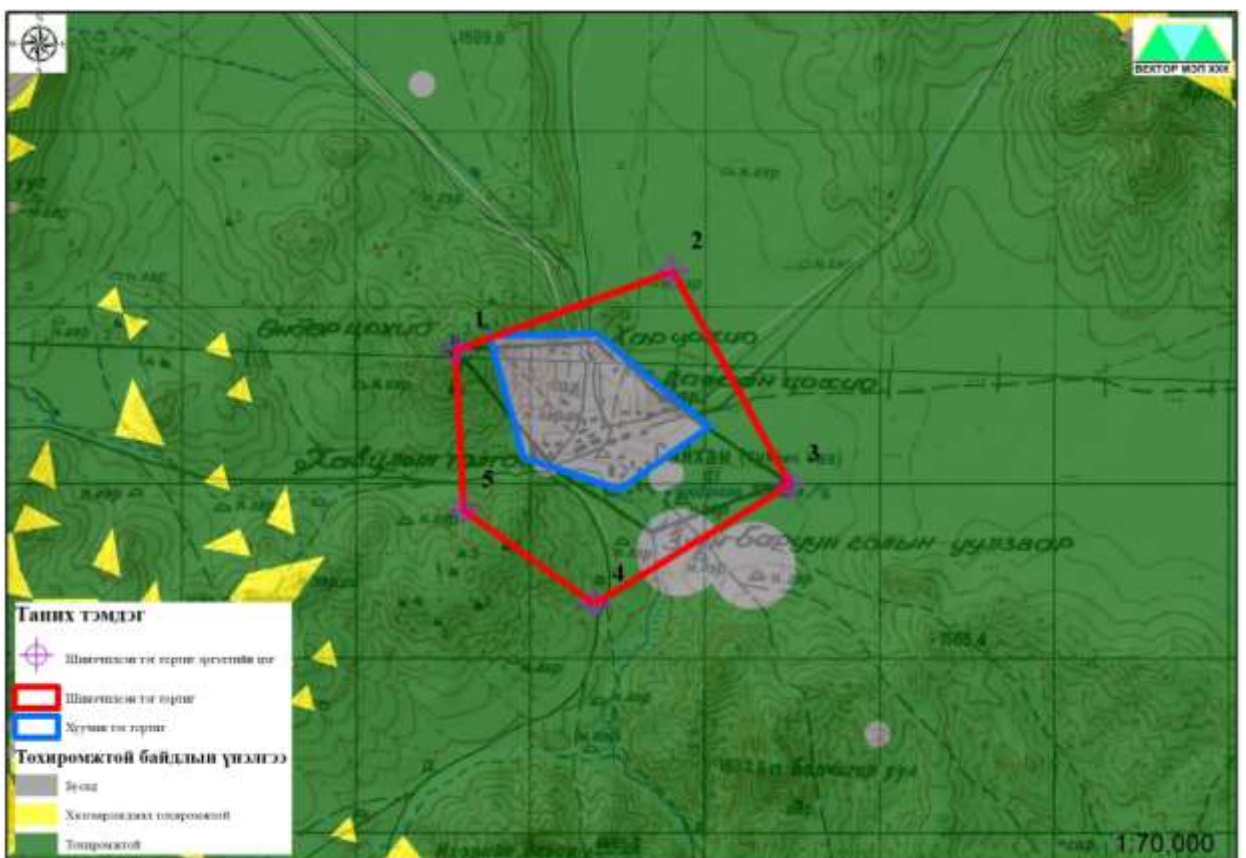
Зураг 72. Могод сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

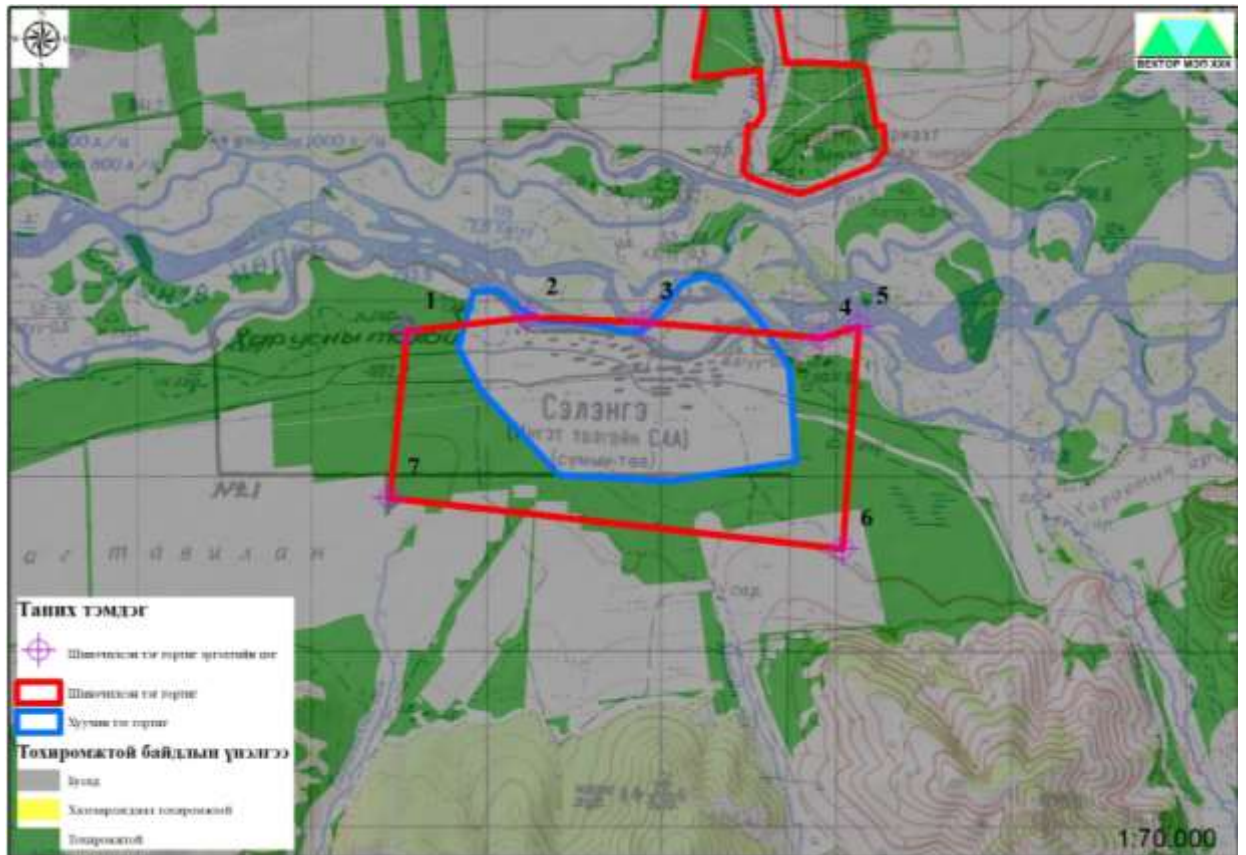
Зураг 73. Орхон сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

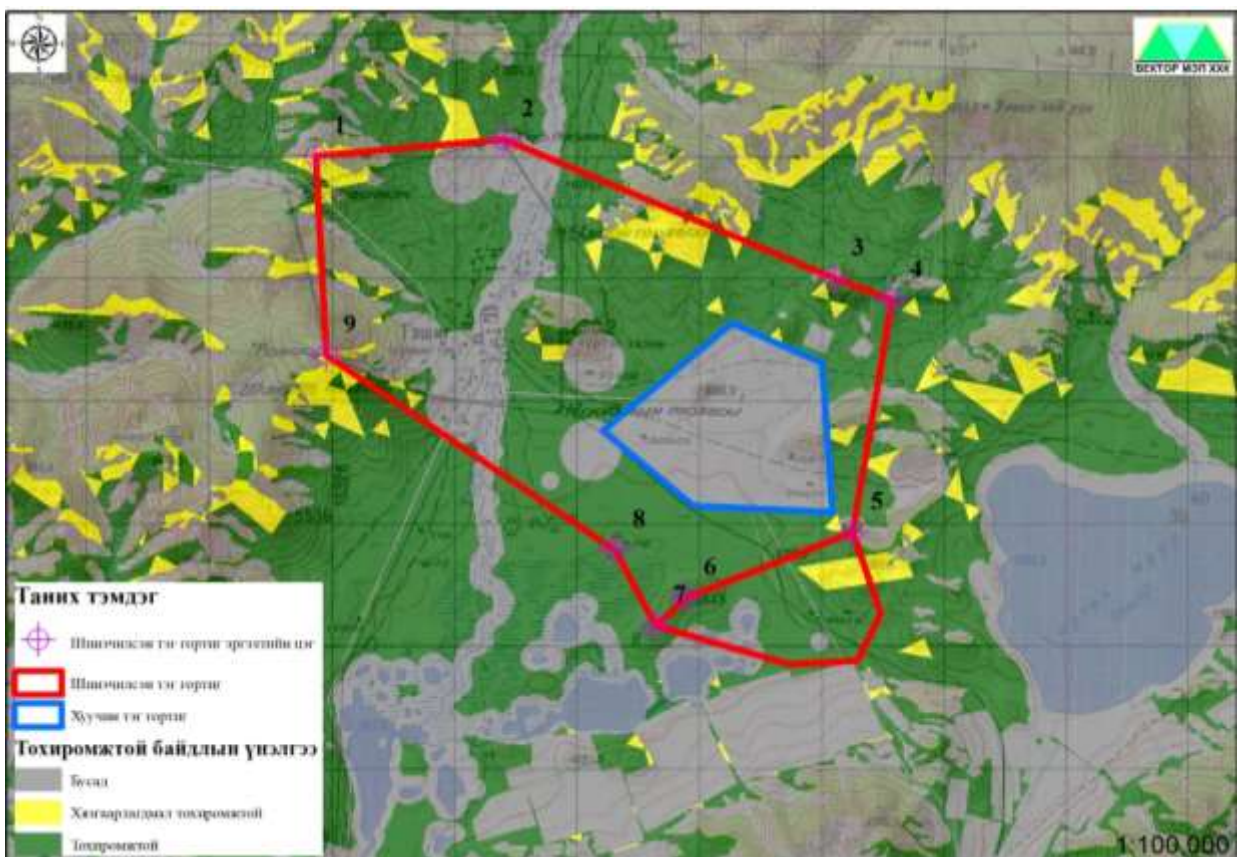
Зураг 74. Рашаант сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

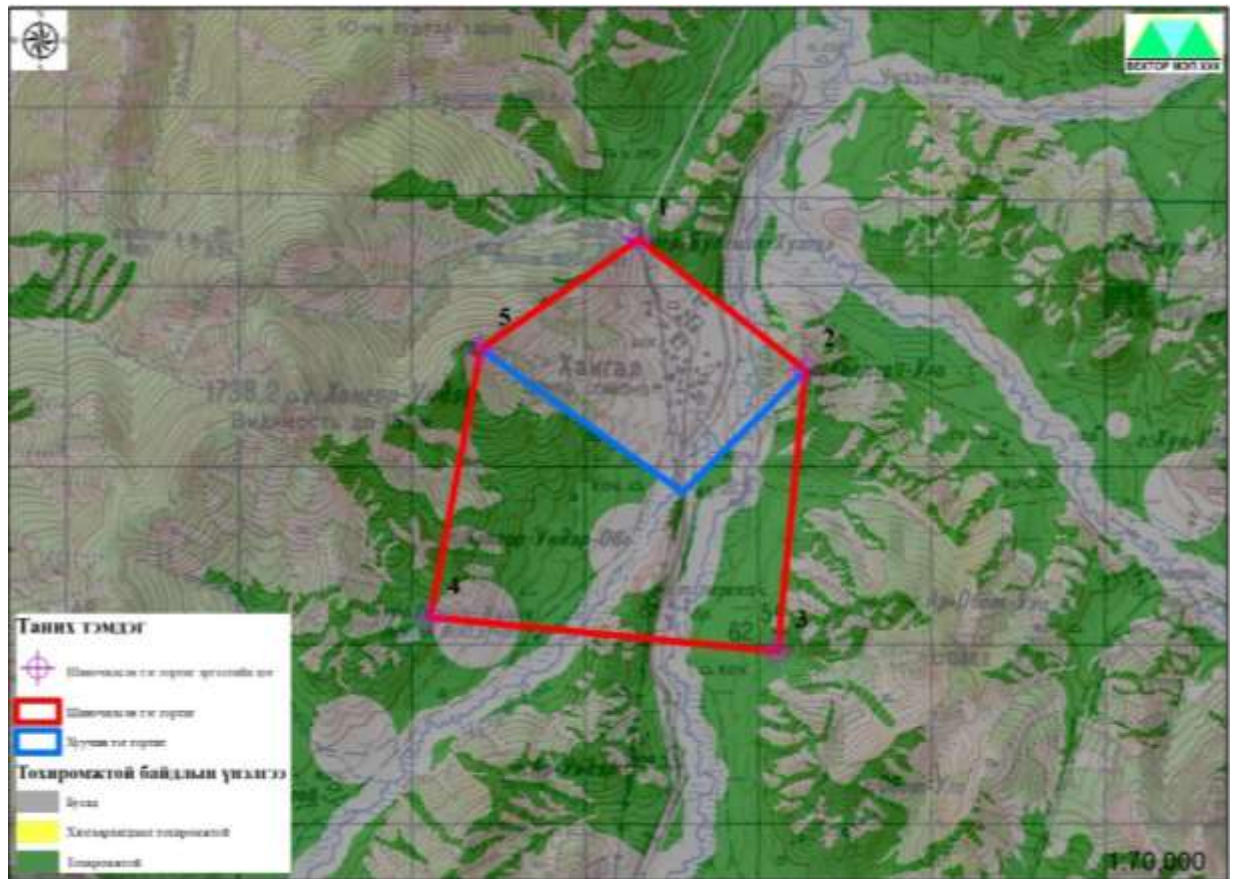
Зураг 75. Сайхан сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

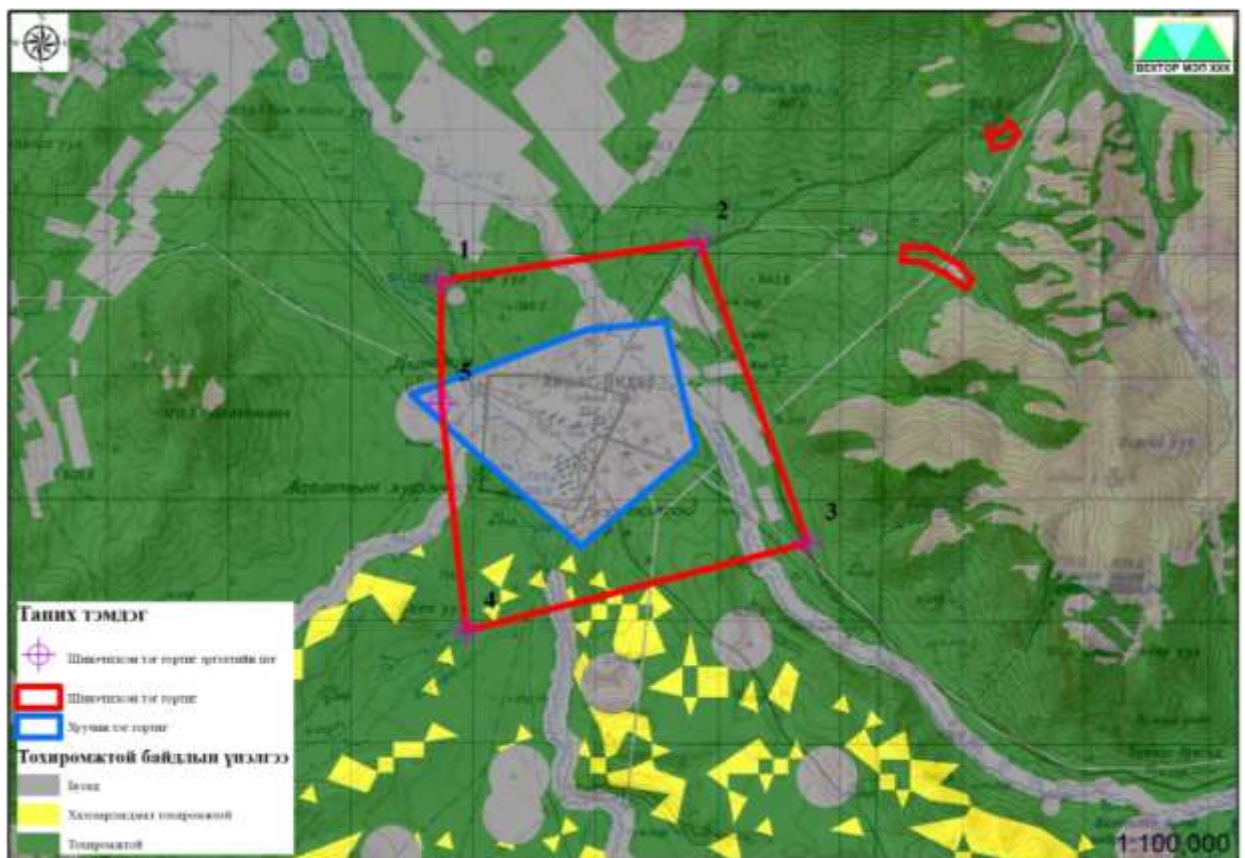
Зураг 76. Сэлэнгэ сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

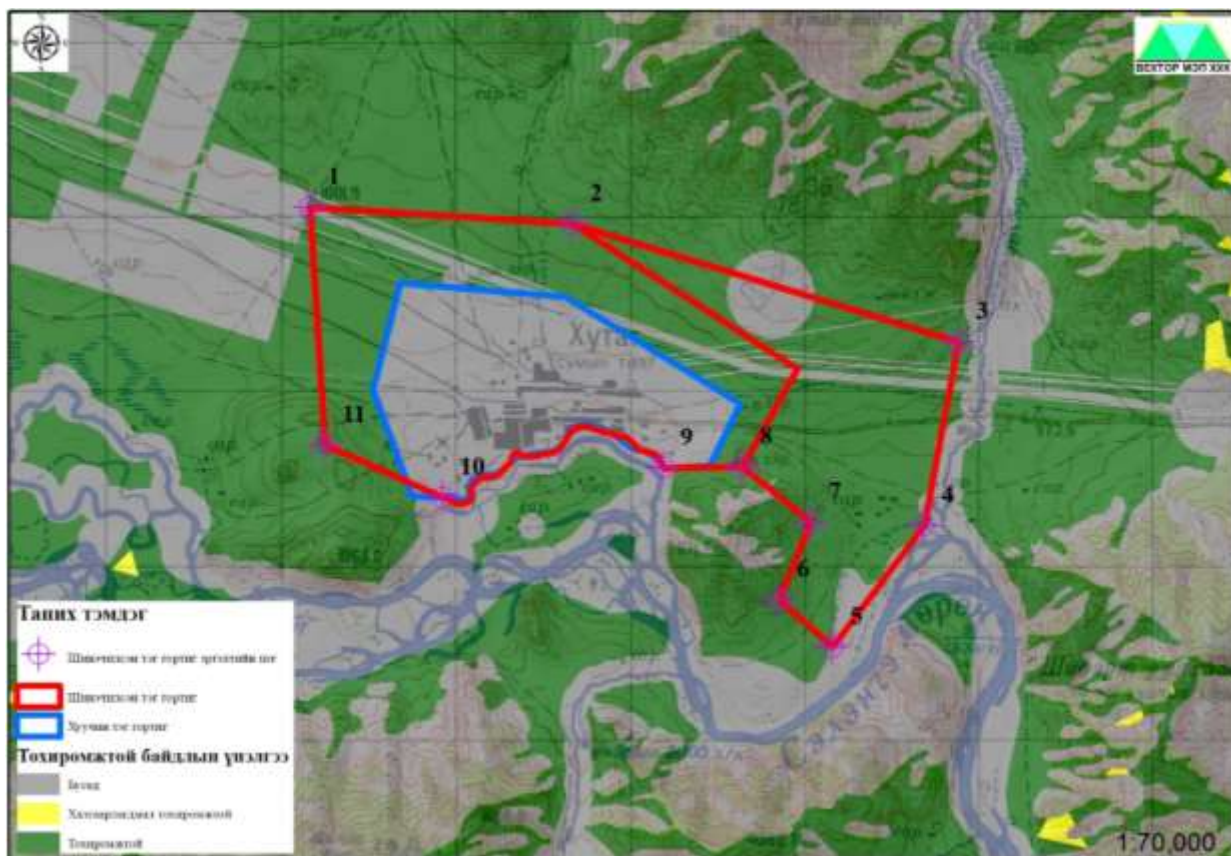
Зураг 77. Тэшиг сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

Зураг 78. Хангал сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

Зураг 79. Хишиг-Өндөр сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

Зураг 80. Хутаг-Өндөр сумын хот суурины эдэлбэр газрын тэг гортигийн төлөвлөгөө

2.2.1.2. Аймаг, сумын төвүүдийн эзэмшил газрын нөөц, нөхцөлийн төлөвлөгөө /Функциональ бүсийн төлөвлөгөө/

Хүн амын суурьшлын нягтрал, одоогийн байдлын хэрэгцээнд нийцүүлэн шаардлагатай нийгмийн дэд бүтцийн барилга байгууламжийн үйлчлэх хүрээнд хамруулж “Хот тосгоны төлөвлөлт, барилгажилтын норм ба дүрэм БНБД 30.01.04” болон суурьшлын бүсийн төлөвлөлтийн үндсэн зарчмыг тухайн сум орон нутгийн онцлогт тохируулан, хүн амын аж байдлыг харгалзан үзсэний үндсэн дээр функциональ бүсүүдийг төлөвлөв.

Хот суурины эдэлбэр газрын функциональ бүсийн төлөвлөгөөг боловсруулахад дараах хууль эрх зүйн баримт бичгийг баримтлан ажилласан. Үүнд:

- Монгол улсын Үндсэн хууль;
- Монгол улсын хот байгуулалтын тухай хууль;
- Монгол улсын иргэнд газар өмчлүүлэх тухай хууль;
- Монгол улсын Хот, тосгоны эрх зүйн байдлын тухай хууль;
- Монгол улсын Ариун цэврийн тухай хууль;

Төлөвлөлтийн хугацаан дахь хот, тосгоны хүн амын хөгжлийн хэтийн төлөвийг тухайн бүс нутаг болон орон нутгийн төвшинд хүн амын ердийн өсөлтийн итгэлцүүр, шилжих хөдөлгөөний сүүлийн 5 жилийн өсөх буурах хандлага, ундны усны нөөц, газар нутгийн багтаамж, экологийн даац, хөдөлмөр эрхлэлтийн төвшин, хүн ам зүйн бодлоготой уялдуулан тодорхойлсон.

Сүүлийн 5 жилийн байдлаар аймгийн хүн амын өсөлт хамгийн өндөр нь Баян-Агт сумынх 1.04 хувь өссөн нь бол эсрэгээрээ хамгийн их бууралт Хишиг-Өндөр сумынх 1.05 хувь байна. Ерөнхийдөө сумдын хүн амын өсөлт бага, ерөнхий чиг хадлага буурах чиглэл ажиглагдаж байна.

Аймгийн хүн амын жилийн өсөлтийн хувь 2015-2017 оны дундаж 0.94 хувь, 2017-2020 оны дундаж түвшинд -0.55 хувь, 2020 оны өсөлт 0.28 хувь, сүүлийн 5 жилийн жигнэсэн дундаж өсөлт 0.22 хувь цаашид энэ хэмжээгээр өснө гэж үзээд хүн амыг тооцсон.

Хүснэгт 144. Хүн амын өсөлтийн төлөвлөл сумдаар, 2020-2034 он

Он	Хүн ам	Өсөлт тоо
2020	61516	172
2021	61654	138
2022	61792	138
2023	61930	138
2024	62069	139
2025	62208	139
2026	62348	139
2027	62487	140
2028	62627	140
2029	62768	140
2030	62908	141
2031	63049	141
2032	63191	141
2033	63332	142
2034	63474	142
2020-2024	61792	725
2025-2029	62488	695
2030-2034	63191	703

Дотоод шилжилт хөдөлгөөн хувьд 2019 онд Дашинчилэн суманд эерэг гарч 37 нэмэгдсэн бол бусад сумдын хувьд сөрөг байна.

Хүснэгт 145. Шилжих хөдөлгөөн сумдаар, 2015-2019 он

№	Сумын нэр	Үзүүлэлт	Огноо					Дундаж
			2015	2016	2017	2018	2019	
1	Баян-Агт	Шилжин ирсэн хүн	39	55	48	33	15	38
		Шилжин явсан хүн	57	63	37	31	38	45
		Шилжих хөдөлгөөн	-18	-8	11	2	-23	-7
2	Баяннуур	Шилжин ирсэн хүн	54	69	27	33	32	43
		Шилжин явсан хүн	67	111	82	23	50	67
		Шилжих хөдөлгөөн	-13	-42	-55	10	-18	-24
3	Бугат	Шилжин ирсэн хүн	83	91	62	84	43	73
		Шилжин явсан хүн	96	83	55	72	87	79
		Шилжих хөдөлгөөн	-13	8	7	12	-44	-6
4	Булган	Шилжин ирсэн хүн	210	244	212	244	185	219
		Шилжин явсан хүн	443	405	265	242	281	327
		Шилжих хөдөлгөөн	-233	-161	-53	2	-96	-108
5	Бүрэгхангай	Шилжин ирсэн хүн	97	131	76	102	61	93
		Шилжин явсан хүн	115	83	169	84	91	108
		Шилжих хөдөлгөөн	-18	48	-93	18	-30	-15
6	Гурванбулаг	Шилжин ирсэн хүн	28	23	26	18	37	26
		Шилжин явсан хүн	69	41	31	18	71	46
		Шилжих хөдөлгөөн	-41	-18	-5	0	-34	-20
7	Дашинчилэн	Шилжин ирсэн хүн	55	56	64	30	71	55
		Шилжин явсан хүн	62	68	36	29	34	46
		Шилжих хөдөлгөөн	-7	-12	28	1	37	9
8	Могод	Шилжин ирсэн хүн	34	29	34	27	14	28
		Шилжин явсан хүн	51	48	33	23	51	41
		Шилжих хөдөлгөөн	-17	-19	1	4	-37	-14
9	Орхон	Шилжин ирсэн хүн	113	81	74	61	49	76
		Шилжин явсан хүн	115	84	117	58	112	97
		Шилжих хөдөлгөөн	-2	-3	-43	3	-63	-22
10	Рашаант	Шилжин ирсэн хүн	37	46	37	66	66	50
		Шилжин явсан хүн	110	72	50	67	79	76
		Шилжих хөдөлгөөн	-73	-26	-13	-1	-13	-25
11	Сайхан	Шилжин ирсэн хүн	30	27	36	28	47	34
		Шилжин явсан хүн	64	81	52	31	61	58

**БУЛГАН АЙМГИЙН ГАЗАР ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТЫН ЕРӨНХИЙ ТӨЛӨВЛӨГӨӨ**

		Шилжих хөдөлгөөн	-34	-54	-16	-3	-14	-24
12	Сэлэнгэ	Шилжин ирсэн хүн	63	98	98	64	87	82
		Шилжин явсан хүн	126	96	64	70	112	94
		Шилжих хөдөлгөөн	-63	2	34	-6	-25	-12
13	Тэшиг	Шилжин ирсэн хүн	34	84	97	95	54	73
		Шилжин явсан хүн	86	85	54	88	56	74
		Шилжих хөдөлгөөн	-52	-1	43	7	-2	-1
14	Хангал	Шилжин ирсэн хүн	121	142	128	116	96	121
		Шилжин явсан хүн	185	192	164	106	163	162
		Шилжих хөдөлгөөн	-64	-50	-36	10	-67	-41
15	Хишиг-Өндөр	Шилжин ирсэн хүн	37	54	33	35	30	38
		Шилжин явсан хүн	85	67	59	34	52	59
		Шилжих хөдөлгөөн	-48	-13	-26	1	-22	-22
16	Хутаг-Өндөр	Шилжин ирсэн хүн	37	92	88	64	66	69
		Шилжин явсан хүн	69	84	54	63	87	71
		Шилжих хөдөлгөөн	-32	8	34	1	-21	-2
Аймгийн дүн		Шилжин ирсэн хүн	1072	1322	1140	1100	953	1117
		Шилжин явсан хүн	1800	1663	1322	1039	1425	1450
		Шилжих хөдөлгөөн	-728	-341	-182	61	-472	-332

Булган аймгийн сумдын төвийн хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөөг 15 суманд хийгдсэн байгаа бөгөөд тэдгээр хэрэгжүүлэх шатандаа явж байна. Үүнд:

Хүснэгт 146. Хот байгуулалтын хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөө

№	Сумын нэр	Хийгдсэн талбайн хэмжээ /га/	Хийгдсэн огноо
1	Баян-Агт	142	2014
2	Баяннуур	442	2014
3	Бугат	-	-
4	Булган	-	2021
5	Бүрэгхангай	257	2013
6	Гурванбулаг	-	2016
7	Дашинчилэн	418	2014
8	Могод	254	2015
9	Орхон	352	2014
10	Рашаант	-	-
11	Сайхан	255	2014
12	Сэлэнгэ	1336.7	2014
13	Тэшиг	656.6	2015
14	Хангал	172	2014
15	Хишиг-Өндөр	428	2018
16	Хутаг-Өндөр	903	2014

Булган аймгийн сумдын төвийн хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөө нь суурьшлын барилгажсан хэсэгт хийгдсэн бөгөөд сумын төвийн тэлж байгаа хэсэгт хийгдээгүй байгаа тул цаашид сумын төвийн тэлж байгаа хэсэгт төлөвлөлтийг Булган аймгийн хөгжлийн хандлага, эдийн засаг, нийгмийн өнөөгийн чиг хандлага сум бүрийн хотын хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөөтэй уялдуулсан болно.

Хот, суурины нутаг дэвсгэрийг газар ашиглалтын нийтлэг хэлбэр болон онцлогоос хамааран газар ашиглалтын үүргийн бүсчлэл, бүсэд баримтлах бодлогыг тодорхойлж, газар өмчлүүлэх, эзэмшүүлэх, ашиглуулах нийтлэг зориулалтыг тусгаж өглөө. Үүнд:

Хот суурины эдэлбэр газрын функциональ бүсийн төлөвлөгөөг боловсруулахад дараах зарчмыг баримтлан ажилласан. Үүнд

- Сумдын хот суурин газрын хүн амын хэтийн өсөлтийг харгалзан үзэж сумдын функциональ бүсийн төлөвлөгөөг “Хот тосгоны төлөвлөлт, барилгажилтын норм ба дүрэм БНБД 30.01.04” норм ба дүрэмд зааснаар 5.0 - 10.0 хүртэл хүн амтай суурин газраар төлөвлөсөн.

- Хот суурин газрын нутаг дэвсгэрийн хуваарилалт, ашиглалт экологийн хүчин зүйлстэй уялдуулан шийдсэн.
- Хот суурин газрын гудамж, зам тээврийн сүлжээ эрүүл, аюулгүй, тав тухтай орчныг бүрдүүлэх зарчмаар төлөвлөсөн.
- Хүн амын нийгмийн дэд бүтэц, соёл, ахуйн үйлчилгээг хүн жигд хамарсан шуурхай, дөт байх зарчмаар төлөвлөсөн.
- Сумын газар нутгийн үүрэг зориулалтын хувьд одоо байгаа газар ашиглалтыг аль болох хэвээр хадгалан үлдээлээ. Энэ ялангуяа сургууль, цэцэрлэг, эмнэлэг, гэр хорооллын орчимд энэ зарчмыг барьсан болно. Цаашид ерөнхий төлөвлөгөө хэрэгжүүлэх болон хэсэгчилсэн ерөнхий төлөвлөгөө, барилгажилтын төсөлд ч энэ зарчмыг хэвээр хадгалж үргэлжлүүлэх нь зүйтэй.
- Сумын төвүүд нь газар ашиглалтын нягтшил бага тул аль болох нягтшилыг нэмэгдүүлэхийг зорьсон.
- Мөн одоо байгаа гэр хороолол болон төвийн төлөвлөлтийг сайжруулах зорилгоор дахин төлөвлөлтөөр хөгжүүлэх бодлогын бүсийг төлөвлөсөн.
- Одоо байгаа ерөнхий боловсролын сургуулийн биеийн тамир – спортын талбай болон шинээр сургууль, цэцэрлэгийг хот төлөвлөлтийн норм дүрмийн дагуу тооцож төлөвлөсөн бөгөөд цаашдаа газрын харилцааны үүднээс газар олголтын хувьд сургалтын зориулалттай биеийн тамир – спортын талбай нь төлөвлөлтийн дагуу ашиглагдаж, эзэмшигдэх ёстой бөгөөд энэ байдал Монгол улсын хэмжээнд хэмжээнд нийтлэгээр норм дүрмийн болон төлөвлөгдсөн зориулалтын дагуу ашиглагдахгүй байгаа байдал томоохон аймгийн төв – хотуудын жишээн дээр тод харагдаж байгааг цаашид давтахгүй байх нь чухал байна.
- Сумын төвийн гол магистраль авто зам болон туслах авто замууд нь эмх замбараагүй байрласан тул гол замыг түшиглэн авто замын сүлжээг аль болох өртөг зардал бага байхаар төлөвлөсөн.
- Сумын ерөнхий төлөвлөгөөгөөр одоогийн байдалд үнэлэлт дүгнэлт өгсний үндсэн дээр сумын төвийн эдэлбэр газрын ашиглалт зохион байгуулалтыг улам сайжруулж, нягтруулах, гудамж талбайн өнгө үзэмж, тохижилтыг дээшлүүлэхийн тулд соёл, ахуй үйлчилгээний болон олон нийтийн зориулалттай барилгыг төвийн хэсгийн зохистой талбайд байрлуулан төвийн архитектур, гоо зүй-орон зайн шийдлийг иж бүрнээр нь хэрэгжүүлэхийг зорьж төлөвлөлөө.
- Цаашид ажлын байрыг нэмэгдүүлэх зорилтын хүрээнд сумын төв бүрд жижиг, дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх хөнгөн үйлдвэрийн бүсийг төвийн салхины зонхилох чиглэлийн доор төлөвлөсөн.

Хот суурины газрыг зөв оновчтой ашиглаж, хамгаалахын тулд суурьшлын тэг гортиг болон тэлэх нөөц бүсийн доторх нутаг дэвсгэрийг хотын функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн төлөвлөж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлов.

Олон нийт болон ажил хэргийн бүс. Хотын олон нийт ажил хэргийн төв бүс нь холимог газар ашиглалт бүхий сумын төвийн төв хэсгийг хэлэх бөгөөд хамгийн их нягтшилтай, мөн орц гарц нь сумын төвд хүндрэлтэй байгаа тул энэ бүсийг дахин төлөвлөлтөөр хөгжүүлэхээр төлөвлөсөн. Цаашид нийгмийн болон үйлчилгээний

байгууламжийн газрууд нэмэгдэх хэрэгцээтэй тул эдгээр шинэ байгууламжуудыг аль болох хотын олон нийт ажил хэргийн дэд бүсэд оруулан төлөвлөсөн.

Олон нийтийн холимог ашиглалтын бүсийн зорилго нь худалдаа үйлчилгээ, хөнгөн үйлдвэр, орон сууцны нэгдсэн, үүндээ худалдаа үйлчилгээний ашиглалт нь дийлэнх хувийг эзлэх ашиглалтыг зөвшөөрсөн бүсийг бий болгох үйл ажиллагааг зохицуулахад оршино.

Хүснэгт 147. Зөвшөөрөгдөх болон нөхцөлт ашиглалт

Зөвшөөрөгдсөн ашиглалт	Нөхцөлт ашиглалт
Худалдаа үйлчилгээ, ресторан зоогийн газар, эмнэлэг, оффис	Шатахуун түгээх станц
Ресторан зоогийн газар	
Зочид буудал	
Орон сууцны барилга	
Үзвэр үйлчилгээ, тоглоомын газар (Битүү)	
Төрийн болон үйлчилгээний байгууллага	
Сургууль, шашны зан үйлийн барилга,	
Эмнэлэг	
Худалдаа үйлчилгээний авто зогсоол	
Цагдаа, гал команд	
Туслах барилга болон байгууламжууд	
Нийтийн үйлчилгээний туслах байгууламж	

Олон нийт, иргэний барилга байгууламжийн хүнд үйлчлэх хүрээний зай хэмжээг дараах хүснэгтээр үзүүлэв /Хүснэгт 148/.

Хүснэгт 148. Үйлчлэх хүрээ

Албан газар, үйлдвэрийн, үйлчилгээний объект	Үйлчлэх хүрээ /м/
Сургуулийн өмнөх боловсролын байгууллага	500
Ерөнхий боловсролын сургууль	500
Эмнэлэг	500
Эмийн сан	500
Хүнсний зах, дэлгүүр	500-750

Суурьшлын бүс. Суурьшлын бүсийг зонхилох ашиглалтын зориулалтаар нь нийтийн орон сууцны бүс, амины орон сууцны бүс, гэр хорооллын бүс гэж хуваасан.

- **Амины орон сууцны бүс.** Энэ бүс нь бусад орон сууцны бүсүүдээс ялгагдах онцлог нь эдэлбэр газартай байдаг. Дэд бүтцийг байршуулахад зардал бага шаардагдах гэр хорооллын газруудыг энэ бүсэд хамруулсан ба амралт зугаалга, боловсрол, эрүүл мэнд, соёл, олон нийтийн үйлчилгээ эрхлэх байгууллагыг талбайгаар хангахаар төлөвлөсөн.

- **Гэр хорооллын бүс.** Тусдаа хашаатай дан байшин болон бусад сууц барих газар. Үүнийг дагалдсан сургууль, цэцэрлэг, өрхийн эмнэлэг, халуун ус, худаг, үйлчилгээний төв, түлээ нүүрс борлуулах цэг байхаар төлөвлөсөн.

- **Үйлдвэрийн бүс.** Уг бүсийн газрыг төлөвлөхдөө хүн амын эрүүл мэнд, аюулгүй байдлыг бодолцон суурин газрын салхин дор байрлахаар төлөвлөсөн. Эхний ээлжид мал аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн боловсруулах үйлдвэр, цогцолбор төв, мод боловсруулах үйлдвэр, барилгын материалын үйлдвэр, ХАА-н тоног төхөөрөмжийн засвар, үйлчилгээний төв, био бордоо, чацаргана боловсруулах үйлдвэр зэрэг төлөвлөгдсөн үйлдвэрүүдэд газар олголт хийх зарчмаар төлөвлөсөн. Зарим сумын төвийн өвчний тэжээлийн фондын агуулахыг түшиглэн үйлдвэр, сууцны холимог бүс төлөвлөсөн.

- **Ногоон байгууламжийн бүс.** Хүн амын тоо өсөх хандлагыг тооцож хотын бичил уур амьсгалын зохистой харьцааг алдагдуулахгүй байх, хотын өнгө үзэмжийг сайжруулах, агаарын бохирдлыг багасгах зорилгоор ногоон байгууламжийг шинжлэх ухааны үндэслэлтэйгээр, тодорхой зураг төслийн дагуу нийт суурьшлын хэсгийн 25-30 хувьд хүргэж цэцэрлэгжүүлж чадвал зонхилох салхины хурдыг зохих хэмжээгээр багасгаж,

зун-намрын цагт тоос шороог өөртөө шингээж, зуны халуунд нарны хэт халалтыг багасгаж, хэт хөөрөлтийг 2-3 хэмээр бууруулах зэрэг уур амьсгалыг зөөлрүүлэхээс гадна хөрсний эвдрэл, үерийн ус, дуу шуугианы болон агаарын бохирдлоос хамгаалах ач холбогдолтой.

Уг бүсэд сумын төвийн эзэмшил доторх зориудаар байгуулсан цэцэрлэгт хүрээлэнг хамруулав. Уг бүс нь хүн амын эрүүл мэнд, нөхөн сэргээх, алжаал ядаргаага тайлах, агаарын бохирдлыг багасгахад чухал үүрэг гүйцэтгэх учир хот төлөвлөлтөд байх зайлшгүй бүс юм. Эхний ээлжид цэцэрлэгт хүрээлэн, ногоон байгууламжийн бүсэд хөрөнгө оруулалт хийж тохижуулах шаардлагатай ба цаашид ногоон байгууламж, задгай талбайг тохижуулах замаар шийдвэрлэнэ.

• **Гудамж, зам тээврийн бүс.** Энэ бүс нь байршлын хувьд оршин суугчид болон зорчигчдын аюулгүй байдал, тав тухтай, амгалан байдал, эрүүл орчны нөхцөлийг хангасан байхаас гадна хот суурины нэг хэсгээс нөгөөд аль болох дөт замаар чирэгдэл багатай ирж очиж байх зам харилцааны нөхцөлийг хангасан байх явдал юм. Оновчтой зөв зохион байгуулсан зам харилцаа нь нийтийн зорчигч тээврийн замын нийлбэр уртыг богино болгож, үйлчилгээний өртөг зардлыг хэмнэж, тээврийн хэрэгслийн эргэлтийг түргэтгэж, үйлчилгээг шуурхай болгодог, оршин суугчдын замд зарцуулах цаг хугацааг хэмнэж, тэдний ашигт цагийг нэмэгдүүлж өгдөг байх ёстой. Сумын төвүүдэд орших барилга байгууламж, зам талбайг холбосон одоо байгаа бусад авто замууд нь ач холбогдлоор бага, биеэ дааж тодорхой түвшинд зохицуулагдаагүй хөрсөн хучилттай буюу шороон авто замууд байна. Иймд замын сүлжээг төлөвлөхдөө торон системийг сонгон төлөвлөсөн. Гудамж замын сүлжээний хувьд дараах төлөвлөлтийн шийдлийг баримталсан. Үүнд:

1. Одоо байгаа шороон замыг өргөтгөж, сайжруулах
2. Шинэ зам гаргах

“Хот, тосгоны төлөвлөлт барилгажилтын норм ба дүрэм БНБД 30-01-04”-д дагуу гудамж, зам тээврийн бүсийг дараах байдлаар төлөвлөсөн. Үүнд:

- Авто замуудыг 7.0 метрийн өргөнтэйгөөр тус тус төлөвлөсөн;
- Замын алгасалт энэ суурьшилд босоо чиглэлд 0.5 км, хөндлөн чиглэлд 0.3 км байхаар төлөвлөсөн;
- Замын эргэлтийн радиусыг 6.0 метрээр төлөвлөсөн;

1. **Булган сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.** Булган сумын хот байгуулалтын төлөвлөгөө нь 2021 онд хийгдэж байгаа бөгөөд суурьшлын хэсгийн төлөвлөгөө Булган аймгийн Газрын харилцаа, барилга хот байгуулалтын газраас авч. “Сумын төвийн хөгжлийн ерөнхий төлөвлөгөө”-тэй функциональ бүсийн төлөвлөгөөг уялдуулан сумын төвийн шинэ тэг гортигт багтах газрын хамруулж төлөвлөсөн /Хүснэгт 149/.

Хүснэгт 149. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Амралт, зугаалгын бүс	715	7.1
2	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	751.7	7.5
3	Гудамж, зам тээврийн бүс	91.9	0.9
4	Гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн газар	460.2	4.6
5	Гэр хорооллын бүс	1305.8	13
6	Жимс, жимсгэнэ, мод үржүүлэг	269	2.7
7	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	60.3	0.6
8	Инженерийн хангамжийн бүс	273.1	2.7
9	Нийтийн эзэмшлийн бүс	16.1	0.2
10	Ногоон байгууламжийн бүс	313.6	3.1
11	Ногоон бүс	3798.6	37.9
12	Ойн сан	682.7	6.8

13	Ойн цоорхой	25.9	0.3
14	Орон сууцны бүс	66	0.7
15	Түгээмэл тархацтай ашигт малтмал	44.7	0.4
16	Үйлдвэр агуулахын бүс	240	2.4
17	Үйлдвэржилтийн бүс	456.1	4.5
18	ХАА газар тариалангийн бүс	308.2	3.1
19	Хогийн цэг	43.5	0.4
20	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	79.5	0.8
21	Цэцэрлэгт хүрээлэн	23.5	0.2
НИЙТ		10025.4	100

Хот, тосгоны суурьшлын бүсийн архитектур-орон зайн зохиомжийг “Хот, тосгоны төлөвлөлт, барилгажилтын норм дүрэм” БНБД 30-01-04-ын Галын аюулгүйн шаардлага, уур амьсгалын бүсчлэл, хот, тосгоны нутаг дэвсгэр, ашиглалт, барилгажилт болон хүн амын төлөвлөлтийн шалгуур үзүүлэлтийг тооцох зарчим, нутаг дэвсгэрийн хүн амын багтаамжийг тооцох зарчмуудын дагуу дахин төлөвлөлт хийх, шинээр барих орон сууцны төрөл, өндөр барилгын төлөвлөлтийн норм, газрын үнэ, газрын хуультай уялдуулан төлөвлөв.

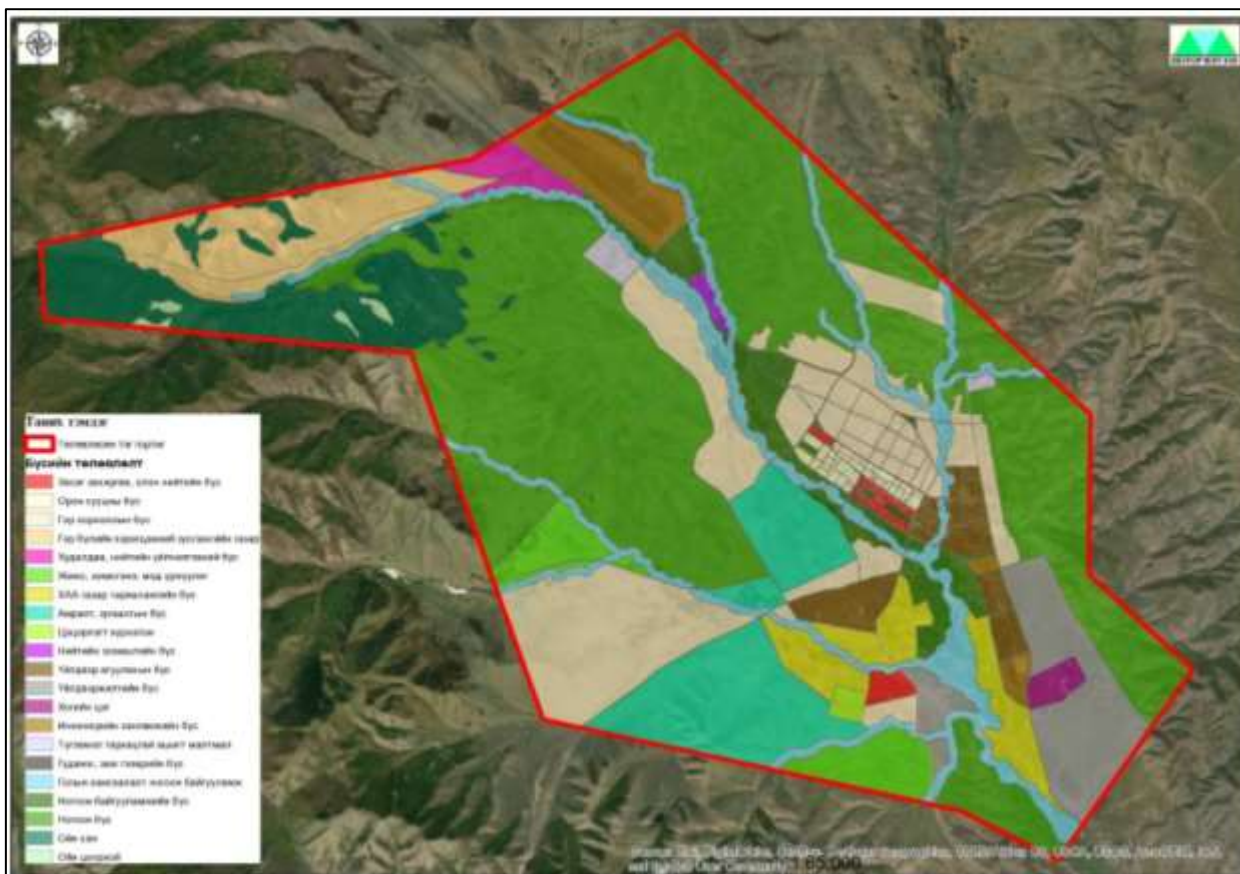
Сумын төвдөө хүн амын таатай нөхцөлтэй суурьшлын бүсийг шинээр бий болгох, орчин үеийн инженерийн шийдэл бүхий төвийн хэсэгтэй, үйлдвэрлэл үйлчилгээний бичил төвүүдтэй байхаас гадна одоо байгаа гэр хорооллын хэсэгт бие даасан инженерийн шийдэлтэй үйлчилгээний төвийн хэсгүүд төлөвлөж өгсөн.

Хот, тосгоны нутаг дэвсгэрт, хот байгуулалт-орон зайн зохиомжийн хөгжлийн төслийг боловсруулахдаа хот, тосгоны гудамж, зам тээврийн сүлжээг нарийвчлан тогтоож хооронд нь нягт уялдуулан төлөвлөнө.

Хот, тосгоны гудамж, зам тээврийн сүлжээг бүрдүүлэх үндсэн элементүүд болох зорчих хэсэг, явган хүний зам, нийтийн тээврийн хэрэгслийн зогсоол, унадаг дугуйн зам, хөдөлгөөн тусгаарлах зурвас, аюулгүйн тойрог, ногоон байгууламж, явган хүний гарц, газар доорх инженерийн байгууламж, гадаргуугийн ус зайлуулах шуудуу, дамжуулах байгууламж зэргийг хамруулан иж бүрнээр төлөвлөнө.

Хот байгуулалт, төлөвлөлтийн бүсчлэлийн шатанд тухайн загвар төсөлд хамрагдах нутаг дэвсгэрийг төлөвлөлтийн бүсүүдэд хувааж, газар нутгийн ашиглалт, хуваарилалт, төлөвлөлтийн үндсэн шийдлийг харгалзан үзсэн байна. Ингэж газрыг бүсчилснээр тухайн хэсэгт газрын харилцааны шинэлэг хэлбэрийг бий болгож, газрыг үр ашигтай ашиглах, иргэдийн ажиллаж амьдрах таатай орчныг бүрдүүлэх, бүсүүдийн дэвсгэр газрыг үүргийн чиглэлээр нь ашиглаж, барилгажуулахад гол үүрэг гүйцэтгэх юм. Өөрөөр хэлбэл тухайн бүсийн онцлогт тохирсон ажил үйлчилгээний чиглэлээр газар олгоход дээрх бүсчлэл нь үндэслэл болно.

Хотын зам тээврийн сүлжээг төлөвлөхдөө дараах шаардлагыг харгалзан үзсэн байна. Хот, тосгоны орон зайн тогтолцоо, хүн амын өсөлт, дугуйтай болон явган зорчигч, тээврийн хөдөлгөөний эрчим, тэдгээрийн байнга өсөн нэмэгдэж байгаа үйл явцтай уялдуулна.

Зураг 81. Булган сумын төвийн ерөнхий төлөвлөгөө

2. **Баян-Агт сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.** Баян-Агт сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн /Хүснэгт 150/.

Хүснэгт 150. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Олон нийтийн бүс	10.8	0.9
2	Орон сууцны бүс	29.3	2.4
3	Гэр хорооллын бүс	238.5	19.8
4	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	23.1	1.9
5	Үйлдвэржилтийн бүс	15.6	1.3
6	Гудамж, зам тээврийн бүс	17.1	1.4
7	Амралт, зугаалгын бүс	14.7	1.2
8	Ногоон байгууламжийн бүс	40.3	3.4
9	Нөөц бүс	814	67.6
НИЙТ		1203.4	100

Олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 10.8 га талбайг эзэлж байна.

Орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 29.3 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 238.5 га газрын төлөвлөн оруулсан.

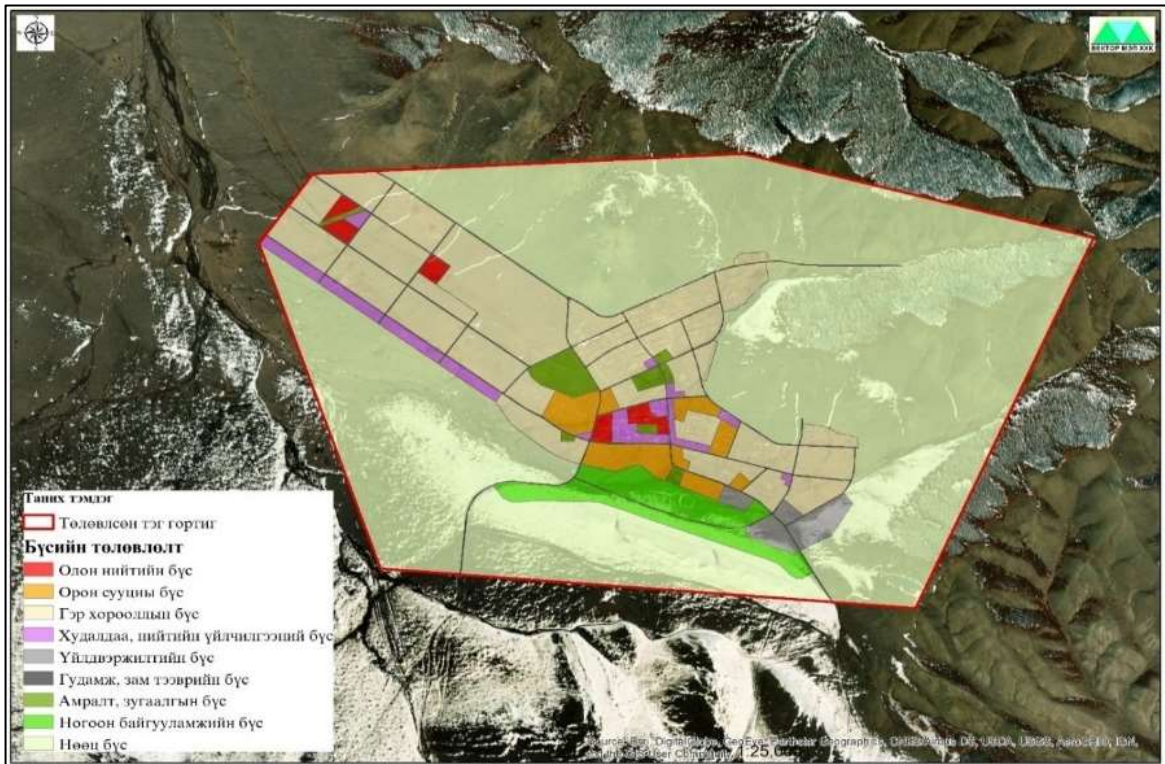
Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 23.1 га газар төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 15.6 га төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 17.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 40.3 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 814 га газрыг

Зураг 82. Баян-Агт сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

3. Баяннуур сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Баяннуур сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн /Хүснэгт 151/.

Хүснэгт 151. Функциональ бүсийн төрөл, талбайн хэмжээ

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	3.8	0.2
2	Соёл үйлчилгээ олон нийтийн бүс	5.9	0.2
3	Амины орон сууцны бүс	26	1.1
4	Гэр хорооллын бүс	239.1	10.1
5	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	63.3	2.7
6	Үйлдвэржилтийн бүс	89.5	3.8
7	Газар тариалангийн бүс	307.5	13
8	Эрчимжсэн МАА-н бүс	29.8	1.3
9	Инженерийн хангамжийн бүс	9.1	0.4
10	Гудамж, зам тээврийн бүс	47.7	2
11	Амралт, зугаалгын бүс	52.9	2.2

12	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	559	23.6
13	Ногоон байгууламжийн бүс	248.1	10.5
14	Нөөц бүс	689.1	29.1
НИЙТ		2370.8	100

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 3.8 га талбайг эзэлж байна.

Соёл үйлчилгээ олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд олон нийтийн байгууллагууд, соёлын төв, сургууль, цэцэрлэг зэргийг тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 5.9 га талбайг эзэлж байна.

Амины орон сууцын бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 26.0 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 239.1 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 63.3 га газар төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 89.5 га төлөвлөсөн.

Газар тариалангийн бүс: Сумын төвийн урд хэсэгт хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 307.5 га газрыг төлөвлөсөн

Эрчимжсэн аж ахуйг хөгжүүлэх бүс: Сүүний ферм, гахай, аж ахуйн байхаар тооцон 29.8 га газрыг төлөвлөсөн.

Инженерийн хангамжийн бүс: Дэд бүтэц, болон инженерийн барилга байгууламжийг хамруулсан 9.1 га газрыг төлөвлөсөн.

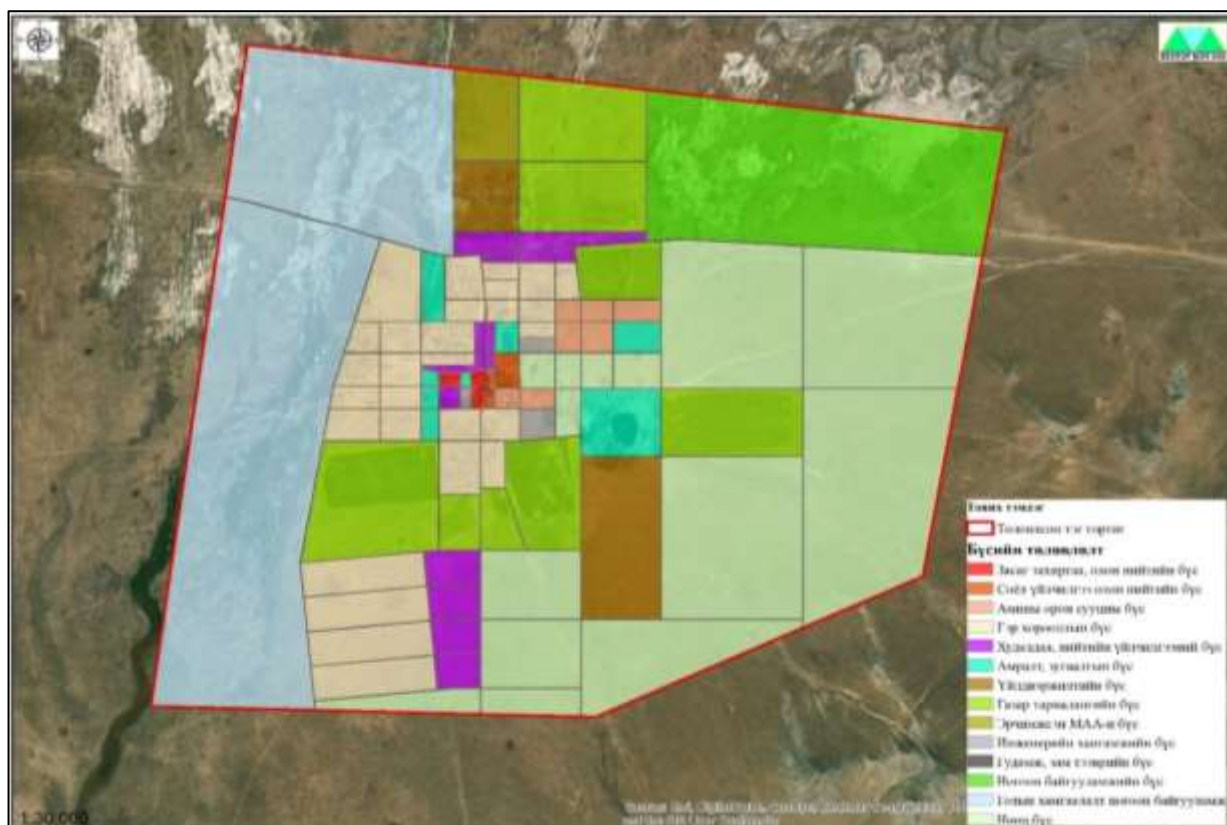
Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 47. га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 52.9 га газрыг төлөвлөсөн.

Голын хамгаалалтын бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй голын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн бөгөөд нийт 559.0 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 248.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 689.1 га газар төлөвлөсөн.

Зураг 83. Баяннуур сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

4. **Бугат сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.** Суурьшлын тэг гортиг доторх нутаг дэвсгэрийг хотын функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 152. Функциональ бүсийн төрөл, талбайн хэмжээ

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх,%
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	12.2	0.7
2	Гэр хорооллын бүс	547	31.4
3	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	70.5	4
4	Гудамж, зам тээврийн бүс	143	8.2
5	Ногоон байгууламжийн бүс	593.3	34
6	Нөөц бүс	378.5	21.7
НИЙТ		1744.6	100

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 12.2 га талбайг эзэлж байна.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 547.0 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 70.5 га газар төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 143.0 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 593.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 378.5 га газар төлөвлөсөн.

Зураг 84. Бугат сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

5. **Бүрэгхангай сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.** Бүрэгхангай сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн /Хүснэгт 153/.

Хүснэгт 153. Функциональ бүсийн төрөл, талбайн хэмжээ

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	8.9	0.9
2	Гэр хорооллын бүс	156	16.3
3	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	9.1	1
4	Амралт, зугаалгын бүс	67.8	7.1
5	Үйлдвэржилтийн бүс	34	3.6
6	Газар тариалангийн бүс	26.5	2.8
7	Эрчимжсэн МАА-н бүс	15.1	1.6
8	Инженерийн хангамжийн бүс	2.1	0.2
9	Гудамж, зам тээврийн бүс	10.4	1.1
10	Нөөц бүс	576.6	60.4
11	Хогийн цэг	48.2	5
НИЙТ		954.6	100

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 8.9 га талбайг эзэлж байна.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 156.0 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 9.1 га газар төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 67.8 га газрыг төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 34.0 га төлөвлөсөн.

Газар тариалангийн бүс: Сумын төвийн урд хэсэгт хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 26.5 га газрыг төлөвлөсөн

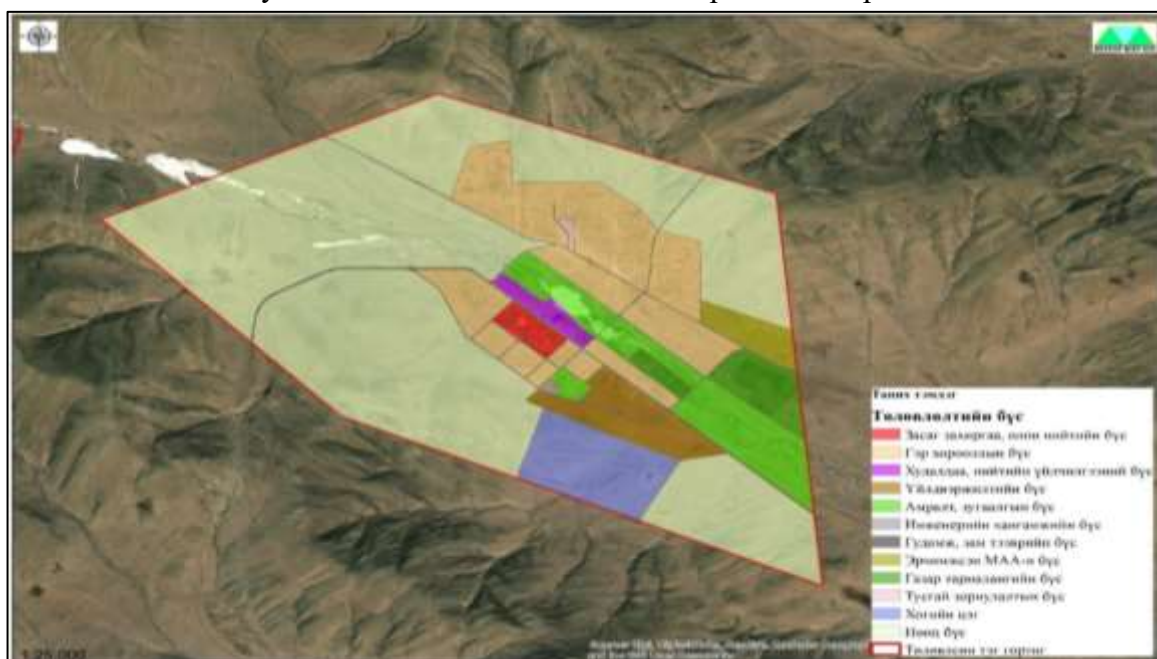
Эрчимжсэн аж ахуйг хөгжүүлэх бүс: Сүүний ферм, гахай, аж ахуйн байхаар тооцон 15.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Инженерийн хангамжийн бүс: Дэд бүтэц, болон инженерийн барилга байгууламжийг хамруулсан 2.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 10.4 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 48.1 га газар төлөвлөсөн.

Хогийн цэг: Сумын төвийн хогийн цэгийн газар 48 га газар эзэлж байна.

Зураг 85. Бүрэгхангай сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

6. Гурванбулаг сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Гурванбулаг сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 154. Функциональ бүсийн төрөл, талбайн хэмжээ

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	11.8	0.3
2	Олон нийтийн бүс	21.5	0.5
3	Амины орон сууцны бүс	22.8	0.6
4	Гэр хорооллын бүс	362.1	9.2
5	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	46.2	1.2
6	Үйлдвэржилтийн бүс	182.7	4.6
7	Газар тариалангийн бүс	318.2	8
8	Гудамж, зам тээврийн бүс	34.2	0.9
9	Амралт, зугаалгын бүс	8.6	0.2
10	Ногоон байгууламжийн бүс	13.3	0.3
11	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	2167.4	54.8
12	Нөөц бүс	766.3	19.4
НИЙТ		3955.1	100

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 11.8 га талбайг эзэлж байна.

Олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 21.5 га талбайг эзэлж байна.

Амины орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 22.8 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 362.1 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 46.2 га газар төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 182.7 га төлөвлөсөн.

Газар тариалангийн бүс: Сумын төвийн урд хэсэгт хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 318.2 га газрыг төлөвлөсөн

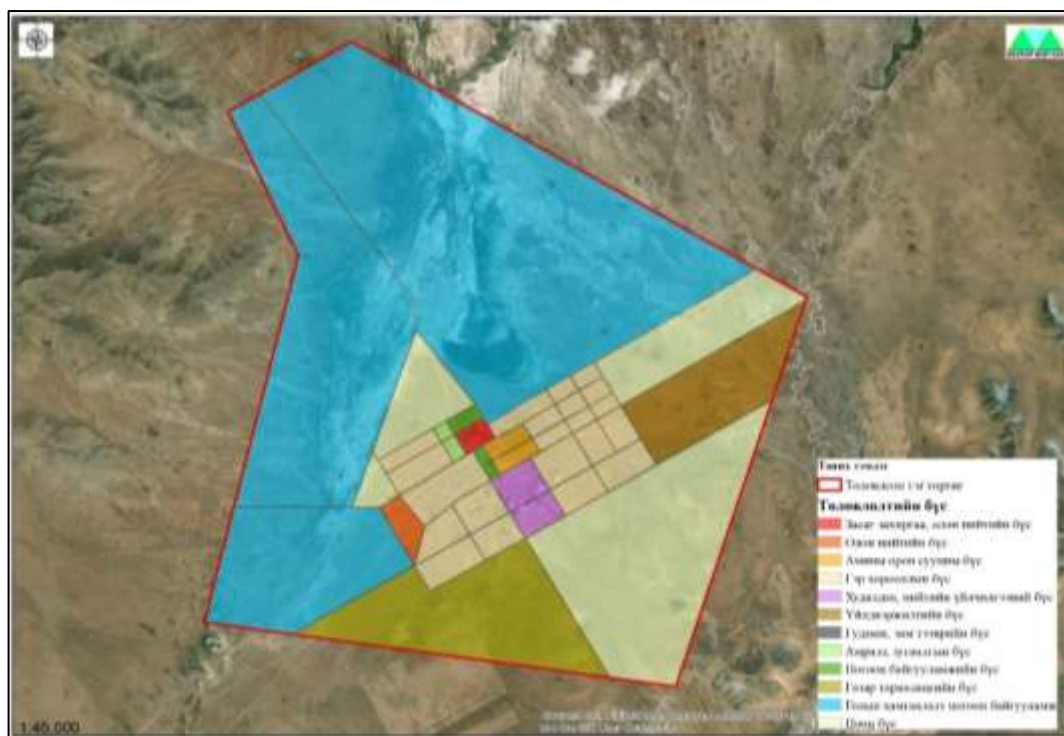
Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 34.2 га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 8.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 13.3 га газрыг төлөвлөсөн.

Голын хамгаалалтын бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй голын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн бөгөөд нийт 2167.4 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 766.3 га газар төлөвлөсөн.

Зураг 86. Гурванбулаг сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

7. **Дашинчилэн сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө.** Дашинчилэн сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 155. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Олон нийтийн бүс	44.5	2.6
2	Орон сууцны бүс	18.7	1.1
3	Амины орон сууцны бүс	28.2	1.7
4	Гэр хорооллын бүс	204.2	11.9
5	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	84.7	4.9
6	Амралт, зугаалга, спортын бүс	27.6	1.6
7	Амралт, зугаалгын бүс	10.9	0.6
8	Газар тариалангийн бүс	173.8	10.2
9	Гудамж, зам тээврийн бүс	36	2.1
10	Инженерийн хангамжийн бүс	10.7	0.6
11	Ногоон байгууламжийн бүс	105.2	6.2
12	Нөөц бүс	966.1	56.5
НИЙТ		1710.7	100

Олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 44.5 га талбайг эзэлж байна.

Орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 18.7 га газарт төлөвлөсөн.

Амины орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 28.2 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 204.2 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 84.7 га газар төлөвлөсөн.

Амралт зугаалга, спортын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, бие тамир спортын талбай, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 27.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 10.9 га газрыг төлөвлөсөн.

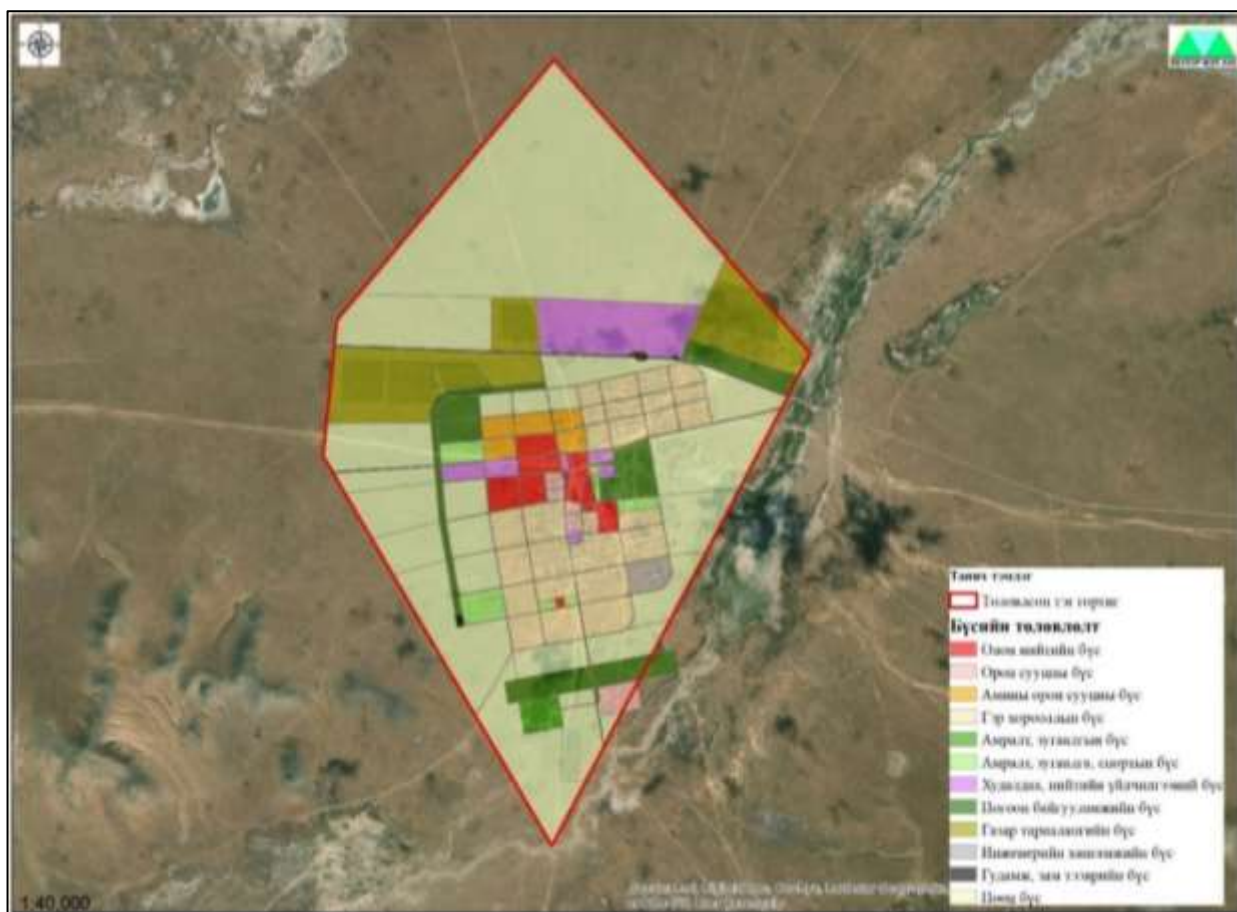
Газар тариалангийн бүс: Сумын төвийн урд хэсэгт хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 173.8 га газрыг төлөвлөсөн

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 36.0 га газрыг төлөвлөсөн.

Инженерийн хангамжийн бүс: Дэд бүтэц, болон инженерийн барилга байгууламжийг хамруулсан 10.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 105.2 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 966.1 га газар төлөвлөсөн.

Зураг 87. Дашинчилэн сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

8. Могод сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Могод сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн /Хүснэгт 156/.

Хүснэгт 156. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	8.8	1.6
2	Соёл үйлчилгээ олон нийтийн бүс	3.7	0.7
3	Орон сууцны бүс	2.3	0.4
4	Амины орон сууцны бүс	111.8	19.8
5	Гэр хорооллын бүс	144.7	25.6
6	Үйлдвэржилтийн бүс	17.5	3.1
7	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	5.2	0.9
8	Эрчимжсэн МАА-н бүс	45	8
9	Гудамж, зам тээврийн бүс	17.2	3
10	Тусгай зориулалтын бүс	0.5	0.1
11	Амралт, зугаалгын бүс	7.7	1.4
12	Ногоон байгууламжийн бүс	76.3	13.5
13	Нөөц бүс	124.2	22
НИЙТ		564.9	100

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 8.8 га талбайг эзэлж байна.

Соёл үйлчилгээ олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд олон нийтийн байгууллагууд, соёлын төв, сургууль, цэцэрлэг зэргийг тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 3.7 га талбайг эзэлж байна.

Орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 2.3 га газарт төлөвлөсөн.

Амины орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 111.8 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 144.7 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 17.5 га төлөвлөсөн.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 5.2 га газарт төлөвлөсөн.

Эрчимжсэн аж ахуйг хөгжүүлэх бүс: Сүүний ферм, гахай, аж ахуйн байхаар тооцон 45.0 га газрыг төлөвлөсөн.

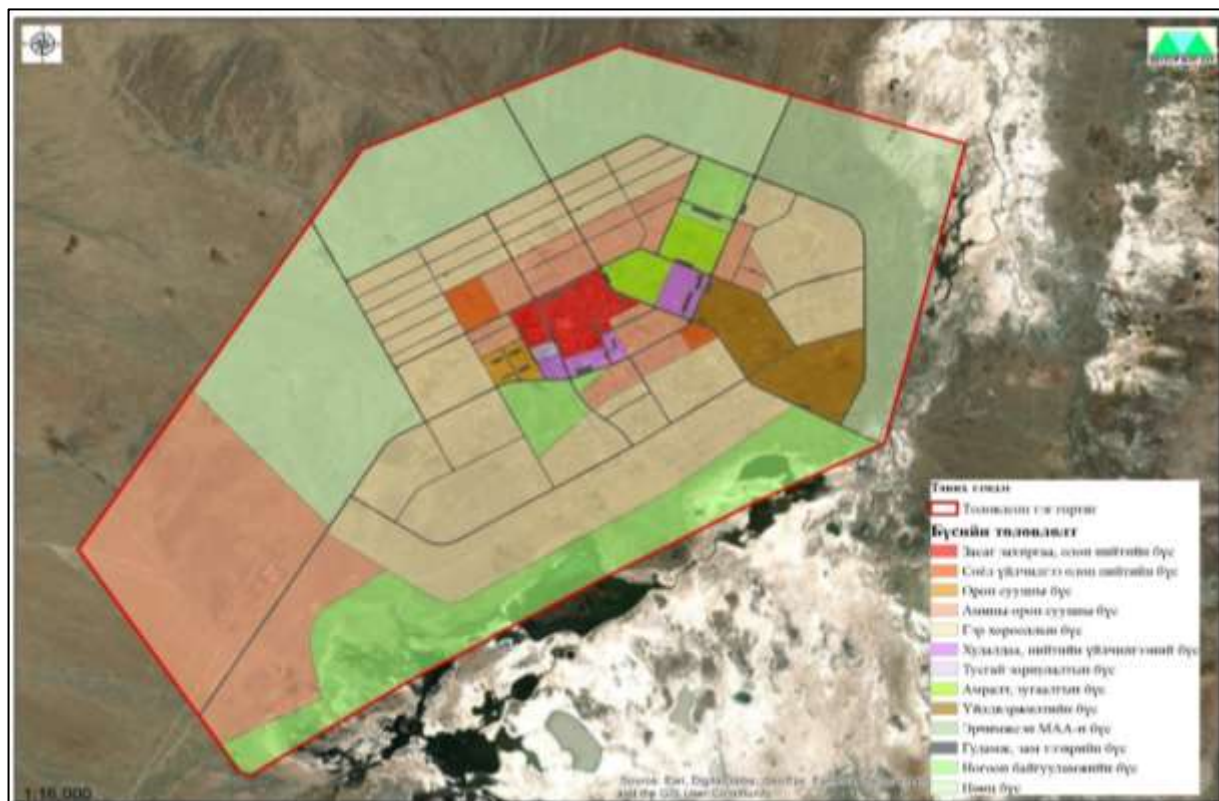
Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 17.2 га газрыг төлөвлөсөн.

Тусгай зориулалтын бүс: Энэхүү бүсэд 0.5 га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 7.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 76.3 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 689.1 га газарт төлөвлөсөн.

Зураг 88. Могод сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

9. Орхон сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Орхон сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 157. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	21.0	0.9
2	Амины орон сууцны бүс	31.0	1.3
3	Гэр хорооллын бүс	91.8	3.9
4	Зуслангийн бүс	35.0	1.5
5	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	133.9	5.7
6	Үйлдвэржилтийн бүс	226.1	9.5
7	Гудамж, зам тээврийн бүс	22.7	1.0
8	Газар тариалангийн бүс	284.7	12.0
9	Эрчимжсэн МАА-н бүс	389.8	16.4
10	Амралт, зугаалгын бүс	464.1	19.6
11	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	124.6	5.3
12	Ногоон байгууламжийн бүс	76.2	3.2
13	Нөөц бүс	469.0	19.8
НИЙТ		2370.0	100.0

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 21.0 га талбайг эзэлж байна.

Амины орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 31.0 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 91.8 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Зуслангийн бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зуслангийн зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 35.0 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 133.9 га газар төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 226.1 га төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 22.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Газар тариалангийн бүс: Сумын төвийн урд хэсэгт хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 284.7 га газрыг төлөвлөсөн

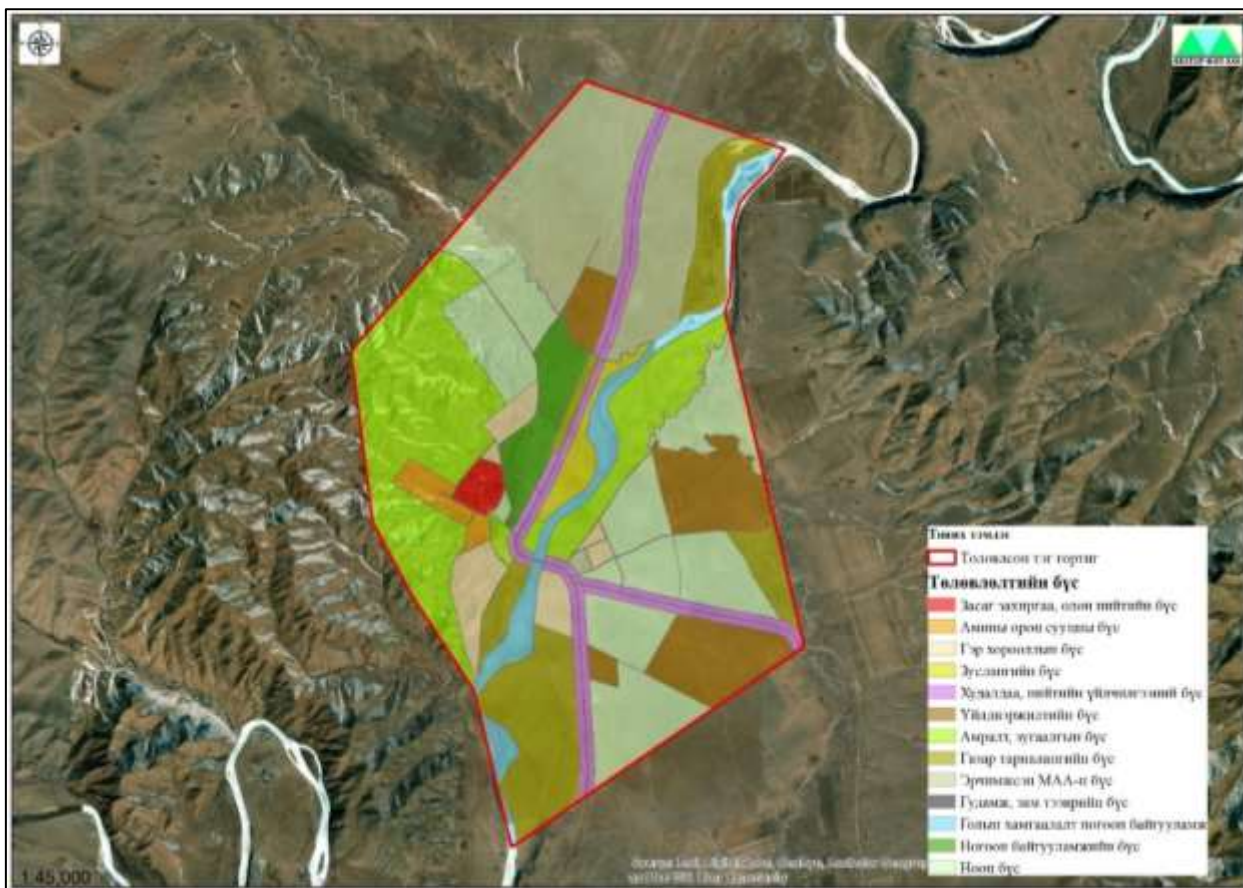
Эрчимжсэн аж ахуйг хөгжүүлэх бүс: Сүүний ферм, гахай, аж ахуйн байхаар тооцон 389.8 га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 464.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Голын хамгаалалтын бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй голын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн бөгөөд нийт 124.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 76.32 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 469.0 га газар төлөвлөсөн.

Зураг 89. Орхон сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

10. Рашаант сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Рашаант сумын суурьшлын тэг гортиг доторх нутаг дэвсгэрийг хотын функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 158. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	10	1
2	Амины орон сууцны бүс	7.3	0.7
3	Гэр хорооллын бүс	237.3	24.2
4	Гэр хорооллын холимог бүс	50	5.1
5	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	70.5	7.2
6	Үйлдвэржилтийн бүс	41.3	4.2
7	Газар тариалангийн бүс	11.2	1.1
8	Эрчимжсэн МАА-н бүс	69.6	7.1
9	Инженерийн хангамжийн бүс	20	2
10	Үерийн хамгаалалтын бүс	25.8	2.6
11	Гудамж, зам тээврийн бүс	11.6	1.2
12	Амралт, зугаалгын бүс	3.2	0.3
13	Ногоон байгууламжийн бүс	28.3	2.9
14	Нөөц бүс	394.9	40.2
НИЙТ		981	100

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 10.0 га талбайг эзэлж байна.

Амины орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 7.3 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 237.3 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Гэр хорооллын холимог бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх газар болон бусад бүсүүдийн холимог бүс 50.0 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 70.5 га газар төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 41.3 га төлөвлөсөн.

Газар тариалангийн бүс: Сумын төвийн урд хэсэгт хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 11.2 га газрыг төлөвлөсөн

Эрчимжсэн аж ахуйг хөгжүүлэх бүс: Сүүний ферм, гахай, аж ахуйн байхаар тооцон 69.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Инженерийн хангамжийн бүс: Дэд бүтэц, болон инженерийн барилга байгууламжийг хамруулсан 20.0 га газрыг төлөвлөсөн.

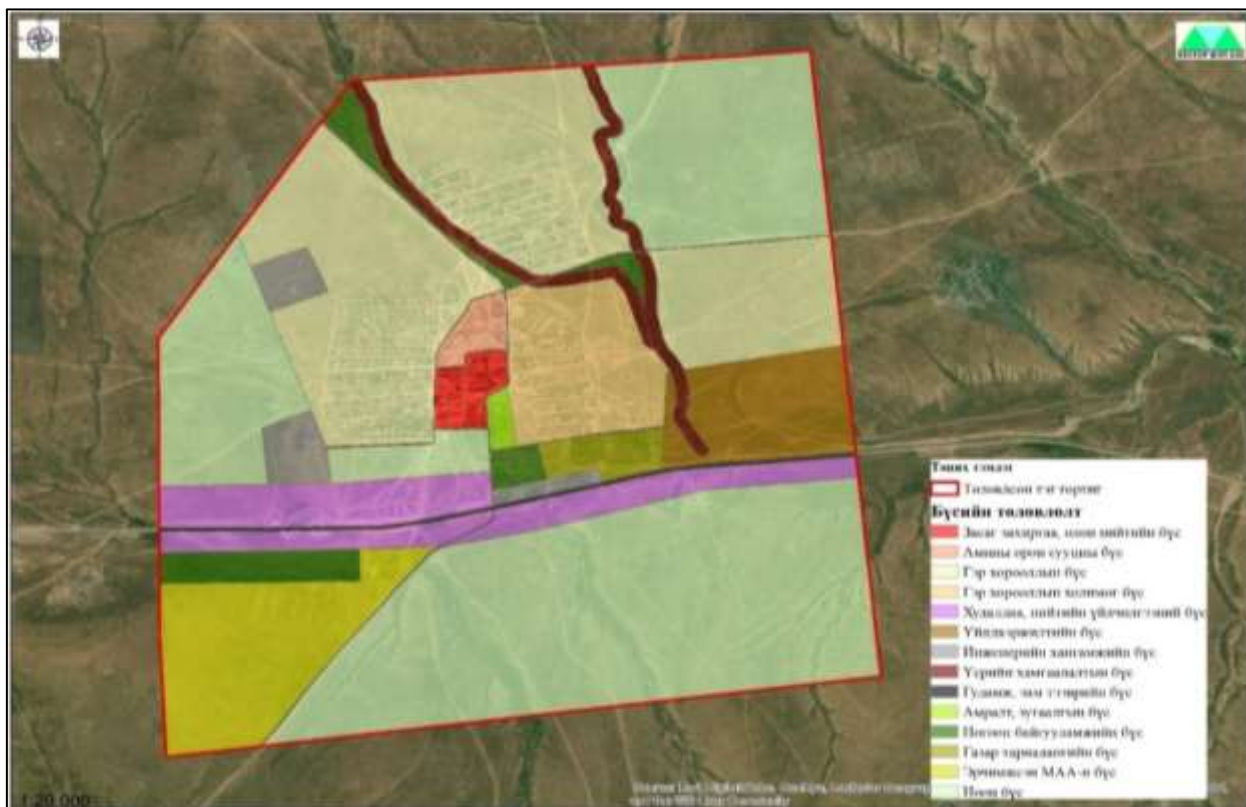
Үерийн хамгаалалтын бүс: Сумын төвийн хойноос орж ирдэг үерээс хамгаалан үерийн хамгаалалтын бүсийн 25.8 га газрыг төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 11.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 3.2 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 28.3 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 394.9 га газар төлөвлөсөн.

Зураг 90. Рашаант сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

11. Сайхан сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Сайхан сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 159. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	1.6	0.2
2	Олон нийтийн бүс	3.9	0.4
3	Суурьшлын бүс	216.5	23.3
4	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	14.4	1.5
5	Үйлдвэржилтийн бүс	16.6	1.8
6	Тусгай зориулалтын бүс	2.1	0.2
7	Хөдөө аж ахуй үйлчилгээний	15.6	1.7
8	Амралт, зугаалгын бүс	10.9	1.2
9	Ногоон байгууламжийн бүс	37.7	4.1
10	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	99.6	10.7
11	Гудамж, зам тээврийн бүс	16.4	1.8
12	Нөөц бүс	141.2	15.2
13	Сул чөлөөтэй газар	352.7	38
НИЙТ		928.9	100

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 1.6 га талбайг эзэлж байна.

Олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 3.9 га талбайг эзэлж байна.

Суурьшлын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 216.5 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 14.4 га газар төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 16.6 га төлөвлөсөн.

Тусгай зориулалтын бүс: Энэхүү бүсэд 2.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Хөдөө аж ахуй үйлчилгээний: Хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэх зорилгоор олгогдсон 15.6 га газрыг төлөвлөсөн

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 10.9 га газрыг төлөвлөсөн.

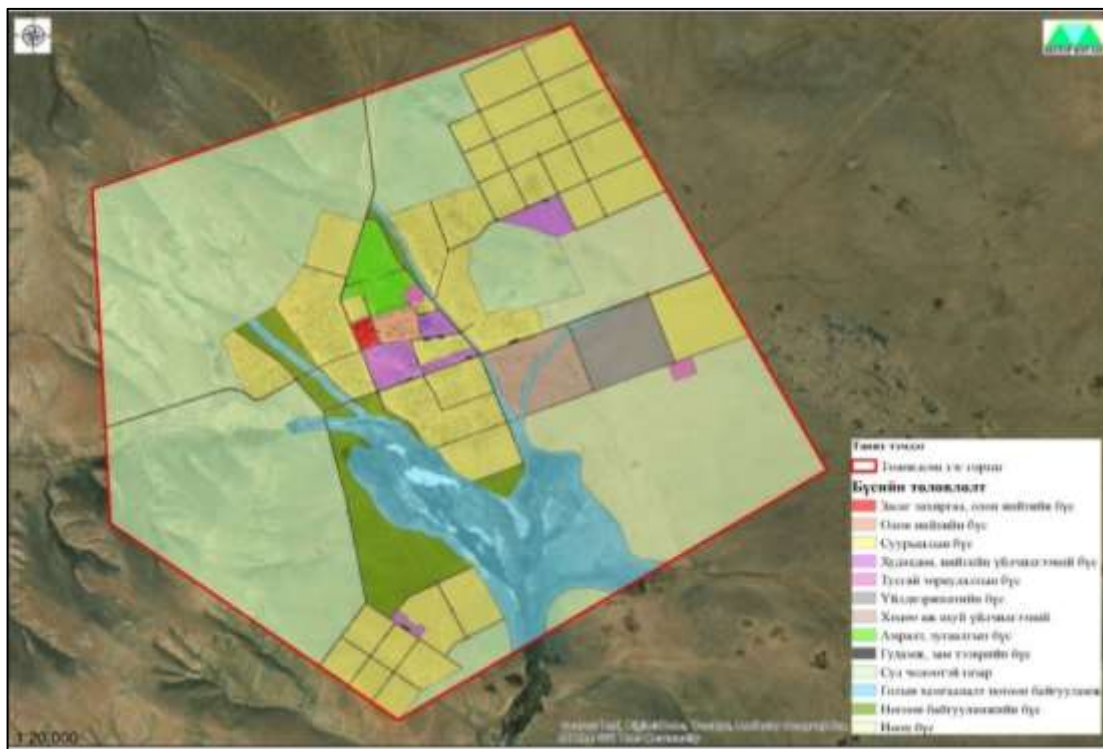
Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 37.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Голын хамгаалалтын бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй голын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн бөгөөд нийт 99.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 16.4 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 141.2 га газар төлөвлөсөн.

Сул чөлөөтэй газар: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан сул чөлөөтэй газарт 352.7 га газар төлөвлөсөн.

Зураг 91. Сайхан сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

12. Сэлэнгэ сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Сэлэнгэ сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 160. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Төрийн үйлчилгээ олон нийтийн бүс	21.6	1.8
2	Амины орон сууцны бүс	25.8	2.2
3	Гэр хорооллын бүс	532	45.2
4	Холимог бүс	31.4	2.7
5	Үйлдвэрийн бүс	132.1	11.2
6	Газар тариалангийн бүс	82.3	7
7	Гудамж, зам тээврийн бүс	24.6	2.1
8	Ногоон байгууламж, цэцэрлэгт хүрээлэнгийн бүс	12.6	1.1
9	Ногоон байгууламж	31.9	2.7
10	Амралт зугаалга, аялал жуулчлалын бүс	26.5	2.3
11	Ашиглалтыг хязгаарлах бүс	255.6	21.7
НИЙТ		1176.3	100

Төрийн үйлчилгээ олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк, цэцэрлэг,, сургууль зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 21.6 га талбайг эзэлж байна.

Амины орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 25.8 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 532.0 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Холимог бүс: Цаашид үйлдвэр, үйлчилгээ, төрийн захиргааны байгуулаг шинээр байгуулагдахаар тооцон 31.4 га газрыг төлөвлөсөн.

Үйлдвэрийн бүс: Жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 132.1 га төлөвлөсөн.

Газар тариалангийн бүс: Газар тариалан, хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 82.3 га газрыг төлөвлөсөн

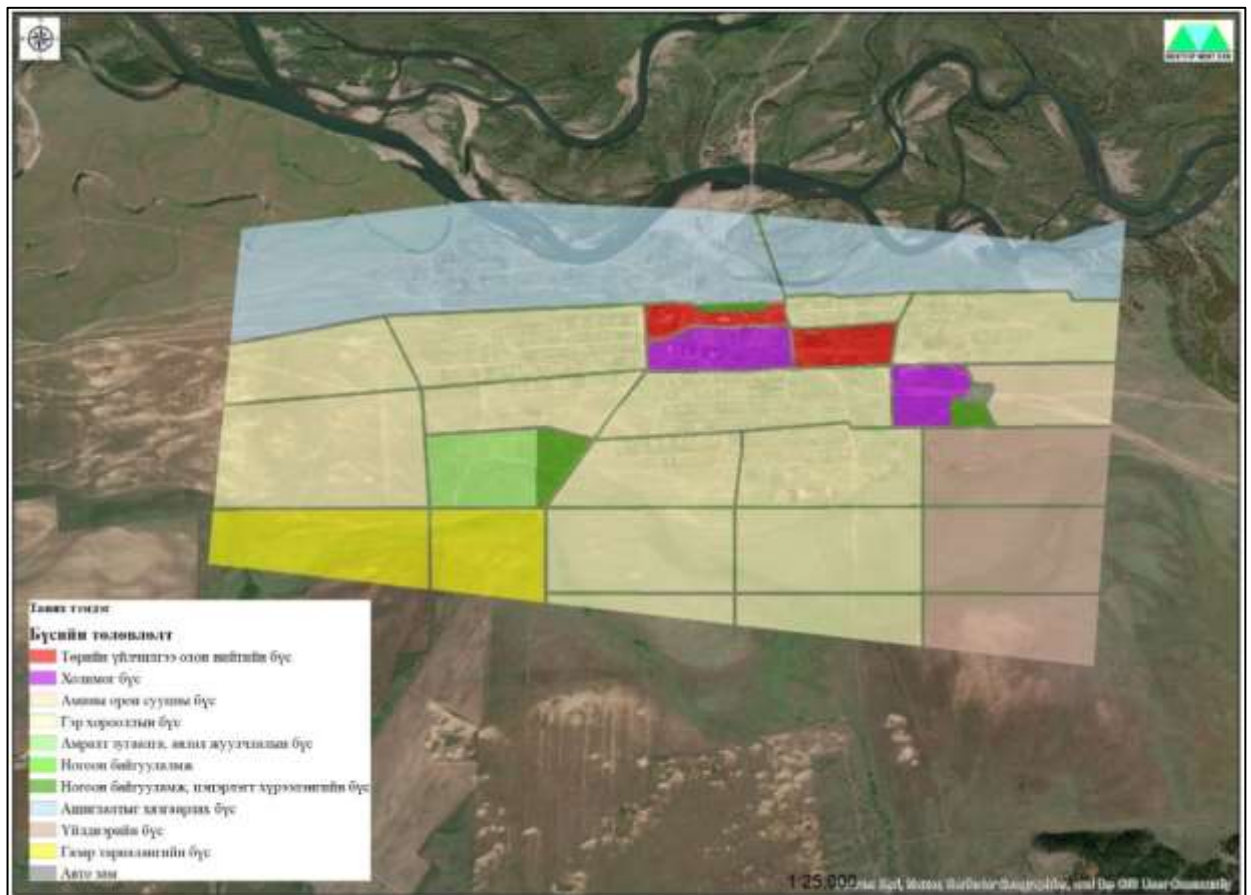
Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 24.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалга, аялал жуулчлалын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 26.5 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламж, цэцэрлэгт хүрээлэнгийн бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 12.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламж бүс: Энэхүү бүсэд байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 31.9 га газрыг төлөвлөсөн.

Голын хамгаалалтын бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй голын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн бөгөөд нийт 255.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Зураг 92. Сэлэнгэ сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

13. Тэшиг сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Тэшиг сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 161. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Ажил хэргийн бүс газар	4.8	0.1
2	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	9.4	0.2
3	Олон нийтийн бүс	8.4	0.2
4	Олон нийт, орон сууцны бүс	44	0.9
5	Олон нийт, орон сууцны нөөц бүс	58.2	1.1
6	Орон сууцны бүс	4.7	0.1
7	Холимог бүс	87	1.7
8	Гэр хорооллын бүс	647.7	12.7
9	Дахин төлөвлөлт хийх бүс газар	107.3	2.1
10	Суурьшлын нөөц бүс	1380.4	27.1
11	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	77.4	1.5
12	Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн бүс	27.6	0.5
13	Газар тариалангийн бүс	139	2.7
14	ХАА хөгжүүлэх бүс	1079.1	21.2
15	Инженерийн хангамжийн бүс	5.6	0.1
16	Гудамж, зам тээврийн бүс	144.7	2.8
17	Амралт, зугаалгын бүс	212	4.2
18	Ногоон байгууламжийн бүс	689.2	13.6
19	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	358.2	7
НИЙТ		5084.4	100

Ажил хэргийн бүсэд: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 4.8 га талбайг эзэлж байна.

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 9.4 га талбайг эзэлж байна.

Олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 8.4 га талбайг эзэлж байна.

Олон нийт, орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 44.0 га газарт төлөвлөсөн.

Олон нийт, орон сууцны нөөц бүс: Энэхүү бүсийг цаашид олгох боломжтой нөөц бүсээр төлөвлөсөн бөгөөд 58.2 га газарт төлөвлөсөн.

Орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 4.7 га газарт төлөвлөсөн

Холимог бүс: Цаашид үйлдвэр, үйлчилгээ, төрийн захиргааны байгуулаг шинээр байгуулагдахаар тооцон 87.0 га газрыг төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 647.7 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Дахин төлөвлөлт хийх бүс газар: Дахин төлөвлөлт хийж бүсийг тодорхойлох зорилгоор 107.3 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Суурьшлын нөөц бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор цаашид олгох газрыг 1380.2 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 77.4 га газар төлөвлөсөн.

Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 27.6 га төлөвлөсөн.

Газар тариалангийн бүс: Сумын төвийн урд хэсэгт хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 139.0 га газрыг төлөвлөсөн

ХАА хөгжүүлэх бүс: Хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэх зорилгоор олгогдсон 1079.1 га газрыг төлөвлөсөн

Инженерийн хангамжийн бүс: Дэд бүтэц, болон инженерийн барилга байгууламжийг хамруулсан 5.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 144.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 212.0 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 689.2 га газрыг төлөвлөсөн.

Голын хамгаалалтын бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй голын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн бөгөөд нийт 358.2 га газрыг төлөвлөсөн.

Зураг 93. Тэшиг сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

14. Хангал сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Хангал сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн /Хүснэгт 162/.

Хүснэгт 162. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	8	0.5
2	Олон нийтийн бүс	3.7	0.3
3	Холимог бүс	6.7	0.5
4	Орон сууцны бүс	1	0.1
5	Амины орон сууцны бүс	4.4	0.3
6	Гэр хорооллын бүс	57.8	4

7	Суурьшлын бүс	86.6	6
8	Суурьшлын нөөц бүс	11.5	0.8
9	Төсөл сонгон шалгаруулалтаар олгох газар	2	0.1
10	Дуудлага худалдаагаар олгох газар	2.1	0.1
11	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	12.3	0.8
12	Барилгажих боломжгүй бүс	1.4	0.1
13	Амралт, зугаалга, спортын бүс	5.1	0.3
14	Амралт, зугаалгын бүс	158.4	10.9
15	Тусгай зориулалтын бүс	20.8	1.4
16	Үйлдвэржилтийн бүс	6.7	0.5
17	Гудамж, зам тээврийн бүс	54.9	3.8
18	Газар тариалангийн бүс	39.8	2.7
19	Цэцэрлэгжүүлж, зүлэгжүүлэх талбай	1.6	0.1
20	Ногоон байгууламжийн бүс	11	0.8
21	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	140.9	9.7
22	Нөөц бүс	8.7	0.6
23	Сул чөлөөтэй газар	806.9	55.6
НИЙТ		1452.4	100

Засаг захиргаа, олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд төрийн захиргаа, олон нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 8.0 га талбайг эзэлж байна.

Олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 3.7 га талбайг эзэлж байна.

Холимог бүс: Цаашид үйлдвэр, үйлчилгээ, төрийн захиргааны байгуулаг шинээр байгуулагдахаар тооцон 6.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 1.0 га газарт төлөвлөсөн

Амины орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 4.4 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 57.8 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Суурьшлын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 86.6 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Суурьшлын нөөц бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор цаашид олгох газрыг 11.5 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Төсөл сонгон шалгаруулалтаар олгох газар: Барилгажих боломжтой иргэн аж ахуй нэгжийн зориулалтаар цаашид олгох газрыг 2.0 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Дуудлага худалдаагаар олгох газар: Барилгажих боломжтой иргэн аж ахуй нэгжийн зориулалтаар цаашид олгох газрыг 2.1 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Барилгажих боломжгүй бүс: Барилгажих боломжгүй газарт 1.4 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Амралт зугаалга, спортын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, бие тамир спортын талбай, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 5.1 га газрыг төлөвлөсөн

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 158.4 га газрыг төлөвлөсөн.

Тусгай зориулалтын бүс: Энэхүү бүсэд 20.8 га газрыг төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 6.7 га төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 54.9 га газрыг төлөвлөсөн.

Газар тариалангийн бүс: Сумын төвийн урд хэсэгт хүлэмжийн аж ахуй, төмс, хүнсний ногоо тариалах зорилгоор 39.8 га газрыг төлөвлөсөн

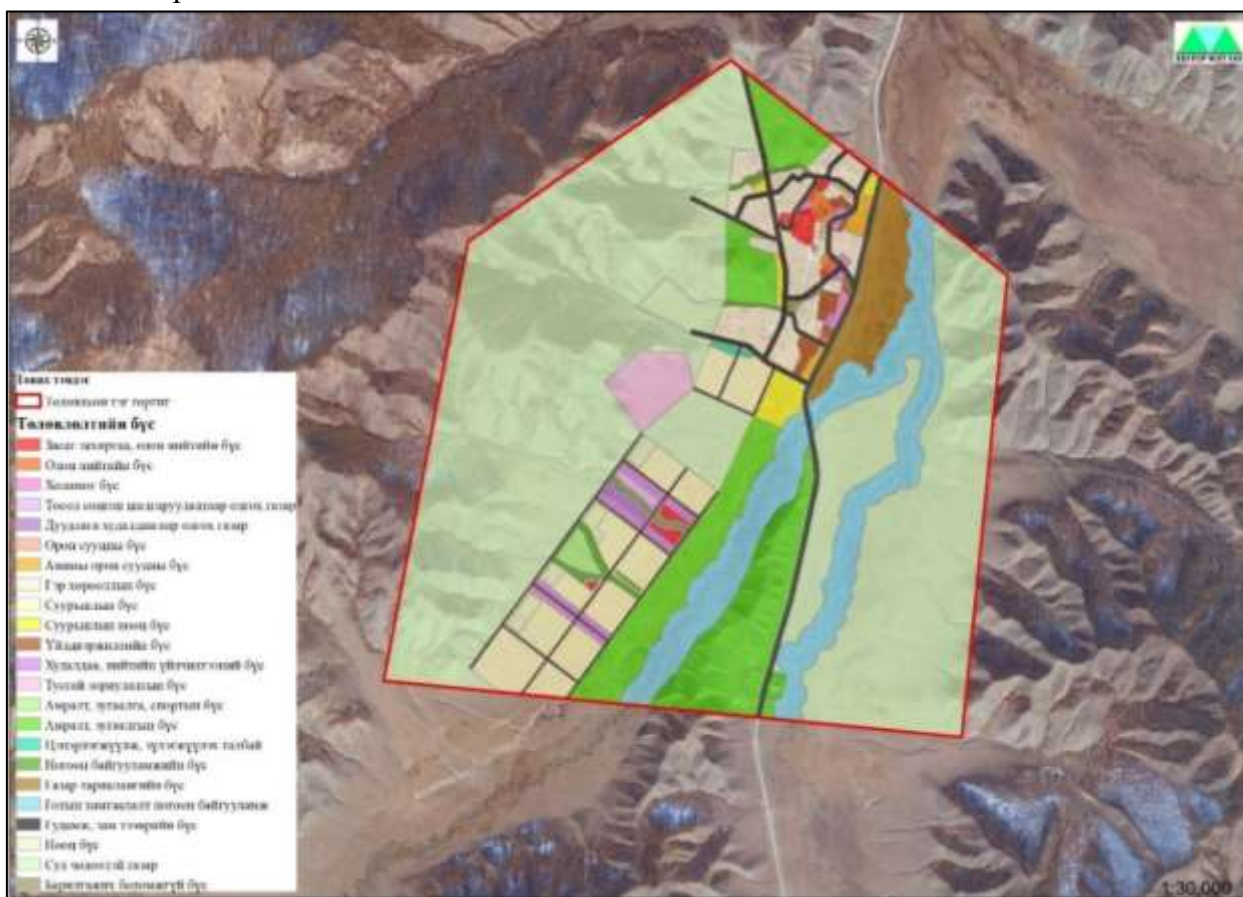
Цэцэрлэгжүүлж, зүлэгжүүлэх талбай: Цэцэрлэгжүүлэн амралт аялал зугаалгын бүс болгох 1.6 га газрыг төлөвлөсөн.

Ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 11.0 га газрыг төлөвлөсөн.

Голын хамгаалалтын бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй голын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн бөгөөд нийт 140.9 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 8.7 га газар төлөвлөсөн.

Сул чөлөөтэй газар: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан сул чөлөөтэй газарт 806.9 га газар төлөвлөсөн.

Зураг 94. Хангал сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

15. Хишиг-Өндөр сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Хишиг-Өндөр сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 163. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Олон нийтийн бүс	14.4	0.5
2	Орон сууцны бүс	3.2	0.1
3	Амины орон сууцны бүс	26.3	1

4	Гэр хорооллын бүс	152.3	5.5
5	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	25.5	0.9
6	Үйлдвэржилтийн бүс	11.6	0.4
7	Амралт, зугаалга, спортын бүс	10.4	0.4
8	Амралт, зугаалгын бүс	134.9	4.9
9	Газар тариалангийн бүс	23.7	0.9
10	Эрчимжсэн МАА-н бүс	10.7	0.4
11	Инженерийн хангамжийн бүс	3.8	0.1
12	Гудамж, зам тээврийн бүс	13	0.5
13	Хамгаалалтын ногоон бүс	95	3.4
14	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	372.1	13.5
15	Нөөц бүс	1770.4	64.1
16	Хогийн цэг	93	3.4
НИЙТ		2760.3	100

Олон нийтийн бүсэд: Энэ бүсэд нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, банк зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 14.4 га талбайг эзэлж байна.

Орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 3.2 га газарт төлөвлөсөн.

Амины орон сууцны бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой 26.3 га газарт төлөвлөсөн.

Гэр хорооллын бүс: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор 152.3 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 25.5 га газар төлөвлөсөн.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 11.6 га төлөвлөсөн.

Амралт зугаалга, спортын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, бие тамир спортын талбай, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 10.4 га газрыг төлөвлөсөн.

Амралт зугаалгын бүс: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн, иргэдийн амралт зугаалгын бүсийн 134.9 га газрыг төлөвлөсөн.

Эрчимжсэн аж ахуйг хөгжүүлэх бүс: Сүүний ферм, гахай, аж ахуйн байхаар тооцон 10.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Инженерийн хангамжийн бүс: Дэд бүтэц, болон инженерийн барилга байгууламжийг хамруулсан 3.8 га газрыг төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 23.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Хамгаалалтын ногоон бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй ногоон бүсийн төлөвлөсөн бөгөөд нийт 95.0 га газрыг төлөвлөсөн.

Голын хамгаалалтын бүс: Бусад зориулалтаар газар олгох боломжгүй голын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн бөгөөд нийт 372.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Нөөц бүс: Сумын төвийн бусад газрыг хамруулсан бөгөөд нийт 1770.4 га газар төлөвлөсөн.

Хогийн цэг: Сумын төвийн хогийн цэгийн газар 93 га газар эзэлж байна.

Зураг 95. Хишиг-Өндөр сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

16. Хутаг-Өндөр сумын функциональ бүсийн төлөвлөгөө. Хутаг-Өндөр сумын төвийн суурьшлын газрын төлөвлөлтийг өмнө хийгдсэн “Хот байгуулалтын төлөвлөгөө”-тэй уялдуулан суурьшлын бүсийн тэг гортиг түүний тэлэх нөөц газарт хот суурины функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Хот суурин газрын тэлэх нөөц газрыг, иргэнд өмчлүүлэх нөөц газартай нь уялдуулан дараах функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 164. Сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Функциональ бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Төрийн үйлчилгээ олон нийтийн бүс	23.7	1.2
2	Суурьшлын бүс	963.7	49
3	Суурьшлын бүсийн нөөц газар	123.8	6.3
4	Үйлдвэрийн бүс	285.8	14.5
5	Үйлдвэрийн бүсийн нөөц газар	31.1	1.6
6	Хөдөө аж ахуйн бүс	120.5	6.1
7	Худалдаа, үйлчилгээний бүс	90.2	4.6
8	Хурдны зам дагуух хамгаалалтын ногоон байгууламж	75.7	3.8
9	Нийтийн эзэмшлийн ногоон байгууламж	205.3	10.4
10	Авто зам	48.1	2.4
НИЙТ		1967.9	100

Төрийн үйлчилгээ олон нийтийн бүс: Энэ бүсэд нийтийн байгууллагууд, цагдаагийн газар, соёлын төв, сургууль, цэцэрлэг, банк, төрийн байгууллага зэрэг байгууллагууд байрлахаар тооцон суурьшлын бүсийн төв хэсэгт 23.7 га талбайг эзэлж байна.

Суурьшлын бүс: Энэхүү бүсийг суурьшлын бүсийн төв хэсэгт дэд бүтцэд бүрэн холбогдох боломжтой болон одоогийн гэр хорооллын бүсийн 963.7 га газарт төлөвлөсөн.

Суурьшлын бүсийн нөөц газар: Гэр бүлийн хэрэгцээний зориулалтаар иргэнд өмчлүүлэх зорилгоор цаашид олгох газрыг 123.8 га газрын төлөвлөн оруулсан.

Үйлдвэржилтийн бүс: Аймаг, орон нутаг, иргэдийн саналыг харгалзан уг бүсэд жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 1285.8 га төлөвлөсөн.

Үйлдвэрийн бүсийн нөөц газар: Цаашид жижиг дунд үйлдвэрлэл хөгжүүлэх боломжтой 31.1 га төлөвлөсөн.

Хөдөө аж ахуйн бүс: Хөдөө аж ахуйг хөгжүүлэх, эрчимжсэн мал аж ахуйг хөгжүүлэх зорилгоор олгогдохоор 120.5 га газрыг төлөвлөсөн

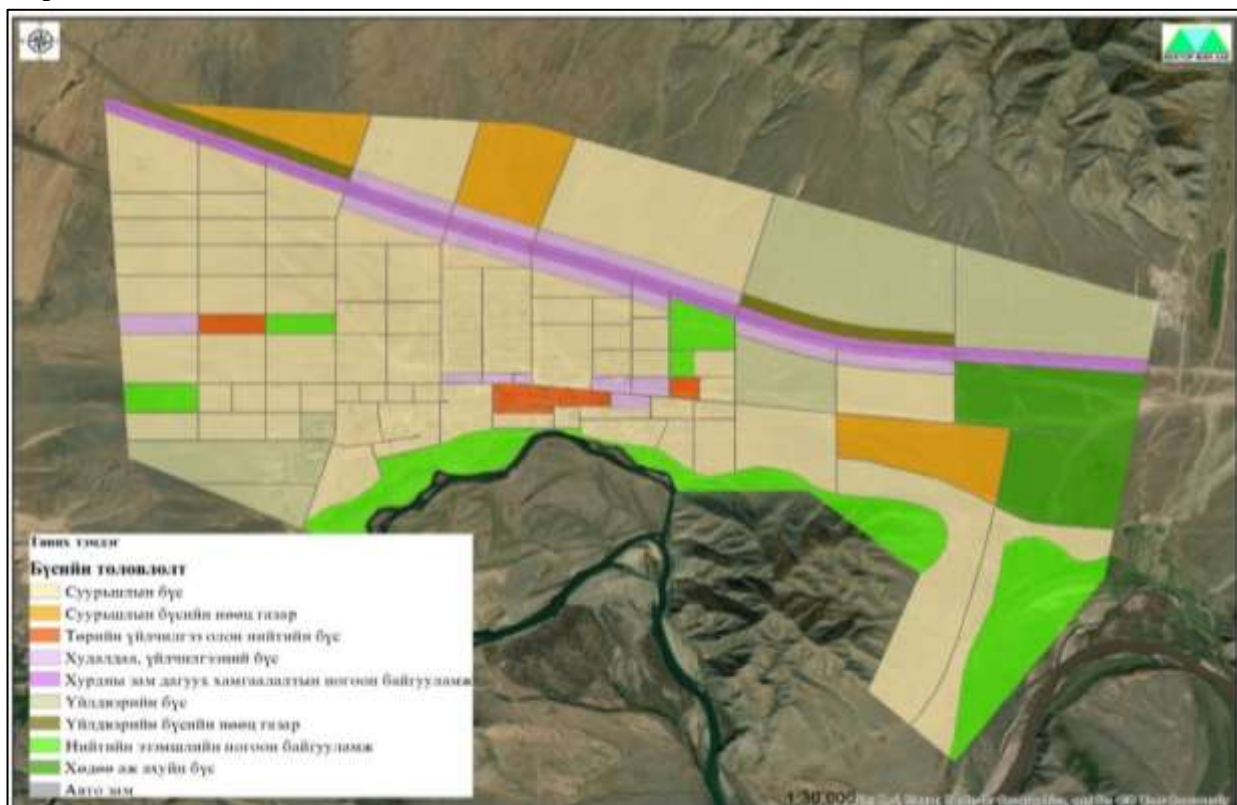
Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 90.2 га газар төлөвлөсөн.

Худалдаа, үйлчилгээний бүс. Сумын төвийн худалдаа үйлчилгээний зориулалтаар олгогдсон болон цаашид олгогдох боломжтой 90.2 га газар төлөвлөсөн.

Хурдны зам дагуух хамгаалалтын ногоон байгууламж: Энэхүү бүсэд автозам дагуу цаашид ойжуулалт хийх бүсийн 75.7 га газрыг төлөвлөсөн.

Нийтийн эзэмшлийн ногоон байгууламжийн газар: Энэхүү бүсэд цэцэрлэгт хүрээлэн болгон хөгжүүлэх зорилгоор болон байгалийн аясаар ногоон байгууламж болох боломжтой 205.3 га газрыг төлөвлөсөн.

Гудамж, зам тээврийн бүс: Автозам болон туслах замыг бүрэн хамруулан 48.1 га газрыг төлөвлөсөн.

Зураг 96. Хутаг-Өндөр сумын төвийн функциональ бүсийн төлөвлөгөө

2.2.1.3. Шинээр үүсэр суурингын төлөвлөгөө

Төлөвлөж буй шинэ суурьшилд хүн ажиллаж, амьдрах нөхцөл, орон сууцны хангамжийг дээшлүүлэх, шаардлагатай соёл, олон нийтийн болон ахуй үйлчилгээний барилга байгууламж нэмэгдүүлэх, эмх замбараагүй газар ашиглалтыг цэгцлэх, орц гарцгүй олголттой эдэлбэр газруудыг дахин төлөвлөх, эдийн засгийн хөглийн үндэс суурь болох орон нутгийн жижиг дунд үйлдвэрлэлийг эрчимжүүлэхээр тооцож төлөвлөлтийн хүчин чадалд тулгуурлан функциональ бүсүүдийг төлөвлөсөн.

Булган аймагт нийт 4 сумын 5 байршилд нийт 562.6 га газарт шинээр суурьшил төлөвлөсөн.

Хүснэгт 165. Шинээр үүсэх суурьшлын төлөвлөгөө

№	Газрын нэр	Сумын нэр	Талбай /га/	Эргэлтийн цэгийн	Өргөрөг	Уртраг	Төлөвлөлтийн үе шат
1	Үтрэм	Баян-Агт	68.0	1	49°14'37.95"	102°02'34.54"	1
				2	49°14'16.97"	102°02'47.95"	
				3	49°14'04.88"	102°02'03.88"	
				4	49°14'25.87"	102°01'50.46"	
2	Бургастын хоолой	Бугат	248.0	1	49°04'43.15"	103°49'31.67"	1
				2	49°04'35.21"	103°50'29.89"	
				3	49°04'35.16"	103°51'31.33"	
				4	49°03'59.45"	103°51'38.74"	
				5	49°03'55.48"	103°50'57.55"	
				6	49°04'11.06"	103°50'17.01"	
				7	49°04'21.50"	103°49'22.12"	
3	Туулын гүүр	Бүрэгхангай	28.1	1	48°14'09.79"	104°19'36.30"	1
				2	48°13'58.24"	104°19'23.65"	
				3	48°14'10.72"	104°18'59.05"	
				4	48°13'22.24"	104°19'11.69"	
4	Үтрэм	Бүрэгхангай	51.1	1	48°27'18.51"	103°48'59.19"	1
				2	48°27'27.32"	103°49'46.66"	
				3	48°27'13.18"	103°49'55.04"	
				4	48°27'02.30"	103°49'09.23"	
				5	48°27'09.58"	103°49'05.97"	
				6	48°27'09.09"	103°49'02.44"	
5	Хуурай	Хангал	167.4	1	49°05'17.46"	104°15'22.41"	1
				2	49°05'42.94"	104°16'51.19"	
				3	49°05'12.35"	104°16'52.68"	
				4	49°05'02.79"	104°16'34.75"	
				5	49°04'53.08"	104°16'16.54"	
				6	49°04'46.40"	104°16'04.00"	
НИЙТ			562.6				

1. Баян-Агт сумын Үтрэм шинээр үүсэх суурьшлын бүсийн төлөвлөгөө.

Баян-Агт сумын Үтрэм суурьшлын функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Тус суурин газрыг нийт 68 га төлөвлөсөн бөгөөд Гэр хорооллын бүс, үйлдвэржилтийн бүс, худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс, ногоон байгууламжийн бүс, гудамж, зам тээврийн бүсээр төлөвлөсөн.

Хүснэгт 166. Шинээр үүсэх Үтрэм суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө

№	Бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Гудамж, зам тээврийн бүс	13.5	19.9
2	Гэр хорооллын бүс	25.9	38.1
3	Ногоон байгууламжийн бүс	7.9	11.7
4	Үйлдвэржилтийн бүс	9.5	14
5	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	11.1	16.3
НИЙТ		68	100

Зураг 97. Баян-Агт сумын Утрэм суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө

2. **Бугат сумын Бургастын хоолой шинээр үүсэх суурьшлын бүсийн төлөвлөгөө.** Бугат сумын Бургастын хоолой суурьшлын функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Тус суурин газрыг нийт 248 га төлөвлөсөн бөгөөд Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс, гэр хорооллын бүс, худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс, ногоон байгууламжийн бүс, гудамж, зам тээврийн бүсээр, авто замын хамгаалалтын бүсийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 167. Шинээр үүсэх Бургастын хоолой суурьшлын төлөвлөгөө

№	Бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Засаг захиргаа, олон нийтийн бүс	19.1	7.7
2	Гэр хорооллын бүс	182.2	73.5
3	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	14.6	5.9
4	Ногоон байгууламжийн бүс	3.8	1.5
5	Гудамж, зам тээврийн бүс	11.5	4.6
6	Авто замын хамгаалалтын бүс	16.8	6.8
НИЙТ		248	100

Зураг 98. Бугат сумын Бургастын хоолой суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө

3. Бүрэгхангай сумын Туулын гүүрний шинээр үүсэх суурьшлын бүсийн төлөвлөгөө. Бүрэгхангай сумын Туулын гүүрний суурьшлын функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Тус суурин газрыг нийт 28.1 га төлөвлөсөн бөгөөд Гэр хорооллын бүс, хөдөө аж ахуйн бүс, худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс, гудамж, автозамын тээврийн бүсээр төлөвлөсөн.

Хүснэгт 168. Шинээр үүсэх Туулын гүүрний суурьшлын төлөвлөгөө

№	Бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Гэр хорооллын бүс	17.9	7.2
2	Хөдөө аж ахуйн бүс	4.5	1.8
3	Худалдаа үйлчилгээний бүс	1.5	0.6
4	Авто зам	4.3	1.7
Нийт		28.1	100

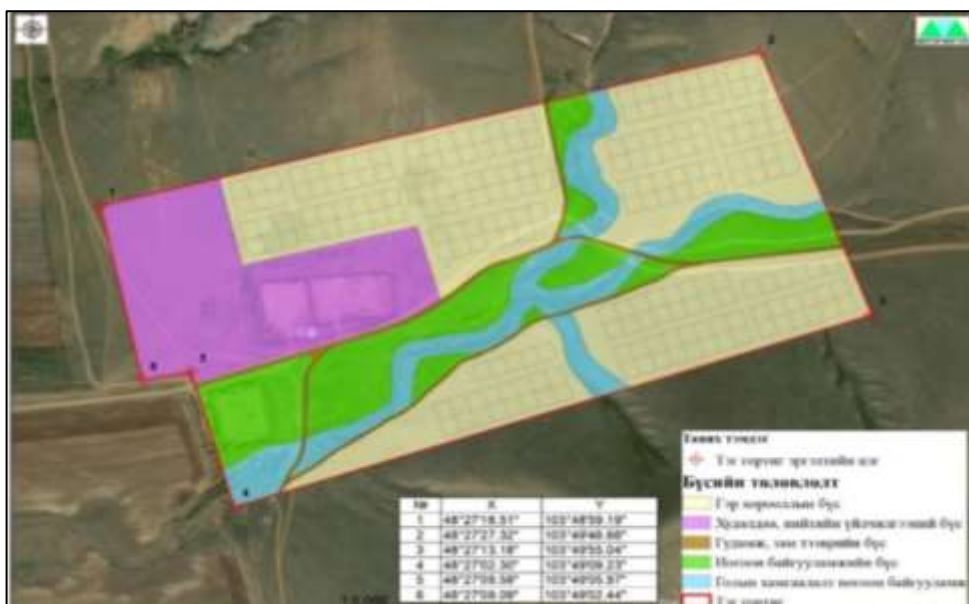

Зураг 99. Бүрэгхангай сумын Туулын гүүрний суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө

4. Бүрэгхангай сумын Үтрэм шинээр үүсэх суурьшлын бүсийн төлөвлөгөө. Бүрэгхангай сумын Үтрэм суурьшлын функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Тус суурин газрыг нийт 51.1 га төлөвлөсөн бөгөөд Гэр хорооллын бүс, худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс, ногоон байгууламжийн бүс, гудамж, зам тээврийн бүс, Голын хамгаалалт ногоон байгууламжаар төлөвлөсөн.

Хүснэгт 169. Шинээр үүсэх Үтрэм суурьшлын төлөвлөгөө

№	Бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Гэр хорооллын бүс	26.2	51.2
2	Худалдаа, нийтийн үйлчилгээний бүс	10	19.5
3	Ногоон байгууламжийн бүс	8	15.6
4	Гудамж, зам тээврийн бүс	1.2	2.4
5	Голын хамгаалалт ногоон байгууламж	5.7	11.2
НИЙТ		51.1	100

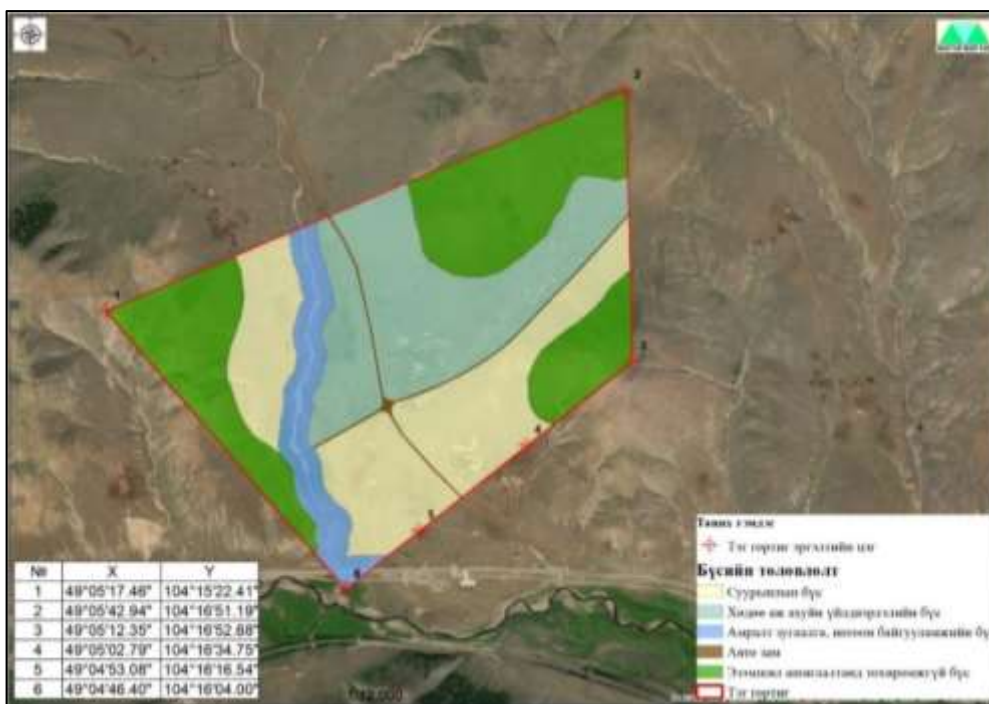
Зураг 100. Бүрэгхангай сумын Утрэм суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө

5. Хангал сумын Хуурайн шинээр үүсэх суурьшлын бүсийн төлөвлөгөө.

Хангал сумын Хуурай суурьшлын функциональ бүсүүдэд төрөлжүүлэн хувааж, тэдгээрийн ерөнхий чиг, үүрэг онцлогийг тодорхойлсон. Тус суурин газрыг нийт 167.4 га төлөвлөсөн бөгөөд Гэр хорооллын суурьшлын бүс, хөдөө аж ахуйг үйлдвэрлэлийн бүс, амралт зугаалга, ногоон байгууламжийн бүс, гудамж, зам тээврийн бүс, Эзэмшил ашиглалтад тохиромжгүй бүсийг төлөвлөсөн.

Хүснэгт 170. Шинээр үүсэх Хуурай суурьшлын төлөвлөгөө

№	Бүсийн төрөл	Талбай /га/	Эзлэх, %
1	Суурьшлын бүс	49.2	29.4
2	Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэлийн бүс	45.7	27.3
3	Амралт зугаалга, ногоон байгууламжийн бүс	13.9	8.3
4	Гудамж, зам тээврийн бүс	1.6	1
5	Эзэмшил ашиглалтад тохиромжгүй бүс	57	34
НИЙТ		167.4	100

Зураг 101. Хангал сумын Хуурай суурьшлын функциональ бүсийн төлөвлөгөө